

University of Groningen

Naar een leefbare regio

Melis, Kornelia Gezina

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Melis, K. G. (2013). *Naar een leefbare regio: regionale leefbaarheid en identiteiten in Noord-Groningen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Naar een leefbare regio

Groninger Historische Publicaties

Dit werk is uitgegeven in opdracht van de in 1986 in het leven geroepen Stichting Groninger Historische Publicaties. Het bestuur van de Stichting bestaat uit: drs. F.R.H. Smit, *voorzitter*, drs. E. de Jonge, *secretaris*, dr. F. Westra, *penningmeester*, drs. H. van der Burg, drs. J.W. Stratingh. Contactadres: ghp@groningerarchieven.nl

Onder redactie van: prof. dr. M.G.J. Duijvendak, dr. J. Kossmann-Putto, dr. C.P.J. van der Ploeg, prof. dr. A. van der Woud, drs. M. Hillenga, *secretaris*

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van:
de Stichting Erven A. de Jager, CAB Groningen en RHC Groninger Archieven.

Uitgave: Stichting Groninger Historische Publicaties

Vormgeving: Richard Bos, Wergea

Drukwerk: Grafische Industrie de Marne, Leens

© 2013 Groningen

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Naar een leefbare regio

Regionale leefbaarheid en identiteiten in Noord-Groningen
tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. E. Sterken,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 20 juni 2013
om 16.15 uur

door

Kornelia Gezina Melis

geboren op 19 juni 1984

te Delfzijl

Promotor:	Prof. dr. M.G.J. Duijvendak
Copromotor:	Dr. P.D. Groote
Beoordelingscommissie:	Prof. dr. P.P.P. Huijgen Prof. dr. P. Kooij Prof. dr. L. van Molle

Inhoud

Figuren	11
Woord vooraf	13
1 Regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid	17
Krimp: geen nieuw fenomeen	17
Noord-Groningen een veranderende plattelandssamenleving	17
Probleemstelling	20
Theoretisch kader	23
Regiovorming en regionale identiteiten	23
Leefbaarheid	27
Een relatie tussen regionale identiteiten en leefbaarheid	30
<i>Agency</i> , structuur en mogelijkheden	31
Theoretisch model	33
Methodologisch kader	34
Een institutionele benadering	34
<i>Oral history</i> : jongeren en vrouwen	35
Drie generaties respondenten	37
Interviews en analyse	37
Opbouw van het onderzoek	39
2 Plattelandsontwikkeling in de jaren vijftig	41
Inleiding	41
Bestuurlijke aandacht voor plattelandsgebieden	42
Industrialisatiebeleid (1948-1965)	42
Streekverbeteringsprogramma (1956-1970)	48
Het ministerie van Maatschappelijk Werk	49
Sociaal-wetenschappelijke aandacht voor het platteland	51
Sociografie, sociologie en sociale geografie	51
De sociografie in relatie met de sociologie en sociale geografie	52
Sociografie: een subdiscipline van sociologie	55
De opkomst van de sociologie	56
Sociale geografie en sociologie in Groningen	58
Amerikaanse invloeden in Nederland: <i>community organization</i>	62
Marshallhulp en Fulbrightprogramma	62
<i>Community organization</i> : een middel om bewoners actief te maken	63
Begripsverwarring	65
Conclusie	68

3 Leegloop, groei en krimp in Noord-Groningen	71
Inleiding	71
Demografische ontwikkelingen	72
Bevolkingsleegloop, groei en krimp	72
Verscheidenheid in dorpen	75
Jongeren en vrouwen	77
Economische ontwikkelingen	78
Werk, inkomen en werkloosheid	78
Van kruidenier naar galerie	80
Onderwijs	84
Een gemeenschappelijke ontmoetingsplek in het dorp: dorpshuizen	87
Sociaal-culturele ontwikkelingen	88
Kerkelijkheid en ontkerkelijking	89
‘Groepisme’, ‘kerkisme’ en politieke voorkeur	91
Ruimtelijke ontwikkelingen	94
De groter wordende leefwereld van Noord-Groningers	94
Noord-Groningen ten opzichte van huidige krimpgebieden	98
Conclusie	99
 4 Een bedreigd bestaan in Noord-Groningen	 101
Inleiding	101
Een stichting voor Noord-Groningen	102
Naar de Stichting Noord-Groningen (SNG)	102
Het eerste doel	105
Het bestuur	107
Het werkgebied	109
Het uitvoerend bureau	111
Bedreigd bestaan	112
De noodzaak voor een onderzoek	112
De aanloop naar het onderzoek	115
Het onderzoek: twaalf deelstudies	117
De presentatie	119
Het resultaat: <i>Bedreigd bestaan</i>	121
<i>Bedreigd bestaan</i> een bijzonder rapport	124
Promotie van het rapport en reacties	126
Initiatieven in het gebied	129
Conclusie	130
 5 Leefbaarheid tussen gemeenten en regio	 133
Inleiding	133
De aanbevelingen uit <i>Bedreigd bestaan</i> uitgewerkt	134

Regionale samenwerking in de SNG: welvaart of welzijn?	134
Welvaartsontwikkeling: lobbyen voor het Lauwersmeer	137
Welzijnsontwikkeling: de oprichting van dorpshuizen	139
Welzijnsontwikkeling: een folkloristisch dansfestival voor de regio	142
SNG en regionaal besef	145
Planologische richtlijnen	146
Een regionale aanpak met tegenovergesteld effect	149
Zoekend naar een regionale aanpak	151
Noodzakelijke gemeentelijke samenwerking	152
De groeikernen versus de rest	154
Te ver doorgevoerde gebundelde deconcentratie	155
Leefbaarheid: 'een tafel met vier poten'	157
Regionaal samenwerken: Regioraad en ROP	159
Verschillende regionale benaderingen	161
Regionale bestuurlijke samenwerking	162
Eén samenwerkingsverband: de nieuwe Regioraad	163
Gemeentelijke herindelingen: van 27 naar 8 gemeenten	166
Bestuurlijke versterking door een regionale aanpak	167
De mogelijke betrokkenheid van bewoners bij de herindelingen	168
De Europese Unie en haar regio's: de kracht van lokale personen	170
Regionale identiteit als kracht van een regio	172
Regionale samenwerking en toenemende burgerparticipatie	173
Conclusie	174
6 Drie generaties jongeren in Noord-Groningen	177
Inleiding	177
Historiografie: jongeren als sociale groep	178
Een raamwerk voor ervaringen met het platteland	179
Onderzoeksmateriaal	182
Drie generaties jongeren	184
Economische dimensie	185
'Jeugd is natuurlijk school'	185
Een middelbare school kiezen	187
Werk en verbondenheid met Noord-Groningen	193
Werk als onderdeel van de ervaren leefbaarheid	195
Sociaal-culturele dimensie	197
Sociaal-economische en religieuze scheidslijnen in het verenigingsleven	198
Een eigen jongerencultuur: uitgaan	201
Sport en verenigingsleven	205
Familie, verbondenheid en het Groninger dialect	207

Noord-Groningen als platteland versus de stad Groningen	209
Noord-Groningen als sociaal-culturele regio	210
Ruimtelijke dimensie	211
Afstanden en bereikbaarheid	211
Vergezichten en de horizon	213
Conclusie	216
7 Drie generaties vrouwen in Noord-Groningen	223
Inleiding	223
Historiografie: onderzoek naar plattelandsvrouwen	224
Een raamwerk: economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies	228
Onderzoeksmateriaal	231
Drie generaties vrouwen in Noord-Groningen	232
Economische dimensie	234
Van huishoudschool naar administratieve en verzorgende opleidingen	234
Van huisvrouw naar <i>multitasking</i>	239
De economische dimensie, leefbaarheid en regionale identiteit	245
Sociaal-culturele dimensie	245
Sociale structuren en genderpatronen	245
Autonoom dorp en woondorp	248
Vrouwenverenigingen en vrouwenvoetbal	250
Vrouwen in het openbare leven: de politiek	252
Persoonlijke sociale contacten: familie en vrienden	253
Sociaal-culturele leefbaarheid	255
Ruimtelijke dimensie	255
Ruimtelijk gedrag op het platteland	256
Waardering voor Noord-Groningen	257
Conclusie	258
8 Leefbaarheid en regionale identiteit vanuit diverse perspectieven	267
Inleiding	267
De nationale context	268
Noord-Groningse context	269
Wetenschappelijk en bestuurlijk perspectief over Noord-Groningen	271
Bewonersperspectieven over Noord-Groningen	273
Regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid	276
Nawoord: bestuurders en bewoners samen werken aan	

regionale leefbaarheid	280
Summary	284
Bijlagen	290
Bijlage 1: Demografische gegevens op gemeenteniveau	290
Tabel 1: Inwoneraantal en groei per 1000 inwoners	290
Tabel 2: Werkloosheidcijfers en verdeling per sector in procenten	291
Tabel 3: Religie in procenten	292
Tabel 4: Gemeenteraadsverkiezingen met uitslagen in procenten	294
Bijlage 2: Deelrapporten van Bedreigd bestaan	296
Bijlage 3:	297
Deel 1: Geografische spreiding van middelbaar onderwijs in Noord-Groningen	297
Deel 2: De ontwikkeling van middelbare scholen in Noord-Groningen	298
Bijlage 4: Samenwerkingsverbanden en gemeentelijke herindelingen	299
Bijlage 5: Respondenten	300
Bijlage 6: Codeschema en resultaten	304
Lijst met afkortingen	305
Overzicht archieven en overige bronnen	306
Literatuur	308
Noten	330
Register	363
Illustratieverantwoording	368

Figuren

1.1	<i>Institutionalization of regions model</i>	25
1.2	Theoretisch model toegepast op Noord-Groningen	33
1.3	Overzicht van de verschillende groepen respondenten	35
2.1	De ontwikkelingsgebieden (1951-1959)	43
2.2	De probleemgebieden (1959-1965)	45
2.3	De streekverbeteringsgebieden naar omvang (1956-1970)	46
2.4	Omschrijving van sociografie, sociale geografie en sociologie	47
3.1	Kaart van Noord-Groningen in 1947	72
3.2	Kaart van Noord-Groningen in 1995	73
3.3	Bevolkingsgroei in Noord-Groningen met trendlijn van Nederland (1950-2000)	73
3.4	Bevolkingsgroei voor verschillende gemeenten met trendlijn voor de provincie Groningen (1965-1980)	74
3.5	De Noord-Groninger bevolking verdeeld in leeftijdscategorieën en sekse (1961-2000)	77
3.6	Percentage leerlingen per type onderwijs, sekse en regio in 1971	87
3.7	Gemeenteraadsuitslagen in Noord-Groningen (1953-1998)	93
3.8	Hoofddorpen met verzorgingsgebied in 1961	95
3.9	Verzorgingsgebieden in 1974	96
3.10	De verzorgingsstructuur van de provincie Groningen in 1983	97
3.11	De bevolkingsontwikkeling van de huidige krimpregio's en Noord-Groningen	98
4.1	Vertegenwoordigers in het Algemeen Bestuur van de SNG in 1955	108
4.2	Organisatieschema SNG in 1955	109
4.3	De aan de SNG subsidie verlenende gemeenten in 1955	111
5.1	Hoofddorpen, probleemdorpen en overige dorpen in Noord-Groningen	148
5.2	Hoofddorpen met inwoneraantal in Noord-Groningen	148
6.1	Overzicht van de verschillende typen interviews bij de groepen Jongeren en Vrouwen	183
6.2	Resultaat inhoudsanalyse van interviews met jongeren en vrouwen in procenten	185
6.3	Logo van het HHC in de jaren negentig	192
7.1	Resultaat inhoudsanalyse van interviews met vrouwen in procenten	233
8.1	Relaties tussen de handelings- en perceptuele regio's van de SNG en de respondenten	279

Woord vooraf

Begin jaren vijftig van de twintigste eeuw verhuisde een jonge man uit Zeeland naar Noord-Groningen. Hij trouwde daar met een jonge vrouw en begon een handel in landbouwmachines. Deze jonge man was tegen alle logica in verhuisd naar Noord-Groningen: het gebied kende in die periode namelijk vooral hoge emigratiecijfers. Samen kregen de Zeeuwse man en zijn Groningse vrouw twee zonen. Mijn vader was daar één van. In de jaren zeventig ontmoette hij in Noord-Groningen mijn moeder. Zij woonde op een boerderij bij Appingedam waar ze was geboren en getogen. Samen namen ze het mechanisatiebedrijf over en kregen drie kinderen. Ik ben opgegroeid in Noord-Groningen en voel me daardoor verbonden met het gebied. Mijn promotieonderzoek was daarom voor mij niet alleen een wetenschappelijke exercitie, maar ook een ontdekkingsstocht naar persoonlijke verhalen over Noord-Groningen.

Tijdens het onderzoek ben ik geholpen door velen die mijn enthousiasme over regionale ontwikkelingen, het platteland, Noord-Groningen of één van de andere aspecten van het onderzoek deelden. Deze betrokkenheid heeft mij enorm geholpen en graag wil ik iedereen bedanken die mij op een of andere manier geholpen heeft bij de totstandkoming van dit boek.

Speciale dank gaat uit naar mijn promotoren Maarten Duijvendak en Peter Groote. De wetenschappelijke begeleiding kon voor mij met de combinatie van een historicus en een geograaf niet beter zijn. Maarten, bedankt dat je deur altijd open stond en dat ik altijd welkom was met mijn vragen. Peter, in een omgeving met historici was het fijn om eens in de zoveel tijd met een geograaf bij te kunnen praten. In de leescommissie kwamen geografie en geschiedenis ook samen. Ik wil Paulus Huigen, Pim Kooij en Leen van Molle bedanken voor hun deskundige betrokkenheid.

Veel mensen hebben direct en indirect bijgedragen aan mijn proefschrift. Een deel van het onderzoek is gebaseerd op interviews met Noord-Groningers. Een grote groep mensen heeft mij met hun persoonlijke levensverhalen enorm geholpen. De meer dan honderd personen die zijn geïnterviewd over hun leven in Noord-Groningen en de twintig Noord-Groningers die ik gesproken heb over specifieke Noord-Groninger onderwerpen wil ik bedanken voor hun tijd en moeite. Tijdens de interviews werd ik altijd met open armen ontvangen en werd ik uitvoerig te woord gestaan. Al deze interviews had ik niet kunnen verzamelen zonder de hulp van Lian Zigterman, die mij een tijd assisteerde, en

Aan het werk in de Westpolder met tractor en stropers. Vanaf de jaren twintig waren er tractoren in Noord-Groningen. Door de Marshallhulp in de naoorlogse jaren nam het aantal tractoren sterk toe. Deze foto is genomen in de jaren zestig. Toen waren er op Nederlands landbouwbedrijven even veel tractoren als paarden aanwezig.

de studenten die een bachelor- of masterscriptie schreven over veranderingen op het Noord-Groningse platteland.

Er ging een wereld voor mij open toen ik als geografe bij de sectie Economische en Sociale Geschiedenis terecht kwam. Historische onderwerpen waar ik geen weet van had, passeerden er de revue. Gelukkig werd ik goed opgevangen en soms bijgeschoold door mijn sectiegenoten. Vooral Erwin Karel heeft als kamer-genoot bijgedragen aan mijn historische ontwikkeling en meer specifiek over rurale geschiedenis: bedankt Erwin. Verder kon ik altijd terugvallen op de kennis en kunde van Daniël Broersma, Geurt Collenteur, Gé Prince, Pim Kooij, Vincent Tassenaar, Richard Paping, Marja van Tilburg en Hanneke de Vries. Bedankt!

Voor mijn wetenschappelijke ontwikkeling kon ik gebruik maken van de expertise van de vele wetenschappers die ik ontmoet heb tijdens bijeenkomsten van het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen (ICOG), het N.W. Posthumusinstituut en tijdens andere wetenschappelijke bijeenkomsten. De volgende personen wil ik hierbij speciaal bedanken: Anssi Paasi (University of Oulu, Finland) *thank you so much*, Bettina Bock (Wageningen Universiteit), Marijn Mollema en de leden van de aio-kring in Groningen.

Door het CAB Groningen en met name Jan Dirk Gardenier kon ik deel uitmaken van een groter onderzoeksproject en werd *Bedreigd bestaan* ook bekend bij een groter publiek. Hopelijk kan dit boek daar nog verder aan bijdragen.

Dankzij de de Stichting Groninger Historische Publicaties verschijnt mijn onderzoek in deze vorm. Daar ben ik het bestuur en de redactie zeer erkentelijk voor. Mevrouw Kossmann-Putto wil ik bedanken voor haar uitgebreide tekstuele suggesties. Ik heb er dankbaar gebruik van gemaakt. Zonder redactiesecretaris Martin Hillenga en vormgever Richard Bos had dit boek er niet zo mooi kleurrijk uitgezien en had het niet zoveel afbeeldingen gehad. Bedankt, Martin en Richard. Mijn erkentelijkheid gaat ook uit naar het RHC Groninger Archieven, dat het overgrote deel van de illustraties ter beschikking stelde.

Dat het ICOG niet alleen ondersteunt bij het wetenschappelijke proces, blijkt wel uit de wekelijkse lunches en andere sociale activiteiten die ik met promovendi van het ICOG heb ondernomen. Bovenal wil ik mede-promotiestudenten Anne van Buul, Klazina Botke en Theisje van Dorsten bedanken voor de gezelligheid.

Annalies Teernstra, Elbrich Sytske Postma, Marieke Kuijer, Marije van Huis en Ilse Terpstra, sinds het eerste jaar van de studie zijn we vriendinnen. Met geografie als gedeelde noemer hebben we vele mooie reisjes en andere gezellige activiteiten ondernomen. Jullie waren altijd geïnteresseerd in mijn promotieverhalen en ik wil jullie heel erg bedanken voor onze mooie vriendschap!

Als ik niet was opgegroeid in Noord-Groningen weet ik niet of dit boek wel tot stand was gekomen. Doordat mijn familie verbonden is met die regio kon ik tijdens mijn onderzoek altijd op ze terugvallen. Gewoon om even leuke of interessante dingen over Noord-Groningen te vertellen, om te praten over hoe het vroeger was of om de snelste route naar een dorpje te vragen.

Mijn zusje en broertje, Willemien en Peter, alle drie wonen we nu ergens anders, maar door onze gezamenlijke kindertijd en jeugd in Noord-Groningen zal het altijd een bijzondere plaats blijven innemen. Bedankt voor al jullie liefde en interesse!

Pap en mam, jullie hebben mij de liefde voor het platteland en Noord-Groningen meegegeven. Door jullie zal, waar ik ook woon, Noord-Groningen altijd een gevoel van thuiskomen betekenen. Pap en mam bedankt voor alles!

Als laatste wil ik Sander bedanken. Onze boekenkast is twee boeken rijker en aan één daarvan heb ik met veel plezier gewerkt. Dankzij jouw steun, praktische en inhoudelijke hulp, en bovenal liefde was het doen van promotieonderzoek nog veel leuker. *Laiverd*, bedankt!

1

Regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid

Krimp: geen nieuw fenomeen

Anno 2013 hebben veel plattelandsgebieden in Nederland te maken met een krimpend inwoneraantal. Vooral Noord- en Oost-Groningen, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen krijgen steeds minder inwoners en merken de economische en sociaal-culturele gevolgen van krimp.¹ Dorpsscholen sluiten omdat ze te weinig leerlingen hebben. De supermarkt in het dorp gaat dicht en huizen zijn moeilijk te verkopen. Vanaf het begin van deze eeuw groeit de aandacht voor de bevolkingsdaling en de daaraan gerelateerde problemen. Aangenomen wordt dat de leefbaarheid achteruit gaat.

De aandacht neemt toe sinds Eberhard van der Laan in 2009 als toenmalig minister van Wonen, Wijken en Integratie door Heerlen liep. Daar zag hij tijdens zijn dienstreis de gevolgen van krimp en hij plaatste het thema op de politieke agenda. Hoewel Heerlen een stad is, kwam de situatie symbool te staan voor de denkbeelden over plattelandskrimp. Wetenschappers, adviesbureaus, bewoners, documentairemakers en provincie- en gemeentebestuurders zetten zich allemaal in om manieren te vinden om, om te gaan met de gevolgen van de bevolkingsdaling. Symposia, discussiemiddagen, themadagen, discussies op internet; van alles wordt georganiseerd om gezamenlijk na te denken. Door het nadenken over de leefbaarheid ontstaat een beeld over deze krimpgebieden: een regionale identiteit.

Door de aandacht die tegenwoordig aan krimp wordt gegeven lijkt het wel alsof het een nieuw fenomeen is. Dit is echter niet het geval. Plattelandsgebieden hebben vaker te maken gehad met een daling van het aantal inwoners. Vlak na de Tweede Wereldoorlog ondergingen de agrarische plattelandsgebieden in Nederland ook een bevolkingsafname. De afname, toen leegloop genoemd, werd hoofdzakelijk veroorzaakt door de afnemende werkgelegenheid in de landbouw. In de jaren vijftig werd duidelijk dat dit proces een aanenschakeling van gevolgen kende.²

Noord-Groningen een veranderende plattelandssamenleving

Nederland bevond zich na de Tweede Wereldoorlog in een overgangsfase van een traditioneel agrarische naar een modern industriële samenleving.³ De overgang veroorzaakte in veel plattelandsgebieden niet alleen demografische, maar ook economische en sociaal-culturele veranderingen. De Rijksoverheid speelde een actieve rol in de aanpak van deze problemen en voerde verschei-

Vergane glorie. De restanten van de romp van de koren- en pelmolen (1865) in Huizinge. De bovenbouw verdween al in 1896, toen de wieken vervangen werden door een 10 pk Bronsmotor.

dene ontwikkelingsprogramma's uit. Ondanks het nationale beleid bestonden per regio verschillen in de wijze waarop de veranderingen werd gereageerd. In sommige regio's werd actief geparticipeerd in het nationale beleid en verscheen rapporten over de lokale situatie.⁴

'Wanneer wij ons met de kaart van Nederland voor ogen, nu gaan afvragen waar de veranderingen in kort tijdsbestek het meest spectaculair zijn, waar de gemoederen het meest in beweging worden gebracht, dan richten wij onze blik naar Groningerland, en dan wel speciaal Noord Groningen'⁵: zo schreef sociaalwetenschapper D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl in 1966. Dat zij Noord-Groningen zo benoemde, was niet verwonderlijk. De veranderende samenleving daar had sinds de jaren vijftig aandacht gekregen van lokale bewoners en verschillende onderzoekers. Over dit gebied ten noorden van de stad Groningen verscheen in 1959 het rapport *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*.

Bedreigd bestaan was geschreven omdat de initiatiefnemers, verenigd in de Stichting Noord-Groningen (SNG), een antwoord hoopten te vinden op de vraag hoe moest worden omgegaan met de migratie en 'de vlucht uit de landarbeid' in Noord-Groningen.⁶ De initiatiefnemers hadden het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen, de Provinciale Planologische Dienst Groningen, de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie en het Landbouw-Economisch Instituut benaderd om een antwoord te achterhalen. De samenwerking tussen deze vijf organisaties en instellingen geeft het rapport een interdisciplinair karakter wat voor die tijd uitzonderlijk was. Het meeste onderzoek werd uitgevoerd door het Sociologisch Instituut met als hoofd van het onderzoeksteam de hoogleraar P.J. Bouman. Een sociologische benadering om veranderingen in een plattelandssamenleving te werkstellen was innovatief. Destijds was het gebruikelijker om uit te gaan van economische ontwikkeling in plaats van een sociaal-culturele ontwikkeling.

Het uiteindelijke doel van het rapport *Bedreigd bestaan* en de SNG was om de leefbaarheid in Noord-Groningen te verbeteren. Door deze benadering werd een somber beeld over Noord-Groningen uitgedragen. Dit beeld werd verwoord in de eerste regels van *Bedreigd bestaan*:

'Het noorden van de provincie Groningen geniet de reputatie een welvaarend landbouwgebied te zijn met moderne grote akkerbouwbedrijven op zeer vruchtbare klei- en zavelgronden. Het wordt meermalen ten voorbeeld gesteld aan andere streken van ons land. Wie Noord-Groningen echter goed kent, weet dat de bloei van deze streek, ondanks de voortgezette modernisering van de landbouw na 1945, niet onbedreigd is gebleven'.⁷

In dit citaat wordt Noord-Groningen in 1959 neergezet als een van oorsprong welvarend gebied, dat echter de laatste jaren te maken had met een verslechterende leefbaarheid.

Door Noord-Groningen in *Bedreigd bestaan* te benaderen als een gebied waar de leefbaarheid onder druk stond, droegen de auteurs een beeld over Noord-Groningen uit: voor Noord-Groningen was de landbouw belangrijk, maar die kon in de toenmalige vorm geen zorg meer dragen voor een goede leefbaarheid. In het genoemde rapport en uit de archivalia van de SNG blijkt dat de auteurs in 1959 uitgingen van een regio met vaste grenzen en een homogeen karakter.⁸ Dit is een gebruikelijke benadering van regio's.⁹ Regio's worden vaak door allerlei actoren, wetenschappers, beleidsmakers, reisbureaus of lokale inwoners, benaderd als een vaststaand gebied met een vast karakter. Voor de auteurs van *Bedreigd bestaan* had heel Noord-Groningen te maken met dezelfde problemen. Het gebied dat als Noord-Groningen werd aangeduid was, om de woorden van Stork-van der Kuyl te gebruiken, 'het deel omsloten door het Eemskanaal, stad Groningen het Van Starckenborgkanaal en de Wadden'. Ook zij refereerde aan een agrarische regionale identiteit: 'Het land van de grote boerderijen, de dubbele korenschuren, het befaamde fokvee en de moderne werktuigen'.¹⁰

Noord-Groningen werd in de jaren vijftig benaderd als een homogene regio. Een regio is een min of meer begrepsd gebied waarin een bepaalde mate van eenheid herkenbaar is die het onderscheidt van andere gebieden.¹¹ Deze eenheid bestaat echter omdat het door mensen benoemd wordt. Hierdoor is een regio een sociale constructie. Vanuit een historisch perspectief blijkt dat regio's niet vastliggen en dat ze veranderen in de tijd. Dit betekent dat een regio er niet zomaar is en ook niet aan het wachten is om te worden ontdekt. Het ontstaan van een regio is in grote mate afhankelijk van machtsposities van de personen die de regio willen construeren.¹² Het bestaan van een regio heeft altijd een doel. Dat doel is vaak gerelateerd aan sociale gebruiken; zoals politiek, cultuur, economie en beleid. Op basis van het bovenstaande kan gesteld worden dat regio's veranderen en dat ze tijds-, plaats- en persoonsafhankelijk zijn.¹³ Hierdoor is het noodzakelijk dat problemen in een regio altijd geplaatst worden in de historische situatie van de samenleving.¹⁴

Zowel historici als geografen erkennen tegenwoordig dat een regio een sociale constructie is. Vanaf het begin van de twintigste eeuw is in Nederland in beide disciplines gezocht naar hoe hier mee omgegaan kan worden. In Frankrijk ontwikkelden historici rond het tijdschrift *Annales* in de jaren dertig al een geografisch fundament in regionaal onderzoek. In Nederland ontbrak dit echter. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de economische en sociale geschiedenis de *Annales*-benadering omarmd.¹⁵ Onderzoek naar regio's werd echter gedomineerd door de in die periode ontwikkelde sociografische traditie die

Boerderij Oostheem bij
Usquert in de jaren vijftig
De oogst wordt nog met
paard en wagen binnen
gehaald.

bestond uit een samenwerking tussen geografen en sociologen. Een kloof tussen historici die zich met regionale ontwikkeling bezig hielden en geografen en sociologen was het gevolg.¹⁶ Hoewel in de tussentijd deze kloof soms overbrugd werd, is er in beperkte mate aandacht voor onderwerpen op het snijvlak van geschiedenis en geografie.

Hoe historisch en geografisch onderzoek samenkomt in dit boek wordt verder uitgewerkt in dit hoofdstuk. Als eerste wordt de probleemstelling gepresenteerd. Wat de theoretische en methodologische fundering voor deze probleemstelling is, wordt vervolgens behandeld. Dit hoofdstuk vormt zodoende de basis voor de rest van het boek.

Probleemstelling

Het uitgangspunt van dit onderzoek is een gebied dat door de auteurs van het in 1959 verschenen rapport *Bedreigd bestaan* werd benaderd als een regio. De initiatiefnemers van dit rapport en de auteurs construeerden hiermee de regio Noord-Groningen met een aantal karakteristieken, zoals een slechte woonomgeving. In retrospectief kunnen we zeggen dat er op dat moment een regio gevormd werd met een specifieke identiteit: een regionale identiteit. Bij dit proces van regiovorming op basis van een veronderstelde (bedreigde) leefbaarheid waren in eerste instantie een selecte groep inwoners en een aantal wetenschappers betrokken. Het is onduidelijk hoe de regiovorming van Noord-Groningen zich in de tijd verder ontwikkelde en hoe deze door anderen werd overgenomen en benaderd.

Uit het bovenstaande komen twee aspecten naar voren die onderzocht worden in twee verschillende disciplines. Door Noord-Groningen te beschouwen als een regio benader ik het probleem vanuit een geografisch perspectief waarbij de nadruk ligt op de betekenis die aan het gebied wordt gegeven. Ik benader Noord-Groningen echter ook als een regio die onderhevig is aan veranderingen in de tijd. Hiermee plaats ik de regio in een historisch perspectief. Door een combinatie uit de wetenschapsgebieden (culturele) geografie en (sociaal-economische) geschiedenis te gebruiken, kunnen hiaten in onderzoek naar regiovorming worden opgevuld. Geografen besteedden, ondanks de toenemende aandacht voor regionale geschiedenis, weinig aandacht aan het tijdselement in de (modelmatige) regionale bestudering.¹⁷ Historici onderzoeken in de regionale geschiedenissen de ontwikkeling van een regio. Hierbij erkennen ze de sociale constructie van een regio, maar blijkt het lastig om dit in historisch onderzoek in de praktijk te brengen. Regio's en regionale identiteiten worden, ondanks het bewustzijn over de constructie van regio's, vaak bestudeerd vanuit een bestuurlijk territoriale eenheid, zoals provincies.¹⁸ Dit wordt mede veroorzaakt door de aanwezige bronnen en archivalia. Deze tonen vaak een eenzijdig perspectief van de regiovorming en geven het beeld van een regio als een vaststaande entiteit.¹⁹

Elke regio is onderhevig aan veranderingen en het ontstaan van een regio is daarom een proces. De vorming van een regio wordt deels beïnvloed door de beeldvorming die over die regio plaatsvindt. Dit resulteert in regionale identiteiten die het bestaan van een regio bevestigen. In gebieden die te maken hebben met een bedreiging van de levensomstandigheden worden deze regionale identiteiten vaak gebaseerd op de regionale leefbaarheid. De bedreigde leefbaarheid speelt zo een rol in de regiovorming. Dit duidt op een relatie tussen regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid, de twee concepten die in deze studie centraal staan. Deze relatie wordt in de literatuur wel genoemd, maar het blijft onduidelijk hoe het in elkaar steekt.²⁰ Wie spelen een rol in de sociale constructie van de regionale identiteit, en wie juist niet?²¹ En hoe zijn historische ontwikkelingen van belang voor de relatie tussen de concepten: regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid? Omdat dit probleem zich op het snijvlak van geografische en historische studies bevindt, is hier tot op heden beperkt aandacht voor geweest.

Om specifiek in te kunnen gaan op het verband tussen regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid en hoe dit werkt in regio's die te maken hebben met bevolkingsdaling is gebruik gemaakt van een *casestudy*, Noord-Groningen. In *Bedreigd bestaan* is door wetenschappers een beeld geschetst van Noord-Groningen. Dit beeld was vooral gebaseerd op een negatief veronderstelde leefbaarheid die door de leegloop werd veroorzaakt. In de tijd kan dit beeld veranderen, maar hoe is het veranderd, waardoor, met welke gevolgen

en welke rol spelen verschillende sociale groepen in dat proces? Door de tijds- en plaatsafhankelijkheid van regiovorming is het te beperkt om alleen uit te gaan van algemene ontwikkelingsmodellen zoals geografen die vaak hanteren, maar dient de bijzondere ontwikkeling van een regio te worden meegenomen in een onderzoek naar regio's.²² Door specifiek in te gaan op één regio worden de algemene en meer lokale veranderingsprocessen ontrafeld.

In het onderzoek wordt mede door de voorhanden zijnde bronnen, relatief veel aandacht besteed aan de dominant aanwezige groepen. Het blijft daardoor vaak onduidelijk hoe marginale groepen in de samenleving een regio ervaren. In het onderzoek naar plattelandsgebieden hebben vooral jongeren en vrouwen weinig aandacht gehad.²³

De bovenstaande probleemstelling leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe werden in Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw de concepten regionale identiteit en leefbaarheid in relatie tot elkaar gebruikt en ervaren?

Om die vraag te beantwoorden is deze opgedeeld in deelvragen die vanuit verschillende contexten het probleem benaderen:

Nationale context:

- Hoe werd in Nederland door de Rijksoverheid en de wetenschap in de jaren vijftig omgegaan met de leegloop van plattelandsgebieden?

Noord-Groningse context:

- Welke demografische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen hebben plaats gevonden in Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw?

Wetenschappelijk en bestuurlijk context waarin perspectieven over Noord-Groningen ontstonden:

- Hoe is *Bedreigd bestaan* tot stand gekomen en hoe werden daarin leefbaarheid en regionale identiteit geconstrueerd?
- Hoe ging het lokale bestuur in Noord-Groningen om met leefbaarheid en regionale identiteiten en hoe verhielden die twee zich tot elkaar in het lokale beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw?

De lokale context waarin bewonersperspectieven over Noord-Groningen ontstonden:

- Hoe hebben drie generaties sociale groepen, in het bijzonder jongeren en vrouwen, leefbaarheid in Noord-Groningen ervaren en hoe gingen ze daar mee om?
- Hoe uitten jongeren en vrouwen regionale identiteiten van Noord-Groningen in hun dagelijkse leven?

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in hoe percepties van bestuurders en wetenschappers en jongeren en vrouwen over een gebied kunnen veranderen en wat voor invloed dat heeft op de ervaren leefbaarheid van een gebied en de regionale identiteiten, in dit geval over Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het gaat daarbij om het beeld dat geconstrueerd werd van het gebied en de waarde die daarbij gehecht werd aan Noord-Groningen.²⁴

Theoretisch kader

Om de ontwikkeling van een regio in haar complexiteit te kunnen onderzoeken is gebruik gemaakt van een theoretisch kader. Hierin komen verscheidene theoretische concepten vanuit verschillende disciplines samen. De theorieën gaan elk in op een bepaald aspect dat te maken heeft met regionale ontwikkeling. In het model in figuur 1.2 is weergegeven hoe de verschillende theorieën samenkomen.

Regiovorming en regionale identiteiten

Regio's vormden tot in de jaren zeventig een belangrijk onderzoeksobject voor sociale wetenschappers.²⁵ Zij onderscheidden twee soorten: homogene en nodale regio's. Een homogene regio is een regio met samenhangende kenmerken. Een nodale regio heeft één centrale plaats die bepalend is voor de rest van het regionale gebied.²⁶ Regio's werden in deze benaderingen gezien als vaststaande eenheden. Vanaf de jaren zeventig werd de interesse voor regio's echter minder. Wetenschappers moesten vooral algemeen geldende wetten formuleren. Regio's vormden soms het instrument om deze wetten weer te geven, maar kregen als regio weinig aandacht.²⁷

Vanaf de jaren negentig ontstond onder sociale wetenschappers hernieuwde aandacht voor regio's.²⁸ De regio werd daarbij niet langer benaderd als een afgesloten en begrensde eenheid, maar als een gebied waarin onderlinge sociale relaties tussen inwoners en buitenstaanders de regio vormen.²⁹ De geografe Doreen Massey meende dat regio's benaderd dienen te worden als een onderdeel van grotere netwerken.³⁰ Hierbij werden regio's steeds meer behandeld als sociale constructies en werd indirect gerefereerd aan historische gebeurtenissen die invloed hebben op de vorming van een regio en de waarde en betekenis die aan een regio worden toegekend.³¹ Dit betekent dat regio's niet zomaar ontstaan en dat als ze eenmaal zijn ontstaan onderhevig kunnen zijn aan veranderingen.

De geograaf Hans Blotevogel onderscheidt drie soorten regio's: een analytische, een handelings- en een perceptuele regio.³² Een analytische regio is vooral een constructie van wetenschappers om de werkelijkheid vorm te

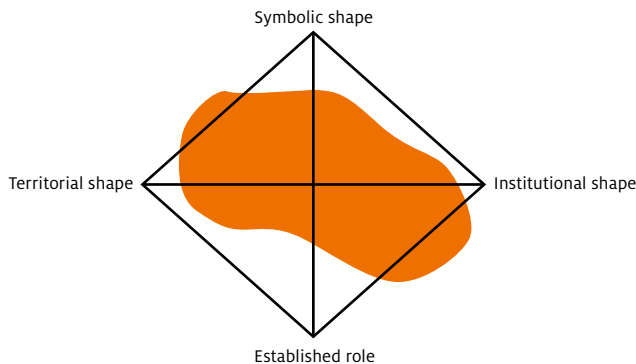

geven. Een voorbeeld is de indeling van Nederland in veertig COROP-regio's die onder andere het CBS gebruikt om regionale verschillen aan te geven. De handelingsregio is het gebied waarin de activiteiten van mensen en organisaties plaatsvinden. De perceptuele regio is vooral gebaseerd op het beeld dat over dat gebied heerst. Deze verschillende typen kunnen overeenkomen of synchroon gebruikt worden.

Regio's bestaan niet zomaar. Om het proces van regiovorming te analyseren ontwikkelde de geograaf Anssi Paasi een algemeen aanvaard en gebruikt model.³³ Het model dat Paasi vanaf de jaren tachtig ontwikkelde noemt hij in abstracte termen de *institutionalization of regions*.³⁴ Een belangrijke gedachte achter de *institutionalization of regions* is dat er een proces gaande is waarbij territoriale eenheden - op allerlei schaalniveaus - ontstaan die zich ontwikkelen en een plaats veroveren in het regionale systeem en het ruimtelijke bewustzijn van de maatschappij.³⁵ Om het historische proces van regiovorming te kunnen onderzoeken onderscheidt Paasi in zijn model vier abstracte fases: territoriale, symbolische, en institutionele vormgeving van de regio en de fase van bevestiging en reproductie van de regio.³⁶ Tussen de verschillende stadia bestaat een wisselwerking.

Regio's hebben een territoriale grens nodig, een territoriale vormgeving (*territorial shaping*). Deze grens kan gebaseerd zijn op een fysiek aanwezige scheidslijn, zoals een rivier of bergketen, of het is een lijn getekend op een kaart.³⁷ Een belangrijke functie van zo'n grens is om te kunnen onderscheiden welk geografisch gebied en haar bewoners wel bij een regio horen en welk gebied en zijn bewoners niet. De cultureel geograaf Jon Anderson noemt dit (*b*)ordering. Door grenzen (*borders*) te construeren ordenen mensen hun leven.³⁸ Het tweede onderscheiden stadium is de symbolische vormgeving van een regio (*symbolic shaping*). Door middel van symbolen, zoals een naam, een vlag, een volkslied, rituelen en regionale feestdagen kunnen inwoners zich identificeren met de regio en kunnen buitenstaanders het onderscheiden als een specifieke regio. De derde fase is de institutionele vormgeving (*institutional shaping*). Politieke, economische en culturele instituten en organisaties worden gevormd door actieve personen en sociale groepen.³⁹ Zij bevestigen het bestaan van een regio en vormen zo een belangrijke factor in de beeldvorming van de regio naar de buitenwereld toe.⁴⁰ Door de aanwezigheid van instituten wordt in het dagelijkse leven van de bewoners de regio bevestigd.

De drie verschillende vormen kunnen in een wisselwerking leiden tot een gevestigde rol (*established role*) van de regio, zowel in de regio als daarbuiten.⁴¹ In figuur 1.1 is de situatie weergegeven op een bepaald moment. De verschillende vormen lijken daardoor vast te liggen. Regiovorming is echter een continu proces, waardoor de verschillende vormen onderhevig zijn aan veranderingen.

Figuur 1.1: *Institutionalization of regions model*. Bron: Paasi, *Territorities*, 1996, 34.

De institutionalisering van regio's en daarmee de vorming daarvan is niet alleen een proces dat van bovenaf plaatsvindt door toedoen van formele organisaties. De institutionalisering kan ook vanuit de bevolking ontstaan. Bijvoorbeeld door het ontstaan van informele organisaties die een regio vormen.⁴² In alle gevallen is het noodzakelijk dat de regionale aanpak draagvlak onder de bevolking krijgt.⁴³ Als dat namelijk niet het geval is dan zullen inwoners zich niet met de regio identificeren. Een manier om draagvlak onder de bevolking te creëren is het structureren van een regionale identiteit.

Sinds de jaren zeventig wordt in de sociale wetenschappen het abstracte begrip identiteit gebruikt.⁴⁴ Identiteiten kunnen betrekking hebben op persoonlijke identiteiten die antwoord geven op de vraag: 'wie ben ik?' De regio kan één van de vele antwoorden zijn.⁴⁵ Identiteiten kunnen ook betrekking hebben op een plaats of regio.⁴⁶ Met een regionale identiteit kan antwoord worden gegeven op de vraag: 'wat is de regio?' Dit leidt tot een brede definitie van regionale identiteit: de betekenissen en waarden die mensen, zowel in als buiten een regio, toekennen aan een regio.⁴⁷

Een identiteit van een regio wordt vaak gebaseerd op karakteristieken waarmee de ene wordt onderscheiden van andere regio's, zoals folklore, taal, gebruiken en gewoonten, grondsoort, natuur, landschap, relaties met anderen en historische verhalen.⁴⁸ Als het daarbij gaat om het beeld dat naar buiten wordt gebracht wordt ook wel gesproken over het imago van de regio.⁴⁹ Deze benadering wordt vaak toegepast door wetenschappers, politici, bestuurders, ondernemers en instituten en organisaties. Naast een imago kan een regionaal bewustzijn worden onderscheiden, waarbij persoonlijke ervaringen met de regio een belangrijke factor zijn in het vormen van een beeld.⁵⁰ De persoonlijke woongeschiedenis blijkt invloed te hebben op het beeld van het gebied en de verbondenheid (*sense of belonging*) die bewoners daarmee hebben.⁵¹

Het theoretische onderscheid tussen imago, het beeld dat in de buitenwereld over een regio bestaat, en regionaal bewustzijn, het beeld dat op basis van ervaringen bestaat, is echter moeilijk in de praktijk toe te passen. Als iemand

die buiten het gebied woont en een imago van het gebied kent, bijvoorbeeld een keer naar het gebied gaat, heeft hij of zij dan regionaal bewustzijn? Wat is dan het verschil tussen regionaal bewustzijn en imago? Om verwarring te voorkomen gebruik ik regionale identiteit als een allesomvattend begrip.

Regionale identiteiten komen tot uiting in de gevoelens en het gedrag van mensen. Het is echter geen evident gegeven dat iemand zich identificeert en een gevoel van verbondenheid heeft als hij of zij in een regio woont.⁵² Regionaal bewustzijn wordt vaak gevormd door contacten tussen mensen met dezelfde ervaringen en belangen. Dit kan leiden tot een collectieve uiting van regionaal bewustzijn en de daaraan verbonden regionale identiteiten.⁵³ Dit kan dus identiteitsformatie bewerkstelligen waardoor het deel uit gaat maken van het proces van de *institutionalization of regions*. Hiermee kan een regio vanuit de bevolking zelf (*bottom-up*) ontstaan. Deze vorm wordt wel gezien als het regionale identiteit bouwende proces met het meeste succes, omdat het vaak een breed draagvlak heeft.⁵⁴ In het gehele proces van regiovorming heeft macht een grote invloed.⁵⁵ Wie of welke organisatie macht heeft, bepaalt welke karakteristieken gebruikt worden om een regionale identiteit te construeren en over te dragen.

Regionale identiteiten kunnen verschillen in de invloed die ze hebben. De geograaf Kees Terlouw onderscheidt daarom sterke en zwakke regionale identiteiten als de uiteinden van een continuüm.⁵⁶ Hij past hiermee het moderniseringsproces in de identiteitsvorming toe. Sterke identiteiten zijn de traditionele en stabiele regionale identiteiten die Paasi benoemt in zijn model en die vaak generaties lang blijven bestaan. Het zijn identiteiten die verankerd zijn in regionale instituten. Terlouw onderscheidt daarnaast zwakke regionale identiteiten die minder tijd hebben om een gevestigde positie in de samenleving te krijgen. Ze hebben hierdoor een vluchtiger karakter en zijn minder collectief. Als een groep in de samenleving op een bepaald moment gedeelde regionale belangen heeft, dan kan een nieuwe tijdelijke regionale identiteit gecreëerd worden. Deze zwakke regionale identiteiten dienen vaak een politiek doel en moeten draagvlak onder de bevolking creëren. Dit onderscheid komt overeen met wat ook wel oud en nieuw regionalisme genoemd wordt.⁵⁷

Op basis van het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat regionale identiteiten zes algemene kenmerken hebben. Zoals al duidelijk is geworden, het zijn sociale constructies. Deze constructies zijn gebaseerd op karakteristieken of kwaliteiten van de regio. In de identiteitsvorming speelt het verleden altijd een belangrijke rol. Hierdoor kunnen regionale identiteiten omstreden zijn en moeten ze altijd in een context geplaatst worden. Want regionale identiteiten zijn niet vaststaand, maar onderhevig aan veranderingen.⁵⁸ Uit deze aannames blijkt dat een regio niet één identiteit kan hebben. Ik zoek dan ook niet naar 'de Noord-Groninger identiteit', simpelweg omdat die niet bestaat.

De aandacht gaat uit naar het proces van regionale ontwikkelingen en hoe verschillende regionale identiteiten daar een rol in kunnen spelen. Verschillende factoren kunnen van invloed zijn op de aangenomen regionale identiteiten. In dit onderzoek wordt expliciet ingegaan op de relatie tussen regionale identiteiten en leefbaarheid.

Leefbaarheid

Leefbaarheid is een begrip dat sinds de jaren vijftig in Nederland wordt gebruikt. Het begrip kreeg destijds veel aandacht omdat wetenschappers en bestuurders ervanuit gingen dat het platteland te maken had met een overgang van een traditioneel ambachtelijke samenleving naar een modern industriële samenleving.⁵⁹ Hierdoor vond door plattelandsbewoners een herwaardering van hun leefomgeving plaats. Door de opkomende media werden stedelijke waarden de maat voor waardering van het platteland. Hierbij werd er vanuit gegaan dat in de stad de culturele vernieuwingen plaatsvonden en van daaruit verspreid werden naar het platteland.⁶⁰ De moderne mens, zoals de Friese dominee J.J. Kalma in 1960 in een studie naar dorpen op het Friese platteland vond, had daarom bepaalde voorzieningen nodig om gelukkig te zijn.⁶¹

De stad werd als referentiekader genomen en daardoor ervoeren veel plattelandsbewoners het platteland niet meer als leefbaar. In de jaren vijftig en zestig werd vooral aandacht gegeven aan de nabijheid van voorzieningen. Zo werd aangenomen dat een dorp leefbaar was als er een onderwijsinstelling, een kerk, winkels, kwalitatief goede woningen en een uitgebreid verenigingsleven was.⁶² Dorpen met minder dan 1000 inwoners zouden een slechte overlevingskans hebben en konden zelfs verdwijnen.⁶³ Door de beperkte mobiliteit van bewoners werd leefbaarheid in deze periode vooral benaderd op dorpsniveau.

De 'materialistische en hedonistische' inhoud van leefbaarheid, zoals Kalma het noemde, had echter beperkingen.⁶⁴ Vanaf de jaren zestig is er een omschakeling te zien in de visie op leefbaarheid. De aandacht blijft gericht op het dorp, maar niet meer alleen op het voorzieningenniveau. Leefbaarheid werd niet langer benaderd als een objectief begrip dat te meten valt door het aantal winkels in een dorp te tellen. Leefbaarheid is een subjectief begrip dat door sociologen wordt gezien als 'de waardering voor de sociaal-ruimtelijke situatie' waarin mensen leven.⁶⁵ De Wageningense socioloog A.K. Constandse definieerde leefbaarheid als:

'een lokale situatie, die de betreffende menselijke groep in staat stelt een zodanig voorzieningenniveau te handhaven en een zodanig patroon van sociale relaties te onderhouden, dat daardoor bevrediging kan plaatsvinden van de geestelijke en materiële behoeften, welke ontstaan door vergelijking van de eigen situatie van de groep met die van referentiegroepen.'⁶⁶

Boerderij annex
kruidenierswinkel in
Sauwerd, omstreeks 1950.

Hoewel Constandse nog nadrukkelijk ingaat op het voorzieningenniveau, gaat hij ook in op de sociale relaties als een deel van de ervaren leefbaarheid. Hiermee uit hij voor het eerst de gedachte dat niet alleen voorzieningen belangrijk zijn voor een goede leefbaarheid van dorpsbewoners.

Een andere Wageningse socioloog die zich vanaf de jaren zestig bezig hield met leefbaarheid op het platteland is J.P. Groot. Hij wordt wel gezien als de 'onbetwiste koploper in het leefbaarheidsonderzoek' in Nederland.⁶⁷ Groot onderscheidde als eerste de positieve verbondenheid die mensen met hun leefomgeving kunnen hebben en legde hiermee de link met regionale identiteit.⁶⁸ Groot benaderde de waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie als een samenvoeging van verschillende aspecten die samen de leefbaarheid in een dorp bepalen:

- De situatie van het inkomen en sociale zekerheid;
- De verzorgingssituatie (aanwezige voorzieningen);
- Het fysieke woonklimaat (waardering voor woning en woonomgeving);
- Het sociale klimaat (waardering van sociale contacten);
- Bestuurlijk klimaat (de mogelijke betrokkenheid van bewoners bij de lokale besluitvorming);
- Bereikbaarheid (de bereikbaarheid van voorzieningen elders en de bereikbaarheid van de desbetreffende kern van buitenaf).⁶⁹

Deze benadering van leefbaarheid op basis van verschillende categorieën wordt nog steeds (in aanpaste vorm) gebruikt.⁷⁰ Het geeft aan dat verschillende aspecten bijdragen aan de kwaliteit van de samenleving. Per persoon kan het verschillen waar de meeste waarde aan wordt gehecht.

Groots benadering sluit aan bij de internationale ontwikkeling in het leefbaarheidsonderzoek in de jaren zeventig. Dat richtte zich op sociale indicatoren, de *social indicators movement*. Het belangrijkste uitgangspunt hierbij was dat leefbaarheid van een samenleving niet alleen te meten is op basis van economische factoren, maar dat ook representatieve sociale indicatoren nodig zijn.⁷¹ Leefbaarheid (in het Engels wordt de term *quality of life* gebruikt) werd hiermee een algemeen aanvaard concept. Niet alleen in sociologisch onderzoek, maar ook bijvoorbeeld in medische wetenschappen en *development studies* wordt het concept gebruikt, in de vorm van de *Human Development Index*. De brede toepasbaarheid van het begrip resulteerde in een groot aantal verschillende benaderingen ervan. Doordat leefbaarheid gebaseerd is op uiteenlopende persoonlijke ervaringen is het lastig te meten op basis van algemeen gunstig geachte omgevingskenmerken. De leefbaarheidsindexen die dit wel doen, zijn daardoor vaak een afspiegeling van het dan heersende politieke klimaat.⁷² Tegenwoordig gaan steeds meer geluiden op dat leefbaarheid niet objectief te meten is.⁷³

De leefbaarheidssituatie op het platteland van Nederland is sinds een paar jaren weer terug op de politieke en wetenschappelijke agenda. Tegenwoordig wordt het nog steeds gebruikt om aan te geven hoe de leefsituatie in een dorp is.⁷⁴ Door het te gebruiken op dorpsniveau wordt het vooral door beleidsmakers gehanteerd als een normatief begrip. Deze normatieve benadering is vaak gebaseerd op waardering van de feitelijke situatie in dorpen, zoals de aanwezigheid van een bepaalde hoeveelheid voorzieningen. Traditionele economische indicatoren geven echter een beperkt beeld van de leefbaarheid en zijn dan ook ongeschikt om het huidige debat voldoende inhoud te geven. Leefbaarheid wordt bovendien vooral gezien als een begrip dat over de directe leefomgeving van mensen gaat en hoe zij die omgeving ervaren. Het is echter een begrip dat op verschillende schaalniveaus kan worden gebruikt.⁷⁵

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat de benadering van leefbaarheid en de waarde die er aan gehecht wordt veranderd is in de tijd. De geograaf Frans Thissen ontwikkelde een model om aan te geven hoe de waardering voor het dorp door bewoners is veranderd.⁷⁶ Hij onderscheidt twee typen; een autonoom dorp en een woondorp. Het autonome dorp is een dorp waar de inwoners veel waarde hechten aan voorzieningen in het eigen dorp en daar ook grotendeels van afhankelijk zijn. In het autonome dorp wordt uitgegaan van een directe relatie tussen de bevolkingsontwikkeling en het voorzieningenniveau. Een afnemend aantal inwoners heeft nadelige gevolgen voor het

voorzieningenniveau en dus de veronderstelde leefbaarheid is de gedachte die bij dit soort dorpen hoort.⁷⁷ Tegenwoordig bestaan er geen dorpen meer die volstrekt autonoom zijn.

Het woondorp is volgens Thissen een type dorp dat sinds de jaren zeventig in opkomst is. Het is een dorp waar mensen vooral wonen omdat ze een positieve waardering voor de directe woonomgeving hebben. Dit kan bijvoorbeeld het mooie huis of de fysieke omgeving zijn. De inwoners van dit dorp richten zich op regionale voorzieningen in plaats van de dorpsvoorzieningen. De toegenomen mobiliteit maakt dit mogelijk. In deze benadering speelt de regio een veel grotere rol in het leven van de bewoners. Volgens Thissen vormt regiovorming een belangrijke factor voor de ontwikkeling en versterking van de woonfunctie. Zo kan het beeld dat over de regio bestaat, de perceptuele regio, invloed hebben op de handelingsregio. Hierbij vormen volgens Thissen sociale samenhang en sociale vitaliteit belangrijke aspecten om de leefbaarheid van een gebied te waarborgen.⁷⁸

Het onderscheid tussen dorpen leidt tot een theoretische benadering om de ontwikkeling van het denken over leefbaarheid door dorpsbewoners weer te geven. De regio is hierbij het ruimtelijke uitgangspunt.⁷⁹ In een historisch perspectief, zoals in mijn onderzoek, wordt zichtbaar hoe een regio is ontstaan en hoe de regio tot uiting komt in de percepties van zowel bestuurders als bewoners. Daarom wordt in dit boek een verband gelegd tussen regionale identiteiten en de leefbaarheid in Noord-Groningen.

Een relatie tussen regionale identiteiten en leefbaarheid

Mensen kunnen leefbaarheid ervaren op verschillende schaalniveaus. Dit is afhankelijk van de eisen die gesteld worden aan leefbaarheid. Tegenwoordig wordt deze door wetenschappers en beleidsmakers steeds meer benaderd op een regionaal niveau. Dit kan betekenen dat regionale identiteiten bijdragen aan de ervaren leefbaarheid. Bewoners kunnen belang hechten aan hun regio en de karakteristieken daarvan. Dit bleek ook bij de benadering van Thissen van het woondorp. Regionale identiteiten hebben daardoor een belangrijke rol in de identificatie van bewoners met hun regio. Voor bewoners biedt deze een gevoel van veiligheid en het gevoel dat ze ergens bij horen in een wereld die steeds vluchtiger wordt.⁸⁰ Het deel uitmaken van een regio is zo een aspect van de ervaren leefbaarheid in die regio.

De ervaren leefbaarheid van een regio kan ook invloed hebben op regionale identiteiten. Als zij bedreigd wordt kan dat invloed hebben op de identiteit.⁸¹ Deze kan dan worden aangepast aan de verslechterde ervaren leefbaarheid. Een karakteristiek van de regio wordt dan de slechte woon- en leefomgeving. Zulke regionale identiteiten worden wel gebruikt door lokale groepen bewoners en overheden als lobbymiddel om de nationale overheid over te halen om

subsidies toe te kennen.⁸² Regionale identiteiten worden zo gebruikt als economische katalysator. Een regionale identiteit is ook cruciaal om de lokale betrokkenheid van bewoners te garanderen bij bijvoorbeeld ruimtelijke ordeningsprojecten. Daardoor is het een veel gebruikt instrument in planning.⁸³ Regionale identiteiten op basis van positief gewaardeerde regionale kenmerken worden gebruikt om de leefbaarheid te vergroten. Deze methode is bijvoorbeeld door de Europese Unie met haar LEADER-programma toegepast in de zogenaamde Europese achterstandsregio's.⁸⁴ Regionale identiteiten zijn altijd gevormd met een doel en soms heeft dat doel te maken met de regionale leefbaarheid.

Voor de bovenstaande benaderingen geldt dat wordt aangenomen dat de perceptuele regio overeenkomt met de leefwereld van de bewoners. Dit betekent echter niet dat bewoners alleen maar leven in de eigen regio en daardoor alleen maar contacten hebben met mensen uit die regio. Regio's zijn geen gesloten eenheden en bewoners hebben ook contacten met mensen uit andere gebieden. Deze kunnen zelfs mede bepalend zijn voor identificatie met de eigen regio.⁸⁵

Agency, structuur en mogelijkheden

Regio's worden gevormd door instellingen en organisaties. Om te blijven voortbestaan moeten regio's echter worden gereproduceerd door andere actoren, zoals inwoners. Het bestaan en de geschiedenis van een regio zijn daardoor vaak verbonden aan de levensverhalen van inwoners. Zij bevestigen immers door hun dagelijkse leven het bestaan van de instellingen en organisaties die de regio hebben geconstrueerd.⁸⁶ De percepties die over de regio en de leefbaarheid en regionale identiteiten van die regio bestaan, zijn dus gebaseerd op het gedrag van actoren en de structuren in die regio. De structuren worden gevormd door de instellingen en organisaties. De regio kan zo benaderd worden als ontmoetingsplek tussen sociale structuren en *agency*. In deze benadering klinkt de *structuration*-theorie van Anthony Giddens door. Terlouw meent dat deze theorie een belangrijke omslagfase vormde in het denken over regio's.⁸⁷ De theorie van Giddens heeft een duidelijke plaats in het vroege werk van Paasi over regiovorming en speelt ook door in zijn latere werk.⁸⁸

De *structuration*-theorie van Giddens maakt deel uit van het theoretische kader van mijn onderzoek. Die theorie geeft de verbanden in een regio weer als een wisselwerking tussen sociale instituten (*structure*) en individueel handelen (*agency*).⁸⁹ Daarmee is het mogelijk in te gaan op hoe een regio gevormd wordt en hoe regiovorming gereproduceerd wordt door bewoners (door middel van regionale identiteiten en leefbaarheid). Giddens' werk gaat uit van een verbondenheid tussen de twee concepten *structure* en *agency*.⁹⁰ Giddens noemt deze benadering de *duality of structure*: sociale structuren hebben door middel van regels en middelen invloed op het handelen van mensen, maar tegelijkertijd kan het handelen van mensen ook invloed hebben op de sociale

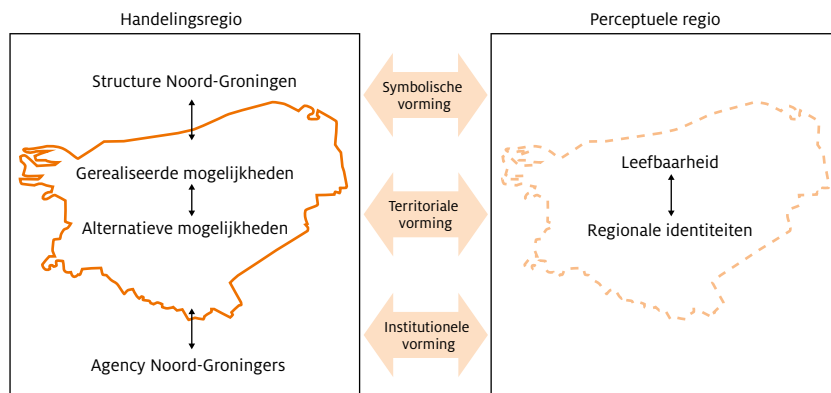

structuren.⁹¹ Met de *duality of structure* ontwikkelde Giddens een analytisch model om de interactie tussen verschillende schaalniveaus weer te geven: de sociale structuren (macro) en de inwoners (micro).

In relatie met een geografische en historische benadering van regio's is het werk van Giddens van belang, omdat hij regio's ziet als: '*the structuration of social conduct across time-space*'.⁹² Een regio heeft door de lokale structuren invloed op het sociale gedrag van mensen in de tijd en de ruimte. Daardoor kan de regio de individuele percepties van de sociale omgeving vormen, oftewel de regionale identiteiten. In dit verband wordt de *structuration* theorie dan ook gekoppeld aan regionale identiteiten.⁹³ De *structuration* theorie kan aangeduid worden als een proces en daarmee wordt ingegaan op veranderingen in, of juist stabiliteit door de tijd.⁹⁴ De institutionele vorming die Paasi noemt kan vergeleken worden met de *structure* die Giddens onderscheidt.⁹⁵

Om te onderzoeken hoe de percepties over een regio veranderen, is een belangrijke rol weggelegd voor actoren in de regio: in dit geval de Noord-Groningse inwoners. Daarom geef ik naast de algemene theorie van Giddens extra aandacht aan een *actor based theory*. Om te kunnen begrijpen hoe actoren reageren op hun omgeving en op de leefbaarheid en regionale identiteiten van dat gebied gebruik ik de *capabilities approach* als een theoretisch perspectief. De theorie is in eerste instantie ontwikkeld door de econoom Amartya Sen en verder uitgewerkt door de filosofe Martha Nussbaum.⁹⁶ Zij richten zich op de vraag: welke mogelijkheden inwoners van een specifiek gebied daadwerkelijk hebben?⁹⁷ *Capabilities* verschaffen een persoon een bepaalde vrijheid om te doen en het leven te leiden zoals hij of zij dat graag wil.⁹⁸ De individuele mogelijkheden van een persoon worden bepaald door persoonlijke kenmerken (is iemand slim genoeg om naar de havo te gaan) en door omgevingskenmerken (is er een havo school in de buurt). De *capabilities approach* gaat hoofdzakelijk in op mogelijkheden specifiek voor een gebied.

Sen en Nussbaum zijn vernieuwend met hun aanpak, omdat ze niet alleen uitgingen van economische factoren die invloed hebben op de mogelijkheden (en dus leefbaarheid), maar ook sociaal-culturele factoren.⁹⁹ Dit sluit aan bij de *social indicator movement*. In mijn onderzoek ga ik in op de mogelijkheden die iemand had in Noord-Groningen. Hierbij onderscheiden Sen en Nussbaum twee soorten mogelijkheden: de gerealiseerde en de alternatieve mogelijkheden.¹⁰⁰ De gerealiseerde mogelijkheden zijn de activiteiten die iemand uitvoert en de alternatieve mogelijkheden zijn de activiteiten die hij of zij had kunnen uitvoeren, maar niet gekozen heeft. Naast de mogelijkheden kan een gebied ook beperkingen hebben. Als er bijvoorbeeld bepaalde voorzieningen niet zijn. Door mogelijkheden en beperkingen te onderzoeken van inwoners van Noord-Groningen is het mogelijk om in te gaan op de ervaren leefbaarheid in het gebied.

Figuur 1.2: Theoretisch model toegepast op Noord-Groningen.

Theoretisch model

In figuur 1.2 is weergegeven hoe de verschillende theoretische benaderingen samenkomen in mijn onderzoek. De handelingsregio en perceptuele regio zijn in het model aan elkaar gerelateerd. De handelingsregio wordt in dit onderzoek gebruikt om te achterhalen hoe in Noord-Groningen vanuit een bestuurlijk perspectief en een bewonersperspectief gedacht wordt over de leefbaarheid en regionale identiteiten van Noord-Groningen: de perceptuele regio. De handelingsregio van Noord-Groningers is gebaseerd op de interactie tussen de *structure* die invloed heeft op de mogelijkheden die iemand in Noord-Groningen heeft en de *agency* van een Noord-Groninger die invloed kan hebben op de *structure*. Gerealiseerde en alternatieve mogelijkheden zijn in dit model met elkaar verbonden. Als er mogelijkheden missen en er dus beperkingen zijn in het gebied, kan dat de *agency* van inwoners veranderen. Ze kunnen migreren, maar ze kunnen ook met vrijwilligers een dorpshuis oprichten om zo een ontmoetingsplek in het dorp te realiseren. Zo kunnen bewoners hun eigen mogelijkheden ontwikkelen en zijn ze niet alleen afhankelijk van de *structure*.

De handelingsregio staat in verband met de perceptuele regio. Door de *structure* en *agency* in een regio kan een bepaald beeld, een perceptie, over een regio ontstaan. Het is echter de vraag of de handelingsregio overeenkomt met het beeld van de regio. Het is immers onduidelijk of de regio Noord-Groningen zoals onderscheiden in *Bedreigd bestaan* (institutionele vorm) overeenkomt met de perceptuele regio van Noord-Groningers. Daarom is Noord-Groningen met gestippelde grenzen aangegeven in de perceptuele regio. In mijn onderzoek wordt specifieke aandacht gegeven aan de percepties over leefbaarheid en regionale identiteiten in de regio. Aangenomen wordt dat deze twee concepten aan elkaar gerelateerd zijn.

De dubbele pijlen tussen de perceptuele regio en de handelingsregio geven weer dat beide regio's met elkaar verbonden zijn: ze zijn uitkomsten van elkaar.

Elke pijl is één van de fasen die Paasi in zijn model onderscheidt: symbolische, territoriale en institutionele vorming. Deze pijlen geven het veranderingsaspect van het model weer. De ene situatie kan de andere situatie veranderen en vice versa. Dit veranderingsproces gebeurt in een bepaalde tijdsperiode. Hiermee is het historische proces van regiovorming en de beeldvorming over leefbaarheid en regionale identiteiten weergegeven.

Methodologisch kader

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is een multidisciplinaire aanpak gevolgd. De onderzoeksvragen bevinden zich op de kruising van een cultureel-geografische en sociaal-historische achtergrond. Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is gebruik gemaakt van een combinatie van historische, geografische en sociologische denkbeelden. Dit komt ook tot uiting in de methodologie. Door verschillende soorten data en methoden te gebruiken op verschillende schaalniveaus is het in dit geval mogelijk om analytischer met de onderzoeksvragen om te gaan.¹⁰¹ Die hebben elk een eigen methodologische benadering.

De nationale context is benaderd door middel van een literatuuronderzoek. Kwantitatieve data over demografische, economische en sociaal-culturele onderwerpen in Noord-Groningen zijn gebruikt om veranderingen in de tweede helft van de twintigste eeuw aan te geven. Daarmee is een context gevormd voor het verdere onderzoek. Omdat in dit onderzoek ervaringen over en met een geografisch gebied centraal staan, is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van kwalitatieve data: geschreven teksten en *oral history*.¹⁰²

De regio Noord-Groningen is een *casestudy*. Zo kunnen de dynamische processen die in plattelandsgebieden plaatsvonden tussen 1950 en 2000 diepgaand worden onderzocht.¹⁰³ Het onderzoeksgebied ligt in het noorden van de provincie Groningen. Het gebied, als dat benaderd wordt op basis van de huidige gemeenten Bedum, Ten Boer, Eemsum, De Marne, Winsum en Zuidhorn, had op 1 januari 2012 77.309 inwoners.¹⁰⁴ Om Noord-Groningen te onderzoeken is een analytisch onderscheid gemaakt tussen de regio als een institutionele structuur en de regio als een verzameling van persoonlijke ruimtelijke ervaringen.¹⁰⁵

Een institutionele benadering

De institutionele structuur van een regio wordt vooral ge(re)produceerd door lokale politici en bestuurders.¹⁰⁶ De ontstaansgeschiedenis van de Stichting Noord-Groningen (SNG) vormt het vertrekpunt voor het onderzoek naar de institutionele structuur van de regio Noord-Groningen. Het archief van deze stichting is in het Regionaal Historisch Centrum Groningen aanwezig

	Bestuurders	Onderwijs	Jongeren	Vrouwen
Onderwerp	Regionaal bestuur	Middelbaar onderwijs	Dagelijks leven	Dagelijks leven
Type	Diepte-interviews	Diepte-interviews	<i>Oral history</i>	<i>Oral history</i>
Afgenomen door (aantal)	KGM (12)	KGM (8)	KGM (20) Bachelorgroep (15) Masterstudente (30)	KGM en studentassistent (26) Bachelorgroep (16)
Totaal aantal	12	8	65	42
Analyse	Beeldvormend	Beeldvormend	MaxQDA analyse en beeldvormend	MaxQDA analyse en beeldvormend
Gebruikt in hoofdstuk	2, 4 en 5	3 en 6,7	6 en 7	6 en 7

Figuur 1.3: Overzicht van de verschillende groepen respondenten.

en bestaat uit documenten uit de gehele bestaansperiode (1955-1985). Veel van de stukken in dit archief zijn verslagen, notulen en materiaal voor intern gebruik, plus een aantal brochures en publicaties gericht op het gebied. Dit materiaal is geanalyseerd en geeft een beeld van hoe de leden van de stichting dachten over leefbaarheid en regionale identiteit.¹⁰⁷ Doordat het bestuur van deze stichting bestond uit burgemeesters van gemeenten in het gebied, zijn hiermee mede de percepties van lokale bestuurders kenbaar geworden. Daarnaast zijn archieven van andere samenwerkingsverbanden, de Regioraad en de Regionale Ontwikkelingsplanning, onderzocht. Aanvullend is tekstmateriaal gebruikt: aanverwant archiefmateriaal, beleidsrapporten en overheidsdocumentatie op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau en krantenartikelen.

Het voordeel van onderzoek naar een recente periode is dat betrokken personen soms nog in leven zijn. Daarom was het mogelijk om een aantal diepte-interviews af te nemen met betrokkenen. Dit waren hoofdzakelijk oud-burgemeesters die hadden meegewerkt in de SNG. Het was mogelijk om gerichte vragen te stellen over hoe ze tegenwoordig denken over de percepties die ze destijds hadden over leefbaarheid en regionale identiteiten. In totaal is met twaalf politici en bestuurders gesproken. Daarnaast zijn acht oud-directeuren en docenten van middelbare scholen in Noord-Groningen geïnterviewd. In figuur 1.3 is een overzicht gegeven van de verschillende groepen geïnterviewde personen.

Oral history: jongeren en vrouwen

De regio als een verzameling van persoonlijke ruimtelijke ervaringen is onderzocht door de percepties van bewoners van Noord-Groningen te achterhalen. Daarbij is nadruk gelegd op twee sociale groepen die onderbelicht zijn in de literatuur over plattelandsgebieden: jongeren en vrouwen.¹⁰⁸ Jongeren en vrouwen zouden op het platteland minder mogelijkheden hebben dan de

dominante en invloedrijkste sociale groep: volwassen mannen. In de jeugd wordt een belangrijk deel van het sociaal-culturele bewustzijn ontwikkeld. De maatschappelijke ontwikkelingen die tijdens de jeugd plaatsvinden hebben daardoor een belangrijke invloed op de bewustzijnsontwikkeling.¹⁰⁹

Om te achterhalen hoe jongeren en vrouwen denken over leefbaarheid in en regionale identiteiten van Noord-Groningen is gebruik gemaakt van *oral history*. Dit is een methode waarbij respondenten worden geïnterviewd over hun persoonlijke levensverhalen en ervaringen.¹¹⁰ In de interviews voor dit boek stond het dagelijkse leven centraal. Want ook al speelt de regio een invloedrijke of juist een beperkte rol in het dagelijks leven van iemand, de regio wordt als deel van een grotere sociale constructie geproduceerd en gereproduceerd in dagelijkse activiteiten.¹¹¹ Bij *oral history* spelen herinneringen een centrale rol. Regionale identiteiten zijn in dit verband de beelden die mensen op basis van herinneringen en ervaringen hebben van een regio.¹¹²

Historici hebben vaak te maken met beperkingen van hun onderzoeksmateriaal, of het vertoont hiaten en is niet compleet of het gaat niet goed in op dat specifieke element. Een voordeel van *oral history* is dat de onderzoeker zelf respondenten kan zoeken. Het is daardoor een middel om met mensen te spreken die ondervertegenwoordigd zijn in andere (geschreven) bronnen.¹¹³ Bijkomend voordeel is dat in de interviews gevraagd kan worden naar alles wat de interviewer maar wil weten. Zo kunnen vraaggesprekken opgebouwd worden op basis van de onderwerpen die de interviewer onderzoekt.

In de interviews is naar gebeurtenissen uit het verleden gevraagd. Hierbij maakt een respondent gebruik van zijn of haar herinneringen. Herinneringen kunnen niet objectief zijn en ze zijn vaak gekleurd en beïnvloed door latere gebeurtenissen en gevormd door collectieve en retrospectieve beelden van het verleden op basis van de sociale en culturele omgeving.¹¹⁴ Mensen hebben daarnaast vaak te maken met nostalgische gevoelens over vroeger, vooral wanneer ze in een oudere levensfase komen. Op basis van bovenstaande argumenten achtten sommige critici *oral history* minder geschikt voor historisch onderzoek. Met *oral history* is het lastig om precieze gebeurtenissen te achterhalen, maar daar gaat het bij mijn onderzoek ook niet om. Het gaat in de interviews om de betekenis die mensen tegenwoordig hechten aan die gebeurtenissen uit het verleden. De interviews zijn zodoende een middel om te achterhalen wat mensen gedaan hebben in hun leven, maar ook wat ze wilden doen, welke mogelijkheden ze hebben gehad, wat ze belangrijk vonden om te doen en hoe ze achteraf aankijken tegen wat ze hebben gedaan.¹¹⁵ Hierdoor geven de interviews een beeld van de omgeving waarin de respondenten opgroeiden en is het complementair materiaal met informatie over de veranderingsprocessen in Noord-Groningen.

Drie generaties respondenten

In totaal zijn 107 mensen geïnterviewd over hun leven in Noord-Groningen (zie figuur 1.3). Zij zijn gevonden door middel van contactpersonen in het gebied en de sneeuwbalmethode. Een belangrijk selectiecriteria was dat de respondenten tijdens hun jeugd in Noord-Groningen woonden en nu nog steeds, of weer. Zoals eerder opgemerkt, de persoonlijke woongeschiedenis heeft invloed op de waarde die iemand hecht aan zijn woonplaats.¹¹⁶ Hierbij komt dat er relatief veel wetenschappelijke aandacht is voor mensen die migreerden en relatief weinig aandacht voor mensen die achterbleven. Daarnaast zijn de respondenten geselecteerd op basis van hun leeftijd. De respondenten in dit onderzoek behoorden tot drie leeftijdscategorieën: in de zeventig (34), in de vijftig (39) en in de dertig (34). Leeftijd vormde een criterium om respondenten uit dezelfde generatie te vinden. Die opgroeiden in dezelfde tijdperiode. De sociaal-economische en religieuze achtergronden van de respondenten waren divers. Specifieke gegevens over hen zijn te vinden in bijlage 5 en in hoofdstukken 6 en 7.

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van drie generaties respondenten, omdat ze daardoor met elkaar verbonden zijn door gedeelde historische gebeurtenissen en ervaringen.¹¹⁷ Vooral de gebeurtenissen die tijdens de jeugd plaatsvonden, de vormende jaren, hebben impact op de ontwikkeling van sociaal-cultureel bewustzijn en daarmee op de ontwikkeling van een specifieke generatie.¹¹⁸ Het zijn niet alleen de lokale gebeurtenissen die hier invloed op hebben, maar ook de algemene historische ontwikkelingen. Daarnaast zijn herinneringen van het verleden gevormd en gekleurd door het heden en dus de levensfase waarin iemand nu zit.¹¹⁹ Tegenwoordig is bijvoorbeeld de vorming van een identiteit voor jongeren een complexer proces dan vijftig jaar geleden. Generatie is in dit onderzoek gebruikt als een categorie waarmee de invloed van regionale veranderingen op de individuele levensverhalen onderzocht kan worden en vice versa de invloed van individuele levensverhalen op veranderingen in de regio.¹²⁰ De generatie is echter maar één van de factoren die invloed kan hebben op de levensverhalen van mensen: familie, sociaal-economische achtergrond, religie en *gender* spelen ook een rol.¹²¹

Interviews en analyse

Met de respondenten zijn semi-gestructureerde diepte-interviews afgenomen. De interviews werden afgenomen met behulp van een interviewschema. Dit is een thematisch leidraad voor open interviewvragen.¹²² Door het karakter van het interview was er ruimte voor de respondent om bepaalde onderwerpen aan te halen die niet door de interviewer aan bod werden gebracht, of om op sommige onderwerpen dieper in te gaan dan op andere. In de interviews is niet expliciet gevraagd naar de regio, regionale identiteiten en leefbaarheid.

Omdat leefbaarheid en regionale identiteiten twee abstracte begrippen zijn, kan het voor de respondenten onduidelijk zijn wat er mee bedoeld wordt. Door deze begrippen te vermijden in de vraagstelling, maar met behulp van het interviewschema in te gaan op onderwerpen die er aan gerelateerd zijn is onderzocht welke waarde de respondenten hechten aan hun leefomgeving, en wat daarin de rol van de regio Noord-Groningen was.

Door niet direct in te gaan op die begrippen wordt ook vermeden dat de respondenten ze construeren op basis van hun huidige situatie. Het gaat immers om hoe er tijdens de jeugd gedacht werd over regionale identiteiten en leefbaarheid. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat gebruikt wordt gemaakt van herinneringen en dat het *sowieso* lastig kan zijn om zich te herinneren hoe in de jeugd gedacht werd. Hoe een respondent tegenwoordig denkt over een regio kan concreet gevraagd worden, maar de ervaringen uit de jeugd zijn door de veranderingen in de tijd, zowel van de regio als van de respondent, lastig te ondervangen. Daarom is via een indirecte manier gevraagd naar deze ervaringen. De onderwerpen die zodoende tijdens de interviews aan bod kwamen, waren bijvoorbeeld contacten met familie en vrienden en de waardering voor de fysieke omgeving. Zo is niet onderzocht wat een regionale identiteit of leefbaarheid is, maar welke waarde er aan gehecht wordt door de respondenten.¹²³

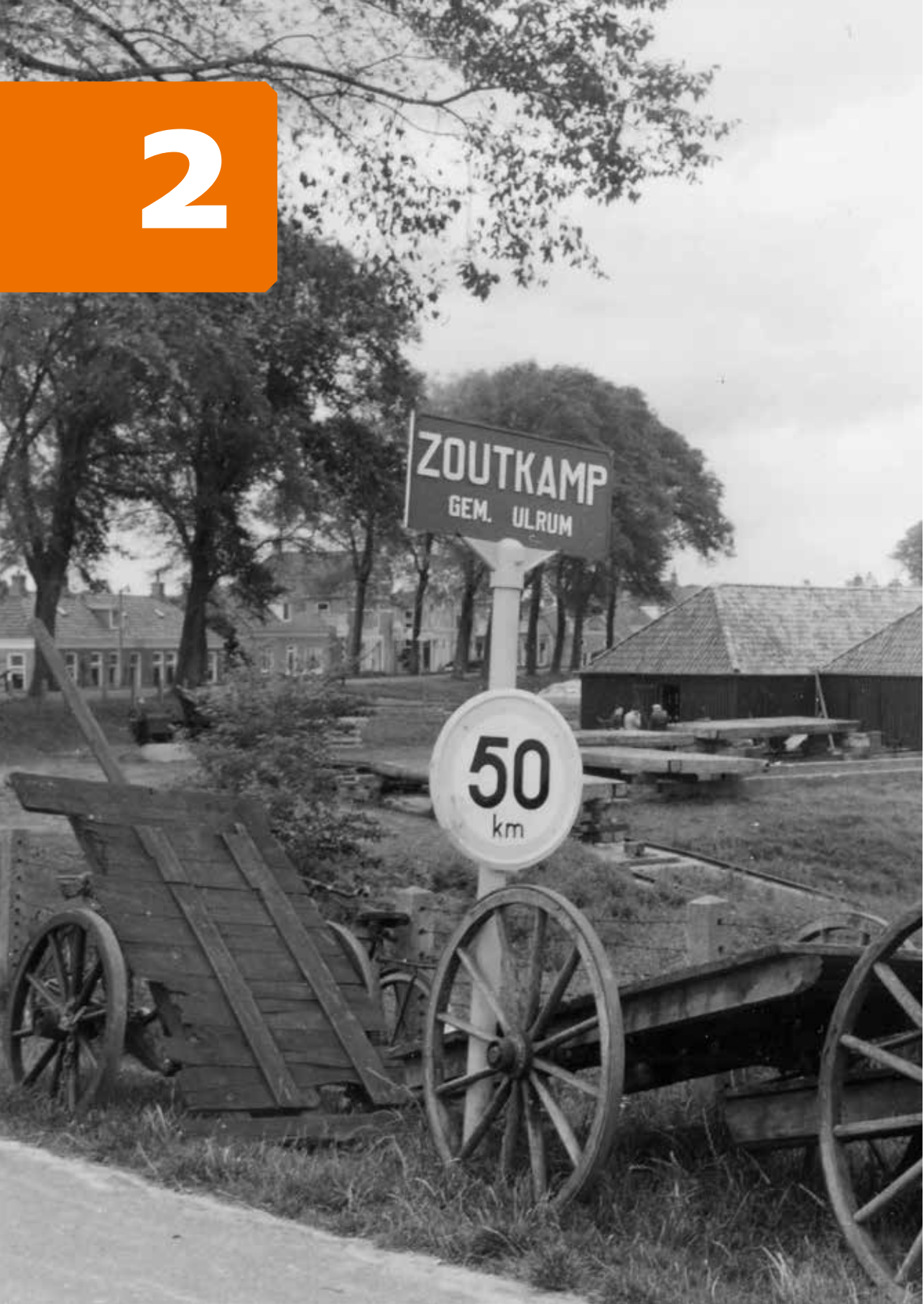
Voor de hierboven beschreven benadering van leefbaarheid en regionale identiteiten was het van belang om een gestructureerde analyse uit te voeren.¹²⁴ De interviews zijn opgenomen met een *voice recorder* en konden daardoor woordelijk getranscribeerd worden. Dat was noodzakelijk, omdat hiermee de persoonlijke woorden geanalyseerd konden worden waarmee indirect werd ingegaan op leefbaarheid en regionale identiteiten. De analyse is uitgevoerd met behulp van een codeschema. Dit schema is opgesteld op basis van onderwerpen die bekend waren uit de literatuur en de onderwerpen die in de interviews werden aangedragen, dus inductieve en deductieve methoden zijn gebruikt. Met behulp van het tekstanalyseprogramma MaxQDA 2010 zijn de 44 geschikte interviews gecodeerd. Tekstfragmenten uit de verschillende interviews zijn onderling vergeleken en gezocht is naar onderlinge verbanden en onregelmatigheden. De uitkomsten van de interviews zijn in een historische context geplaatst door gebruik te maken van aanvullend geschreven bronnenmateriaal. Dit bronnenmateriaal bestond uit secundair materiaal uit de desbetreffende perioden en uit tertiair materiaal. In bijlage 6 is een overzicht gegeven van het codeschema met de bijbehorende resultaten van de gecodeerde interviews.

Opbouw van het onderzoek

De opbouw van dit boek is analoog aan de deelvragen. Daarom bestaat het eerste gedeelte, de hoofdstukken 2 en 3, uit de context en het tweede gedeelte uit verschillende perspectieven, de hoofdstukken 4 tot en met 7. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de vraag hoe in Nederland direct na de Tweede Wereldoorlog werd omgegaan met de veranderende naoorlogse plattelandssamenleving. De uitgangspunten van de Rijksoverheid en de sociale wetenschappen krijgen hierin vooral aandacht. Hiermee wordt de context geschetst waarin het rapport *Bedreigd bestaan* in 1959 kon verschijnen. Om aan te geven wat in de jaren vijftig de problemen waren in Noord-Groningen en hoe die zich ontwikkelden in de tweede helft van de twintigste eeuw is in hoofdstuk 3 een overzicht gegeven van demografische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen. In de hoofdstukken 4, 5, 6 en 7 wordt ingegaan op verschillende percepties van Noord-Groningen. In hoofdstuk 4 wordt besproken hoe *Bedreigd bestaan* tot stand kwam. Wat de reacties en uitwerkingen waren van deze studie op bestuurlijk niveau in Noord-Groningen is geanalyseerd in hoofdstuk 5. In de hoofdstukken 6 en 7 zijn de ervaren leefbaarheid en regionale identiteiten van Noord-Groningen vanuit een bewonersperspectief onderzocht. Jongeren krijgen aandacht in hoofdstuk 6 en vrouwen in hoofdstuk 7. In het laatste hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten bij elkaar gebracht en zijn de conclusies gevormd.

2

Plattelandontwikkeling in de jaren vijftig

Inleiding

Regiovorming is een proces dat op verschillende schaalniveaus kan plaatsvinden. Eén van de invloedrijkste regio's voor het dagelijkse leven van een individu is de nationale staat. Voor regiovorming spelen de ontwikkelingen in een land daardoor vaak een belangrijke rol.¹ In dit hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan de positie van Noord-Groningen ten opzicht van de algemene heersende bestuurlijke en wetenschappelijke denkbeelden in de jaren vijftig over plattelandsgebieden in Nederland. Nederland was in het eerste naoorlogse decennium een land van wederopbouw, met daarin een actieve rol voor de Rijksoverheid. Plattelandsgebieden in alle uithoeken van Nederland kregen ook te maken met overheidsprogramma's om de lokale en regionale welvaart te verbeteren. Als gevolg van de modernisering nam de werkgelegenheid in de landbouw af en trok een groot gedeelte van de plattelandsbevolking naar de steden.

De naoorlogse aandacht voor plattelandsgebieden viel samen met een paradigmawisseling in het denken van overheidsambtenaren en wetenschappers over plattelandsgebieden. Het platteland moest niet alleen economisch ondersteund worden om de welvaart te verhogen, er moest ook aandacht zijn voor de sociaal-culturele ontwikkeling ten behoeve van het welzijn op het platteland. De plattelandssamenleving moest een moderne samenleving worden die in dezelfde mate kon profiteren van de welvaart als de stadssamenleving.

Dit hoofdstuk gaat over de deelvraag, hoe in Nederland door de Rijksoverheid en de wetenschap in de jaren vijftig werd omgegaan met wat toen de leegloop van plattelandsgebieden werd genoemd. Daartoe is de groeiende aandacht van de overheid voor het platteland onderzocht. Voor de sociaal-culturele ontwikkeling was het werk van het in 1952 opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk van invloed. Als tweede wordt ingegaan op de ontwikkelingen in de sociale wetenschappen. De veranderingen op het platteland en de aanverwante problemen vormden een ideaal werkveld voor de sociale wetenschappen. Zij werden beïnvloed door ideeën en methoden uit de Amerikaanse sociologie. *Community organization* dat in *Bedreigd bestaan* werd aanbevolen vond zo een weg naar Nederland. In het laatste gedeelte van dit hoofdstuk wordt het concept *community organization* uitgewerkt. De rode draad door dit hoofdstuk is de toename aan naoorlogse overheidsinterventies in het sociaal-culturele leven in Nederland en het toenemende belang van so-

Entree van Zoutkamp,
omstreeks 1960.

ciale wetenschappers daarin. Hiermee wordt de context geschetst waarin het sociologische rapport *Bedreigd bestaan* in 1959 kon verschijnen.

Bestuurlijke aandacht voor plattelandsgebieden

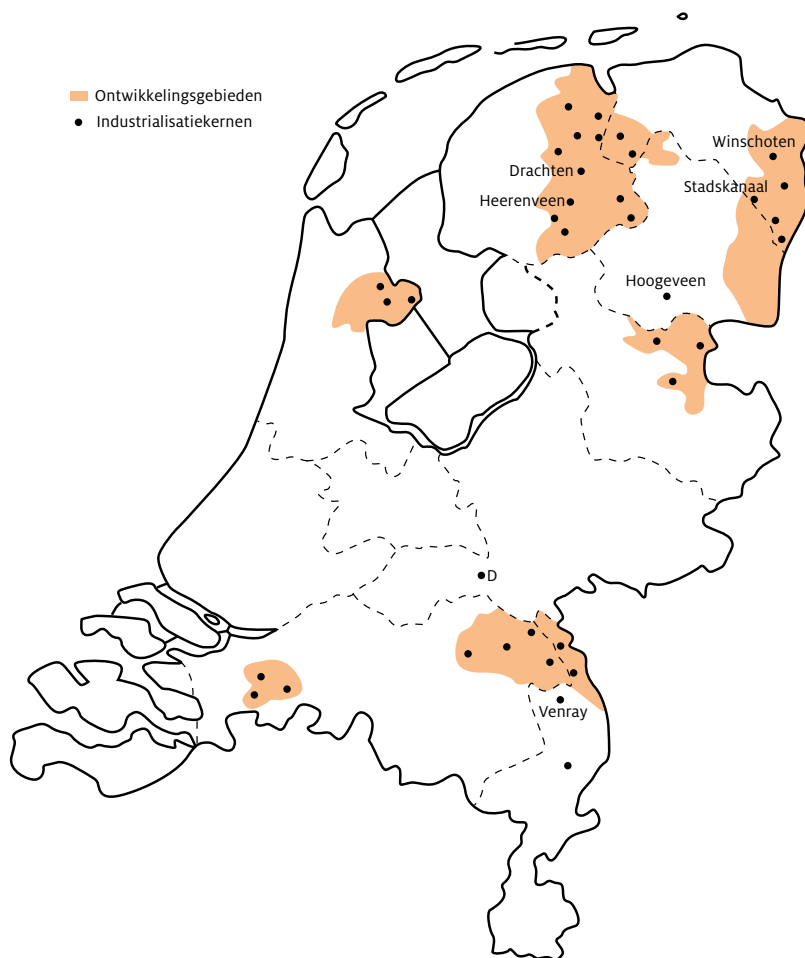
Industrialisatiebeleid (1948-1965)

Na de crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog was alles in Nederland gericht op een snel herstel. Dit moest bereikt worden door een krachtig overheidsingrijpen. Na 1945 werd overheidsplanning algemeen aanvaard als een middel om Nederland er weer boven op te helpen.² Uitgaande van de gedachte dat door planning de samenleving te sturen was in een gewenste richting, waagde de Rijksoverheid een poging om economische en sociaal-culturele structuren in de Nederlandse samenleving te veranderen. Het nationale beleid was in eerste instantie gericht op regionale economische welvaartsbevordering door industrialisatie. De industriële sector van Nederland moest versterkt worden. De belangrijkste doelstellingen van dit beleid waren: toename van werkgelegenheid, een evenwichtige betalingsbalans, productiviteitsverhoging en een maximale inkomensstijging voor het hele land.³ Als instrumenten hiertoe werden tussen 1948 en 1965 acht industrialisatienota's uitgebracht.

Nederland stond niet alleen in zijn wederopbouw. In heel Europa hadden landen te maken met de economische gevolgen van crisis en oorlog. Voor de Amerikaanse export had dit nadelige gevolgen en daarom verleenden de Amerikanen economische hulp aan de Europese landen. Met het Marshallplan, vernoemd naar de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, moest Europa weer economisch op de rails komen en zou de Amerikaanse export worden bevorderd. Om dit te bereiken zetten de Amerikanen drie middelen in: financiële investeringen, Amerikaanse goederen en kennisoverdracht.⁴

Het Marshallplan was een breed opgezet plan dat op vele terreinen invloed had. In Nederland bleek die invloed onder andere in de eerste industrialisatienota's.⁵ Het gemeenschappelijke uitgangspunt was het gedachtegoed van de econoom J.M. Keynes: het beleid van de overheid moet de vraag naar goederen en diensten in stand houden.⁶ Het algemene doel van de industrialisatienota's was economische stimulering van gebieden met structurele werkloosheid. Hierdoor zou industriële werkgelegenheid ontstaan voor de bevolking die in de landbouw geen werk meer vond.⁷ Door industrie te ontwikkelen kon de migratie verminderd worden en zou de druk op de steden in het Westen afnemen. De industrialisatienota's beoogden een regionale aanpak voor een nationaal doel.

Het ministerie van Economische Zaken wees negen ontwikkelingsgebieden aan (zie figuur 2.1). Deze waren op basis van economische indicatoren zoals structurele werkloosheid en economische groeicijfers geselecteerd en in

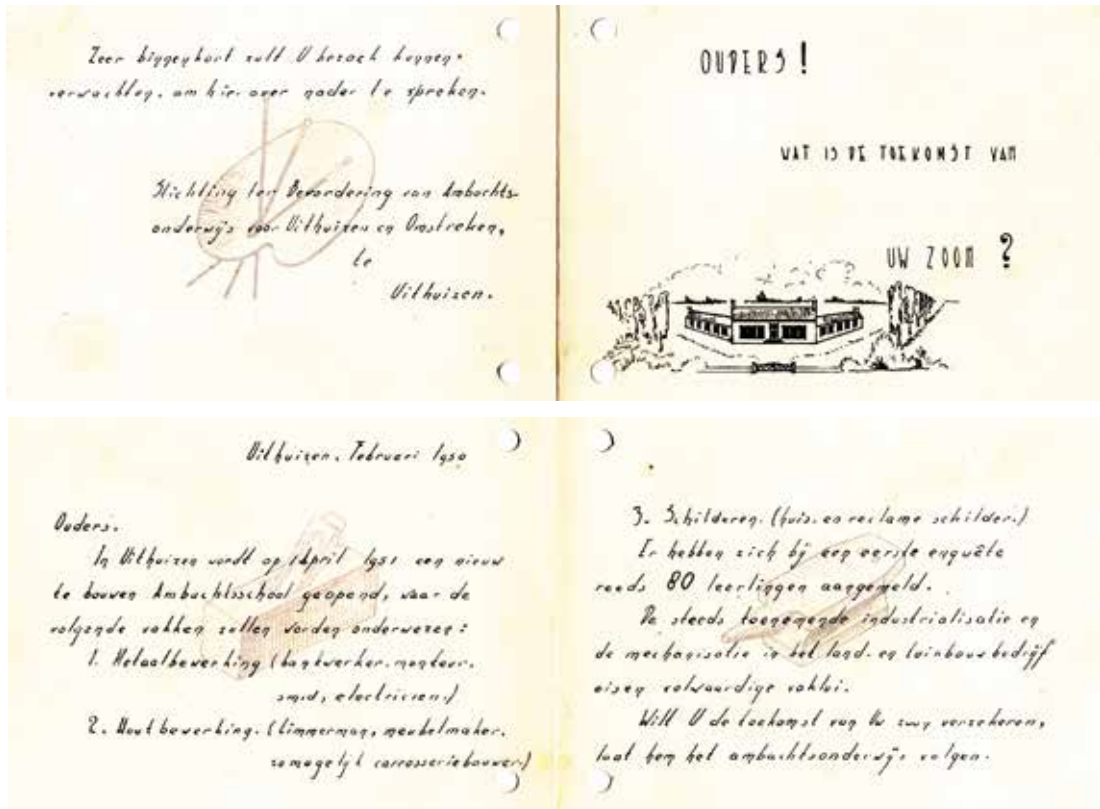

Figuur 2.1: De ontwikkelingsgebieden (1951-1959).

Bron: Bartels en Duijn, *Regionaal economische beleid*, 1981, 76.

de wetten van 13 juli 1951 en 23 juni 1952 officieel vastgelegd. Kenmerkend voor die gebieden was de overwegend agrarische structuur en het slechte toekomstperspectief. De achtergrond van de economische en sociale problemen waren echter uiteenlopend. De socioloog J.A.A. van Doorn verdeelde in 1960 de ontwikkelingsgebieden in drie categorieën: veenkoloniën, zandgebieden en oude industriegebieden.⁸ In de oude industriegebieden waren oude landbouw-industrieën en streekbedrijven met weinig werkgelegenheid. Deze categorisering geeft aan dat het ging om gebieden waarvan nauwelijks economische ontwikkeling werd verwacht. In totaal besloegen de ontwikkelingsgebieden veertien procent van de Nederlandse oppervlakte.⁹

In deze gebieden werd ingezet op gedeconcentreerde industrialisatie, oftewel 'landelijke spreiding der industrialisatie door regionale concentratie'.¹⁰ Door regionaal te concentreren konden bedrijven van elkaar profiteren en dat zou de mogelijkheden vergroten voor de ontwikkeling van de lokale industrie

Wervingsdrukwerk voor de
 te openen ambachtsschool
 in Uithuizen, 1950.

en werkgelegenheid. Per gebied werd een ontwikkelingsplan opgesteld waarin industrialisatiekernen waren aangewezen. In deze kernen moest de concentratie van industrie plaatsvinden. De stimulering van deze kernen was mogelijk door subsidies, die beschikbaar waren door de Marshallhulp. De bevolking uit het omliggende gebied kon profiteren van de industriële werkgelegenheid. Voor zo'n gebied waren er subsidies voor infrastructurele werken.¹¹ Door concentratie werd een als problematisch beoordeelde vermenging vermeden van de bevolking van industrie- en landbouwgebieden. Er werd een conceptuele scheiding gecreëerd tussen die gebieden.

Noord-Groningen behoorde niet tot de industriële ontwikkelingsgebieden. De structurele werkloosheid in Noord-Groningen was te laag en de landbouw relatief goed ontwikkeld ten opzichte van andere plattelandsgebieden. Toch kan de oprichting van de Stichting Noord-Groningen (SNG) in 1955 in het licht van de aanwijzing van de ontwikkelingsgebieden worden gezien. Noord-Groningen kreeg geen overheidssteun, maar hier had de bevolking wel te maken met economische en sociale problemen gerelateerd aan de afnemende werkgelegenheid in de landbouw en de daaraan verbonden migratie. Door zelf met een initiatief tot verbetering te komen probeerde Noord-Groningen

mee te komen met de welvaartsontwikkelingen en invloed uit te oefenen op het nationale beleidsprogramma. In hoofdstuk 4 is uitgewerkt hoe dit proces in Noord-Groningen verliep.

In 1959 veranderde het ministerie van Economische Zaken de koers van het industrialisatiebeleid. Door tegenvallende resultaten van de werkloosheidsbestrijding en de groeiende bevolking van het Westen verschoof de aandacht van de regionale industriebevordering naar een geleidelijke bevolkingsspreiding over Nederland. In de nota *Het Westen en overig Nederland* uit 1956 werd welvaartsverbetering aangedragen als oplossing om de groeiende bevolkingdruk in het Westen op te vangen.¹² Hierdoor zou het aantrekkelijk zijn om te (blijven) wonen in 'overig Nederland' en zou de migratie naar het Westen verminderen.

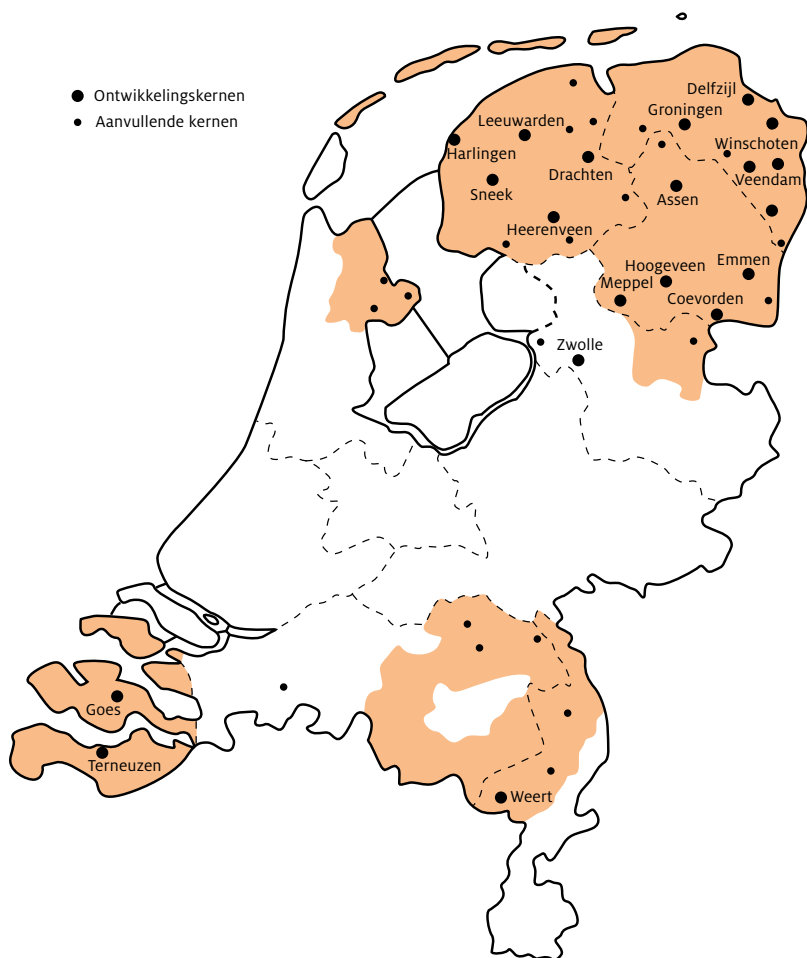
Het rapport *Het Westen en overig Nederland* had in bestuurlijk Nederland indruk gemaakt en politieke aandacht gecreëerd voor ruimtelijke ordening.¹³ De denkbeelden werkten door in de zesde industrialisatienota uit 1958. Hierin breidde de Rijksoverheid de ontwikkelingsgebieden uit en noemde ze probleemgebieden. Deze bestonden uit geheel Noord-Nederland, de provincie Zeeland, het oosten van Noord-Brabant en het noorden van Limburg (zie figuur 2.2). Het oppervlak dat onder het beleid viel was uitgebreid naar veertig procent van Nederland.¹⁴ In de methodiek van het industriebeleid veranderde echter niet zoveel. In een toegenomen aantal ontwikkelingskernen, Delfzijl viel daar nu ook onder, moesten grote fabrieken met veel arbeidsplaatsen zich vestigen.¹⁵ Het omliggende gebied kon hier dan van mee profiteren.

Niet alle delen van de probleemgebieden kregen de aandacht waarop ze gehoopt hadden. In de *Leeuwarder Courant* werd in juli 1959 opgemerkt: 'Met name Noord-Friesland en Noord-Groningen, waar men geen heil heeft te verwachten van het nieuwe industrialisatiebeleid van de regering...' ¹⁶ Deze gebieden vielen namelijk onder geen enkele economische regeling en zodoende bleef de gedachte te worden achtergesteld daar heersen. Noord-Groningen kon bijvoorbeeld maar beperkt profiteren van de industrieontwikkeling in Delfzijl. Voor een groot gedeelte van de Noord-Groningers was Delfzijl destijds niet dagelijks te bereiken. Als reactie ontstonden in deze gebieden vaak regionale initiatieven om het gebied toch economisch te ontwikkelen. In 1953 was in Uithuizen door lokaal initiatief een Ambachtsschool opgericht. De school had een tweeledig doel: het opleiden van jonge Noord-Groningers en arbeidspotentieel creëren om industrieën aan te trekken.¹⁷ Jongens technisch opleiden bleek geen probleem, maar industrie naar Uithuizen trekken was moeilijker en lukte uiteindelijk ook niet.

Eind jaren vijftig kreeg ruimtelijke ordening steeds meer aandacht. Planmatig werd bepaald waar industrie ontwikkeld moest worden. In 1960 kwam de *Nota inzake de ruimtelijke ordening* van het ministerie van Volkshuisvesting en

Figuur 2.2: De probleemgebieden (1959-1965).

Bron: Bartels en Duijn, *Regionaal economische beleid*, 1981, 82.

Ruimtelijke Ordening uit.¹⁸ Dit was de eerste nota die concreet inging op ruimtelijke vormgeving van Nederland. Begin jaren zestig liep het industrialisatiebeleid op zijn einde en in 1965 eindigde formeel gezien de wederopbouwperiode. De industrialisatie in Nederland werd op Rijksniveau als voltooid gezien.¹⁹

De industrialisatiepolitiek was in eerste instantie specifiek gericht op economische planning. Vanaf 1952 werd de economische ontwikkeling steeds meer bevorderd door economische én sociale planning.²⁰ In de vierde industrialisatienota uit 1953 werd voor het eerst expliciet ingegaan op sociale planning. Het sociale welzijn van mens en samenleving zou, zo was de gedachte, bijdragen aan de economische ontwikkeling en dit moest ook planmatig aangepakt worden. De eerste minister van Maatschappelijk Werk F.J.F.M. van Thiel (1906-1993, KVP) verklaarde dat: 'Het is niet voldoende voor de bevolking in de te industrialiseren plattelandsgebieden algemene voorzieningen te treffen, alsmede zorg te dragen voor individueel maatschappelijk werk.'

Figuur 2.3: De streekverbeteringsgebieden naar omvang (1956-1970).
Bron: Karel, *De maakbare boer*, 2005, 6.

Er is daarnaast *milieu-vormende, gemeenschaps-opbouwende arbeid* nodig'.²¹ Dit moest bereikt worden door de samenleving maatschappelijk, hygiënisch, educatief, recreatief en cultureel te ontwikkelen, zowel op gemeenschapsniveau als op gezinsniveau.²² Het uitgangspunt van de sociale planning was een bewustwordingsproces creëren bij de bevolking over de eigen situatie.²³ Dit betekende dat bewoners zelf moesten inzien dat er iets moest veranderen in hun leefomgeving. In deze benadering van de Rijksoverheid zijn inzichten van de uit Verenigde Staten overgewaarde wetenschappelijke sociologische ideeën en methoden te herkennen, zoals *community organization*.

Het is de vraag hoe groot de economische impact van het industrialisatiebeleid is geweest. Historici constateren achteraf dat vooral de consensus die bestond op het institutionele niveau effect heeft gehad op de situatie in Nederland.²⁴ Deze consensus duidt namelijk op een doorbraakgedachte in het verzuilde Nederland. Doordat er zo makkelijk consensus plaatsvond wordt

de invloed van de verzuiling in de Haagse politiek wel bediscussieerd.²⁵ Het gemeenschappelijke doel, de economische wederopbouw van Nederland, en de consensus die daar op Rijksniveau over werd bereikt, werkte op andere schaalniveaus ook door in een doorbraakgedachte. Dit werd deels geïnitieerd en bereikt door de sociale planning die een steeds grotere rol ging spelen in Nederland. De sociologen die aan de wieg stonden van de sociale planning moesten namelijk weinig hebben van de verzuiling.²⁶

Streekverbeteringsprogramma (1956-1970)

Het industrialisatiebeleid richtte zich op industriekernen. De landbouw in plattelandsgebieden had echter ook te maken met grote veranderingen. Om dat op een efficiënte manier te begeleiden werd vanuit het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening vanaf 1956 tot 1970 het streekverbeteringsprogramma uitgevoerd. De Groninger boerenzoon S.L. Mansholt (1908-1995, PvdA) stond als minister aan de wieg van dit programma. Net als bij het industriebeleid werd gekozen voor een regionale benadering. Het belangrijkste doel was het kleine-boerenvraagstuk oplossen. In veel landbouwgebieden groeide de welvaart te langzaam door een te groot aantal kleine boeren. Om dit te verbeteren werden boeren voorgelicht op drie terreinen: technisch-economisch, huishoudelijk en agrarisch-sociaal. De intentie was om boerengezinnen sociaal-cultureel te 'verbeteren'; plattelandsbewoners moesten net zo 'modern' worden als stadsbewoners. In totaal werden in 132 gebieden van verschillende grootte streekverbeteringsprojecten uitgevoerd (zie figuur 2.3).²⁷

Met de voorlichtingsactiviteiten kwam de overheid in de gedaante van huishoudconsulenten tot in de keuken van de boerenfamilies. De huishoudconsulent gaf hoofdzakelijk praktische tips op huishoudelijk gebied, zoals een efficiënte indeling van de keuken.²⁸ Boerengezinnen moesten 'modern' gaan denken. Dit betekende dat boer-zijn niet langer een levenswijze voor het hele gezin was, maar dat de boer een ondernemer moest worden. Het is niet verwonderlijk dat de historicus Erwin Karel zijn proefschrift over streekverbetering 'de maakbare boer' noemde.²⁹ Al had hij misschien ook kunnen kiezen voor 'het maakbare boerengezin'.

Noord-Groningen kwam ook voor het agrarische streekverbeteringsprogramma niet in aanmerking. De landbouw in Noord-Groningen was relatief goed ontwikkeld en het gebied stond bekend als productief en welvarend.³⁰ Dezelfde reden dus als waarom het geen industrieel ontwikkelingsgebied was geworden. Dit betekende echter niet dat Noord-Groningen geen problemen ondervond door de modernisering van de landbouw. Het waren in Noord-Groningen niet de boeren die in problemen kwamen, maar de landarbeiders verloren hun baan. Daarnaast hadden de sociale scheidslijnen tussen grote boeren en arbeiders in Noord-Groningen negatieve effecten op de bereidheid

om in de landbouw te werken.³¹ Hierdoor migreerden veel jonge arbeiders en had Noord-Groningen een negatief migratiesaldo. Dit was echter niet het uitgangspunt van het streekverbeteringsprogramma.

Het ministerie van Maatschappelijk Werk

Na de Tweede Wereldoorlog werd in de landelijke politiek steeds duidelijker dat het bij de wederopbouw niet alleen ging om economische ontwikkeling, maar dat ook de sociale ontwikkeling van Nederlanders van belang was. Deze structuurverandering in de politiek kwam in 1952 tot uiting in de oprichting van het ministerie van Maatschappelijk Werk. De latere minister van Maatschappelijk Werk M.A.M. Klompé (1912-1986, KVP) verklaarde dat: 'Men zou kunnen zeggen dat de start van de sociale planning in Nederland samenvalt met de oprichting van het ministerie van Maatschappelijk Werk'.³²

Dat de Rijksoverheid zich ging bemoeien met welzijnswerk was een nieuwe benadering, want traditioneel namen voornamelijk kerkelijke en particuliere organisaties verantwoordelijkheid voor het sociale welzijn van de Nederlandse bevolking. Lokaal gezien was dit per zuil geregeld en was er weinig samenwerking tussen verschillende instanties.³³ Het ministerie wilde het welzijn in Nederland verbeteren door middel van subsidieregelingen en voorlichting. Zoals op lokaal niveau de regeling 'buurtwerk' uit 1959, waarmee het dorps-, buurt- en wijkhuiswerk gestimuleerd werd: dit werd veel toegepast in plattelandsgebieden.³⁴ Op landelijk niveau bestonden subsidieregelingen voor de maatschappelijke landelijke organisaties en de provinciale opbouworganen.³⁵

De ontwikkelingsgebieden uit de industrialisatienota's vormden een werkterrein voor het jonge ministerie.³⁶ In samenwerking met verscheidene ver-

Warffum was in 1962 de laatste telefooncentrale in Nederland die werd geautomatiseerd. De PTT gaf drie postzegels uit ter gelegenheid van dit feit.

zuilde onderzoeksinstanties werkte het ministerie een reeks rapporten over de ontwikkelingsgebieden uit. De sociale benadering van het ministerie was daarbij vernieuwend. Incidenteel was er eerder onderzoek naar sociale onderwerpen uitgevoerd, bijvoorbeeld door de Dr. Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijke bureau van de PvdA. Naar aanleiding van het PvdA-partijcongres in 1951 onderzocht de Wiardi Beckman Stichting de ontwikkelingsgebieden.³⁷ Hierbij stond het werkgelegenheidsvraagstuk centraal, maar er was ook aandacht voor de sociale situatie. De veranderingen in de samenleving door de industrialisatie zouden volgens de PvdA moeten worden opgevangen door sociale en culturele voorzieningen.³⁸

Een vergelijking tussen werk van de Wiardi Beckman Stichting en het ministerie van Maatschappelijk Werk geeft verschillende benaderingen weer. Beide publiceerden een rapport over het ontwikkelingsgebied Oost-Groningen. De stichting deed dit in 1953 en het ministerie in 1955. De Wiardi Beckman Stichting gaf een beknopte beschrijving van de sociale situatie in Oost-Groningen. Daardoor miste het rapport nuances. Er was vrij veel aandacht voor het aanbod van onderwijsvoorzieningen, maar meer sociale onderwerpen kregen minder aandacht. Het rapport dat in opdracht van het ministerie van Maatschappelijk Werk werd geschreven ging dieper in op de sociale problematiek.³⁹ De onderwijssituatie werd uitvoerig besproken. De problemen werden duidelijker benoemd en benadrukt, zoals de 'ULO rage'; een relatief groot deel van de Oost-Groninger kinderen ging naar het Uitgebreid Lager Onderwijs. Deze kinderen werden breed opgeleid en er ontstond een gebrek aan technische vakkennis. Het rapport besteedde daarnaast uitgebreid aandacht aan: sociale instituten, verenigingsleven, sociale zorg en sociaal-structurele knelpunten.

Het ministerie van Maatschappelijk Werk was belast met de subsidiëring van sociaal-culturele voorzieningen in plattelandsgebieden.⁴⁰ Vanaf de zesde industrialisatienota uit 1958 was het ministerie hoofdzakelijk een subsidieverstrekker. De uitvoering en toepassing van de sociale planning werd overgeheveld naar de provinciale overheden. Deze overheden moesten met behulp van de provinciale opbouworganen de sociale ontwikkeling zelf bevorderen. Het eerste provinciale opbouworgaan, vanaf 1948 Stichting Opbouw Drenthe geheten, was in 1926 in Drenthe opgericht om de economisch en cultureel achtergestelde bevolking in de veengebieden van Zuidoost-Drenthe te ondersteunen.⁴¹ Tijdens en na de oorlog ontstond er behoefte aan provinciale opbouworganen in andere provincies en in 1952 hadden alle provincies een opbouworgaan.⁴² Dit decentralisatieproces is een algemene ontwikkeling. Het is bijvoorbeeld ook zichtbaar in de cultuursector. In alle provincies werden tussen 1945 en 1961 Culturele Raden opgericht die net als de opbouworganen een adviserende en uitvoerende taak hadden ten behoeve van het provinci-

ale bestuur.⁴³ Door taken uit te besteden aan de provinciale organen werd de Rijksoverheid hoofdzakelijk een subsidie verschaffende instantie.

Bij het ministerie van Maatschappelijk Werk werd veel waarde gehecht aan samenwerking tussen verschillende levensbeschouwelijke groepen.⁴⁴ Het ministerie bevond zich daardoor in een lastige situatie. Heel algemeen gesteld: in het verzuilde Nederland van de jaren vijftig zorgde elke zuil voor het welzijn van zijn eigen achterban. Minister Klompé en haar ambtenaren wilden af van dit statische denken en wilden samenwerking bewerkstelligen tussen de verschillende (confessionele) maatschappelijke organisaties. Samenwerking en inmenging van de overheid werden echter door de verzuilde organisaties niet gewaardeerd.⁴⁵ Het ministerie had een invloedrijk beleidsinstrument: subsidiering.⁴⁶ Door subsidieverschaffing werden organisaties financieel gesteund onder de voorwaarde van samenwerking. Het resultaat was dat de organisaties het werk voor hun eigen achterban konden voortzetten, en dat door de genooddaakte samenwerking het ministerie een eerste aanzet gaf tot maatschappelijke structuurveranderingen. Als op dorpsniveau werd samengewerkt tussen verschillende sociale groepen kon bijvoorbeeld een subsidie worden verkregen voor het bouwen van een dorps huis met de regeling 'buurtwerk'. Via het ministerie kwam deze benadering ook terecht bij de provinciale subsidieverstrekkers.

Sociaal-wetenschappelijke aandacht voor het platteland

Sociografie, sociologie en sociale geografie

Het werk van het ministerie van Maatschappelijk Werk was gebaseerd op sociologisch wetenschappelijk gedachtegoed.⁴⁷ Het sociologische concept *community organization*, waarbij de samenwerking en inbreng van bewoners belangrijk was, had een invloedrijke rol in het beleid. Bij het ministerie werkte een groot aantal sociologen en niet voor niets kreeg het de bijnaam 'sociologenministerie'.⁴⁸ Om het beleid een fundament te geven werd gebruik gemaakt van wetenschappelijk onderzoek. Dit onderzoek werd hoofdzakelijk uitgevoerd door sociale wetenschappers, zoals sociografen en sociologen. De functie van het ministerie was wat betreft de sociale wetenschappen tweeledig: aan de ene kant moest het openheid verzorgen ten aanzien van beleidsvraagstukken en anderzijds moest het wetenschappelijk onderzoek bevorderen voor een onderbouwing van de beleidsstukken.⁴⁹ Want ook de sociale wetenschappen hadden na de Tweede Wereldoorlog groeiende aandacht voor het platteland en de structuurveranderingen.⁵⁰

Na de Tweede Wereldoorlog werd vanuit de overheid een steeds groter belang gehecht aan het praktische nut van de sociale wetenschappen. In deze periode zijn drie disciplines te onderscheiden die zich bezig hielden met de

sociale ontwikkeling van plattelandsgebieden: sociografie, sociologie en in minder mate sociale geografie. In mijn onderzoek worden ze gezamenlijk aangeduid als de sociale wetenschappen. De disciplines hebben elk hun eigen ideologische context, methodologie en verklarende modellen. Vooral de sociografie, die ontstaan is aan het begin van de twintigste eeuw uit de sociologie en sociale geografie, heeft een belangrijke invloed gehad op de naoorlogse aandacht voor het platteland. Na de oorlog vond in de sociale wetenschappen een paradigmawisseling plaats en als gevolg daarvan verdween de sociografie grotendeels als discipline. Het rapport *Bedreigd bestaan* vormt een voorbeeld van hoe sociografie en sociologie samenkomen in één studie. *Community organization*, dat een belangrijke rol in het ministerie vervulde werd ook in dit rapport aangehaald. Om *community organization* en *Bedreigd bestaan* in een context te kunnen plaatsen wordt in deze paragraaf ingegaan op hoe de drie sociaal wetenschappelijke disciplines invloed hadden op de naoorlogse benadering van de veranderende samenleving op het platteland. In figuur 2.4 is kort weergegeven waarin de verschillende disciplines verschillen.

De sociografie in relatie met de sociologie en sociale geografie

In 1911 werd de term sociografie voor het eerst gebruikt door C. Gerretson, een student van de Amsterdamse prof. dr. S.R. Steinmetz (1862-1940).⁵¹ Steinmetz had de term waarschijnlijk bij Gerretson geïntroduceerd. De jurist en etnoloog Steinmetz was van 1907 tot 1933 hoogleraar Politische Aardrijkskunde, Volkenkunde en de Land- en Volkenkunde van de Oost-Indische Archipel aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 1913 gebruikte Steinmetz zelf ook de term sociografie in zijn publicaties. Met de sociografie reageerde Steinmetz op de heersende fysisch-deterministische benadering van volken in de sociale geografie en de abstracte denkwijze die heerste in de sociologie.⁵²

Doel van de sociografie was het beschrijven van feiten over volken op basis van empirische waarnemingen.⁵³ Steinmetz wordt achteraf ook veel meer gezien als antropoloog dan als socioloog.⁵⁴ Voor Steinmetz was de sociografie een wetenschap die los stond van de sociologie en sociale geografie, maar waarin de twee disciplines wel samenkwamen. Hij zag het als een verbeterde geografische wetenschap waarin sociaal onderzoek centraal stond.⁵⁵ Voor hem was het belangrijk dat de sociografie vooral praktisch gericht was. Steinmetz bleef hier echter wel alleen in staan, waardoor de sociografie een specifiek Nederlandse en nog specifiekere Amsterdamse discipline was.⁵⁶ De discipline had echter wel invloed op onderzoek buiten Amsterdam.

Eén van de studies die volgens Steinmetz voldeed aan de sociografie was de dissertatie uit 1925 van H.N. ter Veen (1883-1949).⁵⁷ Ter Veen had in Amsterdam bij Steinmetz geografie gestudeerd en had daar als één van de eerste studenten sociologie als verplicht bijvak gevolgd.⁵⁸ In zijn dissertatie *De Haar-*

	Sociografie	Sociale geografie	Sociologie
Studieobject	Volken en hun onderdelen in hun verscheidenheid.	De wisselwerking tussen mensen en hun fysieke omgeving.	Het functioneren van mensen in de maatschappij en het functioneren van samenlevingen.
Methodologie	Praktijk gericht - beschrijvend	Praktijk gericht - analytisch	Theoretisch gericht - analytisch

Figuur 2.4: Omschrijving van sociografie, sociale geografie en sociologie.
Bron: Heeren, *Van sociografie tot sociologie* (1993); Dietvorst, e.a. *Algemene sociale geografie* (1984)

lemmermeer als kolonisatiegebied behandelde Ter Veen de kolonisatie van de Haarlemmermeerpolder. Het was een praktisch onderzoek naar een regio zoals paste binnen de sociografische benadering die Steinmetz voor ogen had. De sociografie hing daardoor nauw samen met geografie, zoals blijkt uit de opmerking die de Amsterdamse geografen Droogleevers Fortuijn en Thissen maken in een terugblik op de Amsterdamse geografie. Ze stellen vast dat de dissertatie van Ter Veen de oorsprong vormde voor de Amsterdamse rurale geografie.⁵⁹

In 1933 volgde Ter Veen Steinmetz op als hoogleraar sociografie.⁶⁰ Zijn leeropdracht werd specifiek gericht op de sociografie. In dezelfde periode ontstond aan andere universiteiten, zoals in Utrecht en in Leiden, ook steeds meer belangstelling voor sociale wetenschappen.⁶¹ In Groningen werd in 1938 aan de Rijksuniversiteit het Sociologisch Instituut opgericht.⁶² Medeoprichter van het instituut D. van Os (1889-1971) voorzitter van de Noordelijke Economische Technologische Organisatie (NETO), had de intentie om de NETO en het Sociologisch Instituut samen te laten werken en zodoende maatschappelijke, regionale problemen op te lossen. Het doel van beide instellingen was om zich met praktisch onderzoek specifiek te richten op de noordelijke provincies. Dat de RuG zich zo richtte op haar omliggende gebied is een benadering die vaker bij universiteiten in de periferie wordt onderscheiden.⁶³

In Amsterdam zette Ter Veen de wetenschappelijke koers van zijn voorganger Steinmetz voort. Toch zijn er duidelijk verschillen tussen het werk van de twee mannen. Steinmetz werd wel verweten dat hij niet over de landsgrenzen keek.⁶⁴ Ter Veen gebruikte juist als één van de weinige in de Nederlandse sociale wetenschappen Amerikaanse literatuur en methodieken, zoals *surveyonderzoek* en werken in teamverband.⁶⁵ Daarnaast pleitte Ter Veen naar aanleiding van zijn onderzoek in de polders voor meer coördinatie in sociaal wetenschappelijk onderzoek in Nederland.⁶⁶ De nieuw in te richten polders vormden een uitstekend werkveld voor sociale wetenschappers. In Ter Veens optiek ontbrak echter een gecoördineerde aanpak. Om dit op te lossen richtte hij Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk of kortweg het ISONEVO op. Officieel bestond het instituut vanaf 23 november 1940 en had het tot doel om de 'concrete verschijnselen van het Nederlandse Volk' te bestuderen.⁶⁷ Dit doel moest bereikt worden door sociografisch onderzoek te verrichten met een sterke nadruk op de praktijk. Dit was een eerste stap in de institutionalisering van de sociale wetenschappen in Nederland.

Het ISONEVO stelde een breed onderzoeksprogramma op en het sociografische onderzoek moest als hulpmiddel dienen voor het maatschappelijk werk en het beleid. In 1943 kreeg het ISONEVO zijn eerste grote onderzoeksopdracht. De Stichting Maatschappelijk Werk ten Platteland, dat onder het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening viel, gaf opdracht voor een probleemgericht sociografisch onderzoek naar de sociale structuren van kleine boerenbedrijven in een aantal plattelandsgemeenten. De uitkomsten van deze monografieën moesten de basis vormen voor het toekomstige welzijnsbeleid in plattlandsgebieden. De praktische opdracht paste precies in de doelstelling van het ISONEVO. Doordat het onderzoek gericht was op kleine boerenbedrijven, vond er geen onderzoek plaats in Noord-Groningen. De bedrijfsgrootte in Noord-Groningen was bovengemiddeld groot.⁶⁸ Kleine boeren kwamen vooral voor in zandgrondgebieden, waar veel gemengde bedrijven waren die minder dan tien hectare grond hadden.⁶⁹

Het hele ISONEVO project werd minder succesvol dan was gehoopt. Deels werd dit veroorzaakt door de oorlogsomstandigheden en deels door de opzet en uitwerking van de monografieën. Uiteindelijk waren in 1952 twintig van de oorspronkelijk negenentwintig geplande plattlandsmonografieën gepubliceerd.⁷⁰ Het onderzoek werd niet goed ontvangen. De aanpak van de monografieën bleek te breed en door de beperkte theoretische onderbouwing bleken sommige delen een gebrek aan diepgang te hebben. Door de beperkte uitwerking en het late verschijnen waren de monografieën geen hulpmiddel meer voor het te ontwikkelen welzijnsbeleid.

Ondanks tegenvallende eindresultaten van het ISONEVO onderzoek waren enkele monografieën van belang. De sociografen die verantwoordelijk waren voor die monografieën zijn later bepalend geweest voor de naoorlogse aandacht voor het platteland. De van oorsprong Groninger sociograaf E.W. Hofstee (1909-1987) was één van de rayonhoofden voor het ISONEVO. Destijds was hij ook medewerker van de NETO in Groningen en vanaf 1946 werd hij hoogleraar Sociografie in Wageningen. S.J. Groenman (1913-2000) schreef een monografie over Staphorst waarop hij promoveerde. Hij werd de latere directeur van ISONEVO en in 1948 hoogleraar Sociologie in Utrecht. H.D. de Vries Reilingh (1908-2001) schreef studies over Markelo en Weerselo en werd in 1950 de opvolger van Ter Veen, als hoogleraar Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Deze mannen vormden na de oorlog een belangrijke denktank en hun werk vormde de basis voor de nieuwe sociale benaderingen van het platteland. Het ISONEVO kan gezien worden als een kweekvijver voor de latere hoogleraren sociologie. Het instituut had echter maar een kort leven, in 1959 werd het opgeheven.⁷¹

In de naoorlogse periode werden nog enkele andere sociaal-culturele onderzoeksinstituten opgericht. In het perspectief van de Protestantse en de

Rooms-katholieke zuil was het ISONEVO de vertegenwoordiger van de neutrale zuil. Deze identiteit werd echter niet uitgedragen door het onafhankelijke instituut.⁷² De sociaal-democraten verrichten vanaf 1945 onderzoek met de eerder aangehaalde Wiardi Beckman Stichting. In 1945 werd ook het Nederlands-hervormde Sociologisch Instituut van 'Kerk en Wereld' opgericht.⁷³ Religie en het maatschappelijke leven waren in de benadering van het instituut nauw met elkaar verbonden. C.D. Saal (1917-1986), die vanaf 1954 bij het Sociologisch Instituut in Groningen kwam te werken, was hoofdassistent bij Kerk en Wereld. Het instituut werd in 1968 opgeheven. In 1946 richtte de Katholieke zuil ook een instituut op: het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI). Dit instituut bestaat nog steeds en is onderdeel van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ook dit instituut richtte zich op het snijvlak van samenleving en religie. Tegenwoordig noemt het zichzelf 'expertisecentrum voor religie en samenleving'.⁷⁴ De liberalen hadden geen 'eigen' onderzoeksinstituut. De oprichting van deze maatschappelijke onderzoeksinstituten hangt samen met de groeiende aandacht voor sociale onderwerpen en een meer wetenschappelijke benadering in de naoorlogse periode.

Sociografie: een subdiscipline van sociologie

Sociale onderwerpen kregen niet alleen in praktisch onderzoek aandacht, maar ook in meer structureel wetenschappelijk onderzoek. Voor de oorlog was het hoofdzakelijk de sociografie geweest die zich op het eerste gericht had. Na de oorlog veranderde de sociologie ook in een meer toegepaste wetenschap. De moderne sociologie, zoals Van Doorn en Lammers het in 1958 noemden, richtte zich op het verklaren van problemen om op grond daarvan tot ingrijpen te kunnen komen en dus ook beleid te vormen. Hierin lag een belangrijke rol voor het empirisch onderzoek en de theorie, die samen een eenheid vormen.⁷⁵ Het empirische onderzoek van de sociografie was daardoor vooral een hulpwetenschap voor de sociologie.⁷⁶

De moderne sociologen kwamen met drie punten van kritiek op de sociografie. Ten eerste werd de sociografie te beschrijvend gevonden. Ondanks de nadruk op praktisch onderzoek, en de pogingen van het ISONEVO, bleek de toepasbaarheid van de sociografie in beleid beperkt. Dit werd vooral veroorzaakt door een gemis aan een vorm van synthese in de sociografie. Ten tweede benadrukte de sociografie de bijzondere gevallen. Volgens de sociologen lag dit aan een gebrek aan (sociografische) theorie. Het gevolg van dit gebrek was dat er geen generalisaties of synthese gemaakt konden worden van de bijzondere gevallen.⁷⁷ De denkwijze van de sociologen was gebaseerd op een deductieve vorm van denken. Ten derde werd de methodologie van het empirische onderzoek van de sociografie te beperkt gevonden. Vooral de selectieve vorm van interviewen was een struikelblok. Ook blijkt er kritiek op

het gemis aan duidelijke probleemstellingen. Op basis van de bovenstaande punten wordt er in de sociologie vanuit gegaan dat er plaats is voor één wetenschap die zich bezig houdt met sociale verhoudingen: de sociologie. Sociografie was daardoor voor sociologen geen zelfstandige wetenschap, maar een onderdeel van de sociologie.⁷⁸

De opkomst van de sociologie

De als sociograaf opgeleide socioloog Van Doorn vond in een overzichtsartikel uit 1956 dat met het afscheid van Ter Veen in 1948 de sociografie tot zijn einde was gekomen.⁷⁹ Hij zag de naoorlogse periode als een chaotische periode waarin binnen de sociale wetenschappen een oriëntatie plaatsvond op de Amerikaanse empirische kwantitatieve sociologie. Hierin was geen plaats voor een Nederlands georiënteerde kwalitatieve sociografie met haar gebreken.⁸⁰ Met zijn stellingname wilde Van Doorn duidelijk maken dat het tijd was voor de sociale wetenschappen om zich specifiek te richten op de Amerikaanse theoretische en empirisch-methodologische sociologie.⁸¹ De sociale wetenschappen maakten zich hiermee los van de geografische oorsprong.⁸² Tegenwoordig wordt Van Doorn wel gezien als een schakel tussen de eerste generatie sociologen uit de jaren vijftig en zestig, die hoofdzakelijk als sociograaf waren opgeleid, en de tweede generatie sociologen uit de jaren zeventig, die als socioloog waren opgeleid.⁸³

In Groningen was in 1939 de eerste hoogleraar Sociologie aangesteld, de uit Duitsland gevluchte filosoof H.K.O.G. Plessner (1892-1985). Hij werd het hoofd van het in 1938 opgerichte Sociologisch Instituut.⁸⁴ De NETO die bijgedragen had aan de oprichting van het Instituut bleef daarbij betrokken door de aanstelling van haar medewerker Hofstee. Voor de regionale gerichtheid van het Instituut was Hofstee een belangrijk persoon. Hij was als zoon van een onderwijzer geboren in Westeremden en opgegroeid in Nieuw-Beerta. In Amsterdam had hij geografie gestudeerd en hij was bij Steinmetz in 1937 op een sociografisch onderzoek over het Oldambt gepromoveerd.⁸⁵ Geheel in de trant van Steinmetz' gedachtegoed had Hofstee een praktische aanpak van onderzoek. Plessner daarentegen was veel theoretischer. Al snel na de oorlog verlieten Plessner en Hofstee het Sociologisch Instituut. Plessner werd hoogleraar Filosofie in Groningen. Hofstee vertrok naar de Landbouwhogeschool in Wageningen en werd daar hoogleraar Sociale en Economische Geografie. Hofstee ontwikkelde daar zijn ideeën over de sociale ontwikkeling van boeren verder en had een belangrijke invloed op het streekverbeteringsbeleid.⁸⁶

Ondertussen was in Groningen bij de faculteit der Rechtsgeleerdheid een nieuwe leerstoel Sociologie opgericht. Dr. P.J. Bouman (1902-1977) werd in 1946 aangesteld om deze te bezetten. Hiermee was hij één van de weinige naoorlogse nieuwe sociologie-hoogleraren die niet in de sociografische Am-

Portret uit 1959 van
prof.dr. Pieter Jan Bouman
(1902-1977), van 1946 tot
1968 hoogleraar Sociologie
te Groningen.

sterdamse School van Steinmetz was opgeleid, maar in Rotterdam aan de Nederlandsche Handels-Hoogeschool. Van de vijftien hoogleraren sociologie in de naoorlogse periode waren er dertien in Amsterdam opgeleid als sociograaf.⁸⁷ Hierdoor bleef het sociografische gedachtegoed aanwezig in de Nederlandse sociologie.

In 1948 concludeerde de Utrechtse hoogleraar Sociologie Groenman in zijn oratie dat de sociografie van belang was vanwege de aandacht voor bijzonderheden.⁸⁸ Hieruit kon volgens hem op inductieve wijze de sociologie generaliseren. Eind jaren vijftig benadrukte de hoogleraar Toegepaste Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam G.J. Kruijer (1919-1986) ook dit idee.⁸⁹ Zoals hierboven beschreven blijkt dit juist voor andere sociologen een punt van kritiek op de sociografie als wetenschap. Zij vonden dat het empirische onderzoek van sociografie overbodig was geworden, want de sociologie had deze vorm van onderzoek zelf ontwikkeld en verbeterd.⁹⁰ De sociografie kon in ieder geval niet meer gezien worden als een op zichzelf staande wetenschap.

In de naoorlogse periode ontstond in Nederland een splitsing tussen sociologie en sociale geografie. De sociale geografie richtte zich in deze periode meer en meer op economische geografie en het welvaartsstreven.⁹¹ In

De Grote Markt (Noorzijde) in Groningen, eind jaren vijftig. In het pand rechts was van 1957-1988 het Sociologisch Instituut van de RuG gehuisvest. De kabels boven de weg zijn van de trolleybussen.

Amsterdam, waar de sociografie was ontstaan, benoemde prof. dr. H.D. de Vries Reilingh de sociale geografie als de studie van de sociale verschijnselen in ruimtelijke kaders.⁹² Anders dan andere sociaal geografen zag De Vries Reilingh in de economisch geografische benadering nog wel een plaats voor de sociografie. Hij benaderde sociografie als een toegepaste vorm van sociaalwetenschappelijk ruimtelijk en regionaal onderzoek.⁹³ In navolging van de sociografie heeft in het Amsterdamse onderzoek naar plattelandsgebieden altijd de nadruk gelegen op dorpsamenlevingen en de betekenis van de plattelandsomgeving voor bewoners.⁹⁴ In Amsterdam was maatschappelijk onderzoek ook meer het terrein van de sociaal-geografen dan de sociologen.⁹⁵

Sociale geografie en sociologie in Groningen

In Groningen was er een vrij strikte scheiding tussen sociale geografie en sociologie. Beide disciplines ontwikkelden zich gelijktijdig vanuit de Faculteit Economische Wetenschappen tot op zichzelf staande studierichtingen. In 1948 werd H.J. Keuning (1904-1985) hoogleraar in de Economische en Sociale Aardrijkskunde. Enkele jaren later in september 1950 ging sociale geografie als zelfstandige studie van start.⁹⁶ Bouman die in 1946 was benoemd, kon zich vanaf 1953 richten op een zelfstandige studierichting sociologie.⁹⁷ Onaf-

hankelijk van elkaar ontwikkelden zich zo twee studierichtingen die in eerste instantie nauw met elkaar verbonden leken te zijn. Beide mannen waren ook actief bij regionale Groningse ontwikkelingen. Toch blijkt er weinig samenwerking tussen de twee disciplines en de twee hoogleraren. Dit werd vooral veroorzaakt door verschillende benaderingen van regionale ontwikkeling.

De sociale geografie in Groningen had onder invloed van Keuning vooral een economisch-geografische oriëntatie.⁹⁸ Keuning was in 1904 geboren in Veendam en in 1933 gepromoveerd op een studie over de Veenkoloniën. Hij promoveerde bij Steinmetz in Amsterdam en was daar ook in aanraking gekomen met de sociografie. Dit speelde echter amper een rol in zijn verdere loopbaan. Zijn Groningse oratie op 12 februari 1949 had als titel *Regionalisme*. Regionalisme is volgens hem een 'levensstijl van de streek' en wordt gestimuleerd door het streven naar welvaart.⁹⁹

Keuning was betrokken bij de regionale ontwikkeling van de provincie Groningen. Eind jaren veertig werkte hij mee aan een denktank over industriële ontwikkeling van de stad Groningen.¹⁰⁰ Samen met de hoogleraar J.L. Mey (1900-1966) schreef Keuning hier een nota over. Uitgangspunt daarvan was dat de provincie Groningen economisch afhankelijk was van landbouw en dat dit de basis kon vormen voor de ontwikkeling van een aan landbouw gerelateerde industriële ontwikkeling. Hiermee adviseerden ze een aanpak die later in het *Rapport van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie* en in *Bedreigd bestaan* agrarisatie genoemd werd (zie hoofdstuk 4). Deze gemeentelijke nota zou ook de aanleiding vormen voor het instellen van de Provinciale Welvaartscommissie in 1951.

Keuning was echter niet alleen op economisch gebied actief. Zijn regionale betrokkenheid bleek ook uit zijn lidmaatschap van de Ommelander Kring in de jaren vijftig. Dit was een kleine informele gespreksgroep waarin vooraanstaande Groningers discussieerden over het culturele leven in Groningen en had als doel 'het bewust willen beleven van het Groninger zijn in deze tijd'.¹⁰¹ Keuning maakte zo deel uit van de culturele elite van de provincie Groningen en was ook betrokken bij de regionale identiteitsontwikkeling van de provincie.

Bij het Sociologisch Instituut was Bouman verantwoordelijk voor het regionaal onderzoek. Hij was in 1902 in Batavia (Nederlands-Indië) geboren en promoveerde in 1931 op een economisch historisch proefschrift over de haven van Rotterdam en haar Duitse achterland. Bouman raakte geïnteresseerd in de sociologie en vooral in sociale ongelijkheden. Door zijn studies naar contemporaine sociale problematiek kon hij hoogleraar sociologie in Groningen worden. Desondanks bleef hij altijd een buitenbeentje onder de sociologen.

Het werk van Bouman had een historische inslag en hij was geen empiricus.¹⁰² De algemeen aanvaarde sociologische werkwijze gebaseerd op de Amerikaanse sociologie was daarom minder aan hem besteed. Dit betekende

niet dat hij daarvan niet op de hoogte was. In 1950 verbleef hij met een Fulbrightbeurs in de Verenigde Staten (in de volgende paragraaf meer over deze beurs).¹⁰³ Bij terugkomst schreef hij een populair wetenschappelijk boek over zijn ervaringen als gastdocent aan de universiteit van Ann Arbor en zijn reis door de Verenigde Staten: *Volk in beweging. Onbegrepen Amerika*.¹⁰⁴ Bouman was een maatschappelijk betrokken man en schreef over uiteenlopende zaken.¹⁰⁵ Het onderzoek dat hij verrichte was vooral gebaseerd op zijn persoonlijke interesses: geschiedenis en cultuursociologie. Het regionaal sociologisch onderzoek behoorde minder tot zijn interesses en kreeg ook maar beperkt aandacht.¹⁰⁶ Regionaal gezien was Bouman minder actief dan Keuning. Door zijn vele populair wetenschappelijke publicaties was hij echter bekender bij een groot publiek.

Bouman was verantwoordelijk voor het sociologieonderwijs aan de RuG. Voor dit onderwijs kreeg hij vanaf 1951 ondersteuning van de docent Toegepaste Sociologie Saal. Deze had in Amsterdam sociografie gestudeerd, waardoor zijn colleges een sociografisch karakter hadden. De hieruit volgende praktische aanpak van onderzoek bracht hij over op de studenten.¹⁰⁷ Saal was ook verantwoordelijk voor de excursies. Studenten kwamen hierdoor in contact met de praktijk van de welzijnsontwikkeling.¹⁰⁸ De studie sociologie richtte zich echter niet op het maatschappelijke werk, want dat was het gebied van de Academie voor Sociale en Culturele Arbeid (ASCA) met als directrice Marie Kamphuis.¹⁰⁹

In de naoorlogse periode werd de samenwerking tussen wetenschappers en bestuurders in Groningen geïntensiveerd. Naar aanleiding van de nota van Mey en Keuning over de economische ontwikkeling van de gemeente Groningen wilden de Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen inzicht in de welvaartsontwikkeling van de provincie. Om dit te onderzoeken werd in 1951 een Provinciale Groninger Welvaartscommissie aangesteld. In deze commissie zaten naast vertegenwoordigers van de overheid, het bedrijfsleven en sociale en culturele organisaties ook wetenschappers waaronder Keuning, Bouman en Saal. Keuning was voorzitter van de subcommissie landbouw en Bouman was lid van de subcommissie achtergronden. In 1954 verscheen het *Rapport van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie*.¹¹⁰

In het rapport werd agrarisatie uitgewerkt en gedefinieerd als: 'de verhoging van de productiviteit in de landbouw, te bereiken door intensivering van het bodemgebruik, verbetering en uitbreiding van de beschikbare oppervlakte cultuurgrond en rationalisatie der productiemethoden'.¹¹¹ Landbouw moest een belangrijke pijler blijven en de basis vormen voor de uit te breiden Groningse industrie. Opvallend is dat het woord 'agrarisatie' niet letterlijk terugkomt in het hoofdstuk over landbouw, maar wel in het hoofdstuk over de sociale aspecten. In dat hoofdstuk werd geschreven: 'Industrialisatie en agrari-

Reclamekaart van Rixona, circa 1965. Rixona, gevestigd in Den Andel, is een van de weinige (landbouw)industrieën in Noord-Groningen. Het bedrijf ontstond toen Rieks Willemsen en zijn zoon zich in 1953 losmaakten van het familiebedrijf, de conservenfabriek Willemsen & Co. 'Rixona' is een afleiding van 'Rieks en zoon'. De familie Willemsen trok zich in 1985 terug uit het bedrijf. De aandelen werden verkocht aan Aviko. Eén van de bekendste producten die in Den Andel worden gemaakt is Raspatat.

satie vragen dus sociale planning d.w.z. maatregelen gericht op de aanpassing van de bevolking aan de beoogde wijzigingen in de economische structuur en dit niet bij wijze van toegift, maar uit het besef, dat deze sociale planning een essentieel, zo niet zelfs een primair onderdeel van ieder welvaartsplan is'.¹¹² In dit citaat klinkt een sociologische benadering door. Bouman als lid van de subcommissie die verantwoordelijk was voor dit hoofdstuk heeft deze waarschijnlijk aangedragen. Agrarisatie werd hierdoor vooral beschouwd als een cultuuromslag in de samenleving, zoals het enkele jaren later in *Bedreigd bestaan* ook werd gebruikt (zie hoofdstuk 4).

De toenemende aandacht voor regionale welvaart- en welzijnsverhoging was een algemene trend.¹¹³ Sociografie vormde hierbij hoofdzakelijk een intermezzo voor de ontwikkeling van de sociologie en het onderzoek in plattelandsgemeenschappen.¹¹⁴ De sociografie werd niet de interdisciplinaire wetenschap die Steinmetz voor ogen had gehad. Dat de sociografie zich niet ten volste kon ontwikkelen, heeft deels te maken met de naoorlogse heroriëntatie van de sociologie. De sociografische benadering werd vervangen door een Amerikaanse empirische sociologische oriëntatie.¹¹⁵ In de volgende paragraaf wordt door middel van een *casestudy* over *community organization* ingegaan op de invloed van de Amerikaanse sociologische ideeën op de Nederlandse denkwijze over het platteland. De keuze om *community organization* centraal te stellen, is ingegeven door het feit dat het een centrale plaats kreeg in het rapport *Bedreigd bestaan*.

Amerikaanse invloeden in Nederland: *community organization*

Marshallhulp en Fulbrightprogramma

De Nederlandse sociale wetenschappen bevonden zich in de naoorlogse periode in een paradigmawisseling. Zoekend naar een oplossing voor de maatschappelijke vraagstukken die in Nederland bestonden, oriënteerden veel sociologen zich op de Amerikaanse sociologie.¹¹⁶ Zo ook de medewerkers van het Sociologisch Instituut in Groningen, waaronder Bouman en Saal. Dit blijkt in de jaren vijftig tijdens het onderzoek ten behoeve van het rapport *Bedreigd bestaan*, waarin een combinatie van de verschillende opvattingen wordt gebruikt. De aandacht voor de Amerikaanse methodiek *community organization* hierin was innovatief. De Amerikaanse Marshallhulp en het Fulbrightprogramma zijn daar belangrijk voor geweest.

De oriëntatie op Amerikaanse sociologie is te verklaren door de kennisoverdracht die via de Marshallhulp (1947-1953) en het Fulbrightprogramma (1946-heden) plaatsvond.¹¹⁷ Vanuit de Marshallhulp was het belangrijkste doel de productiviteitsverhoging van de Europese economie. De Marshallhulp had voor de kennisoverdracht een programmaonderdeel waarmee geïnteresseerden uit het Nederlandse bedrijfsleven, wetenschap en overheid een studiereis naar de Verenigde Staten konden maken. Daar konden ze met eigen ogen zien hoe de Amerikaanse samenleving was georganiseerd. Elke studiereis had een eigen thema. Dit waren uiteenlopende thema's van 'Voorlichting Plattelandsvrouwen' tot 'Electrotechniek: sterkstroomapparaten'. De opgedane kennis en ervaringen konden de deelnemers, terug in Nederland, verspreiden onder hun achterban. In totaal werden ruim honderd van dit soort groepsstudiereizen gemaakt.¹¹⁸

Het Fulbrightprogramma, vernoemd naar de initiator, de Amerikaanse Senator J.W. Fulbright, was de culturele ontwikkelingsvariant. Dit programma was specifiek gericht op de wetenschap; de sociale, technische en natuurwetenschappen. Alle Europese landen konden Marshallhulp ontvangen, maar niet alle Europese landen kwamen in aanmerking voor het Fulbrightprogramma. Het programma was alleen voor landen die in een bepaalde wetenschappelijke discipline een vooruitstrevende positie hadden. Nederland kwam in aanmerking door haar goede positie in de atoomfysica. Het Fulbrightprogramma bestond uit studiereizen en gastdocentschappen aan Amerikaanse universiteiten voor Europese wetenschappers. Daardoor leerden de wetenschappers de Amerikaanse samenleving kennen en zagen zij de Amerikaanse wetenschappelijke ontwikkelingen. Bouman, die met zijn boek *Volk in beweging* de negatieve beeldvorming over de Verenigde Staten wilde bijstellen, deed precies wat het doel was van de Amerikaanse initiatiefnemers: Europeanen moesten de Amerikaanse samenleving gaan waarderen. Door de studiereizen

en de uitwerkingen van de deelnemers werd in de Nederlandse samenleving steeds meer aandacht besteed aan Amerikaanse methodes in de wetenschap, bedrijfsleven, industrie en beleid.

Community organization: een middel om bewoners actief te maken

De directrice van de Groningse ASCA, Marie Kamphuis (1907-2004), maakte in 1947-1948 een studiereis naar de Verenigde Staten. Kamphuis verbleef aan de *School of Social Work* in New York en bezocht colleges en praktijkvoorbeelden van maatschappelijk werk. In de Verenigde Staten ontdekte ze een inductieve aanpak van maatschappelijk werk. Dit betekende dat in het Amerikaanse maatschappelijke werk de praktijk centraal stond. In Nederland was het juist gebruikelijk om uit te gaan van de theorie en vandaar uit verder te werken in de praktijk.¹¹⁹ Kamphuis besteedde bij haar terugkeer in Nederland uitgebreid aandacht aan haar ervaringen. In het *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, waarvan ze redactielid was, wijdde ze in 1948 een drieluik aan maatschappelijk werk in de Verenigde Staten.¹²⁰ In het eerste artikel, getiteld *Amerika en wij*, ging ze in op *community organization*. Daarmee was zij de eerste die in Nederland aandacht schonk aan het begrip.

In het artikel definieerde Kamphuis *community organization* met een dubbele betekenis: als proces en methode voor de planning van maatschappelijk werk.¹²¹ Aan de ene kant was *community organization* een proces waarbij het coördineren van maatschappelijk werk centraal stond. Zij zag dit voornamelijk als een taak voor regionale opbouworganen en stedelijke armenraden; instanties die zich op regionaal en stedelijk niveau bezig hielden met welzijnsontwikkeling. Aan de andere kant was het een methode om doelgroepen te bereiken, te luisteren naar hun behoeften en daar als maatschappelijk werk op in te springen. Om te kunnen werken met *community organization* moest worden uitgegaan van een veranderlijke maatschappij en niet zoals toen in Nederland gebruikelijk was van een maatschappij die statisch is. Een *structure*, zoals de maatschappij gezien kan worden, kan ook veranderen. Vanaf de jaren vijftig werd *community organization* vooral beschouwd als een methode. Daarom zal verder in deze paragraaf gesproken worden over *community organization* als een methode.

Volgens Kamphuis kon het Amerikaanse *community organization* niet zomaar gekopieerd en toegepast worden in de Nederlandse situatie. Daarvoor verschilden de twee samenlevingen te veel. Ze benoemde het niet zo, maar waarschijnlijk leek de Amerikaanse versie haar niet geschikt voor het verzuilde Nederland. De Nederlandse uitwerking en aanpassing van *community organization* lieten echter nog even op zich wachten, want de methode werd na Kamphuis' publicatie beperkt gebruikt door maatschappelijk werkers en sociale wetenschappers. In een terugblik op haar werkzame leven stelde Kamp-

De eerste steen voor het nieuwe gebouw van de Groninger school voor maatschappelijk werk ASCA, aan de Korreweg, werd in 1953 gelegd door de directrice Marie Kamphuis en medewerkster Annie Mettau.

huis dat al die Amerikaanse invloeden door sommigen als een noviteit werden gezien die niet te veel aandacht moest krijgen.¹²² Ook zijzelf deed verder weinig met de methode. In plaats daarvan richtte ze zich op een ander thema uit haar drieluik: het *social casework*.¹²³ Deze methode ging in op persoonlijke hulpverlening aan gezinnen en individuen.

Community organization verdween echter niet van de Nederlandse bodem. In de jaren vijftig kreeg het concept via allerlei wegen steeds meer naamsbekendheid.¹²⁴ Zowel in de stedelijke context, de wijkopbouw, als in de plattelandscontext, de plattelandsontwikkeling, werd de methode steeds meer toegepast. Een initiator hiervoor was Jo Boer (1906-1985). Boer en Marie Kamphuis kenden elkaar, ze waren beide in de jaren dertig werkzaam geweest bij de Stichting Opbouw Drenthe.¹²⁵ Boer was hier na de oorlog nog steeds werkzaam en werd in 1953 directrice van deze stichting. Zij was ook naar de Verenigde Staten geweest en had in 1949 een vier maanden lange studiereis gemaakt met als thema '*Community organization in rural areas*'. Mede gezien de beperkte reacties op het artikel van Kamphuis had Boer bij haar terugkomst in Nederland de tijd nog niet rijp gevonden voor *community organization* op grote schaal. Daarom voerde zij de methode alleen in bij de provinciale Stichting Opbouw Drenthe. Hiermee deed ze wat Kamphuis voor ogen had bij *community organization*: deze gebruiken bij provinciale instellingen.

In dezelfde periode kwam *community organization* in trek bij ambtenaren van het in 1952 opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk. Vooral bij de afdeling Maatschappelijk Opbouwwerk en, na een reorganisatie in 1954,

de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk kreeg *community organization* aandacht.¹²⁶ De methode werd ingezet om samenwerking tussen de vele verschillende lokale (verzuilde) organisaties die zich bezighielden met opbouwwerk te bewerkstelligen. Daarnaast richtte het ministerie zich met dit werk op het persoonlijke en gemeenschappelijke leven van burgers. Hierbij kwam het ministerie net als bij de streekverbetering met zijn beleid bij de mensen aan de keukentafel. Dat de overheid zich zo met het maatschappelijke leven bemoeide was een nieuw fenomeen in Nederland. De overheid gebruikte verschillende middelen om *community organization* uit te voeren, zoals subsidiëring van lokale initiatieven. Hierbij was het belangrijkste doel om de betrokkenheid en het zelfbewustzijn van inwoners te vergroten.¹²⁷

De drijvende kracht achter het gebruik van *community organization* bij het ministerie van Maatschappelijk Werk was de ambtenaar P.C.J. van Loon (1918). Bij het ministerie van Sociale Zaken was hij verantwoordelijk geweest voor de sociale plannen van de ontwikkelingsgebieden en bij het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk werd hij hoofd van de afdeling Onderzoek, Planning en Documentatie. Daarnaast was vanaf het midden van de jaren vijftig G. Hendriks (1920-2007) een belangrijk voorvechter van *community organization*. Hij was bij het ministerie als hoofdamtenaar van de afdeling Onderzoek en Opbouwwerk verantwoordelijk voor de subsidieverschaffing. Hendriks was in 1953 gepromoveerd bij Groenman en daarbij deels beïnvloed door de sociografie. In 1954 was hij naar de Verenigde Staten geweest met de studiereis *Human relations II*.¹²⁸ Terug in Nederland was hij ook enthousiast over *community organization* en paste het toe bij de subsidieverschaffing van het maatschappelijk opbouwwerk. Voor hem was het belangrijk dat hij zodoende samenwerking tussen verzuilde instellingen in het opbouwwerk kon stimuleren.¹²⁹

Begripsverwarring

Met de toenemende aandacht vanuit de overheid en de praktijk ontstond aan het eind van de jaren vijftig steeds meer onduidelijkheid over de precieze aanpak van *community organization*. De methode werd vooral in de praktijk gebruikt, maar er was beperkt theorievorming. Begripsverwarring veroorzaakte echter vraag naar nadere conceptualisering. Op studiedagen en in tijdschriften ontstond zodoende een discussie over maatschappelijk werk in relatie tot *community organization*. Hierbij waren zowel sociale wetenschappers als mensen uit de praktijk betrokken. Vanuit de wetenschap waren vooral de Amsterdamse hoogleraar Sociale Geografie De Vries Reilingh en de Utrechtse hoogleraar Sociologie Groenman betrokken bij de discussie over *community organization*.¹³⁰ Groenman wordt gezien als een van de belangrijkste pleitbezorgers vanuit de wetenschap voor maatschappelijk opbouwwerk.¹³¹ Vanuit

het werkveld waren het zowel ambtenaren, zoals Van Loon en Hendriks, die met beleid bezig waren, als uitvoerende praktijkmensen, zoals Boer.¹³² In Groningen vond *community organization* zijn weg waarschijnlijk door contacten tussen Kamphuis, Bouman en Saal. Bouman was adviseur voor de ASCA en Saal gaf incidenteel les aan de ASCA.¹³³

Specifiek over het platteland en *community organization* schreef mevrouw A. Stork, werkzaam bij de Overijsselse Stichting voor Sociaal en Sociaal-Cultureel Werk, in 1955 en 1956 een tweetal artikelen. Zij meende dat: 'Het gemeenschapsleven verschaalt..., belangrijk in dit proces is de wijziging in sociale structuur'.¹³⁴ Deze wijziging zou volgens haar moeten worden opgevangen door maatschappelijk werk en *community organization*: 'community-organization tracht op verantwoorde wijze aan een in groei en verandering zijnde gemeenschap leiding te geven, zodanig, dat hiermede de harmonische opbouw van het maatschappelijk geheel bewust bevorderd wordt'.¹³⁵ Het was voor haar een methode waarbij de betrokkenheid van en overleg met de bewoners bij het plannen van activiteiten en voorzieningen, ofwel bewonersparticipatie belangrijke aspecten zijn.¹³⁶ Om structuurveranderingen op het platteland te kunnen opvangen moeten de activiteiten (*agency*) van bewoners worden geactiveerd. In dit verband kan *community organization* gezien worden als een manier om mogelijkheden voor bewoners op het platteland te vergroten. Hiermee kan het gerelateerd worden aan de *capabilities approach* van Sen en Nussbaum.¹³⁷ Was Kamphuis in 1948 nog uitgegaan van *community organization* als een proces en een methode voor de planning, Stork bakende *community organization* af als een methode.

Bewonersparticipatie werd op deze wijze een terugkerend aspect in de benadering van *community organization*. Toch werd er in de jaren vijftig geen overeenstemming gevonden over de invulling ervan en werd het vaak beschreven in abstracte en vage termen.¹³⁸ Niet voor niets waarschuwde Boer in 1958 nog steeds voor het gevaar van vele verschillende opvattingen.¹³⁹ Wel werd duidelijk dat de Amerikaanse benaderingen niet klakkeloos konden worden overgenomen in de Nederlandse verzuilde samenleving. Door de begripsverwarring en de maatschappelijke veranderingen in Nederland achtte Boer het noodzakelijk om een Nederlands boek over *community organization* te schrijven. Hiervoor wilde ze *community organization* benaderen vanuit 'een grondige kennis van de eigentijdse en 'eigenplaatselijk' problematiek'.¹⁴⁰ In 1960 verscheen haar *Maatschappelijk Opbouwwerk. Verkenningen op het gebied van 'Community Organization' in Nederlandse verhoudingen*.¹⁴¹

Boer baseerde haar boek op het werk van de Canadese hoogleraar *Social Work* M.G. Ross. In 1955 publiceerde hij *Community Organization. Theory, principles, and practice*.¹⁴² Dit werk werd in 1957 in het Nederlands vertaald, maar miste de toepasbaarheid voor de Nederlandse situatie. Boer gaat bij de

conceptualisering van *community organization* uit van Ross' definitie en geeft de volgende vertaling:

'een proces, waarbij een 'community' haar behoeften en doeleinden vaststelt, deze ordent en rangschikt, het vertrouwen en de wil ontwikkelt hieraan te werken, de hulpbronnen (interne en externe) daarvoor zoekt, tot actie overgaat en door dit alles te doen de samenwerking in haar 'community' doet groeien'.¹⁴³

Een belangrijk aspect van deze definitie is de zelfredzaamheid van een *community*, waarbij ontwikkelingen vanuit de bevolking moeten komen: een *bottom-up* benadering. Wat opvalt, is dat Boer weer terugkeert naar het procesaspect waar Kamphuis in 1948 ook al over schreef. Boer ziet het echter niet als een planningsproces, maar als een proces van verschillende (methodologische) gebeurtenissen.¹⁴⁴ Door *community organization* ontstaat een proces dat inspeelt op veranderingen in een samenleving.

Boer vond dat in de definitie van Ross alle elementen van *community organization* vertegenwoordigd waren. Toch geeft ze in de uitwerking aan dat ze de toevoeging: '*in a geographical area or a special field*' mist, maar ze vulde dat niet aan in haar Nederlandse vertaling.¹⁴⁵ Dit kan verklaard worden doordat ze het begrip *community* niet vertaalde. Ze had geen passende Nederlandse vertaling kunnen vinden. Nederlandse woorden als gemeenschap, samenleving, bevolking of buurt zijn niet toereikend voor de bredere betekenis van *community*. In de literatuur van de jaren vijftig worden verschillende definities voor het begrip gebruikt. Het meest gebruikt was: een groep mensen die normen en waarden deelt.¹⁴⁶ Het kan heel goed zijn dat Boer in Ross' *community* het geografische aspect zag. In de uitwerking van de definitie behandelde zij het als een groep van mensen, maar zij gaat niet verder in op het geografische aspect. Hierin schuilt ook meteen het verschil tussen de Amerikaanse en Nederlandse context. Boer geeft aan dat het in Nederland praktisch onmogelijk was om met de gehele *community* te werken.¹⁴⁷ Omdat dit toch het uiteindelijke doel was, heeft zij er waarschijnlijk voor gekozen om het woord *community* te laten staan.

Het lukte Boer niet om een eenduidig toepasbaar beeld over *community organization* te construeren. Boer was een praktijkpersoon en ze miste een wetenschappelijke onderbouwing voor haar boek, waardoor het moeilijk voor haar bleek om *community organization* uit te werken. Uiteindelijk werd de methode op vele manieren toegepast en bleef er begripsverwarring bestaan over zowel wat maatschappelijk opbouwwerk als wat *community organization* was.¹⁴⁸

Ondanks de begripsverwarring is *community organization* een in de jaren vijftig en zestig veel gebruikte methode om bijvoorbeeld plattelandsbevolking te laten nadenken over hun eigen situatie en om met oplossingen voor even-

tuele problemen te komen. *Community organization* werd als methode ingezet om de structuurverandering van een op landbouw georiënteerde samenleving naar een industriële samenleving te begeleiden door de activiteiten (*agency*) van bewoners te stimuleren en daarbij de verzuilde structuren te doorbreken. Dit betekende dat in de praktijk *community organization* werd toegepast om de leefbaarheid in gemeenschappen te vergroten. Door toedoen van de inwoners zou idealiter hun leefsituatie verbeteren, op een wijze die ze zelf wilden.

Het blijft echter de vraag of *community organization* werkte als methode om samenwerking in de verzuilde maatschappij te bereiken. In Drenthe, waar Boer actief was, liep *community organization* zoals zij dat voor ogen had vast. Het ministerie van Maatschappelijk Werk besloot in het begin van de jaren vijftig om sociaal werk hoofdzakelijk via de verzuilde instellingen te laten verlopen. Het ministerie paste zodoende *community organization* toe op een institutioneel niveau. Er restte de Stichting Opbouw Drenthe niets anders dan een overlegorgaan te zijn tussen de overheid en de uitvoerende instellingen.¹⁴⁹ De uitvoerende positie van Boer was hiermee teniet gedaan.

In Noord-Groningen werd ook aandacht besteed aan *community organization*. In *Bedreigd bestaan* was de methode door sociaal wetenschappers aanbevolen als een manier om de dorpssamenleving te versterken en om een agrarisch klimaat te creëren (zie verder hoofdstuk 4).¹⁵⁰

Conclusie

De situatie op het Nederlandse platteland was na de Tweede Wereldoorlog moeilijk. De werkgelegenheid in de landbouw nam af en veel bewoners trokken weg. De Rijksoverheid probeerde deze leegloop tegen te gaan met twee beleidsprogramma's: het industrialisatieprogramma en de op landbouw gerichte streekverbetering. Beide programma's hadden een regionale aanpak. Geselecteerde gebieden kwamen in aanmerking voor subsidies om industrie aan te trekken of om de landbouw te moderniseren. Hoewel hoofdzakelijk de welvaart centraal stond, was er toenemende aandacht voor het welzijn van de bewoners. Vanaf 1952 werd dit de taak van het destijds opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk. Doel was om de sociale structuren van plattelandsgemeenschappen modern te laten worden net als in de stad.

Na de oorlog werd de samenwerking tussen de overheid en wetenschappers geïntensifieerd. De planmatige aanpak van het welzijnsbeleid was gebaseerd op de sociale wetenschappen. Onder invloed van de Marshallhulp en het Fulbrightprogramma waren de sociale wetenschappers niet langer op de beschrijvende sociografie gericht, maar op Amerikaanse sociologie gebaseerde theorieën en methoden. Zodoende kon een begrip als *community organization* terecht komen in Nederland. Met deze benadering werd er door de soci-

ale wetenschappers, en overgenomen door de beleidsmakers, vanuit gegaan dat door de medewerking van bewoners (*agency*) de verzuilde structuur kon veranderen. Een toename aan eigen activiteiten kan de mogelijkheden voor bewoners in een gebied vergroten.

Het vergroten van de mogelijkheden kan positieve effecten hebben op de ervaren leefbaarheid in een gebied. Doordat bewoners zelf daarover nadenken en daarbij samenwerken aan de situatie in hun leefgebied, kan dit een regionaal bewustzijn teweeg brengen. De bewoners hebben immers een gezamenlijk doel: de verbetering van die leefbaarheid. Hierdoor kan het basisprincipe van *community organization*: burgerparticipatie bijdragen aan het regiovormingsproces dat Paasi onderscheidt. Het stimuleert regionaal bewustzijn. In de volgende hoofdstukken zal hier dieper op worden ingegaan.

3

Leegloop, groei en krimp in Noord-Groningen

Inleiding

In het onderzoeksgebied Noord-Groningen liggen tientallen kleine dorpjes die met elkaar verbonden zijn door wegen en waterwegen. Op een kaart uit 1947 zijn alleen de grootste dorpen en wegen weergegeven (figuur 3.1). Twee spoorlijnen vanuit Groningen naar Roodeschool en Delfzijl doorkruisen het gebied. Als de kaart uit 1947 vergeleken wordt met een kaart uit 1995 (figuur 3.2), zijn er enkele verschillen. In het westen is in 1969 de Lauwerszee afgesloten en ontstonden het Lauwersmeer en het dorp Lauwersoog. In het noordoosten is in het midden van de jaren zeventig de Eemshaven aangelegd. Om de Eemshaven goed te ontsluiten is naar de stad Groningen de Eemshavenweg (N46) als een moderne autoweg met ongelijkvloerse kruisingen aangelegd. De stad Groningen heeft zich met de aanleg van de wijken Beijum en Lewenborg uitgebreid richting Noord-Groningen. Toch kan ook opgemerkt worden dat topografisch gezien in Noord-Groningen veel hetzelfde is gebleven.

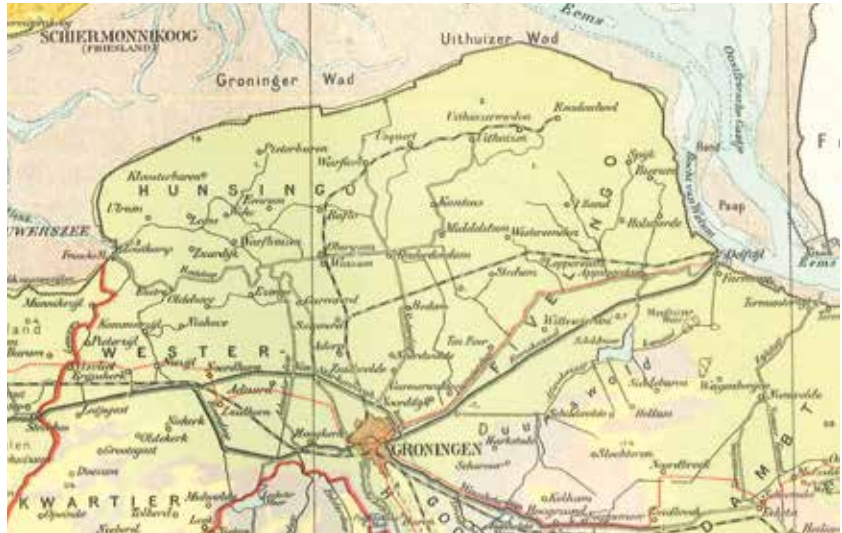
Op basis van kwantitatieve gegevens wordt in dit hoofdstuk een beeld geschetst van de demografische, economische, sociaal-culturele en ruimtelijke ontwikkelingen in Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Hierbij is voornamelijk gebruik gemaakt van gegevens op gemeenteniveau. In de jaren vijftig werd Noord-Groningen gezien als een gebied, bestaande uit 25 gemeenten.¹ De gemeentelijke indeling is in 1990 veranderd. Na deze herindelingen bleven er nog zes gemeenten over in Noord-Groningen: Bedum, Ten Boer, Eemsmond, De Marne, Winsum en Zuidhorn. In de analyse is zoveel mogelijk vastgehouden aan de beschouwing van Noord-Groningen op basis van deze oorspronkelijke 25 gemeenten. Bijlage 1 bevat een overzicht van gemeentelijke cijfers over inwoneraantallen, werkgelegenheid, religie en politieke verhoudingen.

De diverse ontwikkelingen in Noord-Groningen kunnen niet los gezien worden van globale en nationale ontwikkelingen. Noord-Groningen wordt daarom in dit hoofdstuk in een bredere context geplaatst. De Noord-Groningse gegevens zijn daarvoor zo nodig vergeleken met provinciale en nationale gegevens. Tot slot is aanvullend op het cijfermateriaal literatuur gebruikt om de diverse ontwikkelingen en dynamiek in de dorpen te verklaren evenals de regionale verschillen in het gebied. De behandelde demografische, economische, sociaal-culturele en ruimtelijke onderwerpen in dit hoofdstuk sluiten aan

Het dorpsleven in Noord-Groningen veranderde. Niet langer waren bewoners hoofdzakelijk afhankelijk van het dorp, maar konden ze met de bus naar bijvoorbeeld de stad Groningen. Op de foto, gemaakt in de jaren vijftig, het Dorpsplein in Zoutkamp, met de garage van de Marnedienst. Dit busbedrijf werd later overgenomen door de GADO.

Figuur 3.1: Kaart van Noord-Groningen in 1947. Bron: Bos-Niemeyer, *Schoolatlas der gehele aarde* 37, 1947, 13.

bij de thema's die naar voren komen in de hierop volgende hoofdstukken over het bestuur (hoofdstuk 5), jongeren (hoofdstuk 6) en vrouwen (hoofdstuk 7).

Demografische ontwikkelingen

Een bevolking is altijd in beweging: mensen worden ouder, kinderen worden geboren en mensen verhuizen. Daar waar op het platteland relatief weinig mensen wonen, zijn demografische ontwikkelingen vaak ingrijpend.² Een afname aan inwoners wordt daardoor vaak geassocieerd met een verminderende leefbaarheid.

Bevolkingsleegloop, groei en krimp

Van 1950 tot 1970 werden Nederlandse plattelandsgebieden gekenmerkt door een afnemend aantal inwoners. Dit werd door wetenschappers en bestuurders neergezet als een negatieve ontwikkeling, als een leegloop van het platteland.³ De bevolkingsdaling viel op, omdat het aantal inwoners in de stedelijke gebieden in Nederland in die periode juist groeide. Het gemiddelde Nederlandse groeicijfer lag tussen 1950 en 1970 op ongeveer dertien inwoners per 1000 inwoners per jaar. In Noord-Groningen nam het inwonertal in die periode per jaar af met gemiddeld vier inwoners per 1000. Meer specifiek had Noord-Groningen in 1950 81.702 inwoners en in 1970 was dit teruggelopen naar 76.741. In figuur 3.3 zijn de bevolkingscijfers van Noord-Groningen afgezet tegen het Nederlandse gemiddelde.

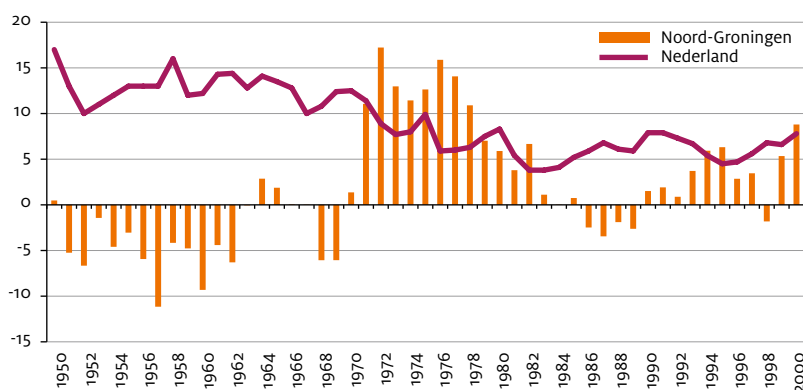
De leegloop die aan het einde van de negentiende eeuw begon zette door na de Tweede Wereldoorlog.⁴ Bijna veertig procent van de Noord-Groningse migranten verhuisde binnen de provincie Groningen. Ze gingen vooral naar de

Figuur 3.2: Kaart van Noord-Groningen in 1995. Bron: Wolters-Noordhoff, *De Grote Bosatlas*, 1996, 31.

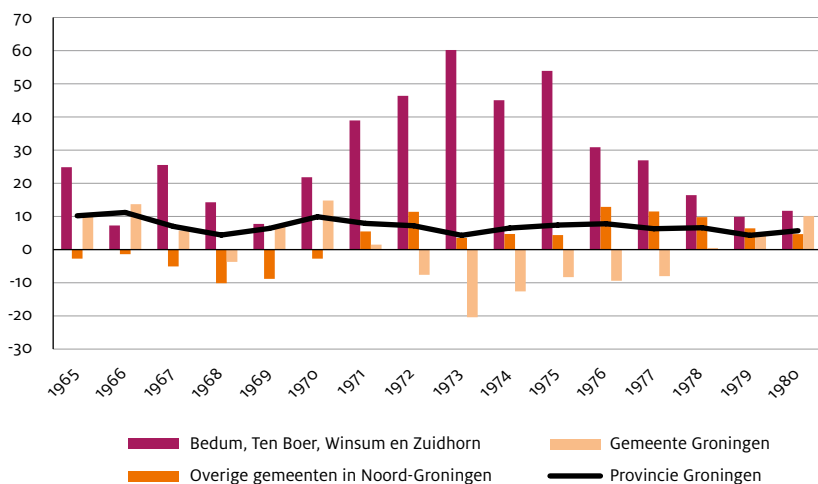
stad Groningen. Het overige deel trok vooral naar het westen van het land.⁵ Het vertrekoverschot werd voornamelijk veroorzaakt door economische motieven. Door de modernisering van de landbouw nam de werkgelegenheid in Noord-Groningen af. In Noord-Groningen was sprake van een beperkte diversifiëring van de (plattelands)economie waardoor er zich beperkt andere werkgelegenheid ontwikkelde. Vooral het vertrekcijfer had invloed op de afnemende bevolkingsaantallen, want het geboorteoverschot was tot 1970 redelijk constant en positief. Tot 1960 was de afname van de bevolking redelijk gelijkmatig verspreid over de Noord-Groningse gemeenten. Vanaf 1960 trad er een divergentie op in de bevolkingsontwikkeling. De gemeenten Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn groeiden, terwijl de overige gemeenten nog krompen.

De demografische ontwikkeling van Noord-Groningen sloeg vanaf de late jaren zestig om. Het bevolkingsaantal nam toe in het gehele gebied. In het westen van Nederland was sinds 1960 een suburbanisatiegolf gaande.⁶

Figuur 3.3: Bevolkingsgroei per 1000 inwoners in Noord-Groningen met trendlijn van Nederland (1950-2000). Bron: Historische Databank Nederlandse Gemeenten (2003) en CBS, Statline, 2012.

Figuur 3.4: Bevolkings-
groei voor verschillende
gemeenten met trendlijn
voor de provincie
Groningen (1965-1980).
Bron: CBS, Statline (2012)

Ook vanuit de stad Groningen kwam dit proces op gang en verhuisden veel mensen naar de buitengebieden. Vooral Noord-Drenthe was populair met de kernen Roden, Peize en Eelde.⁷ Vanaf het begin van de jaren zeventig werd deze trend ook zichtbaar in de demografische cijfers van Noord-Groningen. Door het provinciale beleid kon in het begin van de jaren zeventig relatief grootschalige nieuwbouw gerealiseerd worden in de speciaal hiervoor geselecteerde groeikernen: Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn. Voorbeelden van dergelijke nieuwe wijken zijn Ripperda in Winsum en Plan Oost in Bedum.

In eerste instantie vulden de nieuwbouwwijken zich met bewoners uit de eigen gemeenten, maar na enkele jaren verhuisden ook gezinnen met kinderen uit de stad Groningen erheen.⁸ De Noord-Groningse dorpen waren daarmee onderdeel geworden van het suburbanisatieproces. In deze periode verhuisden per jaar enkele honderden mensen naar Noord-Groningen. Voor de vier Noord-Groningse gemeenten betekende dit een relatief sterke groei. Dat de verhoudingen in inwonersgroei tussen de verschillende gemeenten ongelijk waren, wordt duidelijk in figuur 3.4. Het grootste onderlinge verschil is zichtbaar in 1973. Voor de gemeenten Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn was dit jaar het hoogtepunt van de groei met 60 nieuwe inwoners per 1000 inwoners. De overige gemeenten groeiden met 4 inwoners per 1000 en de stad Groningen had te maken met een afname van 20 bewoners per 1000 inwoners.⁹

De overige gemeenten in Noord-Groningen laten vanaf het begin van de jaren zeventig ook een bevolkingsgroei zien (zie figuur 3.4). Deze groei werd mede veroorzaakt door desurbanisatie naar de kleine dorpen in Noord-Groningen. De Wageningse socioloog J.P. Groot deed in 1976 onderzoek naar de kleine dorpen in Groningen en schreef over deze groep immigranten: 'het zijn vooral jongere gezinnen, minder aan werkplaats en werktijden gebonden

beroepsgroepen alsmede studerenden en waarschijnlijk de hogere inkomensklassen. Ook oudere echtparen, waarvan de kinderen al weer uit huis zijn, kunnen we in deze groep vinden'.¹⁰ Voor hen waren niet alleen de betaalbare huizen en grote tuinen een reden om naar de kleine Noord-Groningse dorpen te verhuizen. Groot opnieuw citerend: 'vooral onder degenen die de wens om landelijk te wonen als reden voor hun vestiging in een klein dorp opgaven, zich velen zullen bevinden die door de romantische hang naar het verleden zijn aangeslagen'.¹¹ De wens om in een aansprekende landelijke omgeving te wonen, werd versterkt door het idyllische beeld dat er toen heerste over het platteland.

De grootste (de)suburbanisatiestroom naar Noord-Groningen eindigde in het midden van de jaren tachtig. Door investeringen van de Rijksoverheid waren steden weer aantrekkelijke woonlocaties geworden.¹² In de stad Groningen had een grootschalige renovatie van woningen plaatsgevonden en waren nieuwe wijken bijgebouwd.¹³ Zoals in de meeste Nederlandse plattelandsgebieden werd ook in Noord-Groningen de bevolkingsgroei weer zwakker.¹⁴ Vanaf 1979 nam het vestigingsoverschot af en vanaf 1986 daalde het absolute inwoneraantal weer licht. Deze daling is minder sterk te relateren aan de hoge werkloosheidcijfers van midden jaren tachtig dan in de jaren vijftig het geval was. Dit omdat, in tegenstelling tot de jaren vijftig, nu het hele land en vrijwel alle sectoren te maken hadden met hoge werkloosheidcijfers. De bevolkingsdaling hield aan tot 1990, maar was niet zo sterk als in de jaren zestig. De daling was, net zoals in de jaren zestig, vooral zichtbaar in de dorpen en gemeenten die niet behoorden tot de zogenaamde kerngemeenten. Vanaf 1990 was er weer een lichte bevolkingsgroei in Noord-Groningen. Het vestigingsoverschot werd weer iets positiever ten opzichte van de jaren tachtig. In 1994 was de groei per 1000 inwoners zelfs hoger dan de gemiddelde Nederlandse groei. Tot het jaar 2000 zette deze lichte groei door en ook het proces van concentratie in kernplaatsen. Het is pas in de laatste jaren dat Noord-Groningen weer krimpt.

Verscheidenheid in dorpen

De totale bevolking van Noord-Groningen groeide tussen 1960 en 1999. Hierbij was sprake van (grote) onderlinge verschillen tussen de dorpen. Een vergelijking van het inwonertal in beide jaren geeft bijvoorbeeld aan dat in ruim de helft van de Noord-Groningse dorpen de bevolking juist afnam in deze periode. Deze bevolkingsdaling was met name zichtbaar in de kleine dorpen. Noord-Groningen had in vergelijking met het overige deel van de provincie Groningen en de provincies Friesland en Drenthe een relatief hoog percentage dorpen met minder dan 200 inwoners in 1985.¹⁵ De Noord-Groningse bevolkingsgroei was vooral geconcentreerd in de grotere dorpen Bedum, Ten

De Kerkstraat in Zoutkamp omstreeks 1958. Let op de kleine zijstraatjes en de vis die her en der hangt te drogen. Veel van deze karakteristieke visserswoningen verdwenen bij de sanering van de dorpskom in de jaren zestig. Enkele afgebroken huisjes werden in het Zuiderzeemuseum weer opgebouwd.

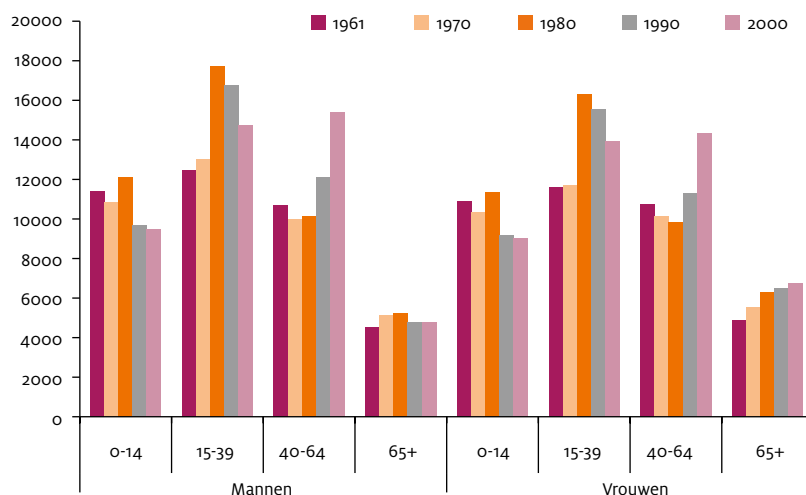
Boer, Winsum, en Zuidhorn. Van alle dorpen groeide Ten Boer het sterkst van rond de 1200 inwoners in 1960 naar 4150 in 1999.¹⁶ Over het algemeen waren het de kleinere dorpen met minder dan 500 inwoners die verder van de stad Groningen af lagen die krompen. In Noord-Groningen zijn ongeveer honderd dorpen en daarvan had in 1960 tachtig procent minder dan 1000 inwoners. In de overige twintig grotere kernen woonde in 1960 56 procent van de totale Noord-Groningse bevolking. In 1999 was dit percentage gestegen naar 73 procent. In 1999 waren er vier dorpen bijgekomen die meer dan 1000 inwoners hadden. Het waren niet alleen de grotere dorpen die groeiden, ook enkele kleinere dorpen, vooral in het zuidwestelijke deel van Noord-Groningen, groeiden tussen 1960 en 1999. De dorpen in Noord-Groningen vertoonden geen gelijkmatige groei, per dorp kon het groeicijfer verschillen. Deze tendens is ook te herkennen in andere plattelandsgebieden, zoals Friesland.¹⁷

De bevolkingsafname in de kleine dorpen had onder andere te maken met de beperkte woningbouw in deze dorpen. In de jaren zestig en zeventig was er wel eens gebouwd in de kleine dorpen, maar dit was hoofdzakelijk krotopruiming en dus vervanging van al bestaande woningen.¹⁸ Door het afnemende aantal inwoners per woning veroorzaakte dit geen groei van het dorp. Om te mogen bouwen moesten gemeenten een woningcontingent toegewezen krijgen door de provincie. De provincie Groningen was in die tijd strikt met het uitgeven van deze contingenten.¹⁹ Als een gemeente woningen mocht bouwen dan gebeurde dat vooral in het hoofddorp van de gemeente. De overweging achter deze beslissing was vaak dat hierdoor de kernpositie van het hoofddorp gegarandeerd bleef.

Jongeren en vrouwen

In dit onderzoek wordt speciale aandacht besteed aan jongeren en vrouwen in Noord-Groningen. Over het algemeen worden plattelandsgebieden gekenmerkt door een onevenredige groei van bepaalde leeftijdsgroepen.²⁰ Vooral jongeren in de leeftijd tussen vijftien en twintig jaar verlaten het platteland voor onderwijs of werk.²¹ In Noord-Groningen trokken tussen 1950 en 1958 vooral de leeftijdsgroep van 15 tot 44 jaar weg.²² In figuur 3.5 is een verdeling van de Noord-Groningse bevolking in leeftijdscategorieën voor de periode 1961 tot 2000 weergegeven. Ook is daaruit op te maken dat er in de periode 1961 tot 1980 een toename is geweest van de leeftijdscategorie 15 tot 39 jaar. Dit was deels het gevolg van het relatief hoge geboortecijfer na 1945 en de explosieve stijging tussen 1970 en 1980, voornamelijk veroorzaakt door de suburbanisatie van jonge gezinnen. Hierdoor was er in de leeftijdscategorie nul tot veertien in 1980 ook sprake van een toename. Na 1980 nam de leeftijdsgroep 15 tot 29 weer af. Dit werd veroorzaakt door de verminderende suburbanisatie, het afnemende geboortecijfer, waardoor de leeftijdscategorie nul tot veertien steeds kleiner werd, en de emigratie van jongeren.

In figuur 3.5 is een onderscheid gemaakt tussen de ontwikkeling van het aantal mannen en vrouwen in Noord-Groningen in vijf verschillende jaren: 1961, 1970, 1980, 1990 en 2000. In bijna alle leeftijdscategorieën blijkt eenzelfde patroon zichtbaar. Zo is het aantal vrouwen voor de meeste leeftijden iets lager dan het aantal mannen. Onduidelijk is waarom dit precies het geval is, maar over het algemeen migreren vrouwen meer dan mannen. Het hoogtepunt van dit sekseratio verschil was in 1980 toen op de totale Noord-Groningse bevolking van bijna 89.000 inwoners er 1300 meer mannen waren dan vrouwen. In 1961 en 1970 was het aantal vrouwen in de leeftijdsgroep 40

Figuur 3.5: De Noord-Groningse bevolking verdeeld in leeftijdscategorieën en sekse (1961-2000). Bron: Statistisch zakboek van het Noorden (1962, 1971 en 1981); CBS, Statline (2012)

tot 64 iets hoger en voor de gehele periode is het aantal vrouwen in de leeftijdsgroep 65 en ouder hoger. Dat vrouwen ouder worden dan mannen is een algemeen beeld in de Westerse wereld.²³

Economische ontwikkelingen

Bestuurders, politici, wetenschappers en werkgevers- en werknemersorganisaties benaderen de lokale economie vaak als een belangrijke factor voor de algemene ontwikkeling van een gebied.²⁴ Het traditionele uitgangspunt daarbij is dat als er geen werk is er ook geen mogelijkheden voor bewoners zijn en dat ze daarom wegtrekken. Tegenwoordig wordt wonen ook als een economische activiteit gezien. De economische ontwikkelingen van Noord-Groningen kunnen een belangrijke rol spelen in de ervaren leefbaarheid en de geconstrueerde regionale identiteiten.

Werk, inkomen en werkloosheid

Tot in de jaren zestig werden de demografische ontwikkelingen van Noord-Groningen deels beïnvloed door de werkgelegenheid in het gebied. Noord-Groningen is van oudsher een agrarisch gebied en het percentage van de beroepsbevolking dat tot in de jaren veertig in de landbouw werkte was dan ook boven de vijftig procent.²⁵ De modernisering van de landbouw veroorzaakte vanaf het einde van de negentiende eeuw een afname aan werkgelegenheid in de landbouw en aanverwante diensten, zoals de smid, de groothandelaar en de transporteur in granen. Deze modernisering van de landbouw was de belangrijkste oorzaak voor de hoge migratiecijfers en het afnemende aantal inwoners in Noord-Groningen tussen 1950 en 1970. De afnemende bevolking had samen met de schaalvergroting in de landbouw tot gevolg dat ook de lokale werkgelegenheid in de middenstand afnam. Deze vicieuze cirkel zette door, waardoor er steeds minder werkgelegenheid in Noord-Groningen was. Vanaf het midden van de jaren zestig werd door de toenemende mobiliteit de noodzaak om dichtbij huis te werken minder groot. Uit een sociologisch onderzoek uit 1966 blijkt dat vooral oudere werknemers die in de landbouw hadden gewerkt forensen werden.²⁶ Met de brommer, bus of de auto konden zij naar de fabrieken in Delfzijl of aan het werk in de dienstensector van de stad Groningen.²⁷ Noord-Groningen sluit met deze ontwikkelingen aan bij de algemene trend in de Westerse wereld: een afname aan werkgelegenheid in de landbouw, een toename in de industrie gevolgd door een afname in deze sector en een algemene toename van werkgelegenheid in de dienstensector.²⁸

Met de structuur van de werkgelegenheid veranderde ook het inkomen van de Noord-Groningers. Tot in de jaren zeventig verdienden Noord-Groningers gemiddeld minder dan de gemiddelde Nederlander: in 1955 gemiddeld

Een van de weinig industriële activiteiten in Noord-Groningen was de fabricage van steen. Hier wordt de oven gevuld van de steenfabriek in Feerwerd, 1974. De fabriek werd op 1 december van dat jaar gesloten.

1514 gulden tegen het Nederlandse gemiddelde van 2000 gulden. Midden jaren zeventig verdienden Noord-Groningers tijdelijk meer dan de gemiddelde Nederlander. Dit kan gerelateerd worden aan de suburbanisatie, waardoor een groep mensen met een relatief hoog inkomen naar het platteland verhuisde. Tijdens de recessie van de jaren tachtig daalde het Noord-Groningse inkomen weer onder het landelijke gemiddelde.²⁹ De inkomensverschillen zijn te relateren aan de werkgelegenheidsstructuur. Over het algemeen bevindt zich in en op reisafstand van Noord-Groningen werkgelegenheid waarbij minder verdiend wordt.

De recessie van de jaren tachtig is ook zichtbaar in de werkloosheidcijfers van Noord-Groningen. Voor de periode van 1961 tot 2000 zijn per gemeente die cijfers bekend.³⁰ Tussen 1961 en 1980 waren deze voor mannen in Noord-Groningen constant. In 1971 was 1,7 procent van de beroepsbevolking werkloos.³¹ Na 1980 schoten de werkloosheidcijfers in Noord-Groningen omhoog naar een top van 28,5 procent in 1984. Het hoogst waren zij in gemeenten waar een groot gedeelte van de beroepsbevolking werkzaam was geweest in de landbouw.³² De hoogste werkloosheidpercentages kwamen voor in de gemeenten Eenrum (44,8%), Kantens (44,3%) en 't Zandt (43,3%). De gemeenten Warffum (11,1%), Winsum (15%) en Zuidhorn (13,8%) hadden de laagste werkloosheidscijfers. Dat de werkloosheid vooral hoog was in de gemeenten die in het verleden op landbouw waren georiënteerd is een bekend patroon. De ongeschoolde landarbeiders hadden al aanpassingsproblemen gehad bij de overgang naar de industriële werkzaamheden. Toen de werkgelegenheid in de industrie na 1967 begon af te nemen, kon deze groep tijdens de recessie van de jaren tachtig geen werk vinden.³³ In Noord-Groningen heeft de industrie nooit een grote rol

Losplaats voor de klei die van de landerijen werd aangevoerd ten behoeve van de fabriek Boerdam van de Verenigde Steenfabrieken te Middelstum. De foto werd in 1973 gemaakt. Deze fabriek bleef als een van de langste operationeel in Noord-Groningen en sloot in 1982.

gespeeld, en de industrie die er destijds was, zoals steenfabrieken, sloot vanaf het midden van de jaren zeventig massaal de deuren.³⁴ De meest nabije industrie was die in de omgeving van Delfzijl en de stad Groningen.

Betaald werk was tot in de jaren zeventig vooral een mannenaangelegenheid. Vrouwen werkten totdat ze trouwden en zodra ze getrouwd waren stopte meestal hun betaalde-arbeidsleven. Vanaf 1974 ontwikkelde de Rijksoverheid een emancipatiebeleid, dat in 1975 onder andere resulteerde in de Wet op gelijk loon.³⁵ In het *Statistisch zakboek voor het Noorden* werden vanaf 1979 vrouwen meegenomen in de werkloosheidcijfers. Voor vrouwen werd het steeds meer geaccepteerd om te blijven werken. Dat betekende ook, dat wanneer ze geen baan hadden, zij zich inschreven bij het arbeidsbureau. Een vergelijking tussen de werkloosheidscijfers van mannen en vrouwen in de periode 1979 tot 2000 geeft aan dat de cijfers voor mannen hoger lagen dan die van de vrouwen. Vooral in de jaren tachtig was er een groot verschil. Vrouwen bleven toch nog grotendeels thuis voor de kinderen zorgen. De toetreding van getrouwde vrouwen tot het arbeidsproces vormde in de jaren tachtig wel een extra verhoging van de toen hoge werkloosheidscijfers.³⁶ Er bleef een verschil bestaan, maar in de jaren negentig kwamen de cijfers van mannen en vrouwen steeds dichterbij elkaar.

Van kruidenier naar galerie

Voorzieningen, vooral commerciële voorzieningen, zijn afhankelijk van het aantal bezoekers of klanten. Door de relatief lage bevolkingsdichtheid is het draagvlak voor veel voorzieningen op het platteland beperkter dan in de stad.³⁷ In *Bedreigd bestaan* werd over de middenstand in de jaren vijftig in Noord-Groningen geconcludeerd: 'In bijna alle kleine dorpen, ook in de meest

Reclame op de gevel van de (voormalige) bakkerij van L. Feddema in Kloosterburen, jaren zeventig.

levenskrachtige, is echter de middenstand in achteruitgang of reeds groten-deels verdwenen' en 'niet alleen de kleine, maar ook de middelgrote dorpen, zullen het grootste deel van hun middenstand verliezen'.³⁸ Het aantal middenstanders daalde vanaf 1950 en de toekomst zag er in Noord-Groningen met de schaalvergroting niet goed voor hen uit. Het werd voor de relatief kleine dorpswinkels moeilijker om te concurreren met grotere supermarkten. Consumenten op het platteland wilden hetzelfde aanbod als stedelijke consumenten en begonnen hogere eisen te stellen aan de winkels in de dorpen. De socioloog C.D. Saal schrijft hierover in *De Gids*: 'De kruidenier gaat naast Edammer en Goudse kaas ook buitenlandse kaassoorten verkopen. De groenteman heeft paprika's op zijn kar en is zelfs bereid voor aubergines te zorgen'.³⁹ Voor de kleine dorpswinkeliers was een groter aanbod echter lastig te realiseren. Door de komst van de brommer en de auto trokken veel plattelandsconsumenten voor boodschappen naar andere dorpen of de stad.

In heel Nederland liep het aantal detailhandelsvestigingen terug, zo ook in Noord-Groningen. In 1964 waren daar gemiddeld 23 winkels per 1000 inwoners en in 1980 was dit teruggelopen naar iets meer dan 10 winkels per 1000 inwoners.⁴⁰ Dit leidde er toe dat er in 1994 nog maar 7 winkels per 1000 inwoners waren. In Noord-Groningen hebben de kerngemeenten dicht bij de stad Groningen over het algemeen een lager aantal winkels per 1000 inwoners dan de gemeenten verder weg. In de plaatsen Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn waren meer winkels, maar ook meer inwoners. Daardoor is het relatieve cijfer lager dan in de gemeenten met kleinere dorpen. In vergelijking met nationale en provinciale cijfers is het aantal winkelveorzieningen in het hele gebied laag. Met de beschikbare gegevens voor de periode 1962 tot 1994 was het niet mogelijk om een goede vergelijking te maken tussen Noord-

Interieur van een winkel
aan de Hoofdstraat in
Houwerzijl, 1972.

Groningen en de provinciale en nationale cijfers. Voor 2006 kon dit wel. In dat jaar bleek Noord-Groningen een gemiddelde van 8,4 detailhandelsvestigingen per 1000 inwoners te hebben ten opzichte van een gemiddelde van 10 detailhandelsvestigingen per 1000 inwoners in de provincie Groningen en ten opzichte van een landelijk gemiddelde van 11,6.⁴¹ Noord-Groningers hebben dus te maken met een relatief beperkt winkelaanbod in de directe omgeving.

Schaalvergroting ten aanzien van het winkelaanbod was onvermijdelijk in de naoorlogse periode, ook in Noord-Groningen. Hierdoor verloren veel kleine dorpen hun vaste winkelvoorzieningen. In de provincie Groningen had in 1985 41 procent van de dorpen geen levensmiddelenwinkel meer.⁴² In Friesland en Drenthe was dit percentage net iets hoger met respectievelijk 45 en 46 procent. De bewoners van de dorpen zonder winkelvoorzieningen waren aangewezen op de grotere dorpen. De geograaf Oedzge Atzema en anderen onderscheidden in Noord-Groningen één dorp, Oudeschip, waar in 1986 geen levensmiddelenwinkel binnen loop- of fietsafstand aanwezig was.⁴³ De ongeveer 200 inwoners van Oudeschip waren voor hun dagelijkse boodschappen afhankelijk van een auto.

Terwijl het aantal vaste winkels in de dorpen afnam, werd er in de jaren zeventig een nieuw fenomeen zichtbaar: de SRV-wagen. Deze rijdende winkel kwam in de dorpen waar geen of weinig voorzieningen waren en bracht de boodschappen tot aan de voordeur. In 1986 kwam in 81 procent van de Groningse dorpen een SRV-wagen.⁴⁴ Door de rijdende winkels hadden de inwoners van alle Noord-Groningse dorpen in 1986 de mogelijkheid om hun dagelijkse boodschappen op fietsafstand te halen. De winkel kwam namelijk niet

in alle dorpen. Eind jaren tachtig werd bij de nationale overheid duidelijk dat de aanwezigheid van voorzieningen voor dagelijkse behoeften in plattelandsdorpen afnam. De Rijksoverheid probeerde nog om met subsidies de laatste winkel in een dorp in stand te houden. Dit bleek geen succes en de subsidie werd afgeschaft.⁴⁵ Een goede bereikbaarheid van voorzieningen op platteland werd het nieuwe beleidsonderwerp om het platteland leefbaar te houden.⁴⁶

De traditionele bedrijvigheid nam in de Noord-Groningse dorpen af. Vanaf de jaren zeventig kwamen er nieuwe soorten van bedrijvigheid voor in de plaats. Een voorbeeld hiervan is de creatieve sector. Beeldende kunstenaars en schrijvers kochten in kleine Noord-Groningse dorpen woningen en gingen daar aan het werk. Hoewel het totaal aantal kunstenaars dat naar Noord-Groningen trok niet groot was, konden ze een bepalende invloed hebben op het karakter van een dorp. Een voorbeeld daarvan is het dorp Pieterburen. In de jaren zeventig vestigde zich een 'alternatieve leefgemeenschap' in het dorp. Door de gemeenschap werden in het dorp nieuwe voorzieningen opgezet zoals een vegetarisch restaurant en een bakkerij.⁴⁷ In hoeverre die door lokale bewoners, die niet bij de leefgemeenschap hoorden, werden gebruikt is onbekend. De bakkerij had een afzetmarkt die tot in de stad Groningen reikte.

De economische mogelijkheden op het platteland werden in het midden van de jaren negentig vergroot door de opkomst van internet. Hierdoor ontstonden nieuwe mogelijkheden voor ondernemers om in kleine dorpen een bedrijf op te zetten. Deze bedrijven van tekstschrijvers, webdesigners etc. creëerden draagvlak op internet en waren daardoor minder afhankelijk van de directe omgeving. De markt voor deze bedrijven was vaak nationaal of internationaal. Voor de lokale bewoners waren dit echter geen voorzieningen die een toevoeging waren voor het lokale voorzieningenniveau, behalve door bestedingseffecten.

Het haventje van Noord-polderzijl omstreeks 1963. Na de opening van de Eemshaven in 1973 kozen de meeste Usquerder vissers die als thuishaven. De UQ 22 was tot 1977 geregistreerd als vissersboot. Daarna deed ze dienst voor sportvissers en wadlopers.

Onderwijs

Naast commerciële voorzieningen dragen ook niet-commerciële voorzieningen bij aan de leefsituatie op het platteland. Scholen zijn daar een voorbeeld van.⁴⁸ Daar wordt onderwijs gegeven aan kinderen en jongeren en ze bieden vaak een ontmoetingsplek voor de lokale gemeenschap.⁴⁹ In Noord-Groningen, waar sociale en religieuze scheidslijnen bepalend waren voor het sociale leven, werkten deze scheidslijnen door in het onderwijs. Door de verzuiling waren er in de meeste Noord-Groningse dorpen met meer dan 500 inwoners minstens twee lagere scholen. Een openbare school waar de meeste Nederlands-hervormde en kinderen zonder religieuze achtergrond heen gingen en een christelijke school voor de gereformeerde kinderen.⁵⁰ In de dorpen met een groot aantal rooms-katholieke inwoners was ook nog een rooms-katholieke lagere school aanwezig. Voor gereformeerd-vrijgemaakte kinderen waren er enkele bijzondere lagere scholen in de regio. Dit onderscheid tussen de verschillende bijzondere scholen bestond in de gehele onderzoeksperiode. Hoewel de betekenis van religie over het algemeen afnam, bleef voor een groep Noord-Groningers het bestaan van bijzondere scholen belangrijk. Dit werd helemaal duidelijk tijdens de bezuinigingen in de jaren tachtig, waardoor een schaalvergroting in het basisonderwijs plaatsvond. Hierdoor moesten in kleine dorpen basisscholen verdwijnen en dat kon problemen veroorzaken.⁵¹

Het voortgezet onderwijs in Noord-Groningen was in de gehele onderzoeksperiode verdeeld in openbare en bijzondere scholen. Daarnaast waren de middelbare scholen verdeeld in scholen voor beroepsonderwijs, zoals de huishoudschool en de ambachtsschool, en algemeen-vormende scholen zoals het (Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs ((m)ulo) en de Hogere Burger School (hbs). Kort na de Tweede Wereldoorlog werd onderwijs door de Rijksoverheid gezien als een middel om de lokale welvaart te verbeteren.⁵² De achterliggende gedachte was dat de mogelijkheden voor jongeren zouden verbeteren als ze goed opgeleid waren en het gebied zou met een goed opgeleid arbeidspotentieel aantrekkelijker worden voor bedrijven om zich er te vestigen. Om te stimuleren dat jongeren doorleerden na de lagere school, werden scholen

Advertentie voor de te
openen landbouwhuishoud-
school in Wehe-den Hoorn.
Uit de *Hogelandster* van 14
april 1954.

Het gebouw van de landbouwhuishoudschool aan de Spoorstraat in Warffum. De school was hier gevestigd van 1954 tot 1968. In dat laatste jaar werd verhuisd naar nieuwbouw aan de Dr. R. Rijksstraat.

voor voortgezet onderwijs opgericht. Het initiatief kwam vaak van een lokale organisatie. In Noord-Groningen waren dit vaak landbouworganisaties.

In bijlage 3 wordt een overzicht gegeven van de aanwezigheid van middelbare scholen in Noord-Groningen tussen 1950 en 2000. Uit het overzicht blijkt dat er in de jaren vijftig vijf nieuwe scholen werden opgericht. Vier daarvan waren scholen voor lager beroepsonderwijs. Beroepsonderwijs had een duidelijke *gender*verdeling. Voor jongens werden in Uithuizen en Wehe-den Hoorn ambachtsscholen gesticht. Deze scholen waren hoofdzakelijk bedoeld voor de landarbeiderszonen, die zo technisch opgeleid konden worden.⁵³ Voor meisjes werden in Wehe-den Hoorn en Warffum scholen voor landbouwhuishoudonderwijs opgericht. Dit was vooral voor meisjes die eerder meteen na de lagere school aan het werk zouden gaan.⁵⁴ In veel plattelandsgebieden werd het landbouwhuishoudonderwijs dé opleiding voor plattelandsmeisjes.⁵⁵ In Noord-Groningen was dit niet geval. Het aanbod ulo's was relatief groot, waardoor veel meisjes en jongens naar de ulo gingen. Doordat de sociaal-economische achtergrond in Noord-Groningen bepalend was voor onderwijs, gingen dochters van herenboeren amper naar de landbouwhuishoudschool, maar naar de hbs in Warffum.

Toen het Nederlandse onderwijssysteem in 1968 werd hervormd met de Wet op het Voortgezet Onderwijs, ook wel de Mammoetwet genoemd, veranderde er aanvankelijk niet zoveel in het onderwijsaanbod in Noord-Groningen. De ulo's werden Middelbaar Algemeen Vormend Onderwijs (mavo) en de hbs in Warffum werd een school voor Hoger Algemeen Vormend Onderwijs (havo) en Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (vwo). De scholen voor lager beroepsonderwijs bleven in hun oorspronkelijke vorm bestaan. In de wet was echter bepaald dat elke leerling een bepaalde hoeveelheid algemeen on-

De mulo, later Alberda-mavo, aan de J. Cohenstraat in Uithuizen. Het schoolgebouw op de foto, een ontwerp van rijksbouwmeester J.J.M. Vegter, werd in 1964 in gebruik genomen.

derwijs moest volgen, dus ook de leerlingen van de technische scholen en de huishoudscholen. Deze beroepsgerichte scholen verloren hiermee hun specifieke karakter en daarmee leerlingen.⁵⁶ De overheid verhoogde daarnaast in 1969 de leerplicht tot zestien jaar en zorgde voor financiële ondersteuning voor leerlingen om onderwijs voor iedereen mogelijk te maken.

Tot in de jaren zeventig bleef het aantal middelbare scholen in Noord-Groningen gelijk. In deze periode had bijna elk dorp met meer dan 1500 inwoners een instelling voor voortgezet onderwijs. Vooral de ulo (in bijlage 3 het vierkante blokje op de kaart) en vanaf 1968 de mavo was goed vertegenwoordigd. Deze scholen werden vooral bezocht door jongeren uit het eigen dorp en de directe omgeving. De mavo-scholen waren goed verspreid over Noord-Groningen. Hierdoor was het één van de meest bezochte typen onderwijs.

Uit cijfers van de volkstelling uit 1971 blijkt dat in Noord-Groningen van de veertien tot achttien jarigen die een opleiding volgden 26 procent in de tweede, derde of vierde klas van de mavo zat. In vergelijking met de provinciale en landelijke cijfers, zoals weergegeven in figuur 3.6 was dit een hoog percentage.⁵⁷ Ook het lager beroepsonderwijs werd goed bezocht in Noord-Groningen. Vooral een hoog percentage jongens ging naar het lager beroepsonderwijs (18,2 procent). Noord-Groningse meisjes bezochten ook relatief vaak het lager beroepsonderwijs, maar de mavo bleef door de meisjes beter bezocht.

‘De fusiegolf’ is eigenlijk begonnen in 1968, met die Mammoetwet’, vertelde een oud-directeur van de ulo in Uithuizen.⁵⁸ Deze school fuseerde in 1968 met de ulo van Uithuizerveen en samen gingen ze in Uithuizerveen verder als de Christelijke Scholengemeenschap Rensuma. Het was de eerste onderwijsfusie in Noord-Groningen. Enkele jaren later, in 1971, sloot in Ulrum de mavo. Deze openbare mavo was destijds de kleinste school in Noord-Groningen met in 1970 59 leerlingen. De fusie en de sluiting van deze scholen zijn

	Noord-Groningen		Provincie Groningen		Nederland	
	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes
MAVO (klas 2 en hoger)	13,3	12,8	8,6	9,1	9,7	10
Lager beroeps-onderwijs	18,2	11,8	12,4	7,3	14,9	8,5

Figuur 3.6: Percentage leerlingen per type onderwijs, sekse en regio in 1971.
Bron: Volkstelling, 1971.

de eerste tekenen dat het onderwijsaanbod in Noord-Groningen veranderde. In de jaren tachtig sloot een groot aantal scholen of ging een samenwerkingsverband aan met een andere school (zie bijlage 3). Dit proces ging door in de jaren negentig met als resultaat dat er in Noord-Groningen in 1999 nog één scholengemeenschap met drie vestigingen was (Het Hogeland College in Warffum, Wehe-den Hoorn en Uithuizen) en dat twee scholen samenwerkten met scholen buiten de regio (De Klockslag en De Groene School, beide in Winsum). In bijlage 3 wordt een overzicht gegeven van de fusies en sluitingen.

De sluitingen en fusies werden niet veroorzaakt door een afnemend aantal leerlingen, want het aantal leerlingen in Noord-Groningen nam in die periode juist toe.⁵⁹ Het werd veroorzaakt door het schaalvergrotingsbeleid dat de nationale overheid voerde vanaf de jaren tachtig. Het onderwijsaanbod moest gevarieerder en er moest effectiever worden omgegaan met de financiële middelen.⁶⁰ De relatief kleine scholen in Noord-Groningen konden hierdoor niet langer zelfstandig blijven. In bijlage 3 wordt een overzicht gegeven van hoe in de periode 1950 tot 2000 per tien jaar het onderwijsaanbod is veranderd in Noord-Groningen.

Een gemeenschappelijke ontmoetingsplek in het dorp: dorpshuizen

Het aanbod van voorzieningen in de dorpen nam af en was onderhevig aan schaalvergroting. De ontwikkeling van dorpshuizen laat echter een ander beeld zien. Doordat vooral in de kleinere dorpen met minder dan 500 inwoners voorzieningen zoals de bakker, de kruidenier en de lokale kroeg verdwenen ontstond in veel van deze dorpen de behoefte aan een gemeenschappelijke ontmoetingsplek. Elk dorp had wel één of meerdere kerken die als ontmoetingsplaats fungeerden, maar dat waren geen neutrale plaatsen en daardoor niet voor iedereen toegankelijk. De oplossing was een dorpshuis: 'een gebouw dat voorziet in de behoefte aan ruimten voor activiteiten en dienstverlening op maatschappelijk, cultureel of rekreatief terrein ten dienste van een territoriale samenleving', zoals het werd omschreven door het Provinciaal Welzijnsburo in Groningen.⁶¹

Voor dorpsbewoners werd het mogelijk om initiatieven voor een dorpshuis te ontwikkelen door subsidiemogelijkheden die het Rijk vanaf eind jaren vijftig invoerde (de achterliggende gedachten achter deze subsidie zijn in hoofdstuk

Minister Klompé is aanwezig bij de opening van het dorpshuis in Leens, 1960.

2 behandeld). Een enkele keer kwam het initiatief vanuit het gemeentebestuur.⁶² Met behulp van deze overheidssubsidies werden tussen 1961 en 1982 een groot gedeelte van de in totaal bijna zestig Noord-Groningse dorpshuizen opgericht. In 1976 en 1977 was er met de opening van drie dorpshuizen per jaar een hoogtepunt in de ontwikkeling van de dorpshuizen. De Stichting Noord-Groningen was een belangrijke initiator voor de oprichting van vele dorpshuizen. In hoofdstuk 5 wordt dieper op het werk van de SNG ingegaan.

Het gebruik van de dorpshuizen was afhankelijk van het desbetreffende dorp. Tussen dorpshuizen bestaat een grote verscheidenheid in functies en grootte.⁶³ De ruimten in dorpshuizen worden vooral gebruikt door verenigingen uit het dorp en door bewoners bij verjaardagen, huwelijken en uitvaarten. In sommige dorpen hadden de dorpshuizen een gymnastieklokaal en hadden de leerlingen van de basisschool er gymnastiekles. In andere dorpen, vooral de wat grotere, was er in het dorpshuis ook ruimte voor een bibliotheek of postkantoor.⁶⁴ Tegenwoordig worden dorpshuizen, of multifunctionele centra zoals ze ook genoemd worden, nog steeds beschouwd als een belangrijke vaak één van de laatste voorzieningen in een dorp.⁶⁵

Sociaal-culturele ontwikkelingen

De Noord-Groningse samenleving werd in de jaren zestig omschreven met de woorden: 'dorpisme, groepisme, kerkisme'.⁶⁶ Deze begrippen verwezen naar verschillende sociale domeinen waarin scheidslijnen zichtbaar waren. Dorps-

bewoners waren vooral gericht op het eigen dorp ('dorpisme'), met 'groepisme' werd het sociaal-economische onderscheid bedoeld dat tussen boeren, middenstand en arbeiders heerste en daarnaast nam religie een belangrijke plaats in de samenleving in. Een boerenarbeider die naar de Gereformeerde kerk ging en in Middelstum woonde, behoorde tot een andere sociale groep dan een niet-gelovige boer uit Usquert. De scheidslijnen waren bepalend voor het sociale leven en de invloed van de religieuze en sociaal-economische scheidslijnen konden per dorp verschillen. Ontzuiling, ontkerkelijking, een veranderende samenstelling van de beroepsbevolking en suburbanisatie veroorzaakten meer dynamiek in de Noord-Groningse maatschappij. Hierdoor verdwenen sociale scheidslijnen echter niet. De grenzen tussen verschillende sociale groepen werden vager.⁶⁷ In deze paragraaf wordt aandacht gegeven aan de ontwikkeling van 'kerkisme' en 'groepisme'. 'Groepisme' wordt hierbij benaderd vanuit een politiek perspectief. Het onderwerp 'dorpisme' is verwerkt in de ontwikkelingen aangaande 'kerkisme' en 'groepisme'.

Kerkelijkheid en ontkerkelijking

De kerkelijke gemeenschap is traditioneel één van de belangrijkste factoren in het sociale leven op het Nederlandse platteland.⁶⁸ In Noord-Groningen gaf tijdens de volkstelling van 1960 meer dan 85 procent van de inwoners aan bij een protestantse kerk te horen. De confessionele scheidslijnen werden hoofdzakelijk bepaald door de verschillende protestantse kerkgenootschappen. De twee met de meeste aanhangers in 1960 waren de Nederlandse Hervormde Kerk (42,7 procent) en de Gereformeerde Kerken (33,8 procent). Het onderscheid tussen die twee kerkelijke groeperingen bepaalde in de jaren vijftig in grote mate het leven in vele Noord-Groningse dorpen.⁶⁹ Dit kerkelijk onderscheid werd vanaf de jaren zeventig noodgedwongen minder sterk. Door de ontkerkelijking waren de twee steeds meer op elkaar aangewezen en ontstond een samenwerking die zich vanaf 1974 uitte in de 'Samen op weg'-kerken.⁷⁰ In 2004 resulteerde deze samenwerking in het opgaan van beide kerken in de Protestantse Kerk Nederland (PKN).

De ontkerkelijking trof in Noord-Groningen als eerste de Nederlandse Hervormde Kerk.⁷¹ Tussen 1960 en 1971 daalde het aantal hervormden in Noord-Groningen van 43 naar 32 procent. Het sterkst was de daling in Usquert, waar het aantal hervormde Usquerders daalde van meer dan zestig procent naar minder dan veertig procent. Dat de Nederlandse Hervormde Kerk als eerste te maken had met een kleiner wordend aantal leden is niet verwonderlijk. Het grootste gedeelte van de mensen dat verklaarde Nederlands-hervormd te zijn, deed dit omdat, zoals één van hen aangaf in 1959: 'het zo kaal is om niets in te vullen'.⁷² Toen het steeds meer algemeen geaccepteerd werd om niet bij een kerkgenootschap te horen, vertoonde deze groep als eer-

Het interieur van de kerk van Obergum voor de oorlog en tijdens een 'restauratie' in de jaren zestig. De verbouwing van het verwaarloosde gebouw kon door de kerkelijke gemeente niet meer worden opgebracht, waardoor het interieur in deplorable toestand bleef liggen. In 1970 nam de pas opgerichte Stichting Oude Groninger Kerken de kerk over.

ste tekenen van ontkerkelijkheid. Op basis van een schatting werd aangenomen dat in 1985 en 1986 in Noord-Groningen 14 tot 21 procent van de bevolking Nederlands-hervormd was.⁷³

Het verlies aan lidmaten van de Gereformeerde Kerken kwam later op gang.⁷⁴ In 1944 ontstond een vrij forse daling van het aantal gereformeerden door een afscheiding binnen de Gereformeerde Kerken. In de provincie Groningen stapte bijna een kwart van de gereformeerden over naar de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).⁷⁵ Deze had in Noord-Groningen in de periode 1947 tot 1971 een constante aanhang van iets minder dan tien procent. De religieuze overdracht binnen families is in deze groep groot.⁷⁶ Het was landelijk gezien een hoog percentage. In de gemeenten Leens, Ulrum en Zuidhorn was een relatief hoog percentage gereformeerd vrijgemaakt, in 1960 respectievelijk 18,7, 16,1 en 16,6 procent. Opgericht tijdens de verzuiling creëerden de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een eigen zuil. Deze werd in de jaren steeds duidelijker en zo onttrok de kerk zich aan de trend van de ontzuiling.⁷⁷ De lichte ontkerkelijkheid werd lang teniet gedaan door het hoge geboortecijfer onder de vrijgemaakten. In de Protestantse Kerk bestaan naast de drie hier besproken en grootste richtingen nog andere groepen. Die worden hier echter niet behandeld, omdat de invloed op dorpsniveau minimaal was.

De verhouding tussen geloofsgroepen verschilde van dorp tot dorp in Noord-Groningen.⁷⁸ Dit was ook één van de oorzaken van het 'dorpisme' in de Noord-Groningse dorpen. Tussen de grote meerderheid van protestante dorpen waren ook enkele dorpen waar een betrekkelijk grote groep rooms-katholieken woonde. In Kloosterburen was omstreeks 1960 87 procent van de inwoners rooms-katholiek.⁷⁹ De gemeenten Uithuizen en Leens hadden ook relatief hoge percentages rooms-katholieken.

Vanaf 1971 zijn er geen cijfers over religie meer op gemeenteniveau. Desondanks kan worden aangenomen dat ook in Noord-Groningen de betekenis

De hervormde kerk van Usquert, jaren zestig. Usquert kende in de jaren 1960-1971 de sterkste daling in het hervormde aandeel van de bevolking.

van religie in het dagelijkse leven afnam. Uit een steekproef uit 1986 werd voor Noord-Groningen een percentage onkerkelijken berekend tussen de vijftig en vijfenzeestig procent.⁸⁰ Hiermee behoorde het op papier tot de meest onkerkelijke gebieden van Nederland.

'Groepisme', 'kerkisme' en politieke voorkeur

In 1959 merkte mevrouw D.S. Sennema in haar onderzoek naar de kerkelijkheid in Noord-Groningen op: 'De P.v.d.A.-houding van de twee Nederlands-hervormde predikanten van Eenrum na 1945 heeft de kerkseheid van de boeren negatief beïnvloed'.⁸¹ Uit dit citaat blijkt de sociaal-economische scheidslijn bepalend te zijn voor het gedrag van de boeren. Voor hen was de keuze van de predikanten voor de PvdA, de arbeiderspartij, een reden om zich af te keren van de kerk. Politiek, religie en sociale verhoudingen waren in Noord-Groningen sterk met elkaar verbonden. In de paragraaf over economische ontwikkelingen werd duidelijk dat de structuur van de werkgelegenheid veranderde. Hierdoor nam ook de betekenis en de invloed af van het traditionele sociaal-economische onderscheid tussen boeren, middenstanders en arbeiders. Omdat ook de religieuze verhoudingen veranderden lijkt het logisch om aan te nemen dat er veranderingen optraden in de politieke verhoudingen in Noord-Groningen.

In de jaren vijftig en zestig kwam de politieke voorkeur van de Noord-Groningers overeen met de religieuze en de beroepsverdeling. De uitslagen van de

De hervormde Walfridus-kerk van Bedum, eind jaren vijftig. De toren rechts is van de katholieke kerk.

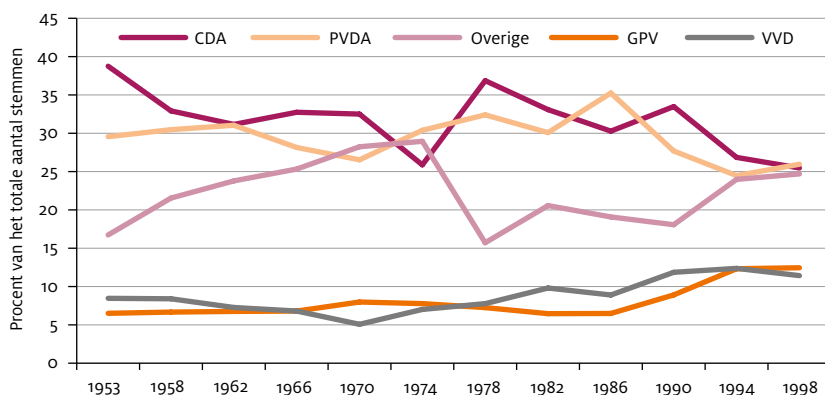
gemeenteraadsverkiezingen in 1958 en de religie cijfers van de volkstelling in 1960 geven enkele overeenkomsten. Er was een duidelijk verband tussen het percentage rooms-katholieken in een gemeente en het percentage KVP-stemmers, het percentage vrijgemaakten en GPV-stemmers en het percentage gereformeerden en ARP-stemmers.⁸² Het stemgedrag van de Nederlands-hervormde Noord-Groningers was complexer. Orthodox hervormden stemden hoofdzakelijk op de CHU (gemiddeld 5,8 procent in Noord-Groningen). Het grootste gedeelte van de Nederlands-hervormde groep stemde niet op basis van religieuze achtergrond, maar op basis van de sociaal-economische achtergrond. Traditioneel stemden (land)arbeiders op de SDAP en vanaf 1946 op de PvdA.⁸³ De gemeenten Usquert en Eenrum hadden bijvoorbeeld een hoog percentage landarbeiders (respectievelijk 76,7 en 69,4 procent in 1956) en een hoog percentage PvdA stemmers (respectievelijk 66,6 en 48,7 procent in 1958).

Vanaf de jaren zestig nam het traditionele stemgedrag op basis van religieuze of sociale achtergrond over het algemeen af in heel Nederland.⁸⁴ Figuur 3.7 geeft een overzicht van het stemgedrag in Noord-Groningen. De PvdA liet landelijk als eerste een daling in het aantal stemmen zien. Vanaf de Tweede Kamerverkiezingen in 1956 toen ze 32 procent van de stemmen had tot 1967 verloor ze bijna dertig procent van de stemmen. De afname van religieus stemgedrag was één van de redenen waarom de voorlopers van het CDA, de ARP, CHU en KVP, landelijk een afname van het aantal stemmen hadden. In 1963 hadden ze gezamenlijk bijna vijftig procent van het totaal aantal Nederlandse stemmen. In 1971 was dit teruggelopen naar iets meer dan dertig procent. Dat

er in 1978 een samenvoeging mogelijk was tussen een gereformeerde (ARP), een hervormde (CHU) en een rooms-katholieke partij (KVP) wordt wel gezien als het bewijs dat religie steeds minder invloed kreeg op stemgedrag.⁸⁵ Algemeen wordt aangenomen dat de ontzuiling in het midden van de jaren zestig een omslag veroorzaakte in de politieke verhoudingen.⁸⁶

In de jaren zestig en zeventig is de trend in de uitslagen van de Noord-Groningse gemeenteraadsverkiezingen vergelijkbaar met het landelijk niveau. De PvdA en het CDA (tot 1978 ARP, CHU en KVP) waren in Noord-Groningen van 1953 tot 1998 de grootste partijen. Tussen 1962 en 1970 had de PvdA te maken met een afname van kiezers, ongeveer vijftien procent van het totaal aantal stemmen. Met dit verlies hield de Noord-Groningse PvdA zich iets beter ten opzichte van de landelijke ontwikkeling. Het aantal landarbeiders in Noord-Groningen verminderde in deze periode sterk, dus ook het aantal dat op de PvdA stemde. Tussen 1970 en 1974 herstelde het aantal PvdA-stemmers weer. Dit kan deels verklaard worden door het algemene electorale succes van deze partij, maar ook doordat de PvdA in veel plattelandsgebieden profiteerde van nieuwe plattelandsbewoners, zoals de Wageningse socioloog Q.J. Munters constateerde.⁸⁷

Ook de uitslagen van het CDA en zijn voorlopers voor de gemeenteraadsverkiezingen komen overeen met de landelijke trend. Het beeld van de ontkerkelijking is echter iets minder dan de bij de landelijke cijfers. In Noord-Groningen vond die in eerste instantie plaats binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de leden van deze kerk stemden traditioneel op basis van sociaal-economische achtergrond en dus op de PvdA en VVD. Het is echter onduidelijk hoe lang de geloofsovertuiging bepalend bleef voor het stemmen op het CDA. De voorlopers van het CDA lieten in Noord-Groningen tussen 1970 en 1974 een afname van bijna zeven procent van het totaal aantal stemmen zien. Na de samenvoeging in het CDA in 1978 herstelde de verkiezingsuitslagen zich weer en verwierf het CDA in Noord-Groningen 37 procent van het aantal stemmen.

Figuur 3.7: Gemeenteraads-uitslagen in Noord-Groningen, 1953-1998. Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen gemeenteraden, 1953-2000*.

Dit succes was echter eenmalig en vanaf die tijd daalde het aantal CDA-stemmers. De PvdA laat in Noord-Groningen sinds 1986 een dalende trend zien.

Een constante politieke factor in Noord-Groningen was de GPV. De partij kon in deze periode rekenen op een vaste achterban, bestaande uit leden van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Deze partij had hoofdzakelijk religieuze stemmers. Zij ondervond weinig gevolgen van de ontkerkelijking. In de jaren negentig steeg het aantal GPV stemmers zelfs. Dit relatief hoge percentage werd veroorzaakt door enkele gemeenten met een steeds hoge concentratie GPV-stemmers: Leens, Oldehove, Ulrum en Zuidhorn. Dit waren dezelfde gemeenten die in de paragraaf over religie genoemd zijn met een hoog percentage gereformeerd vrijgemaakte inwoners. Na de gemeentelijke herindelingen van 1990 had vooral de gemeente Zuidhorn een hoog percentage GPV-stemmers.

Er waren meer politieke partijen in Noord-Groningen dan hierboven beschreven. Per verkiezingsjaar en per gemeente kon dit verschillen. Soms waren lokale partijen actief die het gedachtegoed van een grotere partij uitdroegen. Deze konden plaatselijk vrij groot zijn. Een verkiezingsjaar later konden ze echter alweer verdwenen zijn en gingen de stemmen weer naar een landelijke partij. In bijlage 1 is een overzicht gegeven van het politieke stemgedrag per gemeente voor enkele jaren.

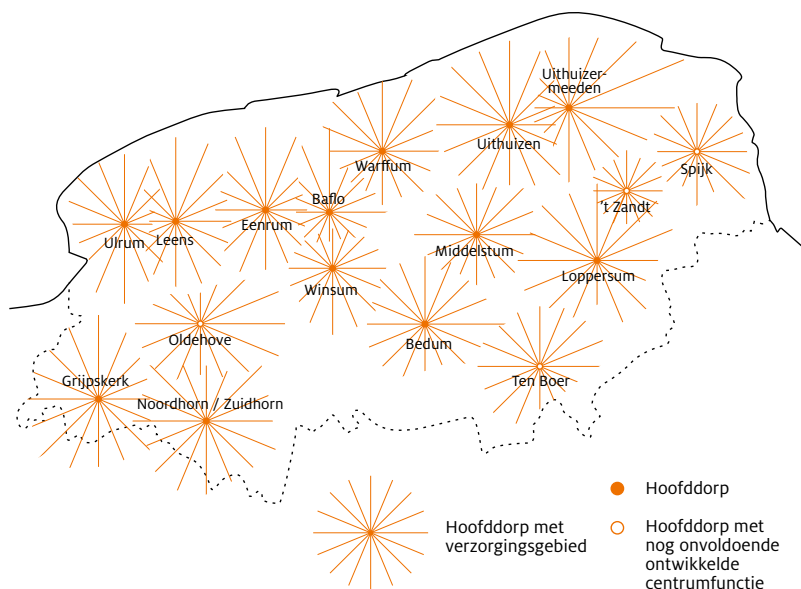
Ruimtelijke ontwikkelingen

Mensen bewegen zich in een bepaalde geografische ruimte. Het gebruik van deze ruimte kan in de tijd veranderen. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond in de ruimtelijke ordening een planmatige benadering van het gebruik van de ruimte.⁸⁸ Planologen onderzochten de toekomstige mogelijkheden daarvan. In deze paragraaf is een overzicht gegeven van drie planologische manieren van aanpak van Noord-Groningen. Hierbij wordt ingegaan op de aanwezigheid en het gebruik van voorzieningen in Noord-Groningen.

De groter wordende leefwereld van Noord-Groningers

De leefwereld van mensen in Noord-Groningen is in de periode van 1950 tot 2000 vergroot. Inwoners van dorpen konden en wilden niet langer alleen maar in het eigen dorp leven. In een grotere plaats waren goedkopere supermarkten met een groter aanbod en in de stad Groningen was een theater of bioscoop waar de dorpsbewoners ook heen wilden. Het patroon van een steeds grotere leefwereld is af te lezen in de drie volgende kaarten (figuren 3.9, 3.10 en 3.11). Deze geven een mooi beeld van hoe in een bepaalde periode werd aangekeken tegen het ruimtelijke gedrag van Noord-Groningers. Ze dienden als ondersteuning bij beleidsadviezen en waren richtinggevend voor het beleid. De kaarten

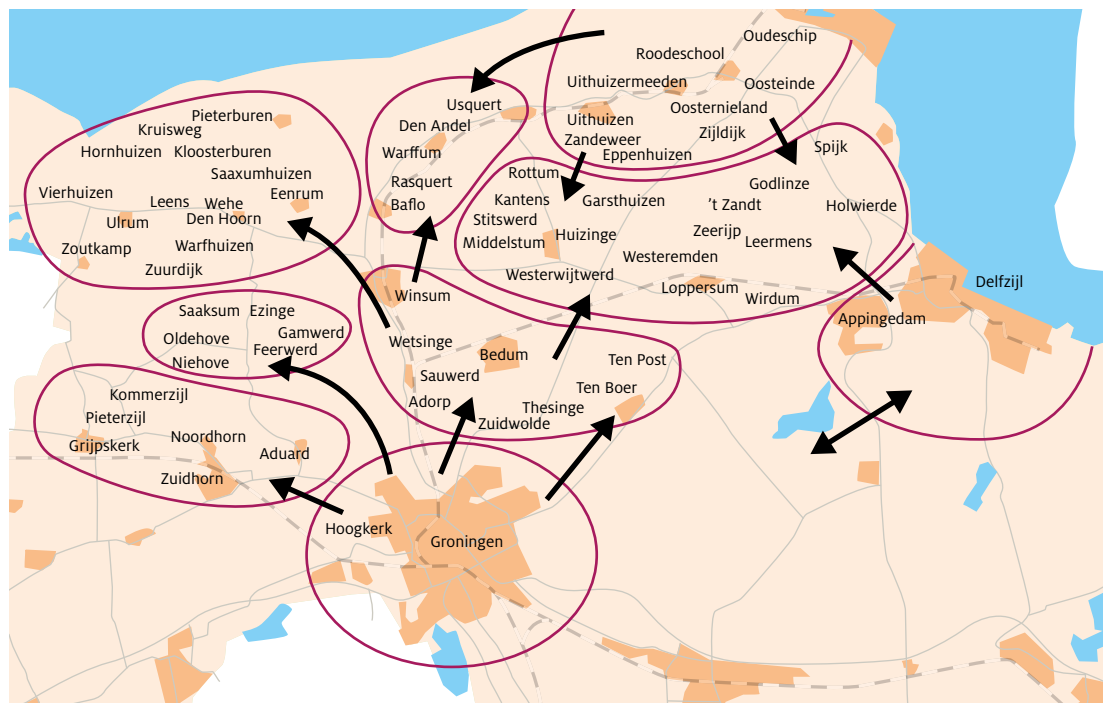
Figuur 3.8: Hoofddorpen met verzorgingsgebied in 1961. Bron: PPD, *Rapport van de Adviescommissie Noord-Groningen* (1961)

hadden een bepaald doel en zijn daardoor niet objectief. Hier dienen zij als illustratie voor de veranderingen in de ruimtelijke spreiding van voorzieningen in Noord-Groningen. In hoofdstuk 5 wordt dieper op het beleid ingegaan.

In figuur 3.8 zijn zeventien hoofddorpen met hun verzorgingsgebied weergegeven die de planologen van de Provinciale Planologische Dienst (PPD) in de jaren zestig in Noord-Groningen aanwezen.⁸⁹ De PPD richtte zich met de Adviescommissie Noord-Groningen alleen op het gebied Noord-Groningen, waardoor de rol van de stad Groningen buiten beschouwing werd gelaten. In de zeventien hoofddorpen was een voldoende groot voorzieningenaanbod, waarmee een verzorgingsgebied bediend kon worden. Door de voorzieningen in deze dorpen te concentreren, in plaats van willekeurig te verspreiden, zou de leefbaarheid in Noord-Groningen gegarandeerd blijven. Immers een bakker kon in een groter dorp met voldoende klandizie wel blijven bestaan, maar in een kleiner dorp met een kleine klantenkring niet. Deze aanpak was gebaseerd op de Centrale-Plaatsen-Theorie van de Duitse geograaf Walter Christaller (1893-1969) die bekend was onder de medewerkers van de PPD.⁹⁰ Christaller ging uit van een centrale plaats die een bepaalde regio voorzag van goederen en diensten. De PPD ging met het aanwijzen van zeventien dorpen uit van een lokaal voorzieningenniveau waarbij bewoners relatief dichtbij huis een compleet voorzieningenaanbod voor dagelijkse behoeften hadden. In hoofdstuk 5 wordt dieper op het werk van de PPD ingegaan.

Door de toenemende schaalvergroting en mobiliteit bleek het patroon met zeventien hoofddorpen in de jaren zeventig niet houdbaar. Mensen bepaalden hun keuze voor voorzieningen niet meer hoofdzakelijk op basis van directe

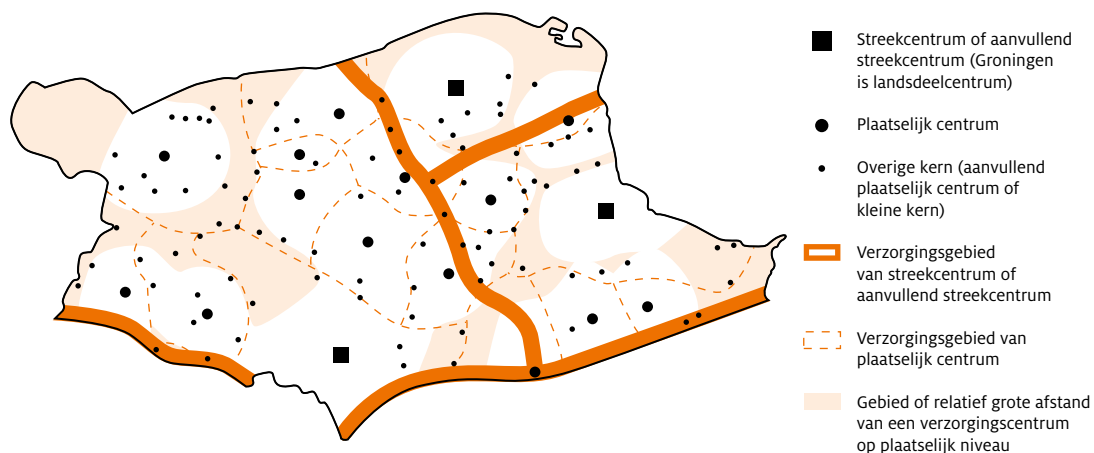

Figuur 3.9: Verzorgingsgebieden in 1974. Bron: Bewerkte versie van Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Tuin of achtererf?* (1974) 23.

bereikbaarheid. Kwaliteit en keuzemogelijkheden werden net zo belangrijk. De kaart uit 1974 (figuur 3.9) is opgesteld door de Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen die door Noord-Groningse gemeentebesturen was aangesteld. Als gevolg van de suburbanisatie had de provincie Groningen plannen om de ontwikkeling van de stad Groningen voorop te stellen en daarbij die van Noord-Groningen te beperken. De nota *Tuin of achtererf?* was een reactie op deze plannen.⁹¹

De kaart uit 1974 in figuur 3.9 geeft een ander beeld van de voorzieningen in Noord-Groningen dan die uit 1961. In deze kaart zijn verschillende voorzieningenniveaus te onderscheiden. Gaf de kaart uit 1961 vooral de structuur voor de dagelijkse voorzieningen weer, in die uit 1974 is ook de reikwijdte van voorzieningen in de grotere kernen weergegeven. Doordat ingegaan werd op verschillende voorzieningenniveaus was de invloed van de stad Groningen onvermijdelijk. De commissie wilde echter aangeven dat de stad gebaat zou zijn bij een goed ontwikkeld Noord-Groningen. Naast de stad Groningen zijn drie andere centra te onderscheiden die een bovenlokale invloed uitoefenden op hun omliggende gebieden: Uithuizen-Uithuizermeeden, Appingedam-Delfzijl en Bedum, Ten Boer en Winsum. In deze kernen waren voorzieningen aanwezig, waarvoor een groter verzorgingsgebied noodzakelijk was, zoals een zwembad, een bibliotheek of een kledingwinkel. De pijlen geven aan tot waar de invloedssfeer reikte van de desbetreffende kernen.

De kaart in figuur 3.10 is gemaakt in 1983 door de PPD en gaf het voorzieningenniveau in de gehele provincie weer. Deze kaart geeft ook verschillende schaalniveaus voor voorzieningen weer. De regionale invloed van Bedum, Ten Boer en Winsum is in de kaart beperkter geworden. Deze zijn een lokaal verzorgingscentrum geworden.⁹² In deze kaart is een concentratie van regionale voorzieningen in drie streekcentra te onderscheiden. De stad Groningen was het belangrijkste streekcentrum in de provincie. In het oostelijke deel van Noord-Groningen had Delfzijl een regionale functie en het noordoosten van de regio was hoofdzakelijk gericht op Uithuizen. In de jaren tachtig vond een concentratie van voorzieningen plaats in verstedelijkte gebieden.⁹³ Dat deze benadering lastig bleek voor plattelandsgebieden blijkt uit de positie van Uithuizen. Dit was een relatief kleine kern met 5374 inwoners in 1987. Bedum had bijvoorbeeld in dat jaar 7841 inwoners.⁹⁴ In het noordoosten was Uithuizen echter de enige kern die in aanmerking kwam voor een regionale streekfunctie. Dit gebied had namelijk slechte verbindingen en lange reistijden naar Groningen en Delfzijl, terwijl inwoners van Bedum gemakkelijk naar de stad konden gaan. De regionale functie was vooral gebaseerd op de geografische ligging.

De drie kaarten geven aan hoe in verschillende tijdsperioden het voorzieningenniveau door provinciale en regionale beleidsmakers werd bepaald. Hierin is een ontwikkeling te onderscheiden waarbij inwoners van Noord-Groningen steeds afhankelijker worden van de stad Groningen. Werd Noord-Groningen in de jaren zestig nog gezien als een gebied dat voor de meeste voorzieningen onafhankelijk was van de stad, in de jaren tachtig blijkt deze een belangrijke rol te vervullen voor het voorzieningenniveau voor de Noord-Groningers. Plattelandsgebieden zijn steeds meer geïntegreerd in de samenleving als geheel.⁹⁵

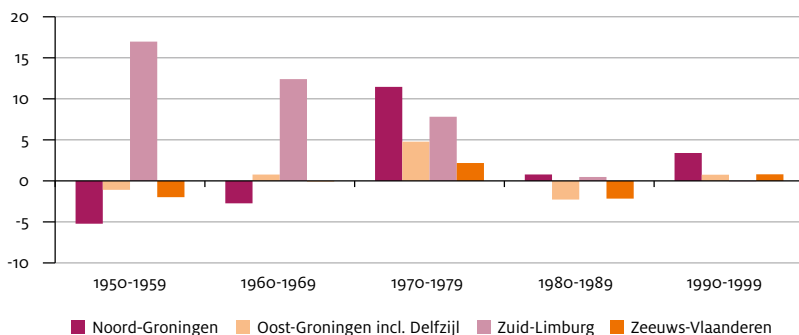
Figuur 3.10: De verzorgingsstructuur van Noord-Groningen in 1983. Bron: Bewerkte versie van PPD, *Verzorgingsstructuur*, 1983.

Noord-Groningen ten opzichte van huidige krimpgebieden

Anno 2013 heeft het Nederlandse platteland (weer) te maken met een bevolkingsafname. In Nederland is bevolkingsafname te constateren in drie gebieden: Noordoost-Groningen, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen.⁹⁶ Omdat in dit onderzoek Noord-Groningen centraal staat is Noordoost-Groningen verdeeld in Noord- en Oost-Groningen. In figuur 3.11 is een vergelijking gemaakt tussen: Noord-Groningen, Oost-Groningen inclusief de gemeente Delfzijl, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen.⁹⁷ In deze paragraaf wordt kort ingegaan op de demografische ontwikkelingen van de gebieden en de verschillen daar tussen. Economische en sociaal-culturele ontwikkelingen zijn vaak te relateren aan demografische ontwikkelingen. De migratie van mensen kan bijvoorbeeld een reactie zijn op een slechte regionale arbeidsmarkt. Als gevolg van de migratie kunnen lokale winkeliers het moeilijk krijgen.

In figuur 3.11 is de bevolkingsgroei per 1000 inwoners over tien jaar weergegeven voor de huidige krimpregio's en Noord-Groningen. Daaruit valt op te maken dat de ontwikkeling van de gebieden verschillen vertoont. Noord-Groningen had in de jaren vijftig een relatief sterke bevolkingsdaling ten opzichte van de huidige krimpgebieden. Er werd geen industrie ontwikkeld en er ontbraken grotere steden die destijds wel bewoners aantrokken. In Zeeuws-Vlaanderen was dat bijvoorbeeld Terneuzen en in Oost-Groningen Delfzijl. De traditionele landbouwgebieden, Noord-Groningen en in mindere mate Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Groningen, werden gekenmerkt door een daling van de bevolking. In het meer industriële Limburg was er destijds juist bevolkingsgroei. Deze groei continueerde tot in de jaren zeventig. De werkgelegenheid in de mijnbouw in combinatie met het relatief hoge geboortecijfer zorgden toen voor groei in Limburg.⁹⁸ In de jaren zeventig groeiden al de regio's. Noord-Groningen had zelfs een relatief grote groei in deze periode. De suburbanisatie was hier het sterkst. In de jaren tachtig zwakte in alle gebieden de groei af en in Oost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen trad (weer) een daling op. Deze daling werd veroorzaakt door een vergrijzende bevolking, waardoor

Figuur 3.11: De bevolkingsontwikkeling per 1000 inwoners van de huidige krimpregio's en Noord-Groningen. Bron: CBS, Statline, 2012, en HDNG Cd-rom.

er minder kinderen werden geboren.⁹⁹ Een decennium later is er geen daling, maar de groei blijft beperkt en achter bij het Nederlandse gemiddelde.

Noord-Groningen vertoont enkele specifieke kenmerken die in andere gebieden minder sterk aanwezig waren: de afhankelijkheid van de landbouw en gebrek aan industriële ontwikkeling. Toch hebben alle gebieden tegenwoordig te maken met krimp. Een historische analyse van de bevolkingsontwikkelingen en de relaties met leefbaarheid en regionale identiteit geven inzicht in de lokale problematiek. In mijn onderzoek gebeurt dat voor Noord-Groningen. Dit onderzoek naar het verleden van Noord-Groningen toont reacties van de bevolking en bestuurders op de lokale en globale factoren die invloed hadden op de groei of daling van de bevolking.

Conclusie

In de tweede helft van de twintigste eeuw is Noord-Groningen in veel opzichten veranderd. In dit hoofdstuk zijn daarom met behulp van kwantitatieve gegevens enkele demografische, economische, sociaal-culturele en ruimtelijke ontwikkelingen beschreven. Algemene demografische ontwikkelingen waar het Nederlandse platteland mee te maken had, zijn ook typerend voor Noord-Groningen. De jaren vijftig en zestig werden gekenmerkt door leegloop, gevolgd door een suburbanisatieproces in de jaren zeventig en weer een lichte bevolkingsafname in de jaren tachtig. De leegloop in de jaren vijftig en zestig werd vooral veroorzaakt door een afnemende werkgelegenheid in Noord-Groningen. Door de algemeen toegenomen welvaart en mobiliteit werden sociale factoren belangrijker voor de woonkeuze. De verschillende demografische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen zijn nauw met elkaar verbonden en tonen door de geografische omstandigheden van een van oorsprong agrarisch gebied met een duidelijke relatie met de stedelijke kern Groningen een bijzonder beeld ten opzichte van de andere kerngebieden.

Dit hoofdstuk liet zien dat er voor de mogelijkheden van inwoners van Noord-Groningen in vijftig jaar tijd veel veranderd is. De feitelijke ontwikkelingen in een gebied zullen invloed hebben op de mogelijkheden en de ervaren leefbaarheid en regionale identiteiten van bewoners. Voor bestuurders en beleidsmakers zijn de ontwikkelingen die terug te zien zijn in de cijfers vaak een reden om beleid te vormen of aan te passen. De cijfers die in dit hoofdstuk gepresenteerd zijn, vormen daardoor ook een bron voor de veronderstelde leefbaarheid van Noord-Groningen. De gegevens die in dit hoofdstuk gepresenteerd zijn, vormen zodoende achtergrondinformatie voor de volgende hoofdstukken. Hier is daarom vooral aangegeven waar en wanneer bepaalde kwesties speelden in Noord-Groningen. In de volgende hoofdstukken wordt dieper op de achtergronden van de relevante ontwikkelingen aangaande lokaal bestuur, jongeren en vrouwen ingegaan.

4

Een bedreigd bestaan in Noord-Groningen

Mien dörp is dood

Aarbaiders gonnen nait meer noar boer tou.

Dei nog wat ken, dei wordt wat aans,

Hai stapt ien bus en zöcht 't wiederop

Doar 't makkelker is en

doar meer verdaind word't.¹

Op 30 november 1959 kon J.C. Lindeboom als voorzitter van de SNG het eerste exemplaar van *Bedreigd bestaan* aanbieden aan de Commissaris van de Koningin van Groningen mr. W.A. Offerhaus.

Inleiding

In 1959 verscheen een rapport met de verontrustende titel: *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*. Als er niets gebeurde zou de toekomst van Noord-Groningen er volgens de auteurs slecht uit zien. De initiatiefnemers van het rapport, verenigd in de Stichting Noord-Groningen (SNG), maakten zich zorgen over de leefsituatie in Noord-Groningen. In hun optiek ontwikkelde de regio zich niet zo goed als andere delen van Nederland. Noord-Groningen had ook te maken met structurele werkloosheid en emigratieoverschotten, waardoor de leefbaarheid in gevaar kwam. De Groninger dichter Jan Boer verwoordt deze ontwikkelingen in het declamatorium '*Mien dörp is dood*'.

Met behulp van archiefmateriaal en interviews met betrokkenen is achterhaald hoe *Bedreigd bestaan* tot stand is gekomen en hoe daarin leefbaarheid en regionale identiteit werden geconstrueerd. Het *Bedreigd bestaan* rapport was het resultaat van een zoektocht van de SNG naar hoe de leefbaarheid in Noord-Groningen verbeterd moest worden. De ontstaansgeschiedenis van de SNG is van belang voor de totstandkoming van *Bedreigd bestaan*. Daarom gaat het eerste gedeelte van dit hoofdstuk over de SNG. Met het ontstaan van de SNG in 1955 begon een poging tot de vorming van de regio Noord-Groningen. Door de SNG werd de Noord-Groningse regio en problematiek gebruikt als middel om een gezamenlijke identiteit te creëren. Het doel van deze identiteitsconstructie was het verbeteren van de regionale leefbaarheid.

Al vrij snel na de oprichting van de SNG bleek dat het voor de stichting onduidelijk was wat precies de problemen waren in Noord-Groningen en hoe die opgelost konden worden. Daarom werd in 1955 een eerste aanzet gegeven tot een wetenschappelijk onderzoek. In 1959 werd het resultaat gepubliceerd, het rapport *Bedreigd bestaan*.² Het onderzoek werd onder andere uitgevoerd

door het Sociologisch Instituut van de RuG. In het rapport werd een situatieschets gegeven en werden twee aanbevelingen gepresenteerd: 'agrarisatie' en *community organization*. Agrarisatie was vooral een reactie op de industrialisatiepolitiek en *community organization* was een sociologische methode om samenlevingen te veranderen. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk worden het *Bedreigd bestaan* rapport en de reacties daarop geanalyseerd.

Het blijkt dat een regionale identiteit wordt gevormd en uitgedragen op basis van de veronderstelde slechte leefbaarheid. Daarmee wordt Noord-Groningen gerepresenteerd als een achtergesteld gebied. Er is een verschil in de invulling van het begrip leefbaarheid, zodoende is door de SNG leefbaarheid anders beschouwd dan in *Bedreigd bestaan* naar voren komt. De SNG richt zich in eerste instantie op welvaartsontwikkeling, terwijl in *Bedreigd bestaan* de nadruk wordt gelegd op welzijnsverbetering.

Een stichting voor Noord-Groningen³

Naar de Stichting Noord-Groningen (SNG)

Op 11 juni 1954 kwamen in het gemeentehuis van Warffum vijf mannen bijeen om de regionale leefsituatie van de Noord-Groningse bevolking te bespreken. De ontwikkeling van die bevolking zou namelijk achterblijven op de landelijke ontwikkelingen. De vijf waren afkomstig uit de sociale bovenlaag van de Noord-Groningse samenleving, maatschappelijk actief, en hadden een liberale achtergrond. Het groepje bestond uit W.J. (Molly) Geertsema (1918-1991), burgemeester van Warffum,⁴ G.R. Meijer (1915-2013) akkerbouwer in Kloosterburen en bestuurslid van de Groninger Maatschappij van Landbouw, R.E. Siemens (1897-1989) akkerbouwer in Uithuizermeeden en betrokken bij landbouwvereniging Uithuizermeeden, C.N. Smit (1916-2002) kandidaat notaris in Eenrum en betrokken bij Vormingscentrum 'De Breede' en T.J. Tamms (1890-1978) akkerbouwer in Den Anel en bestuurslid van Waterschap Noordpolder. Deze mannen behoorden tot de economische en bestuurlijke elite van Noord-Groningen. In een regiovormingsproces konden ze daardoor een intermediaire rol vervullen tussen de lokale bevolking en de Nederlandse samenleving.⁵ Dat het hoofdzakelijk liberalen waren is gezien de tijd niet verwonderlijk. Het plichtsbefef om maatschappelijke ontwikkelingen te stimuleren was groot onder liberalen en politiek behoorden ze tot de dominante partij in de provincie.⁶

De eerste ontmoeting in Warffum was waarschijnlijk geïnitieerd door Smit.⁷ Via zijn werk voor de Nederlands-hervormde commissie Kerk en Samenleving kwam Smit waarschijnlijk in contact met Geertsema. In De Breede bij Warffum had deze organisatie een vormingscentrum en Geertsema was in 1954 burgemeester geworden van Warffum. Geertsema was ambitieus en

Het levenswerk van notaris C.N. Smit uit Eenrum was de aanleg van een arboretum in zijn woonplaats. Op 23 november 1968 werden onder leiding van Smit (tweede van rechts) door 25 vrijwilligers zo'n drieduizend bomen en struiken geplant.

hij zag het burgemeesterschap wellicht als een opstapje om Commissaris van de Koningin in Groningen te worden, net als zijn oudoom mr. dr. C.C. Geertsema (1843-1928).⁸ Het werk als burgemeester van een kleine gemeente gaf hem weinig uitdaging en hij hield zich ook bezig met de lokale samenleving. De landbouwers Tammens en Siemens werden erbij gevraagd om vanuit de landbouw een inbreng te hebben. Landbouwers hadden lang een maatschappelijk vooraanstaande positie in Noord-Groningen vervuld. Dit was een kleine groep grote boeren die hoofdzakelijk liberaal waren en bestuurlijk actief.⁹ Achteraf kan gesteld worden dat in de jaren vijftig de invloed van deze groep aan het afnemen was.¹⁰ Meijer werd waarschijnlijk door Tammens en Siemens uitgenodigd om zo een spreiding van landbouwers over Noord-Groningen te hebben. Siemens woonde in het oosten in Uithuizen, Tammens middenin het gebied in Den Andel en Meijer in het westen in Kloosterburen.¹¹ Dat Meijer erbij betrokken werd had mogelijk ook te maken met zijn rol als jonge generatie landbouwer die actief was binnen de Groninger Maatschappij van Landbouw.

Tijdens de eerste bijeenkomst werden de mogelijkheden voor een betere verkeersontsluiting van Noord-Groningen besproken. De perifere ligging van Noord-Groningen ten opzichte van het westen van Nederland werd gezien als een nadeel voor de welvaartsontwikkeling. De initiatiefnemers willen door de inpoldering van de Lauwerszee, landaanwinning en het leggen van een verbindingdijk naar Schiermonnikoog de (economische) kansen voor Noord-Groningen vergroten. Meijer vertelde in een interview 55 jaar later over die periode: 'Noord-Groningen moest mee doen in de vaart der volkeren'.¹² Om dit te bereiken wilden de mannen een stichting oprichten. Het doel was om de

bewoners van Noord-Groningen zodoende een mogelijkheid te geven om zich te kunnen uiten tegen de Nederlandse regering in Den Haag.

De ideeën voor een stichting werden concreter tijdens een tweede bijeenkomst op 11 september 1954. H.D. Louwes (1893-1960) was ook aanwezig. Hij was eigenaar van een akkerbouwbedrijf in Ulrum en bestuurlijk actief op nationaal niveau. Van 1930 tot 1947 was hij voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw, van 1933 tot 1937 lid van de Tweede Kamer voor de Vrijheidsbond/Liberale Staatspartij en van 1950 tot 1960 lid van de Eerste Kamer voor de VVD. Hij was een invloedrijke man met een groot nationaal netwerk.¹³ Voor de oprichting van een stichting in Noord-Groningen was hij een ideale partner om een netwerk mee op te bouwen en zodoende politiek-bestuurlijk draagvlak te creëren. Met een dergelijk initiatief konden de vijf mannen ook niet om Louwes heen. Meijer vertelde: 'je kon geen voet verzetten in Groningen of je kwam Louwes tegen'.¹⁴ In het beginstadium van de SNG vervulde Louwes een stimulerende en ondersteunende rol. Zijn ideeën en adviezen prikkelden de discussies. Louwes werd daardoor gezien als een soort geestelijke vader voor de SNG.¹⁵ Later toen de SNG haar koers had bepaald vervulde hij amper meer een rol.

De praktische uitvoering van een stichting werd tijdens de derde bijeenkomst op 22 september 1954 uitgewerkt. De mannen stelden een voorlopige lijst van bestuursleden op. Die werden gekozen aan de hand van de organisaties en de gemeenten die ze vertegenwoordigden. Een maand later op 17 december 1954 hadden de heren overleg met nog twee bestuurlijk invloedrijke mannen: de liberaal E.H. Ebels (1889-1970), die onder andere Commissaris van de Koningin van Groningen was van 1945-1954,¹⁶ en A.W. Bieuwenga (1903-1971) die voor de ARP in de Tweede Kamer zat en Gedeputeerde was van de provincie Groningen.¹⁷ Voor de vijf initiatiefnemers betekende dit dat ze de steun hadden, advies kregen en gebruik konden maken van de netwerken van drie vooraanstaande politici, met elk een eigen positie op regionaal, provinciaal en nationaal niveau.

De conclusie van de vijf initiatiefnemers en de drie politici was dat er een stichting moest worden opgericht voor de Noord-Groningse bevolking om heersende gemeenschappelijke problemen op te lossen. Om oplossingen te realiseren bestond er een grote behoefte aan een vorm van samenwerking tussen inwoners en overheidsorganisaties.¹⁸ Aan de nieuwe organisatie was de taak om deze samenwerking te realiseren. Dat er behoefte was aan een dergelijke stichting werd bevestigd door het verschijnen van het *Rapport van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie* op 17 november. Dit rapport gaf een voor de provincie Groningen eerste aanzet tot welvaartsbevordering.¹⁹ De geconcludeerde noodzaak voor deze welvaartsbevordering sloot goed aan bij de ideeën voor het oprichten van een stichting die zich richtte op welvaartsverbetering in Noord-Groningen.

Het welvaartsrapport was een uiting van een provinciale angst om te worden vergeten door Den Haag. Ebels die als Commissaris van de Koningin het rapport had geïnitieerd, voerde al een tijdje strijd voor meer aandacht voor Groningen.²⁰ Met een initiatief, zoals uit Noord-Groningen, dat daarop aansloot kon hij goed instemmen. Het bleek ook dat de angst om te worden vergeten niet alleen leefde bij de vijf initiatiefnemers. Enkele burgemeesters en wethouders in Noord-Groningen stelden gezamenlijk een brief op aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarin werd ingegaan op het ontwikkelings- en welvaartspeil op het 'Hoge Land'. In hun schrijven van 11 februari 1955 werd een vermoeden geuit dat de bestuurders bang waren dat hun problemen vergeten werden door Den Haag.²¹ Hoewel zij schreven over het 'Hoge Land' richtten ze zich eigenlijk op hetzelfde gebied als de vijf mannen in eerste instantie deden. Het 'Hoge Land' was het gebied waar de rijkere boeren van Noord-Groningen woonden en dat tegen de kust aan lag.

Het eerste doel

De Stichting Noord-Groningen (SNG) werd op 11 maart 1955 officieel opgericht. Hiermee was het eerste instituut dat zich specifiek richtte op Noord-Groningen een feit. Volgens het regiovormingsproces van Paasi was dit een stap in de institutionalisering van de regio Noord-Groningen.²² De vijf mannen waren erin geslaagd om de statuten en een lijst van algemene en buitengewone bestuursleden vast te stellen. In Warffum werd de stichtingsakte opgemaakt en ondertekend. In de stichtingsakte wordt het volgende doel vermeld:

'Noord-Groningen verder te ontsluiten en de daarmee samenhangende economische, sociale en culturele belangen van dit gebied te bevorderen door het stimuleren van:

- De inpoldering van de Lauwerszee en de gehele en gedeeltelijke Waddenzee.
- De landaanwinning en de aanleg van een verbindingdijk naar Schiermonnikoog.
- De aanleg van goede verkeerswegen.
- Het scheppen van betere recreatiemogelijkheden.
- Alles wat verder dienstig kan zijn aan het gestelde doel'.²³

Uit dit doel blijkt dat de SNG zich voornamelijk wilde richten op de ontsluiting van Noord-Groningen om zo economisch, sociaal en cultureel de gehele samenleving te verbeteren. Om dit te realiseren zijn vooral de eerste drie genoemde punten sterk gericht op planologische projecten. De eerste twee punten stonden ook op de Nederlandse politieke agenda van de jaren vijftig: het water en de inpolderingen. Net na de Watersnoodramp van 1953 was

bescherming tegen het water in 1955 een belangrijk onderwerp. Daarnaast waren de inpolderingen van het IJsselmeer, zoals Oostelijk Flevoland in volle gang. Een paar maanden na de oprichting had het algemeen bestuur van de SNG een excursie naar Flevoland. Deze polder diende als een voorbeeld voor de Lauwerszee.²⁴

In het jaarverslag van 1955 werd de doelstelling in een drietal 'urgentiegevallen' geformuleerd:

- 'Het tegengaan van de ontvolking door de bouw van goede woningen en de aanleg van hoofdwegen.
- De verhoging van de zeedijk of de aanleg van een nieuwe zeedijk.
- De ontwikkeling van recreatiemogelijkheden'.²⁵

Met deze punten toonde de SNG een oplossingsgerichte benadering. Maar deze eenzijdige planologische beschouwing benadrukt het gemis aan een compleet inzicht in de problemen van de regio. Met de ophoging van een zeedijk zouden de sociaal-culturele problemen niet opgelost worden. Bieuwenga verwoordde dit probleem in 1969 als volgt: 'In 1950 (sic) maakte ik de oprichtingsvergadering mee van de Stichting Noord-Groningen. En daar werd voortdurend de nadruk gelegd op de betekenis van Noord-Groningen. Men praatte steeds over dijkverzwaring nauwelijks over de sterk veranderde sociaal-economische positie'.²⁶ Het opgestelde doel miste richting om de economische, sociale en culturele problemen in de regio Noord-Groningen op te lossen.

Het doel zoals dat was opgesteld kwam eigenlijk niet overeen met de problemen. Geertsema noemde die tijdens de oprichtingsspeech:

'Gevaren bedreigen ons ook van de andere kant dan de zee: het inwoneraantal van onze gemeenten loopt bijna zonder uitzondering achteruit; het aantal krotwoningen is ontstellend groot; het weggennet voldoet niet meer aan de eisen des tijds; rekreatiemogelijkheden zijn er praktisch niet; er is een sterke vlucht uit de landarbeid'.²⁷

Een jaar later verwoordde Geertsema een noodzakelijke brede benadering nogmaals: 'Naast de oorspronkelijke nadruk op landaanwinningsproblemen zijn andere belangen ook steeds belangrijker geworden'.²⁸

Bij de SNG blijkt de wens te leven voor een brede aanpak van de problemen in Noord-Groningen. Probleem was dat er geen duidelijk inzicht bestond in de problematiek. Ook al had de SNG een doel geformuleerd, ze wist de eerste jaren niet goed hoe ze er mee om moest gaan en waar ze zich precies op moest richten. Daarbij lukte het ook niet echt om bekendheid aan de problemen te geven en een gezamenlijk doel voor de regio en daarmee draagvlak

onder de bevolking te construeren, terwijl het creëren van draagvlak cruciaal is voor de regionale benadering die de SNG gebruikte.²⁹ Om bekend te worden onder de bevolking en bij andere organisaties, en om zo het doel van de stichting onder de aandacht te brengen, maakte de SNG gebruik van verschillende mogelijkheden om naamsbekendheid te creëren. De leden vergaderden met organisaties en instanties, organiseerden lezingen en tentoonstellingen, hadden contact met overheidsinstanties en particuliere organisaties en gaven studieopdrachten. Het bleef ook met deze middelen onduidelijk hoe de SNG zich ging richten op de bevolking en welke boodschap ze daarmee precies wilde uitdragen. Daarnaast bleef het onduidelijk of de bevolking wel betrokken raakte bij deze activiteiten en de stichting.

Het bestuur

Bij de officiële oprichting werd het algemene bestuur bekend gemaakt. Dit bestond uit 41 gewone leden en twee buitengewone bestuursleden: Bieuwenga en Louwes. Ebels maakte na zijn adviserende rol geen deel meer uit van de SNG. Uit de algemene bestuurslijst blijkt de invloed van de lokale politiek. In artikel vijf van de stichtingsakte werd aangegeven waarom: ‘... dat het dagelijkse Bestuur van iedere Kustgemeente in het werkgebied in het Bestuur van de Stichting door één persoon vertegenwoordigd wordt, ...’³⁰ Dat specifiek de kustgemeenten centraal stonden, was gebaseerd op de oriëntatie van het SNG op de inpoldering van de Waddenzee en de toenmalige Lauwerszee om landbouwgronden te scheppen. Met de keuze voor deze bestuurssamenstelling wordt duidelijk waar de SNG zich op wilde richten. De enige burgemeester die in 1955 in het bestuur zat en niet uit een kustgemeente kwam, was de burgemeester van Leens, J.C. Lindeboom (1906-1972).³¹ Hij werd later voorzitter van de stichting.

Behalve uit burgemeesters bestond het bestuur uit vertegenwoordigers van particuliere of semi-overheidsorganisaties. Iedereen die destijds in Noord-Groningen een beetje van belang was, was zodoende betrokken bij de SNG. Doordat zo een maatschappelijke doorsnee van de regio vertegenwoordigd was in de SNG, konden ze een breed draagvlak in de regio creëren, was de gedachte bij de oprichters.³² Ze wilde vermijden dat de SNG een liberaal en op landbouw georiënteerde stichting zou zijn, zoals het in eerste instantie op basis van de oprichtingsgeschiedenis en de doelstelling leek te zijn. De initiatiefnemers van de SNG begrepen dat dit amper medewerking van de bevolking zou bewerkstelligen. De bestuursleden waren in verschillende sectoren actief. In figuur 4.1 zijn deze sectoren weergegeven.³³ Hoewel de SNG een open benadering nastreefde en de invloed van de traditionele agrarische structuren probeerde te beperken, was het bijna onvermijdelijk dat een hoog percentage van de bestuursleden afkomstig was uit de waterschappen en de land-

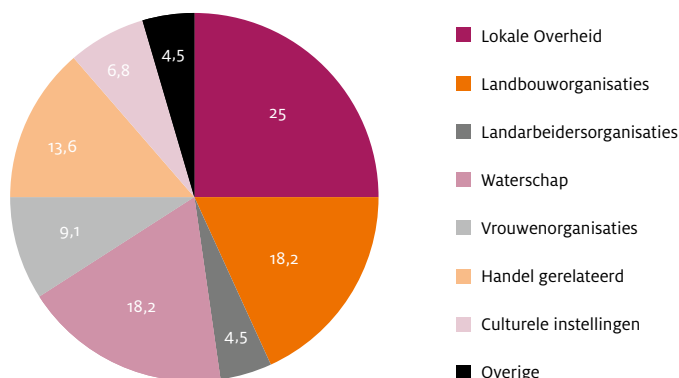
Portret van J.C. Lindeboom (1906-1972). Burgemeester van Leens van 1951-1962 en van Bedum 1962-1971. Van 1970 tot 1971 was Lindeboom voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Dat een burgemeester van een kleine gemeente hiervan voorzitter was, is vrij bijzonder.

bouw. Landbouwers waren destijds bestuurlijk actief.³⁴ De agrarische invloed werd versterkt door het ontbreken van vertegenwoordigers uit de industrie. In Noord-Groningen is nooit veel industrie geweest en veel van de aanwezige industrie was voornamelijk agro-industrie.³⁵ De handel daarentegen was juist relatief goed vertegenwoordigd.

In de keuze van het SNG-bestuur is een vooruitstrevendheid te bekennen die goed paste in de veranderende samenleving van na de Tweede Wereldoorlog. Naast de traditionele vertegenwoordigers zijn andere groepen aanwezig: culturele instellingen en vrouwenorganisaties. De vrouwenorganisaties, opgericht in de jaren twintig en dertig, stimuleerden de maatschappelijke en geestelijke ontwikkeling van vrouwen op het platteland.³⁶ Op grond van de samenstelling van het algemeen bestuur wordt duidelijk dat het doel van de SNG breder moest worden opgevat dan de in eerste instantie geformuleerde planologische benadering. Samen met de vertegenwoordigers vanuit culturele instellingen gaven de vrouwenorganisaties een meer sociaal-culturele invulling aan de SNG. Achteraf gezien was de daadwerkelijke invloed van de vrouwenorganisaties beperkt. De macht binnen de stichting was toch hoofdzakelijk in handen van de gemeentebestuurders.³⁷

Naast het algemeen bestuur werd op 11 maart 1955 een dagelijks bestuur gekozen. Hierin namen de initiatiefnemers van het eerste uur plaats: Geertsema (voorzitter), Smit (secretaris), Tammens (penningmeester) en Meijer. Daarnaast zaten J.C. Berghuis (vice-voorzitter), secretaris van de Kamer van Koophandel en fabrieken voor Groningen, mevrouw F. Witterholt-Heidanus van de Christelijke Boerinnen en Plattelandsvrouwen en Jac. Post van de Algemene Nederlandsche Agrarische Bedrijfsbond (de landarbeidersbond van het NVV) in het dagelijkse bestuur.³⁸ Deze drie bestuursleden moesten de SNG een bredere uitstraling geven.³⁹ Berghuis werd vooral vanuit tactische overwegingen voor een regionale industriële ontwikkeling gekozen. Medeoprichter Siemens was niet bij het bestuur betrokken. Hij was voorzitter van de Commerciële Club in Groningen en zette zich in voor de lobby voor de Eemshaven.⁴⁰

Figuur 4.1: Vertegenwoordigers in het Algemeen Bestuur van de SNG in 1955. Bron: bewerking van GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 15. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Warffum.

Figuur 4.2: Organisatie-schema SNG in 1955.

In de beginperiode werden vier commissies van advies opgericht. Deze hadden als taak om na te denken en advies te geven over specifieke onderwerpen: de commissie voor culturele problemen, de commissie voor landaanwinnings-aangelegenheden, de Lauwerszee-commissie en de commissie voor economische en sociale problemen. In 1955 werd daar de commissie voor sociologische problemen aan toegevoegd (zie figuur 4.2 voor een overzicht van de opzet van de SNG in 1955). Deze commissies weerspiegelen de aandachtspunten die binnen de SNG belangrijk werden gevonden. In de praktijk richtte deze zich dus niet alleen op planologie. Ook op cultureel gebied zat zij in haar beginjaar niet stil, want de culturele situatie baarde zorgen en er moest hard gewerkt worden om in 1956 meer activiteiten te organiseren.⁴¹

Het werkgebied

Noord-Groningen bestond afgaande op het werkgebied van de stichting uit de volgende gemeenten: Adorp, Baflo, Bedum, Bierum, Eenrum, Kantens, Kloosterburen, Leens, Loppersum, Middelstum, Noorddijk, Oldehove, Stedum, Ten Boer, Uithuizen, Uithuizermeeden, Ulrum, Usquert, Warffum, Winsum en 't Zandt.⁴² Deze gemeenten waren lid van de SNG en betaalden lidmaatschaps-geld dat gebaseerd was op het aantal inwoners. In de stichtingsakte wordt ook de gemeente Groningen genoemd als deel uitmakend van het werkgebied. Deze gemeente verleende echter alleen subsidie bij de oprichting en viel niet onder de activiteiten en werkzaamheden van de SNG. In figuur 4.3 is met behulp van een kaart het werkgebied weergegeven.

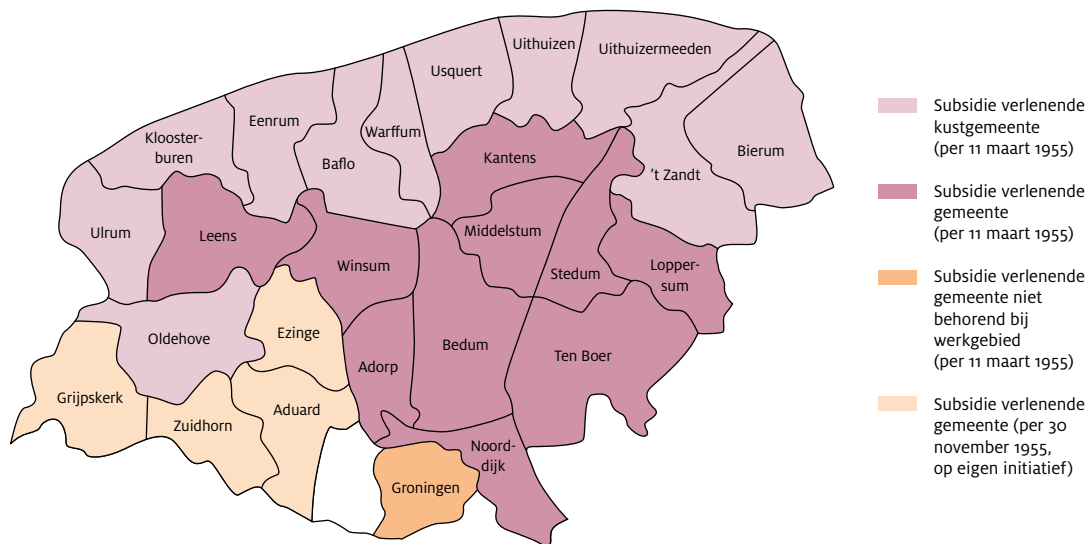
Na de oprichting van de SNG bleek al vrij snel dat de gemeenten Ezinge, Aduard, Grijpskerk en Zuidhorn uit het Noordelijke Westerkwartier ook interesse hadden in het lidmaatschap. Zij lieten een onderzoek door de Noordelijke Economische-Technologische Organisatie (NETO) uitvoeren of ze bij de SNG pasten. De NETO concludeerde dat de vier gemeenten wat betreft de agrarische bedrijfsstructuren overeenkwamen met de overige gemeenten

in Noord-Groningen. Voor de NETO was de bedrijfsgrootte het belangrijkste criteria voor deze geconstateerde homogeniteit. Het onderscheid tussen akkerbouw en melkveebedrijven was hierbij niet relevant. Daarnaast hadden de vier gemeenten ook te maken met een kleine dorpenproblematiek: veel kleine dorpen met minder dan duizend inwoners.⁴³ Als resultaat van het onderzoek traden alle vier gemeenten eind november 1955 toe tot de SNG. Noord-Groningen werd zo gezien als een homogene regio.

In de stichtingsakte van de SNG werd onderscheid gemaakt tussen kustgemeenten en overige gemeenten. Om de regionale problemen op te lossen voldeed deze benadering echter niet. Op de verdeling kwam al snel kritiek vanuit de eigen organisatie. In oktober 1956 bepleitte H.J. Scheffer, burgemeester van Ezinge, op een algemene SNG-vergadering de reorganisatie van het algemeen bestuur. De oriëntatie op de gemeentebesturen en de bijzondere positie van kustgemeenten daarin waren volgens hem onjuist.⁴⁴ Zijn motieven voor deze uitspraak worden niet duidelijk. Wel had het effect, want vanaf 1956 werden de termen kustgemeenten en overige gemeenten binnen de SNG niet meer gebruikt. Alle betrokken gemeenten hadden dezelfde positie. De centrale rol van de gemeentebestuurders verdween niet, maar later bleek deze wel te veranderen. In hoofdstuk 5 komen de veranderende interne verhoudingen binnen de SNG aan de orde.

Het werkgebied van de SNG bestond eind 1955 uit 25 gemeenten. In figuur 4.3 is het werkgebied weergegeven. Op basis van hun rol en wijze van toetreding hebben de gemeenten verschillende kleuren gekregen. Het samenbrengen van de 25 gemeenten in 1955 was een eerste stap in het regiovormingsproces van Noord-Groningen. Deze 25 gemeenten vormden de handelingsregio van de SNG.⁴⁵ In dit gebied vonden de activiteiten van de stichting plaats. Hiermee werden ook de grenzen van het gebied afgebakend. Het ontstaan van deze grenzen, de territoriale vorming, is één van de fases in het regiovormingsproces van Anssi Paasi.⁴⁶ De grenzen van Noord-Groningen kwamen overeen met de gemeentegrenzen van de betrokken gemeenten. De SNG probeerde zo een strikt afgebakende regio te construeren. Deze benadering komt overeen met hoe regio's in die tijd gezien werden: als vaststaande gebieden.⁴⁷ In de praktijk blijkt een strikte afbakening van regio's vaak moeilijk. Een regio is een dynamisch gebied en de betekenis en invulling veranderen in de tijd.⁴⁸ Hierdoor zijn de grenzen van regio's meestal vaag en niet zo strikt als de SNG doet voorkomen.

De gemeenten Appingedam en Delfzijl behoorden niet tot het gebied. Dit omdat deze gemeenten een stedelijke in plaats van een plattelandsstructuur hadden, zoals de gemeenten in Noord-Groningen.⁴⁹ De toenmalige problemen van de plattelandsgemeenten waren niet te vergelijken met de problemen van de meer stedelijke gemeenten. Het zou de aanpak van de SNG gericht op de homogeniteit van Noord-Groningen teniet doen. Tegenwoordig worden de

Figuur 4.3: De aan de SNG subsidie verlenende gemeenten in 1955.

gemeenten Delfzijl en Appingedam wel tot Noord-Groningen gerekend.⁵⁰ De beschouwing van de regio Noord-Groningen is in vijftig jaar tijd veranderd. Dit heeft te maken met veranderende percepties van platteland. Kleine steden zoals Delfzijl en Appingedam worden tegenwoordig gezien als onderdeel van het platteland.

Het uitvoerend bureau

De SNG had zichzelf tot doel gesteld om de welvaart in Noord-Groningen te verbeteren. Dit werd door het bestuur en de verschillende commissies geïnitieerd. Om dit uit te voeren kreeg de SNG een ondersteunend en uitvoerend bureau. In de beginperiode was het kantoor gevestigd in Eenrum en had de SNG enkele medewerkers. Als gevolg van de toenemende werkzaamheden verhuisde het bureau in oktober 1958 naar een kantoor aan het Martinikerkhof in de stad Groningen. De verhuizing bracht een vooruitgang in faciliteiten, maar werd niet door iedereen gewaardeerd. De algemene opinie binnen de SNG was: 'we werken in Noord-Groningen en in Noord-Groningen hoort onze zetel te zijn'.⁵¹ Voor de in 1956 aangestelde medewerker W.J. Vuursteen (1922-2005) was de verhuizing wel een vooruitgang. In een interview waarin hij terugblik op zijn carrière zegt hij over zijn tijd bij de SNG: 'Eigenaardig genoeg kreeg ik mijn kantoor niet in één van de 28 plattelandsgemeenten, maar in de stad Groningen. Dat was eerder een voordeel dan een nadeel, want ik moest bijna voor alle contacten toch in de stad zijn'.⁵²

Vuursteen was in 1956 vroegtijdig gestopt met zijn studie sociale wetenschappen in Groningen en zijn onderzoeksaan bij prof. dr. P.J. Bouman. Hij koos voor 'die mooie baan' bij de SNG.⁵³ De bestuurders van de SNG zagen in

Vuursteen, als een geboren en getogen Delfzijlster, iemand die zich goed kon inzetten voor de stichting en zijn aanstelling werd dan ook gezien als een basis voor de professionalisering.⁵⁴ Vuursteen bleek een ambitieuze medewerker te zijn.⁵⁵ Hij moest soms zelfs geremd worden in zijn plannen voor Noord-Groningen, vonden sommige bestuursleden. Dit omdat gemeenten graag zelf greep wilden houden op zaken waar de SNG aan werkte.⁵⁶ In de begindagen leidden verschillende ideeën van het bestuur en het bureau nog niet tot een tweedeling binnen de SNG, maar in hoofdstuk 5 zal blijken dat dit verschil tot problemen zou leiden. De benoeming van Vuursteen is overigens één van de eerste aanwijzingen dat de SNG goede contacten onderhield met het Sociologisch Instituut in Groningen. In de volgende paragraaf zal duidelijk worden dat die contacten in 1956 nog verder werden uitgebreid.

Bedreigd bestaan

De noodzaak voor een onderzoek

Binnen de SNG was onduidelijk wat exact de problemen in Noord-Groningen waren of zouden worden. Het *Rapport van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie* bevestigde de noodzaak om actie te ondernemen. De ontwikkelingen in de landbouw, waardoor veel mensen hun baan verloren en vertrokken uit de plattelandsgebieden, en de perifere positie van de provincie Groningen ten opzichte van het politieke centrum in Den Haag werden hierin genoemd als belangrijke aandachtspunten.⁵⁷ Het gevoel van onbehagen dat in de provincie Groningen en in Noord-Groningen heerste, heerste ook in veel andere plattelandsgebieden.⁵⁸ Doordat Noord-Groningen buiten initiatieven van de Rijksoverheid viel werd het gevoel van achtergesteld zijn versterkt. Vanuit de SNG-commissie voor economische en sociale problemen werd daarom in 1955 de suggestie geopperd om een algemeen wetenschappelijk onderzoek te laten uitvoeren. Dit onderzoek moest aantonen dat Noord-Groningen ook met problemen te kampen had en ook in aanmerking moest komen voor financiële overheidssteun.⁵⁹

De behoefte aan een wetenschappelijk onderzoek werd versterkt door een nota van de Noordelijke Economische-Technologische Organisatie (NETO). In dezelfde nota waarin was onderzocht of de vier gemeenten uit het Noordelijk Westerkwartier deel uit konden maken van de SNG, was ook aandacht besteed aan een mogelijk wetenschappelijk onderzoek. In de nota werd geconstateerd dat er een diepgaand onderzoek moest komen naar alle aspecten van de Noord-Groningse samenleving. Dit kon niet beperkt blijven tot de economische situatie, maar ook de demografische, sociologische, culturele en ruimtelijke factoren zouden geanalyseerd moeten worden. Een uitgebreid onderzoek was noodzakelijk om een juist inzicht te krijgen.⁶⁰ De SNG nam dit

advies over. Omdat de SNG zelf niet de capaciteiten had om een dergelijk onderzoek uit te voeren, werden de Sociologische Instituten van de RuG, de Landbouwhogeschool te Wageningen, de Provinciale Planologische Dienst (PPD), de NETO en het Landbouw Economisch Instituut (LEI) benaderd.

Op 23 juni 1956 kwamen de vertegenwoordigers van deze instellingen bijeen op het Sociologisch Instituut om de plannen voor het onderzoek te bespreken. Aanwezig waren de Groninger sociologen prof. dr. P.J. Bouman, drs. C.D. Saal, dr. J. Haveman en drs. J.G. Lulofs, de Wageningse socioloog en afgevaardigde van het LEI prof. dr. E.W. Hofstee, directeur van de PPD Ir. J. Dieperink, directeur van de NETO Ir. U.S.F. Joustra en van de SNG Geertsema en Smit. De SNG had haar partners goed uitgezocht, Bouman, Saal, Dieperink en Joustra waren van 1951 tot 1954 betrokken bij de Provinciale Welvaartscommissie en de NETO had al enkele rapporten geschreven over Noord-Groningen.⁶¹ Met de deelname aan dit onderzoeksproject bracht het Sociologisch Instituut zijn doelstelling die bij de oprichting was geformuleerd in de praktijk: betrokkenheid bij de regio. De aanzet tot het onderzoek vanuit de NETO en de latere samenwerking met de NETO zijn ook niet verwonderlijk, want deze organisatie was deels verantwoordelijk voor de oprichting van het instituut (zie hoofdstuk 2).

In verschillende bijeenkomsten in de zomer van 1956 werd het onderzoeksplan besproken. Bouman vervulde de voorzittersrol bij deze besprekingen. Als basis voor de besprekingen had de SNG een vijftal vraagpunten opgesteld:

- 'Het vermoeden bestaat, dat de ontwikkeling van het welzijnspeil in Noord-Groningen ten achter blijft bij die in vele andere streken. Is dit vermoeden juist? Zo ja, welke oorzaken liggen hieraan ten grondslag en welke middelen moeten worden aangewend om in deze toestand verbetering te brengen?
- Noord-Groningen heeft momenteel een opvallend groot vertrekoverschot. Wat zijn daarvan de oorzaken? Is het mogelijk en gewenst dit verschijnsel te remmen of een halt toe te roepen? Zo ja, welke middelen moeten daartoe worden aangewend?
- Er valt momenteel in Noord-Groningen een duidelijke vlucht uit de landarbeid te constateren. Wat zijn daarvan de oorzaken? Is het mogelijk en noodzakelijk deze vlucht te remmen of een halt toe te roepen? Zo ja, welke middelen moeten daartoe worden aangewend?
- Noord-Groningen is momenteel een vrijwel zuiver agrarisch gebied. Is het gewenst om enige industrie aan te trekken? Zo ja, welke soorten industrie en waar kan deze industrie het beste worden gevestigd? Welke voorwaarden moeten zijn vervuld alvorens vestiging in dit gebied voor de industrie aantrekkelijk wordt?

- Noord-Groningen is momenteel verdeeld in zeer vele grote en kleine dorpen. Welke ontwikkeling valt er in deze te verwachten? Zal zich in de toekomst een trek naar de grote dorpen manifesteren? Zo ja, moet dan getracht worden dit verschijnsel af te remmen of een halt toe te roepen en welke middelen moeten daartoe worden aangewend? Indien dit verschijnsel niet moet worden tegen gegaan, moet het dan een natuurlijke verloop hebben of moet het uitsterven van de kleine dorpen worden bevorderd?⁶²

De vraagpunten gaan in op vijf uiteenlopende thema's waar de SNG aandacht voor wilde hebben. Tijdens de besprekingen werd besloten om een brede onderzoeksaanpak te volgen om zodoende een completer overzicht te krijgen. Hierbij moest ook een vergelijking met andere gebieden worden gemaakt en er moest een samenhang worden gevormd tussen de vraagpunten. Om dit te realiseren werden de vijf vraagpunten verdeeld over de onderzoeksinstellingen en werden bijpassende onderzoeksmethoden gekozen. De NETO werkte de voorlopige en globale onderzoeksopzet uit. Opvallend aan dit *research program* is de uitwerking van het sociaalpsychologische onderzoek. Dat de onderzoekscommissie op wetenschappelijk gebied hoge ambities had en georiënteerd was op de Amerikaanse sociologie blijkt uit de gebruikte Engelstalige terminologie. In de onderzoeksopzet werden de termen *intergroup relations*, *social change*, en *attitude-survey* gebruikt. Dat het voor sommigen wat onwennig was blijkt uit de met potlood geschreven vertalingen bij de termen.⁶³

Op de algemene ledenvergadering van de SNG op 29 oktober 1956 in Hotel van Dijk in Warffum werd het plan voor een wetenschappelijk onderzoek gepresenteerd aan het algemene bestuur van de SNG en ongeveer 200 belangstellenden. Bouman besprak het plan. Het te schrijven wetenschappelijke rapport zou een leidraad vormen voor de toekomstige werkzaamheden van de SNG. Bouman refereerde in zijn presentatie enkele keren aan het rapport van de Welvaartscommissie. Dat had waardevolle suggesties opgeleverd, maar miste diepgang.⁶⁴ Het nieuwe onderzoek zou diepgang bereiken door persoonlijke gesprekken te voeren en enquêtes in Noord-Groningen te houden.⁶⁵ Dit is een combinatie van sociografische en Amerikaanse sociologische methoden. Onder leiding van een curatorium zouden deelrapporten geschreven worden. Gezamenlijk zouden deze het eindresultaat vormen. Na het inleidende gedeelte van Bouman werd in een besloten vergadering van het dagelijkse bestuur het plan aangenomen. Eind 1956 werd begonnen met het wetenschappelijke onderzoek.

Bouman speelde in de beginfase een belangrijke rol in het vormingsproces van het onderzoek. De thematiek van het onderzoek sloot aan bij Boumans werk, waarin maatschappelijke problemen en ongelijkheden terugkerend the-

ma's waren. Bouman had een cultuurpessimistische inslag en zag de naoorlogse plattelandontwikkelingen met lede ogen aan.⁶⁶ In zijn perspectief verloor het platteland haar cultuur doordat het steeds meer te maken kreeg met stedelijke invloeden. Dit was geen gunstige ontwikkeling, want de stedelijke samenleving had voor Bouman weinig positieve kanten. Hij was zich er van bewust dat ontwikkelingen noodzakelijk waren om bijvoorbeeld de groeiende bevolking te kunnen onderhouden. Deze ontwikkelingen moesten echter niet ten koste gaan van de plattelandsculturen. Bouman ging er vanuit dat met een goede begeleiding er wel een positieve omslag kon plaatsvinden in de plattelandsgebieden. Hier lag een taak voor het onderzoek en de SNG.

De aanloop naar het onderzoek

Om strubbelingen en onduidelijkheden te vermijden en de samenwerking goed te laten verlopen werd een curatorium aangesteld. De leden van het curatorium deden zelf geen onderzoek, maar gaven er leiding aan en volgden de ontwikkelingen.⁶⁷ Het curatorium bestond uit Bouman, Dieperink, Joustra, J.H.W. Lijfering, dr. M.A.J. Visser en Geertsema (die in 1957 opgevolgd werd door J.C. Lindeboom). Hofstee die in eerste instantie ook betrokken was geweest bij het onderzoek moest toch afhaken. Het Sociologisch Instituut van de Landbouwhogeschool Wageningen, waar Hofstee aan verbonden was, was een afdeling binnen de Landbouwhogeschool Wageningen en kon vanwege wettelijke bepalingen geen formele onderzoeksopdracht aannemen. Hofstee als directeur van de afdeling en als voorzitter van de afdeling streekonderzoek van het LEI zag daarnaast ook af van een plaats in het curatorium. Waarschijnlijk hebben Hofstee's werkzaamheden in Wageningen en meer praktisch gezien de afstand Wageningen - Groningen ook een rol gespeeld in zijn terugtrekken.⁶⁸ Als plaatsvervanger werd Lijfering van de Landbouwhogeschool in het curatorium benoemd. Visser was een afgevaardigde van het LEI.

Hofstee bleef indirect betrokken bij het onderzoek in Noord-Groningen. Onder zijn begeleiding schreef N.A. Tonckens een scriptie over het Groninger Hoogeland. De scriptie werd uitgewerkt door E. Abma en in 1957 gepubliceerd.⁶⁹ In het voorwoord benadrukte Hofstee dat het gebrek aan welzijn op het platteland mede bepaald werd doordat de plattelandsbevolking geen toegang had tot voorzieningen die de stedelijke bevolking wel had. Tonckens concludeerde dat de samenleving op het Hoogeland aan het veranderen was. Als de toenmalige migratiegolf stand hield zou er een concurrentiestrijd ontstaan tussen dorpen om een voorzieningenniveau te kunnen bieden dat gelijk stond aan de stad. De kleinste dorpen zouden deze concurrentiestrijd verliezen en daardoor verdwijnen. Dit proces was onvermijdelijk voor het platteland, aldus Tonckens. Het moest zelfs gezien worden als een positieve ontwikkeling, want alleen de gezonde dorpen zouden overblijven. In deze conclusie klinkt

het gedachtengoed van Hofstee over het platteland door: een verandering van de plattelandscultuur is noodzakelijk.⁷⁰ Waarschijnlijk kon het curatorium van het Noord-Groningse onderzoek zich deels vinden in deze conclusie. Het curatorium vond ook dat er iets moest veranderen op het platteland, maar ze zullen minder enthousiast geweest zijn over de conclusie dat er dorpen zouden verdwijnen. De vraag naar een grootschalig onderzoek werd hierdoor alleen maar verder versterkt.

In het voorjaar van 1957 bereidde een werkcommissie het onderzoek voor door onderzoeksgegevens te verzamelen en informanten te interviewen.⁷¹ In deze periode waren er echter nog enkele financiële problemen, want de begroting van 100.000 gulden was nog niet rond. De SNG had van de betrokken gemeenten 0.85 cent per inwoner gekregen, in totaal was dat ongeveer 70.000 gulden. Het gat van 30.000 gulden kon gedicht worden met een subsidie van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Geertsema, Saal, Vuursteen en Jousstra gingen naar Den Haag voor een mondelinge toelichting. Daar bleek in een gesprek tussen Jousstra en G. Hendriks buiten de officiële ontmoeting om dat het ministerie huiverig was over de te abstract wetenschappelijke aanpak van het onderzoek. Hendriks was een belangrijk man voor de subsidietoekenning (zie hoofdstuk 2). De dominante positie van het Sociologisch Instituut bleek een beperking te zijn. Terwijl dit instituut het onderzoek juist wilde aanpakken met een in hun ogen oplossingsgerichte aanpak. Het zijn twee verschillende benaderingen uit twee verschillende werelden: wetenschap en overheid. Jousstra kon Hendriks geruststellen en beloofde dat de NETO controle zou houden op het praktijkgerichte karakter van het onderzoek.⁷² Als resultaat verleende het ministerie een subsidie van 25.000 gulden. Het Provinciale Bestuur van Groningen leverde een financiële bijdrage door de PPD belangeloos te laten werken. Voor afzonderlijke deelonderzoeken waren er financiële bijdragen van het Prins Bernhard Fonds, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken.⁷³

Enkele van de ambitieuze plannen van het Sociologisch Instituut moesten worden vervangen door goedkopere opties: onderzoek laten uitvoeren door sociologiestudenten en onderzoek doen op basis van secundaire bronnen. Interne strubbelingen zorgden daarnaast ook voor aanpassingen in het onderzoeksplan. Een grootschalige enquête was ook niet haalbaar. Het enquêteren van 1000 landarbeiders werd halverwege het onderzoek alsnog afgewezen door Bouman. Dit omdat hij het niet eens was met het onderzoeksobject. Onduidelijk is waarom, want een paar jaar eerder was de secretaris van de Maatschappij van Landbouw mr. J.A. Buurma onder begeleiding van Bouman een soort gelijk onderzoek gestart. Hij had dit overigens niet afgemaakt.⁷⁴

Bij al deze voorbereidingen was de rol van de SNG minimaal. De SNG had graag meer invloed gehad door Vuursteen nauwer bij het onderzoek te

laten betrekken. Dit werd niet geaccepteerd door de onderzoekers, want het werd gezien als een soort controle. Vuursteen werd te jong en te onervaren gevonden.⁷⁵ Uiteindelijk was Vuursteen wel aanwezig bij bijeenkomsten van de onderzoeksgroep. Dit was niet vanwege zijn kennis of invloed, maar hij moest de contacten tussen de commissie en de SNG en de gemeentebesturen onderhouden. In dezelfde tijd vertrok burgemeester Geertsema uit Warffum. Vanaf 1 mei 1957 werkte hij voor het ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag. Zijn plaats als voorzitter van de SNG en lid van het curatorium werd ingenomen door Lindeboom, burgemeester van Leens. Door de vele contacten in Den Haag was het vertrek van Geertsema een verlies voor de SNG. Als buitengewoon lid, zoals Louwes en Bieuwenga, bleef hij betrokken.

Het onderzoek: twaalf deelstudies

Op basis van de vijf vraagpunten werden twaalf deelonderzoeken uitgevoerd. In bijlage 2 is een overzicht gegeven van de verschillende deelrapporten. Van de twaalf werden acht onderzoeken uitgevoerd door drie medewerkers en drie studenten van het Sociologisch Instituut van de RuG. Zodoende was bijna de hele staf van het Sociologisch Instituut bezig met een onderzoek over Noord-Groningen. Voor het instituut was dit bijzonder, want er werd in die tijd weinig onderzoek gedaan en het had ook geen prioriteit; de aandacht ging hoofdzakelijk uit naar het onderwijs en de groeiende aantallen sociologiestudenten.⁷⁶ Studenten werden bij het onderzoek betrokken en er werden colleges (hoofdzakelijk door Saal) gegeven over Noord-Groningse onderwerpen. Het onderzoek werd binnen de opleiding sociologie gebruikt als een praktijkvoorbeeld van onderzoek voor de studenten.⁷⁷ Naast het Sociologisch Instituut voerde de NETO drie onderzoeken uit en het LEI één. De PPD vervulde hoofdzakelijk een ondersteunende rol, zoals het tekenen van kaarten.⁷⁸

De Noord-Groningse samenleving stond centraal in het onderzoek. In de deelrapporten was dit opgedeeld in verschillende thema's: de ontwikkeling van de bevolking, de kleine dorpen, de grote dorpen, de kerkelijkheid, de culturele situatie, de land,- en tuinbouw, de niet-agrarische werkgelegenheid en werkgelegenheidsvraagstukken. Noord-Groningen werd onderzocht vanuit verschillende perspectieven. Het blijkt dat er in de deelrapporten meer aandacht is voor sociale en culturele onderwerpen dan in de vraagpunten die de SNG had opgesteld. Het grote aantal sociologen had dus invloed op de invulling van het onderzoek. Misschien heeft de subsidie van het ministerie van Maatschappelijk Werk op deze aanpak ook nog invloed gehad.

In de deelrapporten zijn verschillende werkwijzen gebruikt. Enkele bestaan uit één of meerdere *casestudies*. In andere deelrapporten is een overzicht van het gehele gebied gegeven. De kwantitatieve data die gebruikt zijn in de verschillende deelrapporten, zijn hoofdzakelijk afkomstig van secundaire bron-

Uit het onderzoek *Bedreigd bestaan* bleek dat voor gemigreerde Noord-Groningers, hoofdzakelijk landarbeiders, de woonsituatie sterk verbeterd was. Een groot deel van de arbeiderswoningen dateerde uit de negentiende eeuw en was verouderd. Dit rijtje huizen, gebouwd omstreeks 1865, staat in het gehucht Ewer bij Zuurdijk.

nen, zoals de NETO, het gewestelijk arbeidsbureau Uithuizen en kerkelijke instellingen. De meeste rapporten hebben een gecombineerde kwantitatieve en kwalitatieve benadering. Desondanks zijn de deelrapporten van de NETO en het LEI overwegend kwantitatief en de rapporten van het Sociologisch Instituut overwegend kwalitatief. Alleen mevrouw D. Sauer is in staat geweest om zelf een enquête uit te voeren. In de meeste deelrapporten van het Sociologisch Instituut is kwalitatieve materiaal gebruikt dat afkomstig was van (groeps)interviews.

In de deelrapporten die onder auspiciën van het Sociologisch Instituut zijn geschreven zijn sociografische en sociologische benaderingen te herkennen. Dit uit zich bijvoorbeeld in de onderzoeksmethoden. In de meeste deelrapporten is een sociografische benadering te herkennen en daarmee de invloed van Saal. Daarnaast was de sociologische literatuur over het platteland nog in sterke mate gebaseerd op de sociografische traditie, zoals het door Sauer gebruikte rapport van De Vries Reilingh over Noord-Holland.⁷⁹ Hierdoor bestond dit deelonderzoek uit een bevolkingsschets die als verklaring werd gebruikt voor bepaalde sociale verschijnselen.⁸⁰ Naast de sociografische werkwijze is ook een op Amerikaanse sociologie gebaseerde aanpak zichtbaar in enkele deelrapporten. De enquêtes en daardoor kwantitatieve methode van Sauer is hier een voorbeeld van. Door de recensenten werd dit niet goed ontvangen. De kwantitatieve data die Sauer had gebruikt waren volgens de recensenten onvolledig en daardoor werd de algemene titel misleidend gevonden.⁸¹ Verder komt de sociologische werkwijze terug in het interdisciplinaire karakter van het onderzoek.

Een vernieuwende aanpak is gebruikt in het deelrapport 'Noord-Groningen van een afstand bezien'. Dit deelrapport bestond uit twee delen, 'de ste-

delijke centra' en 'de Noord-Oostpolder'. Opvallend aan deze deelrapporten is de blik van buitenaf op Noord-Groningen. Dr. J. Haveman en H. Feitsma, beiden van het Sociologisch Instituut, interviewden oud-inwoners van Noord-Groningen. Door Noord-Groningse emigranten in verschillende steden en in de Noordoostpolder te interviewen probeerde ze te achterhalen wat de belangrijkste beweegredenen voor de migratie waren. Welke problemen hadden deze migranten ondervonden in Noord-Groningen? Het bleek dat voor veel migranten, meest voormalige landarbeiders, de materiële situatie verbeterd was. Ze hadden in hun nieuwe situatie betere huisvesting en betere secundaire arbeidsvoorwaarden. Ook op sociaal vlak was de situatie verbeterd, ze hadden minder te maken met de beperkingen van de traditionele Noord-Groninger sociaal-economische gelaagdheid tussen boeren, middenstanders en arbeiders.⁸²

De individuele interviews gericht op migratiemotieven zijn voor deze periode innovatief. Vaak werd er nog vanuit gegaan dat de samenleving vaststond en niet meer veranderde. Dit komt overeen met opvattingen over regio's van die tijd.⁸³ In dit deelonderzoek wordt de samenleving juist gezien als niet statisch en bovendien werd de regionale samenleving beschouwd als bestaande uit sociale relaties die tot (ver) over de grenzen reikten. Deze aanpak was vanuit de Amerikaanse sociologie in Nederland terecht gekomen. Het was ook een belangrijk uitgangspunt in de *community organization*, de methode die in hoofdstuk 2 besproken is en later in dit hoofdstuk als aanbeveling terugkomt.

De presentatie

Op 30 november 1959 kon Lindeboom als voorzitter van de SNG het eerste exemplaar van *Bedreigd bestaan* aanbieden aan de Commissaris van de Koningin van Groningen mr. W.A. Offerhaus. Met *Bedreigd bestaan: de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* werd het resultaat van het onderzoek naar Noord-Groningen gepresenteerd. De opvallende pessimistische titel was waarschijnlijk afkomstig van Bouman. De titel paste bij de in die tijd heersende negatieve toekomstbeelden ten aanzien van het platteland. De uitreiking vond plaats in het Mercurius Hotel in Leens. Daar waren vertegenwoordigers van provinciale en gemeentelijke overheden en afgevaardigden van vele betrokken instellingen en organisaties aanwezig om getuige te zijn van deze overhandiging. Ook de buitengewone leden van de SNG Geertsema en Bieuwenga kregen een exemplaar aangeboden.

In Leens lichtte Bouman, als voorzitter van het curatorium, de inhoud van het rapport toe voor de aanwezigen. Bouman benadrukte een noodzakelijke verandering van het sociale klimaat in Noord-Groningen. Dit betekende dat Noord-Groningen zich niet blind moest staren op industrialisatie, zoals in andere gebieden gebeurde, maar dat er een modern agrarisch klimaat moest

Presentatie van het eerste exemplaar van *Bedreigd bestaan*, 1959. Op het spreekgestoelte Johannes Catharinus Lindeboom, burgemeester van Leens. Zittend v.l.n.r.: C.N. Smit, lid dagelijks bestuur; Jan Boer, gemeentelijk inspecteur van het onderwijs te Groningen en Groningstalig dichter; prof. dr. P.J. Bouman, hoogleraar Sociologie te Groningen; W.A. Offerhaus, Commissaris der Koningin in de provincie Groningen.

worden gecreëerd. *Bedreigd bestaan* was ook geen eindstation, maar vormde juist het begin voor handelen. De woorden van Bouman kwamen een dag later in een aangepaste vorm terug in de kop op de eerste pagina van het *Nieuwsblad van het Noorden*: 'Schenk ons agrarisch klimaat, zelfopoffering, samenwerking, zelfwerkzaamheid.'⁸⁴ Deze kop benadrukte twee zaken. Aan de ene kant moet er vanuit de overheid hulp komen om de leefbaarheid in Noord-Groningen gelijk te stellen aan die in de rest van Nederland. Maar het is niet alleen de overheid die wat moet doen, ook de bewoners zelf moeten meewerken om een leefbaar Noord-Groningen te creëren.

De woorden van Bouman werden kracht bijgezet door die van de Groninger dichter Jan Boer. Boer droeg twee van zijn eigen gedichten voor, 'Waddenland' en 'Plougende boer', en een gedicht van Koos Schuur, 'Novemberland'. Alle drie de gedichten uitten een verbondenheid met Groningen. Jan Boer schreef expliciet over Noord-Groningen en Koos Schuur over de Veenkoloniën. De gedichten gaven een metaforische ondersteuning van de onderwerpen die in *Bedreigd bestaan* aan de orde komen. Ze droegen zodoende bij aan de symbolische vormgeving van de regio Noord-Groningen.⁸⁵ De woorden van Bouman en Boer dragen bij aan de constructie van een regionale identiteit.⁸⁶ In de gedichten wordt verwoord wat de leden van de SNG voelden, de verbondenheid die ze hadden met de Noord-Groningse samenleving en het landschap. Een verbondenheid die blijft bestaan ook al verandert Noord-Groningen, zoals verwoord met het terugkerende zinnetje '*de boer dij plougt moar deur*' in het gedicht 'Plougende boer'. Dus ook al is de toekomst van Noord-Groningen bedreigd, een Noord-Groninger geeft niet op.

Het omslag van *Bedreigd bestaan*.

Het resultaat: Bedreigd bestaan

In *Bedreigd bestaan* met de opvallende blauwe kaft is uitgewerkt wat de problemen waren in Noord-Groningen en hoe daar mee omgegaan kon worden. In de inleiding van het rapport gaat het dagelijks bestuur van de SNG in op het doel van het onderzoek. Als eerste moet het een spiegel zijn voor de streekbewoners. Zij moeten zelf bewust worden van hun eigen situatie en moeten die zelf kunnen verbeteren door activiteiten te ontwikkelen. Als tweede is het van belang voor de lokale overheid die werkzaam is in Noord-Groningen. Het rapport is een hulpmiddel voor lokaal beleid. En als derde moet het een bron vormen voor de nationale overheid en voor het te voeren plattelandsbeleid. *Bedreigd bestaan* is gericht op verschillende groepen Noord-Groningers die elk hun eigen belang hebben in en bij Noord-Groningen. In het rapport werd geprobeerd om deze belangen samen te brengen en zo tot een verbetering van de situatie in Noord-Groningen te komen.

In de indeling van *Bedreigd bestaan* is een opbouw te herkennen die aansluit bij het bovengenoemde doel. Voor het rapport zijn de twaalf deelrapporten gebruikt om vanuit verschillende invalshoeken een beeld te schetsen van de ontwikkelingen in de situatie in Noord-Groningen. In de eerste acht hoofdstukken worden de voorstudies in een ingekorte versie weergegeven. Er wordt

nog wel ingegaan op de ontwikkelingen in de tijd, maar de beschrijvingen zijn minder uitgebreid en er is minder aandacht voor de methodologie en literatuur dan in de oorspronkelijke onderzoeksverslagen. Toch blijft het sociografische karakter van de hoofdstukken zichtbaar in de vorm van beschrijvende micro-analyses. In deze hoofdstukken worden dan ook geen oplossingen geboden.

Na de acht beschrijvende hoofdstukken, die een spiegel van Noord-Groningen moesten vormen, volgen twee hoofdstukken met aanbevelingen. Zij vormen een leidraad voor regionale beleidsmakers. De hoofdstukken geven oplossingen met betrekking tot de versterking van de dorpsamenleving en het agrarische klimaat. In het afsluitend hoofdstuk worden puntsgewijs conclusies en aanbevelingen gegeven. Deze praktische aanpak is kenmerkend voor Bouman's werk.⁸⁷

Het eerste oplossingsgerichte hoofdstuk over de versterking van de dorpsamenleving is geschreven door Saal.⁸⁸ Hij draagt de Amerikaanse methode *community organization* aan als oplossing. Dit concept werd zoals we zagen in Nederland aan het eind van de jaren vijftig dé methode om veranderingen in de samenleving te begeleiden.⁸⁹ Het was echter vooral een methode die in het praktische opbouwwerk werd gebruik en minder door de wetenschap werd ontwikkeld.⁹⁰ Dat de methode in de praktijk goed leek te werken, was voor Saal, die zelf erg op de praktijk gericht was, waarschijnlijk een reden om *community organization* aan te voeren als een oplossing. *Bedreigd bestaan* moest immers een praktische oplossing bieden voor de heersende problemen in Noord-Groningen. Saal definieerde *community organization* in *Bedreigd bestaan* als de maatschappelijke opbouw waarbij inwoners zelf beseffen dat er problemen zijn en hiervoor oplossingen vinden en zo volledig deelnemen aan de vormgeving van hun eigen samenleving.⁹¹ Het probleem is echter dat bewoners zelf in eerste instantie niet zullen inzien dat ze achtergesteld zijn. *Bedreigd bestaan* vormde een basis voor dit bewustzijn, als een spiegel voor de bevolking. In *Bedreigd bestaan* werd benadrukt dat in Noord-Groningen in de jaren vijftig nog enkele remmende factoren bestonden die verholpen moesten worden. Vooral de sociale scheidslijnen tussen boeren en arbeiders waren nog sterk aanwezig en belemmerden de sociale ontwikkelingen. *Community organization* kon in de praktijk worden gebracht door bewoners van verschillende sociale groepen samen in een dorpscommissie te laten zitten.⁹²

Saal construeerde in zijn bijdrage een taak voor de SNG. Zij moest als *community organizer* de inwoners van Noord-Groningen professioneel begeleiden bij de veranderingsprocessen. De SNG had zichzelf deze taak al in 1957 toegeëigend, door aan te geven dat ze *community organization* wilde gaan gebruiken.⁹³ Hoe dat moest was echter onduidelijk. Saal gaf hier richting aan door samenwerking tussen verschillende sociale groepen aan te dragen. Voor de SNG zou dit geen probleem zijn, want de SNG was samengesteld uit verschil-

C.D. Saal in de studeer-
kamer van zijn woonhuis aan
de Boterdijk in Paterswolde,
1954. Saal deed veel partici-
patief onderzoek, waardoor
hij ook vaak in Noord-
Groningen kwam.

lende sociale groepen. In de jaren vijftig tijdens de verzuiling, was de SNG een vooruitstrevende stichting.

Het enthousiasme voor *community organization* in *Bedreigd bestaan* wordt echter niet door iedereen gedeeld. Stork, die in hoofdstuk 2 is aangehaald, stelde in haar artikel dat de kracht van *community organization* niet ligt in het samenbrengen van verschillende sociale groepen en organisaties. Volgens haar zou dit op het verzuilde platteland afschrikken. Om *community organization* tot een succes te brengen, moesten *community organizers* vasthouden aan de oorspronkelijke groepsvorming en van daaruit verder werkten.⁹⁴ In de ogen van Stork zou het advies van Saal te innovatief zijn. Jo Boer zou ook haar bedenkingen hebben bij het advies van Saal. Zij stelde dat het advies van *community organization* vaak werd gegeven, maar dat het effect meestal in een lokale samenleving in de lucht bleef hangen.⁹⁵ De oorzaak was volgens haar het gebrek aan professionele begeleiding en aan overeenstemming over de wijze waarop het moet gebeuren. De SNG wachtte dus een zware taak wilde zij *community organization* tot een succes brengen.

Community organization moest leiden tot een verbetering van het agrarisch klimaat in Noord-Groningen. Bouman die hoofdstuk 11, het tweede oplossingsgerichte hoofdstuk, voor zijn rekening nam, noemt de verbetering van het agrarische klimaat agrarisatie.⁹⁶ Bouman was waarschijnlijk met dit concept in aanraking gekomen tijdens de vergaderingen van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie. Keuning en Mey hadden het daar geïntroduceerd. In Noord-Groningen moest een sociale structuurverandering plaatsvinden, waardoor het agrarische klimaat gestimuleerd zou worden. De ervaringen in de ontwikkelingsgebieden hadden al uitgewezen dat het moeilijk was om industrie, en dus een industrieel klimaat, op het platteland te creëren.⁹⁷ In eerste

instantie lijkt er in Noord-Groningen al een agrarisch klimaat te heersen. De samenleving was immers gebaseerd op landbouw. Maar deze traditionele kijk was te eenzijdig en te veel gericht op het economische klimaat, aldus Bouman. Hierdoor was er weinig aandacht voor sociaal en culturele factoren zoals het woonklimaat en de leefbaarheid op het platteland. Bouman sloot zich hiermee aan bij de ideeën van Hofstee, waaraan hij ook refereerde.⁹⁸ Een agrarisch klimaat moest gemaakt worden door de bevolking zelf met behulp van *community organization*. De overheid moest ook inspringen met haar beleid en bijvoorbeeld voor goede huisvesting op het platteland zorgen.⁹⁹

Het concept 'agrarisatie' komt alleen terug in de Noord-Groningse context. In een rapport over de Friese Kleibouwstreek uit 1962 werd hetzelfde advies gegeven; Noord-Friesland moest inzetten op de landbouw. Maar hierin werd niet gesproken over agrarisatie.¹⁰⁰ Ook ten aanzien van Noord-Groningen werd het begrip weinig meer gebruikt na *Bedreigd bestaan*. Van Doorn merkte dan ook op dat het nauwelijks geconcretiseerd was.¹⁰¹ In de jaarverslagen van de SNG kwam het alleen terug in 1961. Daarin werd vastgesteld dat agrarisatie weinig vorderingen maakte en dat de SNG zich weinig bemoeide met het proces, want er waren al veel organisaties werkzaam in de landbouw.¹⁰² Deze landbouworganisaties konden goed voor zichzelf zorgen.¹⁰³ Eén van die organisaties was de Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). In 1963 verklaarde deze in een rapport dat als Noord-Groningen zich zou richten op agrarisatie dat het 'blijvend tot een probleemgebied zal worden'.¹⁰⁴ Het belangrijkste argument was dat agrarisatie té eenzijdig zou zijn en dat de industrie ook ontwikkeld moet worden.

Agarrisatie zou geen succes worden, in 1964 sprak Bos zelfs al van een desagarrisatieproces.¹⁰⁵ Toch spreekt Saal in 1978 van een positieve wending van het denken over het platteland naar aanleiding van de ideeën over een agrarisch klimaat. De ideeën droegen volgens hem bij aan een realistischere aanpak van de problematiek in Noord-Groningen. Na *Bedreigd bestaan* realiseerden gemeentebesturen dat alleen industrie niet de oplossing was, aldus Saal.¹⁰⁶ Dit wordt bevestigd in een krantenartikel uit 1960, waarin de conclusie van Noord-Groningse burgemeesters als volgt werd samengevat: 'We hebben graag wat industrie, maar we moeten rekening houden met de soms beperkte mogelijkheden van Noord-Groningen'.¹⁰⁷

Bedreigd bestaan een bijzonder rapport

Uit de bovenstaande alinea's blijkt dat *Bedreigd bestaan* bestaat uit een beschrijvende microanalyse en oplossings- en praktijkgericht deel. Zoals bleek in hoofdstuk 2 verkeerden de sociale wetenschappen in de jaren vijftig in een overgangsfase. *Bedreigd bestaan* is een voorbeeld van hoe de overgangsfase zichtbaar was in het werk van sociale wetenschappers. De kenmerken van

de sociografie zijn nog niet helemaal verdwenen en tegelijkertijd is *Bedreigd bestaan* kenmerkend voor een 'nieuwe' naoorlogse sociologische benadering. Bouman is één van de eersten in Nederland die over de Amerikaanse sociologie schreef.¹⁰⁸ Hoewel hij zelf niet de methoden overnam, heeft hij in *Bedreigd bestaan* samen met zijn onderzoeksteam deze ideeën verder uitgewerkt. Hij was bijvoorbeeld onder de indruk van de Amerikaanse interdisciplinaire aanpak van onderzoek.¹⁰⁹ In *Bedreigd bestaan* is een *social indicator movement* benadering te herkennen. Vanaf de jaren zestig en zeventig werd deze op grote schaal in de sociologie gebruikt. Het uitgangspunt is dat leefbaarheid niet alleen te meten is op basis van de traditionele economische, maar ook op basis van sociale indicatoren.¹¹⁰ Hierbij valt te denken aan sociale relaties, diensten en culturele achtergronden.

De regionale aanpak die *Bedreigd bestaan* karakteriseert, wordt sinds de jaren negentig op grote schaal toegepast in Europa.¹¹¹ Regionale organisaties en instellingen zijn steeds belangrijkere actoren geworden in regionale ontwikkelingen. Een veel gebruikte manier voor deze regionale actoren is het construeren van een regionale identiteit. Het uitdragen van een regionale identiteit is een middel om een bepaald doel te bereiken.¹¹² In *Bedreigd bestaan* is deze benadering te herkennen. Door de boodschap die *Bedreigd bestaan* uitdroeg: de leefbaarheid in Noord-Groningen wordt bedreigd, werd in het rapport een regionale identiteit geconstrueerd. Door middel van deze regionale identiteit werd het (toekomstige) werk van de SNG verantwoord en was het een manier om financiële middelen te werven van de lokale en nationale overheid.¹¹³ Het rapport was een bestuurlijke schreeuw om hulp. De SNG kon goed gebruik maken van de wetenschappelijke onderbouwing van de problemen en de conclusie dat de situatie nog niet zo slecht was, maar dat als er niets gedaan zou worden het bestaan in Noord-Groningen zeker bedreigd zou worden. Het leverde een ideale uitgangspositie voor de ontplooiing van activiteiten om de leefbaarheid van de bevolking te verbeteren. *Bedreigd bestaan* gaf daarmee een symbolische vorm aan de regio Noord-Groningen.¹¹⁴ Het rapport was het tastbare bewijs van de regionale identiteit die de SNG wilde uitdragen.

De auteurs van *Bedreigd bestaan* waren hun tijd vooruit in vergelijking met andere regionale studies uit die periode.¹¹⁵ Toch zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij het rapport. Geheel in stijl van de sociografische traditie werd in het rapport geprobeerd om een totaal overzicht van de Noord-Groningse samenleving te geven. Dit bleek niet mogelijk, want het miste aandacht voor enkele zaken. De oorzaak van de problemen in Noord-Groningen was de migratie naar andere gebieden. Deze migratie bestond vooral uit jongeren tussen de 20 en 29 jaar, waarvan het grootste gedeelte vrouw was.¹¹⁶ In *Bedreigd bestaan* werd dit ook geconstateerd, maar er was weinig aandacht voor oplossingen gericht op deze groep en al helemaal niet voor de positie van vrouwen.

Het blijkt dat pas in de jaren zeventig jongeren gezien werden als een aparte groep in de samenleving en dat er vanaf toen meer aandacht kwam voor deze groep.¹¹⁷ Voor vrouwen gold ongeveer hetzelfde. Nauw gerelateerd aan de positie van jongeren is middelbaar onderwijs en ook dit onderwerp kreeg weinig aandacht. Het bleef in *Bedreigd bestaan* bij algemene opmerkingen, zoals dat het aanbod van middelbaar onderwijs verbeterd moet worden. Hoe dat moest gebeuren bleef echter onduidelijk. Tegenwoordig blijkt dat het aanbod van onderwijs in de jaren vijftig op zijn hoogtepunt was.¹¹⁸

Promotie van het rapport en reacties

Na de feestelijke presentatie van *Bedreigd bestaan* was het aan de SNG om het rapport onder de aandacht te brengen bij bewoners en de lokale en nationale overheden. De SNG had opdracht gegeven voor het onderzoek, maar was bij het onderzoek zelf amper betrokken geweest. Het is onduidelijk hoe het bestuur van de SNG precies reageerde op de uitkomsten van het rapport. Wel merkte Meijer vijftig jaar na dato op: 'Bij de publicatie van het rapport was het niet zo dat iedereen stond te juichen dat rapport is er...' ¹¹⁹ Uit de inleiding van *Bedreigd bestaan* bleek dat het SNG-bestuur de mogelijkheid open hield om het niet op alle punten eens te zijn met het rapport. Dat er verschillen bestonden in de opvattingen over Noord-Groningen is niet verwonderlijk.

De benadering van de regio door de SNG en de onderzoekers was anders. Voor de wetenschappers en onderzoekers was Noord-Groningen een analytische regio, voor de SNG was het een handelingsregio, daar vonden hun activiteiten plaats. De noodzaak van deze activiteiten was gebaseerd op de perceptuele regio die de SNG onderscheidde. Ze hadden een bepaald beeld over wat er moest gebeuren in Noord-Groningen.¹²⁰ Het verschil in benaderingen van de regio blijkt ook uit een vergelijking tussen de ondertitel van *Bedreigd bestaan* en de doelstelling van de SNG. De ondertitel luidt: de sociale, economische en culturele situatie, terwijl de doelstelling spreekt van: 'economische, sociale en culturele belangen'. Misschien is het een toevallig verschil in woordvolgorde, maar in mijn volgende hoofdstuk zal blijken dat het bestuur van de SNG vooral economische welvaartsontwikkeling ambieerde. Terwijl in *Bedreigd bestaan* vooral sociale welzijnsontwikkeling centraal stond.

Niettemin werd het rapport door het SNG-bestuur belangrijk genoeg gevonden om het te laten publiceren. In de inleiding schrijft het hierover: 'Het geheel overziende is deze studie naar onze mening van grote waarde, omdat van dit rapport een prikkel uitgaat om naar de verbetering, ontwikkeling en vernieuwing te streven'.¹²¹ Na het verschijnen van *Bedreigd bestaan* begon het werk voor de SNG. De promotie van het rapport begon bij de presentatie, waar ook veel pers aanwezig was. In zowel lokale als landelijke kranten verschenen daags na de presentatie artikelen over *Bedreigd bestaan*.¹²² De pers legde de

Advertentie voor *Bedreigd bestaan*. Bron: *Kultureel Maanblad Groningen* (1959)

nadruk op de sociale en culturele ontwikkelingen, en daarbij op de eigen inbreng van de inwoners van Noord-Groningen en de taak voor de SNG. 'We [SNG - KGM] openen het offensief': zoals in een krantenkop de woorden van de SNG-voorzitter Lindeboom worden weergegeven.¹²³ Daarnaast publiceerde de auteurs zelf over het onderzoek. Bos schreef een stuk in *Groningen: Cultureel Maandblad*. Hierin benadrukte hij dat er wat moest gebeuren.¹²⁴ In hetzelfde nummer stond ook een advertentie voor *Bedreigd bestaan*. Het hoofdstuk van Saal over de versterking van de dorpsamenleving verscheen in artikelvorm in *Volksopvoeding* een tijdschrift voor sociaal-cultureel werk.¹²⁵

Bedreigd bestaan moest een spiegel zijn voor de inwoners van Noord-Groningen, maar dan moesten de bewoners ook op de hoogte zijn van het bestaan van het rapport. Naast berichten in de pers moest dit gebeuren door middel van een reeks lezingen, besprekingen en conferenties. Met medewerking van de auteurs organiseerde de SNG lezingen bij verschillende gemeenteraden en op dorpsavonden in Noord-Groningen.¹²⁶ In Ten Boer kwam onder andere de NETO-directeur Joustra spreken voor bestuurders van lokale verenigingen. Door de werkgroep 'ken uw gemeente' werden de bestuurlijk actieve inwoners zo op de hoogte gesteld van de ontwikkelingen.¹²⁷ Deze groep kon zijn achterban informeren en zodoende moest er een soort sneeuwbal effect in de gemeente ontstaan.¹²⁸

De SNG organiseerde in februari 1960 samen met de Nederlands-herformde commissie Kerk en Samenleving in vormingscentrum De Breede in Warffum de zevende Sociologische Dag. Deze dagen werden jaarlijks gehouden en stonden altijd in het teken van een sociologisch onderwerp gerelateerd aan Noord-Groningen. In 1960 was Bouman de inleidende spreker en stond *Bedreigd bestaan* centraal. In het *Nieuwsblad van het Noorden* werd naar aan-

De voormalige pastorie van Breede, in gebruik als vormingscentrum en conferentieoord. Een ansichtkaart uit 1968.

leiding van die dag over *Bedreigd bestaan* geschreven: 'Het rapport is geen 'receptenboekje' waarmee men de plattelandskwalen maar hoeft te cureren. Veeleer is het een 'röntgenopname' van een maatschappij die enkele zwakke plekken aantoonst en daarin opinievormend wil werken'.¹²⁹ Er waren rond de 200 vooraanstaande Noord-Groningers aanwezig.¹³⁰

Het rapport kwam ook terecht bij de ambtenaren van de Rijksoverheid. Als reactie kwam de minister van Maatschappelijk Werk Klompé op 20 januari 1960 naar Noord-Groningen. Tijdens haar werkbezoek benadrukte ze dat *Bedreigd bestaan* een goed initiatief was. Voor de SNG betekende het bezoek waardering voor het werk dat ze deed. De minister benadrukte echter ook dat voor het succes veel zou afhangen van de eigen initiatieven en financiële bijdragen vanuit de bevolking. In een krantenbericht over haar bezoek werd dit verwoord als: 'het samenbundelen van de gemeenschap in gemeenschappelijke werkzaamheid'.¹³¹ De minister moedigde *community organization* aan. Hiermee benadrukte Klompé iets dat in *Bedreigd bestaan* veel aandacht kreeg, maar in de praktijk vaak moeilijk te realiseren bleek. De SNG moest hier hard aan werken.

Door recensenten werd zowel positief als negatief gereageerd op het rapport. Abma, verbonden aan de Landbouwhogeschool Wageningen en mede-auteur van *Verdwijnende dorpen op het Groninger Hoogeland* waardeerde in zijn recensie in de *Sociologische Gids* de nuchterheid van het rapport. Waarschijnlijk duidde hij hiermee op de manier waarop er met de kleine-dorpen-problematiek werd omgegaan. In *Bedreigd bestaan* werd er vanuit gegaan dat kleine dorpen weinig toekomstperspectief hadden. Abma vond het landbouwhoofdstuk summier en ondanks de uitstekende samenvatting vond hij dat er geen antwoord werd gegeven op de afzonderlijke vragen.¹³² W.A. Geluk, directeur van het vormingscentrum De Breede, merkte op dat vooral de benadering

van de standsverschillen tussen boeren en arbeiders werd ervaren als eenzijdig en te sterk benadrukt.¹³³ Hierdoor werd volgens hem een negatief beeld geschetst van de sociale omstandigheden in Noord-Groningen.

Initiatieven in het gebied

De bovenstaande reacties waren hoofdzakelijk afkomstig van mensen die professioneel bezig waren met de plattelandsproblematiek. Het hoofddoel van *Bedreigd bestaan* was om initiatieven in het gebied zelf te laten ontplooiën. Op gemeentelijk niveau was in Ten Boer burgemeester P.J. Molendijk (1924) actief om *Bedreigd bestaan* onder de aandacht van de bevolking te brengen. Bij zijn aantreden als jonge burgemeester in 1957 was hij begonnen met het verspreiden van een maandelijks huis-aan-huis blaadje, *De Ten Boerster*. Hiermee wilde hij de bevolking van de verschillende dorpen aan elkaar binden. In dit blaadje schreef hij korte eenvoudig te lezen artikelen. Hij schreef over de publicatie van *Bedreigd bestaan* en over thema's daarin, zoals agrarisatie en zelfontwikkeling. Voor Molendijk was dit een mooie vorm van informatievoorziening en hij vond het zelf een groot succes waarmee hij veel inwoners bereikte.¹³⁴

De SNG gebruikte vaak het voorbeeld van de gemeente Kloosterburen als een uitwerking van *Bedreigd bestaan*. In Kloosterburen werd in 1962 een bevolkingszelfonderzoek uitgevoerd waarbij de inwoners nadachten over hun toekomst.¹³⁵ Dit onderzoek kan gezien worden als een vorm van *community organization*. Door zo'n onderzoek moest de lokale bevolking bewust worden van de problemen die er waren en werd zelfredzaamheid gestimuleerd.¹³⁶ Dit werd gerealiseerd door inwoners uit verschillende sociale groepen samen te laten nadenken over hun leefsituatie, ofwel de ervaren leefbaarheid in Kloosterburen. Door samen te spreken over de leefbaarheid werd de onderlinge saamhorigheid bevorderd. In 1962 werd het eerste exemplaar van het zelfonderzoek uitgereikt aan minister Klompé.

Dit onderzoek vond plaats naar aanleiding van de aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan*. Hierin kwamen een aantal andere resultaten naar voren dan in *Bedreigd bestaan*. Levensbeschouwing had volgens de bewoners van Kloosterburen te weinig begrip gekregen in *Bedreigd bestaan*. Volgens hen waren kleine dorpen goed leefbaar als er ook gekeken werd naar de waarde van persoonlijke sociale relaties in een dorp.¹³⁷ Deze benadering van leefbaarheid week af van de toen heersende benadering bij beleidsmakers en wetenschappers. Zij hadden juist veel aandacht voor het voorzieningenniveau. Het zelfonderzoek en *Bedreigd bestaan* hadden wel dezelfde conclusie over industrie. In Kloosterburen meende ze dat de gemeente niet moest inzetten op industrie, maar op de aantrekkelijkheid van Kloosterburen als woonplaats.¹³⁸

In het jaarverslag van 1961 was de SNG enthousiast over de uitwerking van *Bedreigd bestaan* in Noord-Groningen.¹³⁹ De reacties vanuit de gemeenten

Spekclubs zijn een soort spaarkas, maar dan voor vlees. De meeste van dit soort verenigingen ontstond in de crisisjaren. De leden van spekclub De Samenwerking in Warffum spaarden het hele jaar twee kwartjes per week, om op de uitdeel-dag – in de slachmaand november – hun portie op te kunnen halen. De foto's werden in 1956 gemaakt tijdens de twee dagen van uitdeling in de zaal van café Hoek in Warffum. Op de foto rechts burgemeester W.J. Geertsema, erevoorzitter van de club.

en de bevolking bleken echter minimaal te zijn. Molendijk, oud-burgemeester van Ten Boer vertelde meer dan vijftig jaar later: 'ik vrees dat het bij een aantal mensen gewoon in de kast terecht is gekomen. Dat ze gewoon verder zijn gegaan met waar ze mee bezig waren'.¹⁴⁰ Veel gemeentebesturen waren op de hoogte van het rapport, maar maakten er alleen gebruik van als ze er iets mee voor elkaar konden krijgen. Als een gemeente bijvoorbeeld subsidie kon krijgen, omdat ze *community organization* gebruikte bij het opzetten van een nieuw zwembad of dorps huis. Ook in de gemeenten waar meer aandacht was voor *Bedreigd bestaan* waren inwoners toch te beperkt betrokken bij de ontwikkelingen. Die gemeenten richtten zich vooral op *local leaders*, waardoor soms een groot gedeelte van de bevolking niet werd bereikt. Binnen vier jaar na het verschijnen werd tijdens de Sociologische Dag 1963 geconcludeerd dat er op *Bedreigd bestaan* nog maar weinig concrete reacties vanuit de samenleving waren gekomen.¹⁴¹ Een jaar later concludeerde Bos hetzelfde en volgens hem was er geen beleid gevormd naar aanleiding van *Bedreigd bestaan* en schenen de inwoners zich alleen nog maar de titel te herinneren en was de inhoud allang vergeten.¹⁴² *Bedreigd bestaan* was hierdoor vooral een rapport dat symbool stond voor de situatie in Noord-Groningen in de jaren vijftig.

Conclusie

De Stichting Noord-Groningen en het rapport *Bedreigd bestaan* dragen bij aan de (eventuele) vorming van de regio Noord-Groningen. Vijf notabelen richtten begin jaren vijftig de SNG op met als doel de economische, sociale en cultu-

rele situatie van Noord-Groningen te verbeteren. Hoewel er een doel was gesteld heerste er binnen de SNG onduidelijkheid over wat precies de problemen waren in Noord-Groningen. Onder leiding van het Sociologisch Instituut van de RuG werden twaalf deelrapporten geschreven die samengevoegd werden in het eindrapport *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*. Noord-Groningen moest zich ontwikkelen in de richting van een agrarisch klimaat, om de ontwikkeling van moderne landbouw te bevorderen. Om dit te bereiken was een structuurverandering van de gemeenschappen noodzakelijk, door de inzet van bewoners zelf, oftewel *community organization*.

De SNG gaf met haar bestaan een aanzet tot de constructie van de regio Noord-Groningen. In het regiovormingsproces van Paasi kan dit als volgt worden ingevuld.¹⁴³ De SNG bevestigde in haar bestaan en werkzaamheden de regio Noord-Groningen. Hierdoor kan deze stichting gezien worden als de institutionele vormgever van de regio. De gemeentegrenzen van de betrokken gemeenten vormden de territoriale grenzen van het gebied. Door de deelname van gemeenten was duidelijk welk gebied Noord-Groningen precies was. Als laatste regiovormingselement is de publicatie *Bedreigd bestaan* te beschouwen. Door de titel kan het rapport gezien worden als een symbool van de regio Noord-Groningen. Het sloot immers aan bij de boodschap die de SNG wilde uitdragen over Noord-Groningen: de leefbaarheid in het gebied moet worden verbeterd.

In *Bedreigd bestaan* werd de leefbaarheid in Noord-Groningen vooral benaderd vanuit een welzijnsperspectief. Dit is niet verwonderlijk omdat groten-deels sociologen het onderzoek voor *Bedreigd bestaan* uitvoerden. De regionale identiteit die in *Bedreigd bestaan* werd uitgedragen was vooral geconstrueerd op basis van de relatief slechte leefsituatie van de bevolking ten opzichte van andere gebieden. De bedreigde leefsituatie werd zo een regionale identiteit. Het sociaal-culturele beeld dat in *Bedreigd bestaan* over Noord-Groningen geconstrueerd werd, komt echter niet overeen met het economische beeld dat de SNG wilde uitdragen. Het gevoel van achtergesteld zijn werd gedeeld door de lokale bestuurders. Het bestuur van de SNG - een groot deel daarvan waren lokale bestuurders - was meer gericht op welvaartsontwikkeling. De draai naar welzijn die in het rapport werd gegeven aan de problemen in Noord-Groningen en de oplossingen daarvoor werden beperkt gedeeld door deze groep Noord-Groningers. Toch werd door de SNG en met *Bedreigd bestaan* een basis gelegd voor regiovorming van Noord-Groningen. In de volgende hoofdstukken wordt uitgewerkt hoe de regiovorming van Noord-Groningen zich verder ontwikkelde.

5

Leefbaarheid tussen gemeenten en regio

Inleiding

‘Een blik op de landkaart laat zien dat Noord-Groningen in een uithoek van Nederland ligt. Ver van Den Haag en de randstad, [...] Een uithoek – deze weinig sympathieke konstatering wordt bevestigd door de geringe aandacht die hogere overheden (rijk en provincie) in het verleden voor Noord-Groningen hebben gehad’.¹

De bovenstaande tekst moest het bestaan van het gemeentelijk samenwerkingsverband de Regioraad Noord-Groningen in 1983 rechtvaardigen. In Noord-Groningen vond na de Tweede Wereldoorlog op verschillende manieren regionale samenwerking plaats tussen gemeentebestuurders. In dit samenwerkingsproces formuleerden de gemeenten verschillende argumenten die als gemeenschappelijke ratio dienden voor het streven naar een goede leefbaarheid. Zoekend naar vormen van samenwerking werden vanuit een bestuurlijk perspectief collectieve beelden en de contouren van de regio geschetst, waarbij in Noord-Groningen het begrip ‘leefbaarheid’ nooit ver weg was. Hoe dit werd ingevuld, verschilt per tijdperiode en per samenwerkingsverband.

Om te achterhalen hoe in Noord-Groningen bestuurlijk uitdrukking werd gegeven aan het begrip regio, richt dit hoofdstuk zich op hoe het lokale bestuur daar omging met leefbaarheid en hoe die besturen in dit verband regionale identiteiten formuleerden en deze vormgaven in het lokale beleid. De gemeentelijke overheden zijn in dit hoofdstuk de centrale actoren. Het is echter nodig ook aandacht te schenken aan provinciale en landelijke ontwikkelingen die invloed hadden op de situatie in het gebied. Immers er ontstond een interessante wisselwerking tussen verschillende overheden op het terrein van de regionale ontwikkeling. Het onderzoeksmateriaal voor dit hoofdstuk bestaat uit archiefmateriaal, beleidsdocumenten en interviews met betrokken lokale bestuurders.

In de gehele periode was het belangrijkste doel van de Noord-Groningse gemeentebestuurders het verbeteren van de leefsituatie van de bevolking. Samenwerking was voor de meeste gemeenten een middel om dit te kunnen bewerkstelligen. Hoe leefbaarheid benaderd werd, was afhankelijk van lokale omstandigheden en maatschappelijke ontwikkelingen.

In dit hoofdstuk zijn drie fasen met verschillende benaderingen onderscheiden. De eerste fase begint in 1960 en is de periode waarin de aanbeve-

Het gemeentehuis van Usquert werd in de jaren 1928-1930 gebouwd naar een ontwerp van Hendrik Petrus Berlage. Het pand werd boventallig toen de gemeente Usquert per 1 januari 1990 opging in de nieuwe gemeente Hefshuizen, later Eemshmond. Sinds 1990 is de Vereniging Hendrick de Keyser eigenaar.

lingen uit *Bedreigd bestaan* uitgewerkt worden. In de jaren zeventig ontstaat de tweede fase; waarin de onderlinge verhoudingen in Noord-Groningen onder druk staan. De derde fase vangt omstreeks 1983 aan en betekent weer meer samenwerking. In deze fase komt de nadruk te liggen op wat de regio te bieden heeft, in plaats van op wat de regio nodig heeft.

De aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan* uitgewerkt

Bouman besloot het hoofdstuk over het agrarische klimaat in *Bedreigd bestaan* met de zin: 'Dit geeft hoop voor de toekomst!'² De Noord-Groningse toekomst zag er positief uit, als de krachten die sluimerden in de agrarische structuur zouden worden gewekt. Bouman benadrukte hiermee dat *agency* van inwoners en bestuurders er belangrijk was. Om een structuurverandering te weeg te brengen kon het lokale bestuur in Noord-Groningen het rapport *Bedreigd bestaan* als instrument gebruiken om bewoners actief te krijgen en zodoende de leefbaarheidsproblemen aan te pakken. In de eerste fase van bestuurlijke samenwerking staan de directe en indirecte uitwerkingen van *Bedreigd bestaan* en hoe daar mee werd omgegaan centraal.

Regionale samenwerking in de SNG: welvaart of welzijn?

Het gebied Noord-Groningen, zoals de SNG het vanaf 1955 zag, bestond uit vijftientwintig gemeenten. Om de problemen aan te pakken werd in *Bedreigd bestaan* aanbevolen om uit te gaan van een Noord-Groninger streekgedachte.³ Door een regionale benadering konden problemen gezamenlijk aangepakt worden, was het idee. In het bestuur van de SNG zaten echter vooral burgemeesters die opkwamen voor hun eigen gemeentelijke belangen en zo ontstond er een interessant bestuurlijk proces, waarbij soms via concessies een gemeenschappelijk structuur moest worden gevonden.

In de provincie Groningen werd een dergelijke structuurverandering waarbij gemeentebestuurders regionaal moesten gaan denken in plaats van gemeentelijk door de provincie gestimuleerd. Om een denkomslag onder burgemeesters te weeg te brengen benoemde de Groninger Commissaris van de Koningin W.A. Offerhaus (1897-1961) eind jaren vijftig enkele jonge burgemeesters in de provincie. In Noord-Groningen waren dat A.M. Amerika (1928-2010) in Eenrum, J.A. Bultena (1927) in Baflo en Mr. P.J. Molendijk (1924) in Ten Boer. Molendijk herinnerde zich meer dan vijftig jaar later dat bij zijn aanstelling als burgemeester, Offerhaus tegen hem zei: 'Ik wil dat je in de provincie gaat werken, aan Ten Boer heb je niet genoeg'.⁴ Voor Molendijk hield dit in dat hij tijdens zijn bestuursperiode in Ten Boer (1957-1969) tweederde van zijn tijd voor de gemeente werkte en eenderde voor de provincie. Door deze aanpak stuurde het provinciale bestuur aan op regionale samenwerking

in Noord-Groningen; een regionale benadering zoals in *Bedreigd bestaan* zou worden aanbevolen. Het provinciale bestuur was gebaat bij regionale samenwerking omdat op landelijk niveau een dergelijk aanpak steeds belangrijker werd voor de positie en invloed van het Groninger provinciaal bestuur in Den Haag.⁵ Door samenwerking hadden de gemeenten een sterkere onderhandelingspositie om bijvoorbeeld subsidies te kunnen krijgen.

Werk voor de provincie betekende onder andere lidmaatschap van burgemeesterskringen en de SNG: 'ambtshalve was je lid van het algemeen bestuur' vertelde Bultena.⁶ De meeste burgemeesters waren daarnaast ook lid van een commissie van advies. Het bestuur en de commissies waren denktanks waarin de leden informatie uitwisselden, Noord-Groningse problemen benoemden en daar oplossingen voor zochten. Naast het bestuur had de SNG enkele betaalde medewerkers. Deze medewerkers, ook wel 'het kantoor' of 'het bureau' genoemd, hadden een uitvoerende en onderzoekende taak. Dit betekende dat ze de ideeën van het bestuur en de commissies van advies uitwerkten en dat ze activiteiten naar eigen inzicht ontwikkelden. Hierdoor werden de werkzaamheden van de SNG bepaald door de gemeentebestuurders in het bestuur en door de medewerkers van het kantoor en ontstonden twee lijnen van werkzaamheden binnen de SNG. Het kantoor stond vanaf 1960 onder leiding van directeur Vuursteen en hij had daardoor een groot aandeel in welke projecten werden uitgevoerd. In 1970 verliet Vuursteen de SNG voor een bestuurlijke carrière in de provincie Drenthe.⁷

De tweedeling in de organisatiestructuur van de SNG werkte door in de beoogde aanpak van de SNG van de leefbaarheidsproblemen in Noord-Groningen. Het bestuur, gedomineerd door Noord-Groningse gemeentebestuurders, wilde zich vooral richten op welvaartsontwikkeling.⁸ Als de economie van de regio werd verbeterd door werkgelegenheidsontwikkeling, dan zou het welzijn ook verbeteren, was de achterliggende gedachte. Het kantoor van de SNG was vooral gericht op welzijnsverbetering door een sociologische aanpak. De *community organization* die in *Bedreigd bestaan* was aanbevolen klonk hierin door. Vuursteen onderhield hiervoor nauwe contacten met Saal.⁹

In de praktijk richtte de SNG zich na het verschijnen van *Bedreigd bestaan* vooral op welzijnsontwikkeling. Dit was het resultaat van vier samenhangende ontwikkelingen. De uitkomsten van *Bedreigd bestaan* benadrukten de noodzaak van sociaal-culturele ontwikkelingen in Noord-Groningen. Ten tweede bood het ministerie van Maatschappelijk Werk verscheidene subsidieregelingen die de SNG financiële mogelijkheden gaven om zich te ontwikkelen tot een welzijnsorganisatie. In 1961 werd de SNG door het ministerie zelfs officieel benoemd tot welzijnsorgaan.¹⁰ Doordat het Rijksoverheidsbeleid weinig aandacht had voor het welzijn in het noorden kon de SNG dit naar eigen inzicht invullen.¹¹ Als derde bleek dat in de jaren zestig de ruimtelijke orde-

Binnenhaven van Zout-
kamp, omstreeks 1968.
De foto werd gemaakt
tijdens Vlaggetjesdag.

ningsplannen waar de SNG aan werkte door de Rijks- en provinciale overheid omgezet werden in beleid. Een voorbeeld is de Deltawet uit 1958. De laatste ontwikkeling die invloed had op de werkzaamheden van de SNG was de oprichting van de Adviescommissie Noord-Groningen door het provinciale bestuur. Deze commissie richtte zich specifiek op het uitwerken van de planologische aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan*.

Om het bovenstaande doel te kunnen verwezenlijken richtten de medewerkers van de SNG zich in de jaren zestig op een breed spectrum aan activiteiten. De SNG organiseerde bijvoorbeeld evenementen voor het midden- en klein bedrijf, zette een regeling op waardoor Noord-Groningers met een touringcar naar de schouwburg in de stad Groningen konden en ze hielp bij het oprichten van dorpshuizen en bibliotheken, zwembaden, en sportparken en incidentele manifestaties zoals *Op Roakeldais*. S.R. Mellema, oud-burgemeester van Steadum en oud-voorzitter van de SNG, blikte terug op de activiteiten en gaf aan: 'heel breed, maar het ging allemaal om de boel bewoonbaar te laten blijven'.¹² De leefbaarheid van Noord-Groningen stond centraal in het werk van de SNG. De principes van *community organization*, zelfwerkzaamheid en het samenwerken van bewoners, vormden daar een belangrijk uitgangspunt voor. Aan de hand van drie projecten waarbij de SNG een voorname rol speelde wordt hierna ingegaan op hoe de aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan* doorwerkten in Noord-Groningen. De drie projecten die geanalyseerd worden zijn de afsluiting van de Lauwerszee, de oprichting van dorpshuizen en het ontstaan van het folkloristische dansfestival *Op Roakeldais* in Warffum.

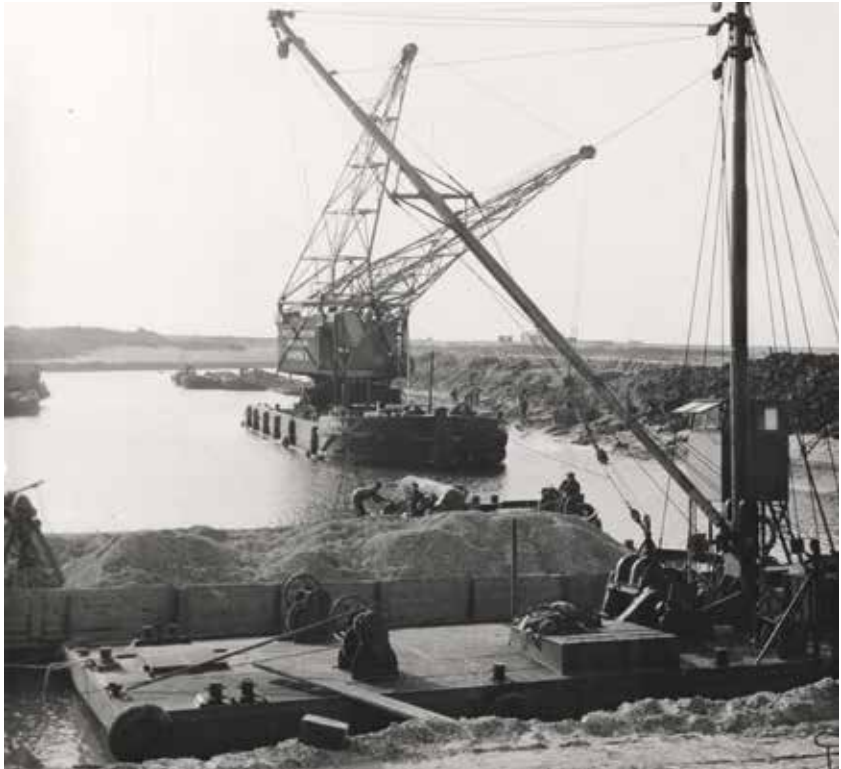
Welvaartsontwikkeling: lobbyen voor het Lauwersmeer

De afsluiting van de Lauwerszee is een infrastructureel project waarbij de SNG vanaf haar oprichting in 1955 nauw betrokken was. In Noord-Groningen zorgde het kustgebied bij de Lauwerszee voor mogelijk gevaarlijke situaties. De zee had in deze inham op de grens van de provincies Groningen en Friesland vrij spel. Door de watersnoodramp uit 1953 was kustbescherming op de politieke agenda gekomen. Als gevolg van deze aandacht benoemde het Groninger provinciale bestuur in 1955 de SNG als adviesorgaan Lauwerszee-aangelegenheden.¹³ De SNG deed samen met twee Friese stichtingen onderzoek naar de afsluitingsmogelijkheden.¹⁴ Hierbij werd niet alleen aandacht geschonken aan de Noord-Nederlandse veiligheid, maar ook aan verbetering van de werkgelegenheid en de mogelijkheden voor recreatie.¹⁵

Met de Deltawet uit 1958 werd de versterking van de Nederlandse kust beleidsmatig vastgelegd. Hiermee was echter nog niet besloten tot afsluiting van de Lauwerszee. Om dit te bereiken lobbyden de noordelijke stichtingen bij de Rijksoverheid.¹⁶ Het hoogtepunt daarvan was een bezoek van de Vaste Commissie voor Verkeer en Waterstaat aan de Lauwerszee op 27 augustus 1959. Deze excursie werd later door de SNG beschouwd als het moment waarop de beslissing tot afsluiting viel.¹⁷ In mei 1960 nam de minister van Verkeer en Waterstaat H.A. Korthals het officiële besluit daartoe.

Er kwam een dijk in de Lauwerszee, maar de bestemming van de 7100 hectare land en water was nog onduidelijk. Voor de SNG was werkgelegenheidsontwikkeling een belangrijk uitgangspunt voor de inrichting.¹⁸ De droogvallende gronden vormden geschikte landbouwgronden en ook het nieuwe fenomeen 'recreatie' kon werkgelegenheid verschaffen. Recreatie verschaftte niet alleen werkgelegenheid, maar kon ook het welzijn van de Noord-Groningers verbeteren.¹⁹ Het gaf de bevolking mogelijkheden om in de toenemende vrije tijd dichtbij huis in de natuur te recreëren.²⁰

Het werk van de SNG was gericht op de leefbaarheid van bewoners. Onder invloed van het rapport *Bedreigd bestaan* hechtten de medewerkers daarom veel waarde aan het betrekken van de bevolking bij de plannen. De Noord-Groningse bevolking zou namelijk niet zomaar het nut inzien van een recreatiegebied bij het Lauwersmeer.²¹ Vooral de vissers in Zoutkamp boden verzet tegen de indijking, omdat ze een groot visgebied verloren.²² Om onder de bevolking draagvlak voor de Lauwersmeerplannen te creëren ontwikkelde de SNG verscheidene activiteiten. Vanaf 1965 was bij de 'Pier van Groningen' in de Westpolder een informatiecentrum over het Lauwersmeer. Vanaf de zomer van 1968 organiseerde de SNG excursies met een touringcar door het gebied. Die excursies werden geleid door SNG-medewerkers en door de SNG ingehuurde sociologiestudenten.²³ Tijdens de excursies was er aandacht voor de verbetering van de leefsituatie in Noord-Groningen. Door deze activiteiten

werd het gebied een toeristische trekpleister en had het in 1965 maar liefst 49.000 bezoekers.²⁴ De voorlichting was echter vooral eenrichtingsverkeer en daardoor was de toepassing van *community organization* beperkt.

Op 25 mei 1969 was de afsluiting van de Lauwerszee een feit. Dit betekende het einde van de werkzaamheden van de SNG in het gebied. Door het provinciebestuur was na stevige discussie besloten om het drooggevalen gebied in te richten in landbouw-, natuur-, en recreatiegronden. In de jaren tachtig werd, na veel verzet, ook een oefenterrein voor Defensie gerealiseerd.²⁵ De informatievoorziening voor toeristen en bewoners werd overgenomen door de nieuwe VVV in Zoutkamp. Deze richtte zich vooral op het Lauwersmeer en had minder sterk een Noord-Groningse regionale benadering.

In het Lauwerszee-project had de SNG een dubbele rol: de medewerkers adviseerden de overheid en gaven voorlichting aan bewoners en toeristen. Hierdoor was het project voor de SNG een ideale manier om de intermediaire rol tussen de overheid en bewoners, die het zichzelf toebedeelde, te kunnen uitvoeren. Daarnaast was het Lauwerszee-project een mooi project om Noord-Groningen op de kaart te zetten. Het Lauwersmeer kon als een symbool gelden voor Noord-Groningen en daarmee bijdragen aan een Noord-Groninger regionale identiteit. Echter de regionale benadering van de SNG

Het laatste caisson voor de afsluiting van de Lauwerszee wordt geplaatst op 23 mei 1969.

was beperkt. Inwoners werden bijvoorbeeld minimaal betrokken bij de afsluiting van de Lauwerszee. Voor de SNG was het Lauwerszeeproject belangrijk, maar de SNG vond zichzelf ook belangrijk voor de totstandkoming van de afsluiting. Vuursteen verklaarde in 1975 dat zonder het werk van de SNG de Lauwerszee niet zou zijn afgesloten.²⁶ Dit is wellicht sterk uitgedrukt, vooral gezien de nationale aandacht in die periode en de Deltawet uit 1958. Het geeft weer hoe de SNG haar eigen positie in Noord-Groningen zag: als een belangrijke actor in de ontwikkeling van de Noord-Groningse samenleving. Of dit in de praktijk ook zo is, valt te bezien.

Welzijnsontwikkeling: de oprichting van dorpshuizen

Eén van de grootste sociaal-culturele projecten waar de SNG zich mee bezig hield was de oprichting en ondersteuning van dorpshuizen. Uit een deelstudie van *Bedreigd bestaan* bleek dat in Noord-Groningen weinig geschikte accommodatie bestond voor sociaal-culturele activiteiten.²⁷ Dit belemmerde het sociaal-culturele leven. De provincie Groningen liep in vergelijking met de buurprovincies achter op het aantal toegekende subsidies voor dorpshuizen. In Drenthe en Friesland, waren respectievelijk 18 en 24 investeringssubsidies uitgekeerd in de periode 1952 tot 1962 en in Groningen slechts zeven.²⁸ In *Bedreigd bestaan* werd aanbevolen om in de grote dorpen speciale dorpshuizen te stichten.²⁹ Deze aanbeveling paste goed bij het advies uit de zesde industrialisatienota uit 1958 om de drie noordelijke provincies aan te wijzen als probleemgebied. Door deze toekenning kwamen ze in aanmerking voor subsidies voor de oprichting van dorpshuizen, zwembaden, bibliotheken en sportvelden.³⁰

Swier Broekema (1920-2009), van 1954-1966 provinciaal ambtenaar, daarna van 1966-1980 directeur van de Culturele Raad van de provincie Groningen.

Aan de subsidietoekenningen verbond het ministerie van Maatschappelijk Werk vier voorwaarden. Om als dorpsgemeenschap in aanmerking te komen voor een dorpshuissubsidie moest er geen accommodatie beschikbaar zijn, moesten de maatschappelijke ontwikkelingen ongunstig zijn, diende te worden samengewerkt tussen verschillende levensbeschouwelijke groepen en moest tien procent eigen bijdrage worden geleverd.³¹ Deze subsidievoorwaarden waren gebaseerd op de principes van *community organization*. Hierdoor pasten ze ook bij de aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan*. Dit maakte dorpshuizen tot een ideaal werkterrein van de SNG. Er waren financiële mogelijkheden om iets te bereiken en de aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan* konden worden toegepast.

De SNG vervulde een initiërende en intermediaire rol tussen dorpsinwoners en de lokale en nationale overheid.³² Oud-burgemeester van Stedum Mellemma vertelde: 'om als gemeente te zorgen voor een dorpshuis, daar komt heel wat bij te pas. En als ze dan lid waren van de Stichting Noord-Groningen, onze mensen fungeerden dan als werkers voor de gemeenten om daar dorpshuizen te stichten en dat ook rond te breien'.³³ Een medewerker gaf voorlichting aan dorpsbewoners over de mogelijkheden, de organisatie en de financiële middelen voor dorpshuisplannen.³⁴ Dorpsbewoners verenigden zich meestal in zogenaamde dorpscommissies, waarin vertegenwoordigers uit verschillende bevolkingsgroepen zaten. Zo'n commissie was de lokale initiatiefnemer voor een dorpshuis.³⁵ De oprichting van een dorpshuis was destijds één van de weinige voorzieningen waar inwoners zelf invloed op konden uitoefenen. De *agency* van de bewoners was zelfs belangrijk om de subsidie rond te krijgen. Het opzetten van andere welzijnsvoorzieningen, zoals een zwembad of een bibliotheek, werd hoofdzakelijk door de gemeentelijke ambtenaren geregeld.

Vanuit de overheid werd actief beleid gevoerd voor de oprichting van dorpshuizen. In de provincie Groningen waren verscheidene organisaties gericht op het dorpshuiswerk en de SNG werkte nauw met hen samen 'om het rond te breien'.³⁶ Daarom was het ook handig dat het kantoor van de SNG eind jaren vijftig verhuisde naar de stad Groningen. De eerste jaren, tot in 1961 zat het kantoor tegenover het provinciehuis aan het Martinikerkhof en werd vervolgens zoals we zagen verplaatst naar het A-kerkhof. Daar zat het nog centraler, want in hetzelfde gebouw zaten ook het Provinciale Opbouworgaan en de provinciale consulent van het ministerie van CRM.³⁷ Een belangrijke man voor de dorpshuizen was Swier Broekema (1920-2009). Hij was van 1954 tot 1966 provinciaal ambtenaar en belast met de opzet van dorpshuizen.³⁸ Als resultaat van de inspanningen kon in 1962 in Garsthuizen het eerste gesubsidieerde dorpshuis door de Groninger Commissaris van de Koningin Mr. C.L.W. Fock (1905-1999) en minister Klompé worden geopend. Tijdens hetzelfde werkbezoek nam de minister ook het bevolkingszelfonderzoek van Kloosterburen in

Dorpshuis 't Fivelhoes in Zijldijk is tegen de oude openbare school aangebouwd. Foto uit 1973.

ontvangst (zie hoofdstuk 4). Na het dorpshuis van Garsthuizen volgde nog de opening van een tiental gesubsidieerde dorpshuizen in Noord-Groningen.

Om dorpshuizen op te richten werd *community organization* toegepast. Doordat het ministerie minimaal tien procent eigen bijdrage eiste voordat een dorp in aanmerking kwam voor subsidie, werd samenwerking gestimuleerd. In het *Nieuwsblad van het Noorden* werd over het dorpshuis in Usquert geschreven: '... iedereen in Usquert het gevoel heeft, dat dit prachtige dorpshuis ook een beetje van hèm is, want vrijwel iedereen heeft er wat aan meebetaald'.³⁹ De betrokkenheid van bewoners betekende echter niet dat ze invloed hadden op de plannen of werkzaamheden. De lokale leiders bepaalden in hoge mate wat er gebeurde.⁴⁰ Zij bekleedden traditioneel de sleutelposities in het verenigingswezen en de lokale politiek in de plattelandsgemeenschappen en domineerden de relaties tussen de lokale bevolking en de provinciale bestuurders en zo de samenleving. Dit was niet alleen in Groningen zo maar tamelijk algemeen in Noord-Europa.⁴¹ Door samen te werken met de lokale elite kon de SNG haar doelstellingen bereiken. Tegelijkertijd werd met *community organization* geprobeerd om de eerste stappen te zetten naar meer open plattelandsgemeenschappen, waar niet alleen de lokale elite invloed had. Het waren dus kleine stapjes in een bestuurlijke structuurverandering.

De meeste dorpshuizen bleken tot stand te komen in een klein dorp, doordat daar de bewoners het beste konden samenwerken. Een overzicht uit 1978 geeft aan dat tweederde van de in totaal dertig dorpshuizen in een kern kleiner dan 500 inwoners stond.⁴² J.P.J. Knol die vanuit de SNG betrokken was bij de oprichting van dorpshuizen vertelde hierover: 'Ik zei altijd als er in een dorp nog één of twee goed functionerende cafés zijn, dan moet je niet aan een

dorpshuis beginnen. Maar een hele hoop kleine dorpen waar geen café meer was, daar mis je het punt waar het verenigingsleven zich afspeelt'.⁴³ Daarnaast kon door het lage aantal inwoners in de kleine dorpen de verzuiling niet zo sterk doorwerken dat er per groep eigen voorzieningen waren. Om voorzieningen in stand te houden was samenwerking tussen verschillende groepen in een klein dorp noodzakelijk. In grotere dorpen speelde dit minder een rol, omdat daar de zuilen (nog) voor zichzelf konden zorgen. In het grotere dorp Uithuizermeeden werd over een dorpshuisinitiatief opgemerkt: 'De hervormden hebben Rehoboth al, en de gereformeerden hebben ook hun eigen gebouw. En gereformeerd en hervormd, dat gaat hier toch niet samen'.⁴⁴

Met het dorpshuizenproject sprong de SNG in op de vraag vanuit gemeenten en dorpen. Voor de SNG was het daardoor mogelijk om de betrokkenheid van bewoners, *community organization*, in de praktijk te brengen. Door de nadruk te leggen op dorpshuizen lag de focus echter op het dorp in plaats van zoals in *Bedreigd bestaan* aanbevolen was op de regio. Dorpshuizen waren dus een succes als het ging om leefbaarheid, maar de regionale benadering was beperkt.

*Welzijnsontwikkeling: een folkloristisch dansfestival voor de regio*⁴⁵

De bovenstaande projecten blijken niet geheel te voldoen aan de aanbevelingen uit *Bedreigd bestaan*. In de jaren zestig werd in Warffum een evenement opgezet dat in de ogen van de SNG en anderen wel voldeed aan die aanbevelingen. De journalist Bert Tammeling schreef in 1968 in een artikel over *Op Roakeldais*: 'de bereidheid van Zandeweer en Warffum om samen deze manifestatie op te zetten bewees [...] de bereidheid in Noord-Groningen over de grenzen van het eigen dorp te zien'.⁴⁶ En een paar zinnen later: 'Op Roakeldais bewees namelijk ook dat 'community organization' in Noord-Groningen realiteit kan worden'.⁴⁷ *Op Roakeldais* zou dus voldoen aan zowel de aanbeveling van een regionale benadering als *community organization*.

Op Roakeldais ('op goed geluk' in het Groninger dialect) vindt sinds 1966 elk jaar plaats in Warffum. Het evenement werd opgezet met drie componenten: een folkloristische dansfestival, een beurs voor de regionale middenstand en een markt voor oude ambachten. De folkloristische dans is tot het einde van de onderzoeksperiode het belangrijkste element van het festival gebleven. De oorsprong van het festival ligt in 1956 toen de folkloristische dansgroep de *Grunneger Daansers* (Groninger dansers) in het dorp Zandeweer werd opgericht. Zij brachten in Groninger boerenklederdracht van rond 1850 Groninger dansen en muziek ten uitvoer. In de negentiende eeuw gaf deze klederdracht uiting aan een streekidentiteit en boeren onderscheidden zich ermee van de andere bewoners.⁴⁸ In 1966 vierden de *Grunneger Daansers* hun tienjarig jubileum en als geschenk van de Landelijke Federatie van Folkloristische Dansgroepen mochten ze een internationaal folkloristisch dansfestival organiseren.

Voor de *Grunneger Daansers* was het organiseren van een internationaal festival in Zandeweer niet te doen. Er was in het kleine dorp onvoldoende ruimte om de internationale dansgroepen te ontvangen en onderdak te verlenen. Daarnaast kon er met de gemeente Kantens, waar het dorp Zandeweer deel vanuit maakte, geen overeenstemming gevonden worden om financiële tekorten op te vullen. Via persoonlijke contacten werd de oplossing gevonden in het tien kilometer westelijk gelegen dorp en gemeente Warffum.

In Warffum was in 1965 op initiatief van enkele middenstanders en hbs-docenten de Stichting Opbouw en Recreatie Warffum gevormd. Het doel was een impuls geven aan het culturele leven in het dorp.⁴⁹ De stichting zelf was een antwoord op *Bedreigd bestaan*, waarin was geconcludeerd dat het lokale verenigingsleven snel achteruitging.⁵⁰ Enkele leden van Stichting Opbouw en Recreatie zaten ook in het bestuur van de SNG. In dezelfde periode als waarin de voorbereidingen voor het dansfestival in Zandeweer plaatsvonden, was de Warffumer stichting bezig met het in ere herstellen van een traditionele jaarmarkt. Samenwerking tussen de *Grunneger Daansers* en de Stichting Opbouw en Recreatie Warffum bood de oplossing voor de praktische en financiële problemen. Deze samenwerking was bijzonder, omdat verenigingen hoofdzakelijk op het eigen dorp waren gericht.⁵¹

Sinds 1966 is er elk jaar een internationaal folkloristisch dansfestival in Warffum geweest. Dat het festival door de SNG en Tammeling werd gezien als een succes komt vooral door het grote aantal vrijwilligers dat zich inzet

Affiches van *Op Roakeldais*.

Het logo van het festival werd ontworpen door Aizo Betten, tekendocent aan de Warffumer hbs, later Het Hogeland College.

Op Roakeldais, editie 1968,
met een optocht door
Warffum.

voor *Op Roakeldais*. Door middel van een gastgezinnensysteem waarbij de internationale dansers thuis overnachten bij Noord-Groningse gezinnen, werd een groot aantal Noord-Groningers betrokken bij het festival. *Op Roakeldais*, dat het financieel soms moeilijk had, gebruikte het gemeentegrensoverschrijdende karakter in subsidieaanvragen bij de provincie Groningen en steunde daarbij ook op de contacten van de SNG. Zorg dragen voor sociaal-culturele voorzieningen met een bovengemeentelijk karakter was namelijk een provinciale taak.⁵² Het festival was genoodzaakt om aan te kloppen bij de provinciale overheid, aangezien de gemeente Warffum, niet in staat was het festival financieel te ondersteunen.⁵³ De provincie subsidieerde het vrijwel onafgebroken, ondanks bestuurlijke twijfel over de doelstellingen en effecten van het festival.

Dat *Op Roakeldais* werd aangedragen als voorbeeld van *community organization* met een regionale aanpak geeft aan hoe beperkt de uitwerkingen van *Bedreigd bestaan* in de praktijk waren. Ondanks het regionaal aandoende karakter kan namelijk vastgesteld worden dat *Op Roakeldais* vooral een dorpsfeest was. Het festivalbestuur bestond hoofdzakelijk uit Warffummers en was daardoor een beperkt Noord-Gronings instituut, zeker gezien vanuit de benadering van Paasi. Ook de regionale symbolische vormgeving van het festival bleef beperkt.⁵⁴ De dansen en klederdracht van de *Grunneger Daansers* gaven vooral een beeld van de regio Noord-Groningen gebaseerd op de herenboeren. Het overgrote deel van de Noord-Groningers zal zich destijds niet (meer) geïdentificeerd hebben met deze boerencultuur. Het was vooral een stereotypering van het Noord-Groningse platteland.⁵⁵

Ondanks de bovengenoemde beperkingen, blijkt een regionale aanpak toch op deze manier te kunnen werken. Het festival bestaat nog steeds, trekt veel bezoekers en nog steeds zijn veel Noord-Groningers betrokken bij de organisatie. *Op Roakeldais* benadrukt daarmee dat de inzet van inwoners belangrijk is om een dergelijk initiatief blijvend tot een succes te maken. De rol van de gemeente in deze is klein en ook de provincie voorziet in een beperkt

De Grunneger Daansers tijdens de opening van 'Domies Toen' in Pieterburen, 15 september 1962. De aanleg van de tuin, op de plaats van de in 1960 afgebroken pastorie en de voormalige pastorietuin, was een initiatief van mevrouw T.F. Clevering-Meijer.

Rechts: Beeldmerk van de Grunneger Daansers uit Zandweer.

deel van de financiële middelen die inmiddels vooral uit sponsoring komen. Als een voortvloeisel van *Bedreigd bestaan* is *Op Roakeldais* een voorbeeld van hoe *community organization* in de praktijk uitpakte en hoe daarmee de medewerking (*agency*) van Noord-Groningers tot uiting kwam. De destijds innovatieve benadering om een samenwerking tussen dorpen aan te gaan is hier een voorbeeld van.

SNG en regionaal beseft

De drie hierboven beschreven initiatieven geven een beeld van hoe na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* door de SNG en door inwoners van Noord-Groningen werd omgegaan met de aanbevelingen uit het rapport. Opvallend aan de drie voorbeelden is de beperkte rol van gemeenten. De gemeentebestuurders waren verenigd in het bestuur van de SNG, maar hadden relatief weinig invloed op de uitvoerende taken. De werkzaamheden van de stichting vloeiden voort uit zowel de denkbeelden van het bestuur als van de medewerkers van het kantoor. Daarbij stonden de ontwikkelingen in Noord-Groningen niet op zichzelf en moest de SNG rekening houden met politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Hierdoor richtte zij zich voornamelijk op de welzijnskant.

De medewerkers van de SNG werden daarin bijgestaan door Saal van het Sociologisch Instituut in Groningen.⁵⁶ Deze werd na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* lid van de Sociologische Commissie. Hij betrok zijn studenten bij het werk in de regio. Hij nam ze bijvoorbeeld mee naar de plattelandsgemeente Ten Boer om ze in aanraking te brengen met de praktijk en contact te hebben met de burgemeester en wethouders.⁵⁷ In de jaren zestig en zeventig zijn onder begeleiding van Saal en in opdracht van de SNG enkele tientallen scripties geschreven over Noord-Groningen. Voor de SNG betekende dit kennisuit-

breiding over Noord-Groningen en in sommige gevallen werden de resultaten overgenomen in het werk van de stichting.⁵⁸ Bovendien was er een band tussen Vuursteen en Saal en Bouman.

Mede door de financiële mogelijkheden gebruikte de SNG *community organization* als een methode bij haar werkzaamheden op dorpsniveau. Voor de regionale benadering van de SNG leek *community organization* niet geschikt. Door *community organization*, zoals in de praktijk gebracht door de SNG, werd vooral de dorpsidentiteit versterkt. Om regionale bewustwording te creëren is een benadering nodig die de lokale gemeenschap overstijgt.⁵⁹ De regionale aanpak van de SNG was gericht op informatieverstrekking aan bewoners, zoals het geval was bij de Lauwerszee. Deze benadering sloot aan bij de aanbeveling uit *Bedreigd bestaan* om de belangstelling van de bevolking voor de eigen problemen te wekken.⁶⁰ Het was een stap in een collectieve beeldvorming over Noord-Groningen. Collectieve beeldvorming kan leiden tot een collectieve regionale identiteit.⁶¹ Door de informatieverstrekking van de SNG kwamen bewoners echter niet in contact met elkaar en vond er weinig onderlinge uitwisseling van ideeën over Noord-Groningen plaats. De benadering van de stichting was te beperkt, omdat het vooral een *top-down* overdracht van regionale ideeën was. Om efficiënt bewustwording te creëren is interactie noodzakelijk.

Naast informatieverstrekking richtte de SNG zich op het lokale bestuur. Om de regionale en lokale leefbaarheidsproblemen op te lossen probeerde zij regionale samenwerking tussen gemeentebesturen te bewerkstelligen. Het lidmaatschap van de SNG was voor de Noord-Groningse gemeentebestuurders een manier om samen te overleggen over regionale problemen. Door gemeentebestuurders te betrekken bij het werk van de SNG versterkte deze de institutionalisering van de regio Noord-Groningen. Gemeenten waren echter, zoals hierna ook zal blijken, vooral gericht op hun eigen belangen en het bewerkstellen van regionale samenwerking is dan ook een moeilijk proces. Dat dit gebeurt, is logisch, want gemeentebestuurders willen zorg dragen voor de leefsituatie in hun eigen gemeente, dus het waarom van een regionale benadering dient telkens te worden geëxpliciteerd.

Planologische richtlijnen

Een veel gehoord commentaar na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* was: 'Naar veler mening schoot de studie echter te kort in het aangeven van de oplossing om uit de moeilijkheden te geraken'.⁶² Hierboven is ingegaan op het werk van de SNG om met oplossingen te komen voor de heersende sociale problemen. Vanuit Gedeputeerde Staten werd naar een oplossing gezocht door de instelling van de Adviescommissie Noord-Groningen. Deze moest onder auspiciën van de Provinciaal Planologische Dienst (PPD) de aanbeve-

lingen uit *Bedreigd bestaan* uitwerken tot planologische richtlijnen voor verbetering van de situatie.⁶³ Deze richtlijnen werden opgesteld voor hetzelfde geografische gebied als waar de SNG zich op richtte. Hiermee werd de regio een stapje verder geïnstitutionaliseerd.

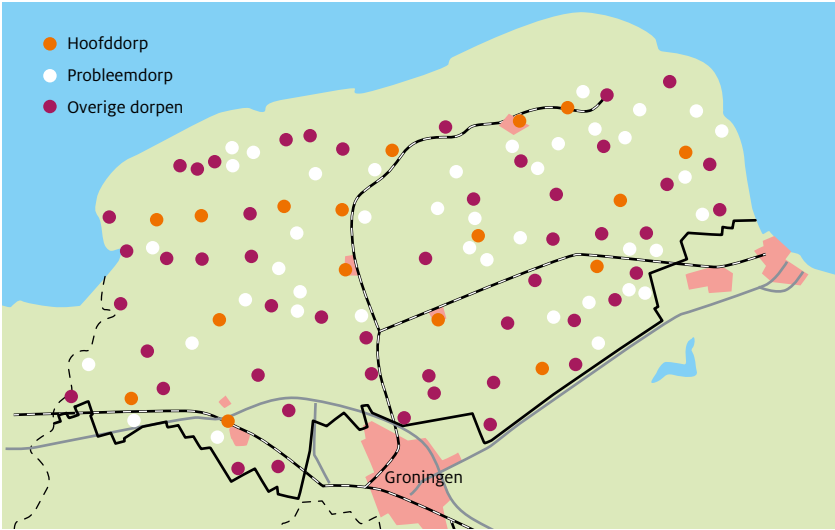
De Adviescommissie Noord-Groningen bestond vanaf 28 september 1960 en had een tiental vooraanstaande leden: ambtenaren van de PPD, bestuurders en particulieren die de SNG vertegenwoordigen en deskundigen van de NETO, het LEI en het Sociologisch Instituut.⁶⁴ De SNG vertegenwoordigers, de secretaris van de Maatschappij van Landbouw mr. J.A. Buurma, mevrouw T.F. Clevering-Meijer en dr. C.D. Saal, zorgden voor een sociaal-culturele inbreng in de commissie.⁶⁵

De Adviescommissie kwam tussen 1961 en 1966 met een drietal rapporten om de leefsituatie in Noord-Groningen in de toekomst te verbeteren.⁶⁶ Op basis van werkgelegenheid, bevolkingsomvang, voorzieningenniveau en dorpsgrootte werden dorpen geclassificeerd in een dorpenhiërarchie. Er werden drie typen dorpen onderscheiden: hoofddorpen met minimaal 1500 inwoners, middelgrote dorpen en kleine dorpen met maximaal 150 inwoners.⁶⁷ In eerste instantie classificeerde de Adviescommissie de dorpen op basis van kwantitatieve gegevens. Het inwoneraantal werd zo, zoals vaker in die tijd, gezien als een belangrijke pijler voor de levensvatbaarheid van een dorp.⁶⁸ Maar deze benadering bleek niet goed toepasbaar in Noord-Groningen. De hoofddorpen zouden de regionale verzorgingscentra worden, maar er waren te weinig dorpen met meer dan 1500 inwoners om te kunnen voorzien in een regionaal dekkend voorzieningenniveau. De verzorgingsfunctie van een dorp werd daardoor een tweede pijler voor een hoofddorp. Als resultaat werden zeventien hoofddorpen aangewezen verspreid over de regio.

Figuur 5.1 is een kaart met de hoofddorpen, probleemdorpen en overige dorpen. Deze kaart is afkomstig uit één van de rapporten. Voor planologen is dit een belangrijke manier om ideeën over een bepaald gebied te communiceren.⁶⁹ Ook de tabel in figuur 5.2 met de inwoneraantallen is zo'n manier. De kaart en de tabel maken duidelijk welke dorpen bij de regio Noord-Groningen horen en geeft aan wat de grenzen van het gebied zijn. Op deze manier iets te laten zien over een regio is een stap in het creëren van regionaal bewustzijn. Planologen kunnen hier volgens Paasi een sleutelpositie invullen.⁷⁰

De regionale aanpak werd door de planologen van de PPD gekoppeld aan een schaalvergroting van het voorzieningenniveau in de regio. Om in aanmerking te komen voor de titel hoofddorp moesten gemeentebestuurders aantonen dat het dorp bepaalde regionale voorzieningen had. Oud-burgemeester van Baflo Bultena vertelde: 'Toen hadden wij het geluk dat we een smid hadden, die had boven de smederij een hobbyzaak. Met spijkers en schroeven etc. als je dat te pakken kon krijgen dan werd je aangemerkt als hoofddorp'.⁷¹ Deze

Figuur 5.1: Hoofddorpen, problemdorpen en overige dorpen in Noord-Groningen. Bron: Bewerkte versie van PPC, Groningen 2000. Hoofddlijnen van de ruimtelijke ontwikkeling, 1967, 36.

benadering had als gevolg dat er een wedloop ontstond tussen gemeenten. De gemeente Baflo had ‘geluk’, de gemeente Kloosterburen ‘pech’ en werd niet aangemerkt als hoofddorp. De reactie van Kloosterburen hierop is typerend voor hoe gedacht werd door gemeentebestuurders. Volgens het gemeentebestuur zou de ontwikkeling van het dorp Kloosterburen (664 inwoners) ernstig belemmerd worden als het geen hoofddorp werd.⁷² De afwezigheid van een etiket hoofddorp betekende minder investeringen, beperktere toewijzing van woningcontingent en een verslechterde positie in de regio. Het protest had geen succes, want de Adviescommissie bleef haar besluit. Het lage inwoneraantal en de nabijheid van andere hoofddorpen verklaart waarom.

De Adviescommissie behandelde ook de levensvatbaarheid van kleine dorpen. Deze werd getoetst aan de hand van een aantal criteria: dorpsgrootte, groei inwoneraantal, aanwezigheid school, woningbouw en particuliere bouw.

Figuur 5.2: Hoofddorpen met inwoneraantal in Noord-Groningen. Bron: PPD, Een onderzoek naar de spreiding, 1962.

Hoofddorpen	Aantal inwoners (1960)	Hoofddorpen	Aantal inwoners (1960)	Enkele middelgrote dorpen	Aantal inwoners (1960)
Bedum	4128	Ulrum	1557	Usquert	1124
Uithuizen	3748	Grijskerk	1396	Zoutkamp	1083
Zuidhorn	3260	Leens	1250	Zuidwolde	1075
Winsum	2492	Ten Boer	1172	Aduard	1041
Uithuizermeeden	2180	Eenrum	1086	Kloosterburen	664
Warffum	1888	Spijk	1030		
Loppersum	1765	't Zandt	786		
Baflo	1743	Oldehove	727		
Middelstum	1569				

Als resultaat werden 42 van de in totaal 77 kleine dorpen in Noord-Groningen als probleemdorpen aangewezen. De Adviescommissie adviseerde om in deze dorpen terughoudend om te gaan met overheidsinvesteringen, zodat het niet ten koste zou gaan van de levenskrachtigere dorpen.⁷³ Met de bevolkingsdaling en schaalvergroting hadden de hoofddorpen alle middelen nodig om leefbaar te blijven. De provincie nam deze aanbeveling over en tot in de jaren zeventig werd er door de provincie amper geïnvesteerd in kleine dorpen. Ook tegenwoordig is dit het geval door bijvoorbeeld te focussen op het behoud van die dorpen die als vitaal zijn gekarakteriseerd in de plattelandsgebieden.⁷⁴

Een regionale aanpak met tegenovergesteld effect

De uitwerking van de dorpenhiërarchie was niet bevorderlijk voor een regionale aanpak. Regionaal bewustzijn, het uitgangspunt voor een regionale aanpak, ontstaat, zo verwacht Paasi, door contact tussen verschillende partijen: bewoners, bestuurders en planners.⁷⁵ Zo kunnen regionale ideeën zoals uitgedragen door de Adviescommissie, overgenomen worden door bijvoorbeeld gemeentebestuurders. Kenmerkend voor deze periode is echter dat planning gedomineerd werd door overheidsambtenaren.⁷⁶ Het werk van de Adviescommissie was daardoor vooral *top-down*. Hierbij was er weinig contact over de plannen met gemeentebestuurders en al helemaal niet met bewoners.

Dorpen categoriseren bleek het tegenovergestelde effect te hebben van een regionale benadering: de onderlinge verschillen tussen gemeenten en dorpen werden alleen maar versterkt. In 1974 werd door de SNG opgemerkt: 'Er bestaan evenwel altijd nog sterk controversiële verhoudingen tussen de dorpen op het platteland onderling. Met name is dit speurbaar bij diverse dorpen binnen één gemeente, waar dikwijls het concurrentie-idee een hartig woordje meesprekt'.⁷⁷ Het werk van de Adviescommissie had hiertoe bijgedragen. Op 5 juni 1973 werd zij opgeheven.

De Adviescommissie is een voorbeeld van een pragmatische blik waarmee planologen en wetenschappers in de jaren zestig de samenleving beschouwden. Wetenschappers reageerden dan ook overwegend positief op het werk van de Adviescommissie. De socioloog Constandse vond dat de rapporten een behoudende aanpak hadden en dat daardoor rekening was gehouden met de bevolking.⁷⁸ Hij sloot zijn bespreking af met: 'het biedt zeker niet *de* oplossing, maar het geeft wel de richting aan in welke men iets werkelijk kan gaan *doen*'.⁷⁹ Hij duidde hiermee op de planologische kwantitatieve aanpak die hij zelf ook in de IJsselmeerpolders toepaste.⁸⁰ Volgens de Wageningse socioloog Hofstee had de concentratie van voorzieningen en inwoners nog verder doorgevoerd kunnen worden. Hij merkte op: 'dat op den duur deze dorpen met enkel een woonfunctie dus als gehucht, zouden blijven bestaan is hoogst onwaarschijnlijk'.⁸¹ Hiermee volgde Hofstee de uitkomsten van de studie van

zijn student Tonckens uit 1954: kleine dorpen zouden verdwijnen.⁸² De ambtenaren van de NETO sloten zich hierbij aan, want zij pleitten voor vier kern-dorpen: Bedum, Winsum, Ten Boer en Zuidhorn.⁸³ In de jaren zeventig zou dit plan uitgewerkt worden in het Streekplan Centraal-Groningen.⁸⁴

De SNG die zichzelf een voorlichtende rol toedichtte, publiceerde naar aanleiding van de rapporten de brochure *Over Noord-Groningen gesproken...*⁸⁵ Met deze brochure wilde zij de bevolking inlichten over het werk van de Adviescommissie. De brochure bestond uit een samenvatting ondersteund met foto's en afsluitend met discussievragen. Tijdens discussiebijeenkomsten in de regio konden inwoners over de brochure praten en kon 'de stem van de streek' gehoord worden.⁸⁶ Met de brochure verspreidde de SNG een beeld van Noord-Groningen, als een regio waarin de leefbaarheid niet goed ontwikkelde, want: 'dorpisme, groepisme, kerkisme. Dit zijn drie punten die ons Noord-Groninger bestaan bedreigen'.⁸⁷ Het doel van de SNG was om deze drie tegen te gaan en een regionale aanpak te realiseren. Als het beeld dat de SNG schetste collectief werd overgenomen door de bewoners zou een regionale identiteit ontstaan.⁸⁸

De Adviescommissie reageerde niet enthousiast op het initiatief van de SNG.⁸⁹ Zij werkte vooral op bestuurlijk niveau en had geen behoefte aan 'de stem van de streek'. Inspraak van bewoners was destijds ook niet gebruikelijk. Dit is echter een reden waarom de regionale aanpak van zowel de SNG als de Adviescommissie niet resulteerde in een door de bevolking gedragen regionale bewustwordingsproces.

Met de Adviescommissie Noord-Groningen bevestigde de provincie het bestaan van de regio Noord-Groningen. Het was daardoor niet langer alleen de SNG die zich richtte op deze verzameling gemeenten en inwoners van Noord-Groningen. De Adviescommissie gebruikte dezelfde gebiedsafbakening en werkte vanuit de aanbevelingen in *Bedreigd bestaan*. Door het herhaaldelijke gebruik van Noord-Groningen op institutioneel niveau kwam een proces op gang van institutionalisering van Noord-Groningen, zoals Paasi dat onderscheidt.⁹⁰ Institutionalisering is echter maar één van de vier stadia in het regionaliseringsproces. Om een gebied zoals Noord-Groningen als een regio te kunnen beschouwen dient hier ook een regionaal besef te ontstaan. Om dit te bereiken moeten instituten hun regionale ideeën verbinden met de belangen, uitingen en beelden van inwoners.⁹¹ Mensen zullen zich dan eerder identificeren met de regio.

In de jaren zestig meenden de gemeentebestuurders dat de leefbaarheid in Noord-Groningen slecht was door onvoldoende werkgelegenheid en omdat de voorzieningen in de steden uitgebreider waren. Hierdoor zou de aantrekkelijkheid van het wonen in de gemeenten verminderen. Om dit te verbeteren werkten zij samen in de SNG. Hierdoor leek het alsof de gemeenten in deze fase een

regionale benadering nastreefden. Schijn bedriegt echter. Hoewel de gemeentebestuurders gezamenlijk in het SNG-bestuur zaten, blijkt dat ze daar vooral in zaten om hun eigen gemeentelijke belangen te behartigen. Het construeren van regionaal bewustzijn, zoals Paasi dat ziet bleef beperkt omdat de SNG en ook de Adviescommissie Noord-Groningen zich hoofdzakelijk richtten op dorpen.

Het doel van de Adviescommissie was vooral om een advies uit te brengen over de aanpak van leefbaarheid in het gebied Noord-Groningen en hierdoor zag de commissie het gebied vooral als een handelingsregio voor functionele doeleinden.⁹² De noodzaak tot het uitdragen van een regionale identiteit was daardoor gering. Ook de SNG bleek beperkt in staat om regionale ideeën te verbinden met belangen van de gemiddelde bewoner van de regio. De SNG faalde in haar poging om een regio Noord-Groningen te construeren, omdat zij de regio Noord-Groningen te veel gebruikte als een functionele regio in plaats van een perceptuele regio (zie hoofdstuk 1). In Noord-Groningen gold dat er op verschillende bestuurlijke niveaus gewerkt werd aan een verbetering van de veronderstelde leefbaarheid. Echter de belangen waren uiteenlopend en ook de invulling van de leefbaarheid verschilde.

Zoekend naar een regionale aanpak

Na decennia van 'leegloop' kreeg Noord-Groningen begin jaren zeventig te maken met een toename in het aantal inwoners. Voor de gemeentebestuurders reden om optimistisch te zijn over de toekomst. De ontwikkeling van industrie in de Eemshaven gaf daarnaast hoop op een economische ontwikkeling van het gebied. Hoewel de gemeentebestuurders door het Rijk en de provincie niet veel betrokken werden bij de plannen voor de Eemshaven, brachten de ontwikkelingen een positieve impuls in de regio teweeg. Oud-burgemeester Bultena van Baflo schreef: 'Als het daar regent, voelen wij hier misschien ook wel wat druppels'.⁹³

Met deze ontwikkelingen leek voor de gemeentebestuurders het belang van een regionale benadering weg te vallen, want de gemeenschappelijke problemen leken voorbij. De onderlinge verschillen tussen de Noord-Groningse gemeenten werden zelfs versterkt. Dit uitte zich in een scheiding tussen gemeenten die fors groeiden, de zogenaamde kerngemeenten, en gemeenten die minder sterk groeiden. De gemeentebestuurders zochten naar een tactische positie in de bestuurlijke arena. De jaren zeventig waren voor de regionale samenwerking en bewustwording van de Noord-Groningse gemeentebestuurder dan ook een periode waarin veel gebeurde. Hieronder wordt uitgewerkt welke bestuurlijke ontwikkelingen plaatsvonden en hoe die de regionale benadering beïnvloedden. In deze periode werd steeds duidelijker dat Noord-Groningen niet meer te beschouwen was als een homogeen gebied zoals in de jaren zestig was gebeurd.

Noodzakelijke gemeentelijke samenwerking

Tot 1970 hadden de meeste Noord-Groningse gemeenten te maken met bevolkingsdaling en maakten de gemeentebestuurders zich zorgen over groeimogelijkheden van hun gemeenten. Gemeentelijke bevolkingstoename was en is nog steeds voor vele een belangrijke indicatie voor goed bestuur. De achterliggende gedachte was dat als het aantal inwoners daalde, het voorzieningenniveau verminderde en daardoor geen nieuwe bewoners werden aangetrokken. De bevolkingsafname was in die optiek in een vicieuze cirkel verbonden met een verslechterende leefbaarheid, vooral op basis van het voorzieningenniveau.⁹⁴

Het bestuur van de SNG maakte zich in deze periode zorgen over het functioneren van het lokale bestuur. De sociaal-economische commissie onder voorzitterschap van de burgemeester van Winsum J.P. Miedema kwam daarom in 1970 met een discussienota over de bestuurlijke situatie in Noord-Groningen.⁹⁵ Hierin werd het dalend inwoneraantal gerelateerd aan de gevolgen voor de financiële middelen en de bestuurlijke mogelijkheden van een gemeente. De SNG wilde met deze nota het ministerie van Binnenlandse Zaken een stap voor zijn. Dit had al te kennen gegeven dat het lokale bestuur in Nederland wilde herstructureren. De nota vormde een aanzet voor de gemeentebesturen om zich te verdiepen in hun eigen bestuurlijke situatie. Het zou uiteindelijk in 1990 leiden tot de gemeentelijke herindelingen.

De groei van de bevolking begin jaren zeventig kon het vertrouwen in het functioneren van het lokale bestuur in Noord-Groningen niet herstellen. De nota van de SNG resulteerde in 1972 in een bestuurskundig onderzoek naar de situatie in Noord-Groningen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).⁹⁶ Dit resulteerde in een viertal nota's met één belangrijke conclusie: de noodzaak tot een bestuurlijke reorganisatie van de kleine gemeenten. Hiervoor waren verscheidene redenen. Het beleid tussen verschillende lagen van de overheid was onvoldoende op elkaar afgestemd. Informatie-uitwisseling met bewoners in de kleine gemeenten bleek moeilijk. Het uitvoeren van de planningsmiddelen, zoals structuurplannen, in de samenleving was gebrekkig. De oorzaken van deze problemen lagen volgens de VNG bij het gebrek aan financiële middelen.

Van alle gemeenten in het onderzoeksgebied hadden in 1972 slechts drie gemeenten een sluitende begroting: Adorp, Baflo en Kloosterburen. Gemeenten waren financieel afhankelijk van de Rijksoverheid, die op basis van het aantal inwoners een bedrag aan de gemeente toekende. Het VNG gaf aan dat een gemeente tussen de 3000 en 6000 inwoners moest hebben om behoorlijk te kunnen functioneren.⁹⁷ Van de negentien Noord-Groningse gemeenten hadden in 1972 twaalf minder dan 3000 inwoners.⁹⁸ De VNG had een kwantitatieve methode om de geconstateerde problemen te kunnen verklaren. De

Burgemeester S.R. Mellema (1920-2012) zit achter zijn bureau in het gemeentehuis van Stedum, 1973. Mellema was één van de laatsten in Groningen die als boer burgemeester werd.

leefbaarheid in de gemeente werd zo ‘gemeten’. De Rotterdamse emeritus-hoogleraar R. van Veenhoven beredeneerde dat een kwantitatieve benadering van leefbaarheid echter niet de basis moet vormen voor beleid. Het zegt namelijk vooral iets over de wenselijkheid in plaats van de noodzaak van het beleid.⁹⁹ De Noord-Groningse gemeenten hadden duidelijk de wens om te groeien in inwoneraantal.

In Noord-Groningen ontstonden verschillende samenwerkingsverbanden tussen gemeenten. Deze waren vooral opgezet omdat die gemeenten steeds meer moeilijkheden ondervonden met het zelfstandig uitvoeren van overheidstaken.¹⁰⁰ Samenwerking kon formeel geregeld worden via de Wet Gemeenschappelijke Regelingen (WGR).¹⁰¹ De samenwerkingsverbanden bleken volgens een onderzoek van de VNG nogal willekeurig en alleen aangegaan om de eigen gemeentelijke positie te verbeteren.¹⁰² In de meeste gevallen waren ze niet echt effectief. Alleen de gemeenten Uithuizen en Uithuizermeeden hadden door de plannen voor de Eemshaven nauwe relaties opgebouwd en werkten structureel samen aan een gezamenlijk belang. In 1979 resulteerde dit in de samenvoeging van de twee gemeenten in de nieuwe gemeente Hefshuizen.

Het VNG-onderzoek was in negentien gemeenten uitgevoerd. De gemeenten Aduard, Bierum en de grotere gemeenten Bedum, Ten Boer en Winsum deden niet mee aan het onderzoek. Vooral van de grotere gemeenten werd het niet meedoen niet gewaardeerd. In een krantenbericht uit 1974 gaf de toenmalige voorzitter van de SNG en burgemeester van Stedum S.R. Mellema (1920-2012) zijn mening over deze houding van de gemeenten: ‘asociaal’.¹⁰³

Winsum zou niet mee willen doen aan het onderzoek, omdat ze toch wel uit kon gaan van een toekomstige inwonersgroei door de gunstige ligging ten opzichte van de stad Groningen. De uitspraken van de SNG-voorzitter en de variaties in bevolkingstoename wijzen op een groeiende scheiding tussen gemeenten in het begin van de jaren zeventig. In deze periode werd duidelijk dat Noord-Groningen niet langer te beschouwen was als een homogeen gebied, zoals in de jaren vijftig en zestig door de SNG was gedaan.

De groeikernen versus de rest

Dat de gemeenten Bedum, Ten Boer en Winsum niet hadden meegedaan met het VNG-onderzoek had te maken met het overheidsbeleid uit die tijd. Gemeentebestuurders werden steeds meer afhankelijk van beslissingen die op Rijksniveau genomen werden. Deze *top-down* benadering was niet altijd afgestemd op gemeentelijk belangen en behoeften.¹⁰⁴ Voor de gemeenten Bedum, Ten Boer en Winsum was destijds gebundelde deconcentratie van belang. Dit concept stond in de jaren zeventig centraal in het ruimtelijke orderingsbeleid en was geïntroduceerd in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening uit 1966. Het moest spreiding van mensen en werkgelegenheid creëren in Nederland. Omdat het westen van Nederland te snel groeide, moest het overige deel van het land deze groei opvangen. Voor het Noorden, dat economisch achterliep op het Westen, werd dit concept verder uitgewerkt door het ministerie van Economische Zaken in het Integraal Structuurplan Noorden van Nederland (ISP) uit 1972. Door gebundelde spreiding van mensen en werkgelegenheid kon het Noorden de overschotten uit het Westen opvangen en zo economisch sterker worden.¹⁰⁵ Dit zou ook een sociaal-culturele ontwikkeling tot gevolg hebben. In latere fases van het ISP was hier expliciet aandacht voor.¹⁰⁶

In de provincie Groningen vormde het hoofddorpenplan van de Adviescommissie Noord-Groningen een basis voor de provinciale plannen.¹⁰⁷ De verdeling van hoofddorpen speelde een rol bij de latere streekplannen. Er kwam geen spreekplan specifiek voor Noord-Groningen, maar het gebied kreeg te maken met verschillende streekplannen. Dit ondermijnde een institutionalisering van Noord-Groningen. Het Streekplan Centraal Groningen uit 1971 was voor de onderlinge verhoudingen in Noord-Groningen het invloedrijkst. Dit plan omvatte de gemeente Groningen en de omliggende gemeenten. In het Noord-Groningse gebied waren dit van west naar oost: Zuidhorn, Aduard, Ezinge, Adorp, Winsum, Bedum en Ten Boer.¹⁰⁸ Doel van het streekplan was het bevorderen van welzijn door middel van gebundelde deconcentratie. In het plan werden vier kernen aangewezen waar gebundelde concentratie moest plaatsvinden: Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn. De keuze voor deze dorpen was gebaseerd op de directe invloedssfeer van de stad Groningen en de grootte van de dorpen. Het was een soort natuurlijke selectie en

een logisch gevolg op advies dat de NETO in de jaren zestig had gegeven.¹⁰⁹

De belangen van de Noord-Groningse gemeentebestuurders lagen niet langer op één duidelijke lijn. De gemeenten die aangewezen waren als kern-gemeente vormden onderdeel van het groeibeleid van de provincie. Dit beleid was in hoofdzaak gericht op een centrumfunctie voor de stad Groningen en de kerngemeenten konden daarvan profiteren door suburbanisatie. Doordat de overige gemeenten niet mee profiteerden en zich daardoor achtergesteld voelden, ontstond er een divergerend proces tussen de Noord-Groningse gemeenten. Oud-burgemeester Bultena van Baflo zei over de gemeente Winsum: 'Winsum stond iets meer in een goed blaadje'.¹¹⁰ Voor buurgemeente Baflo was het moeilijk te bevatten waarom Winsum wel een woningcontingent en bepaalde voorzieningen kreeg toegewezen.

In dezelfde periode als waarin de provinciale aanpak veranderde, vertrokken ook enkele invloedrijke actoren die een Noord-Groningse regionale benadering hadden nagestreefd uit het lokale Noord-Groningse bestuur. In 1971 ging burgemeester Lindeboom van Bedum met pensioen en burgemeester Miedema van Winsum vertrok naar Dokkum. Beide mannen hadden actief de regionale belangen van Noord-Groningen behartigd. Vooral de ARP-er Lindeboom vervulde een belangrijke rol in de regio, onder andere als voorzitter van de SNG van 1957 tot 1971.¹¹¹ De eveneens ARP-er Miedema was voorzitter geweest van de sociaal-economische commissie van de SNG. Na het vertrek werden in beide gemeenten weer ARP-burgemeesters benoemd, in Bedum A. Smallenbroek en in Winsum H.C. Kleemans. Voor hen was het nog onduidelijk welke positie ze moesten innemen. Regionale samenwerking was een optie, zoals burgemeester Kleemans in zijn installatie-rede zei: 'Naar mijn mening dienen de noordelijke gemeenten, nog veel meer dan thans het geval is, samen te werken...'.¹¹² In de praktijk richtte Winsum zich in deze periode echter sterker op de stad Groningen dan op de regio Noord-Groningen.

Te ver doorgevoerde gebundelde deconcentratie

Als gevolg van de suburbanisatie nam de bevolking in de gemeenten Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn sterk toe. In 1973 werd het hoogtepunt bereikt met 60 nieuwe inwoners per 1000. In datzelfde jaar had de gemeente Groningen te maken met een afname van meer dan twintig inwoners per 1000 (zie figuur 3.4). Deze afname kon niet de bedoeling geweest zijn voor de stad Groningen met een sterke centrumpositie. Het afnemende inwoneraantal werd door het stadsbestuur geweten aan de gebundelde deconcentratie die in hun ogen te ver doorgevoerd was.

De ambitieuze Groningse wethouder van onder andere volkshuisvesting en stadsontwikkeling M.J. (Max) van den Berg (1946) speelde een cruciale rol in de discussie aangaande de bevolkingsontwikkelingen.¹¹³ De PvdA'er Van den

Fleurige brochure, midden jaren zestig uitgegeven door de gemeente Bedum om nieuwe inwoners te trekken. In de uitgave worden tal van (nieuwe) voorzieningen die het leven in Bedum aangenaam maakten aanprezen: 'Het dorp is ruimgebouwd en maakt op iedere bezoeker een frisse en ruime indruk'.

Berg had sociologie gestudeerd aan het Sociologisch Instituut in Groningen en had daar colleges gevolgd bij Bouman en Saal.¹¹⁴ Hierdoor en door zijn werk als wetenschappelijk medewerker sociale wetenschappen (1969-1970) was hij bekend met de situatie in Noord-Groningen. Als wethouder van de gemeente Groningen had hij echter andere belangen dan die van Noord-Groningen. In een lezing voor het algemeen bestuur van de SNG in 1973 lichtte hij deze toe: 'dat de Noordgroninger dorpen een te sterke ontwikkeling hebben gehad', en 'het voorzieningenniveau is niet meer verantwoord t.a.v het aantal inwoners, vanwege de relatief te hoge kosten, waardoor het gemeentelijk begrotingstekort enkel wordt vergroot'.¹¹⁵ Hij besloot zijn lezing met een oplossing: 'een gematigde groei van de stad Groningen en omgeving is gewenst. Er dient daartoe in ieder geval een regeling met de plattelandsgemeenten getroffen te worden'.¹¹⁶ In 2012 blikte Van den Berg terug en in zijn optiek zijn de stad en het platteland aan elkaar verbonden, en daarin hebben ze elk hun eigen kwaliteiten. In de stad is vooral werkgelegenheid en cultuur. Het platteland biedt natuur, rust en ruimte. Hierdoor zag Van den Berg achteraf geen concurrentie tussen de stad en Noord-Groningen.¹¹⁷

Het provinciale bestuur dat sterk hechtte aan een centrumfunctie van de stad Groningen perkte de suburbanisatieontwikkelingen in door minder woningen toe te wijzen aan Noord-Groningen.¹¹⁸ Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn mochten nog wel profiteren van de groei, maar de overige gemeenten konden niet meer groeien. De bestuurders van de kerngemeenten realiseerden zich door deze aanpak dat voor de provincie de ontwikkeling van de stad Groningen voorop stond. In reactie hierop wijzigden zij van tactiek. Ze zouden de stad Groningen te vriend houden, maar om niet weg te kwijnen richtten ze zich weer sterker op regionale Noord-Groningse belangen.¹¹⁹ Met hulp van de SNG reageerden de Noord-Groningse gemeentebestuurders gezamenlijk in een nota getiteld *Tuin of achtererf?* op de plannen van de pro-

vincie.¹²⁰ Hiermee maakten ze duidelijk dat ze bevreesd waren om het 'achtererf' van de stad te worden in plaats van een mooie 'tuin'. In de optiek van de Noord-Groningers kon 'de stad kan pas goed functioneren met een goed achterland', zoals de Winsummer burgemeester Kleemans benadrukte.¹²¹ De Noord-Groningse gemeentebestuurders maakten zich zorgen omdat naast de bevolkingsontwikkelingen, ook de verwachte ontwikkelingen in de Eemshaven uitbleven.¹²² Het resultaat was dat de Noord-Groningse gemeentebestuurders vanaf het midden van de jaren zeventig weer nader tot elkaar kwamen.

Leefbaarheid: 'een tafel met vier poten'

De bovengenoemde bevolkingsontwikkeling hangt nauw samen met een veranderende perceptie van leefbaarheid. Gemeentebestuurders bezagen in de jaren zeventig deze vooral op basis van het afnemende voorzieningenniveau. In tegenstelling tot het dalende aantal voorzieningen, steeg het aantal nieuwe bewoners in het gebied. Hierdoor verdwenen de kleine dorpen niet, zoals in de jaren vijftig en zestig door wetenschappers was voorspeld. De dorpen werden soms zelfs populaire vestigingsplekken voor nieuwkomers. Krantenkoppen uit die tijd zoals: 'Stadgers ontdekken Usquert en Kantens' en 'Onderdendam, een dorp om jaloers op te zijn' geven een toegenomen populariteit van kleine dorpen bij stadsbewoners aan.¹²³ Door toenemende mobiliteit werd het forensisme gemakkelijker en was het dus mogelijk om verder van het werk verwijderd te wonen. Leefbaarheid en het voorzieningenniveau in het dorp werden door deze nieuwe bewoners niet meer direct aan elkaar gekoppeld.

Het provinciale bestuur dat hoofdzakelijk gericht was op gebundelde deconcentratie, kon niet meer om de populariteit van de kleine dorpen heen.¹²⁴ Mede door invloed van belangengroepen kwamen die weer op de politieke agenda.¹²⁵ Het provinciale bestuur wilde weten in hoeverre het juist was om uit te gaan van een beoordeling van leefbaarheid op basis van het voorzieningenniveau. De provincie benaderde de Landbouw Hogeschool in Wageningen om dit te onderzoeken. De socioloog J.P. Groot voerde het onderzoek naar de leefbaarheid in kleine dorpen in Groningen uit. In 1973 werd het gepubliceerd.¹²⁶

Groot definieerde leefbaarheid destijds als een combinatie van vier factoren: bestaanszekerheid, woonklimaat, sociaal klimaat en verzorgingssituatie.¹²⁷ Om dit te illustreren gebruikte Groot de metafoor van de leefbaarheidstafel met vier poten. Later zou hij nog twee factoren toevoegen: bestuurlijk klimaat en bereikbaarheid. Deze uitgebreide versie van leefbaarheid is in hoofdstuk 1 behandeld. In het Groningse onderzoek concludeerde Groot dat niet het voorzieningenniveau, maar de emotionele betrokkenheid het belangrijkste aspect was voor de ervaren leefbaarheid in de kleine dorpen. Groot constateerde onder nieuwkomers op het platteland een 'hang naar de romantiek'.¹²⁸ Zij kwamen voor de idyllische dorpjes en voor het in hun ogen gunstige woonklimaat

Oudbouw aan de Moeshorn in Ten Boer vlak voor de sloop, 1965. Op de achtergrond rukt de nieuwbouw op. Ten Boer was één van de kernen waar veelvuldig nieuwbouw plaatsvond.

naar Noord-Groningen. Maar een tafel kan niet staan op één poot. Om de dorpsbetrokkenheid te stimuleren, achtte Groot voorzieningen in de vorm van ontmoetingsplekken in een dorp, zoals een school en een dorpshuis noodzakelijk. Tegenwoordig is dit nog steeds van belang en worden ontmoetingsplaatsen gezien als een belangrijk element voor de vitaliteit van een dorp.¹²⁹

De aanbevelingen van Groot vormden de basis voor de provinciale *Beleidsnota kleine kernen* uit 1978. Deze getuigde van een voor de provincie innovatieve benadering door kleine dorpen te beschouwen als een gemeenschap. Daarbij werd ingaan op de achterstand van dorpen ten opzichte van de stad, emancipatie van inwoners, en bereikbaarheid van verder weg gelegen voorzieningen.¹³⁰ De aandacht van de provincie voor de leefbaarheid in kleine dorpen stond niet op zichzelf, maar werd op Rijksniveau nagestreefd in Derde Nota Ruimtelijke Ordening (1973-1983) en door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM).¹³¹ De kleine dorpen werden niet langer beschouwd als gedoemd om te verdwijnen.

De provincie richtte zich ten aanzien van de kleine dorpen vooral op bevordering van het sociale- en het woonklimaat. Voor het woonklimaat werd vooral de instandhouding van de landschappelijke waarde belangrijk gevonden. Dit werd in de praktijk gebracht door geen nieuwbouw van huizen toe te staan. Dorpsbewoners kwamen met kritiek op deze benadering: 'wij willen ook mooie dorpen, maar geen dooie'.¹³² De dorpsbelangenverenigingen die begin jaren zeventig waren ontstaan, hadden zich in 1978 samengevoegd in de Vereniging voor Kleine Dorpen Groningen (VKDG). Een soortgelijke bundeling had eerder al plaatsgevonden in de provincies Drenthe en Friesland.¹³³ Het doel van de Groninger vereniging was bij aanvang: 'erkenning krijgen [...] dat er zonder woningbouw niets in stand te houden valt in de kleinere kernen'.¹³⁴ Niet alleen het provinciale beleid, maar ook het gemeentelijke beleid was niet

bevorderlijk voor de kleine dorpen. Gemeenten neigden volgens de VKDG te veel naar de bouw van woningen in de grote kernen. 'Bij de problematiek van de kleine dorpen moet men inventiever te werk gaan en minder sterk letten op cijfertjes en getallen,' aldus één van de initiatiefnemers van de vereniging.¹³⁵

In de jaren zeventig ontstond een complexere houding tegenover het Noord-Groningse platteland. Verschillende actoren, zoals het provinciebestuur, het gemeentebestuur van de stad Groningen, gemeentebestuurders in Noord-Groningen en belangenorganisaties, dachten verschillend over het gebied en gaven daardoor verschillende betekenissen aan het platteland.¹³⁶ De discussie over leefbaarheid in kleine dorpen illustreert dit. Als gevolg van een toenemende complexiteit op het platteland ontstaan er verschillende identiteiten van het Noord-Groningen platteland. Voor de nieuwkomer was het een idyllische woonlocatie. Voor oorspronkelijke bewoners was het een woonlocatie waar steeds minder voorzieningen waren.¹³⁷ De provincie zag het platteland in de ogen van de VKDG als een openluchtmuseum. De Noord-Groningse gemeenten zagen juist mogelijkheden door de bevolkingsgroei.

In het bovenstaande valt op dat de regio vooral gezien werd als een handelsregio voor functionele doeleinden. Het is het geografische gebied waarin de dorpen zich bevinden. De regio speelt verder geen rol in de aanpak. Dit komt omdat leefbaarheid vooral lokaal ervaren wordt. Het is hiervoor belangrijk hoe de situatie in het dorp is en de situatie in de regio is minder van belang. Leefbaarheid verbinden met een regionale benadering is daardoor voor direct betrokkenen vaak lastig. Hierdoor is niet te spreken van een regio met een regionale identiteit en regionale instituten, zoals Paasi die onderscheidt.

Regionaal samenwerken: Regioraad en ROP

Voor bestuurders kan een regionale benadering van leefbaarheid handig zijn, omdat het een abstracte manier is om voor een groter gebied de veronderstelde leefbaarheid vast te stellen en te onderhouden. In Noord-Groningen werd zij door gemeentebestuurders toegepast in het midden van de jaren zeventig. Door de bevolkingsontwikkelingen en hoe de provincie daar op reageerden, realiseerden de Noord-Groningse gemeentebestuurders zich dat de leefbaarheid in hun gemeenten in het gedrang kwam. Ze zagen ook dat dit niet alleen een probleem van hun gemeente was, maar dat alle Noord-Groningse gemeenten daarmee te maken hadden. De gemeentebestuurders richtten daarom een nieuw bestuurlijk regionaal samenwerkingsverband op. De SNG voldeed in deze niet, omdat de bestuurders daarvan te weinig invloed hadden op de werkzaamheden. In 1975 ontstond zodoende het Samenwerkingsorgaan Noord-Groningen, ook wel aangeduid als Regioraad Noord-Groningen.¹³⁸

Regionale samenwerking ontstaat vaak door een gedeelde dreiging van buitenaf.¹³⁹ De Regioraad bestond vooral onder de dreiging van de provincie

en had tot doel om meer invloed op regionale ontwikkelingen uit te oefenen. De Regioraad was in het begin een platform voor bestuurlijke overleg over gemeentegrenzen overstijgende onderwerpen en had geen uitvoerende taken.¹⁴⁰ Dit betekende in de beginperiode dat de Regioraad zich sterk maakte voor dorpsvernieuwingsactiviteiten en daarmee tegen het provinciale planologische beleid ageerde.¹⁴¹ De raad had in eerste instantie geen medewerkers en het secretariaat werd gevoerd door de directeur van de SNG, J.C.B.M. ten Berge.

Het ontstaan van de Regioraad was ook een antwoord op interne veranderingen in het lokale bestuur in Noord-Groningen. De autonomie die de lokale elite van voor de Tweede Wereldoorlog gewend was, nam in de jaren zeventig af, oftewel een structuurverandering vond plaats. De lokale elite kreeg steeds meer te maken met anderen die ook invloed uitoefenden op het Noord-Groningse platteland. Net als in andere gebieden ontstonden er verschillende belangen ten aanzien van de ruimte.¹⁴² Het was niet alleen een toename aan lokale actoren, ook actoren van buitenaf kregen meer inbreng in het gebied, zoals de provincie. De Britse geograaf Michael Woods constateert dit proces ook elders en hij ziet lokale overheden een tactiek volgen waarbij ze een soort pressiegroep worden.¹⁴³

In dezelfde periode ontstond in Noord-Groningen nog een regionaal samenwerkingsverband: Regionale Ontwikkelingsplanning (ROP). Hoewel regionaal opgezet, was de oorsprong en het doel van dit verband anders dan van de SNG en de Regioraad. De ROP was een initiatief van de Rijksoverheid en uitgevoerd door de provincie om decentralisatie te toetsen.¹⁴⁴ Het nationale welzijnsbeleid en de aanverwante subsidies, zoals voor dorpshuizen, kwamen in de loop van de jaren zeventig onder druk te staan, omdat het niet langer financieel houdbaar bleek. Het welzijnsbeleid moest veranderen, want: 'tussen de welzijnstekortvoelende burger en welzijnsfinancierende overheid staat als het ware een muur van vele organisaties die zich alle bezighouden met dezelfde doelstelling'.¹⁴⁵ In Noord-Groningen hadden de Regioraad en de SNG bijvoorbeeld bijna hetzelfde doel. Verandering was noodzakelijk en dit viel samen met een omslag in het maatschappelijke denken. De samenleving werd niet langer gezien als maakbaar. Decentralisatie moest de oplossing geven en moest bezuinigingen in het welzijnsbeleid realiseren.

Met de ROP werd onderzocht of decentralisatie door middel van spreiding, coördinatie en samenhang van sociaal-culturele voorzieningen kon worden verbeterd door subsidiëring deels afhankelijk te laten zijn van een gemeentelijke bijdrage.¹⁴⁶ Hierdoor moest de betrokkenheid van gemeenten bij lokale voorzieningen de lokale leefbaarheid versterken.¹⁴⁷ In Noord-Nederland werden vier gebieden geselecteerd waar dit project zou plaatsvinden, waaronder een gebied van acht gemeenten in Noord-Groningen: Baflo, Kantens, Middelstum, Uithuizen, Uithuizerveen, Usquert, Warffum en 't Zandt. In bijlage

De Eemshaven in aanbouw, 1971. De Eemshaven moest Noord-Groningen een economische stimulans geven.

4 is dit gebied weergegeven. In het 'intern samenhangend gebied' werkten de gemeenten vanaf 1978 samen om met de provincie en het ministerie van CRM tot welzijnsplanning te komen.¹⁴⁸ Dit hield in dat de gemeenten, met een zo groot mogelijke inbreng van de bevolking, een plan moesten opstellen over waar welke sociaal-culturele voorzieningen aanwezig moesten zijn.¹⁴⁹ De SNG had in het geheel een ondersteunende rol.¹⁵⁰

De ROP formuleerde zes lokale factoren die van invloed waren op de leefbaarheid in Noord-Groningen: de komst van industrie in de Eemshaven, de verhouding tussen oorspronkelijke bewoners en nieuwkomers, de structurele werkloosheid, kleine kernen, oude woningen en een lage scholingsgraad.¹⁵¹ Hoewel het project gericht was op sociaal-culturele ontwikkeling richtte de ROP zich ook op economische factoren. Dit is niet verwonderlijk, want lokale bestuurders richten zich makkelijker op economische dan op sociaal-culturele ontwikkeling, zoals ook al eerder bij de SNG bleek. Maar hierdoor laat deze benadering vooral de wensen van de lokale bestuurders zien, in plaats van de welzijnswensen van lokale bewoners. Gevolg is dat de 'leefbaarheid' van het ROP-gebied anders werd ingevuld dan de bewoners deden. Voor de lokale bestuurders betekende decentralisatie nog niet 'met een zo groot mogelijke inbreng van de bevolking'. Door het gebrek aan inbreng van de bevolking was deze regionale benadering ook (weer) vooral gericht op een bestuurlijke regio.

Verskillende regionale benaderingen

De jaren zeventig waren een periode waarin veel gebeurde in Noord-Groningen. De vervoersmobiliteit nam toe, waardoor de percepties over leefbaarheid veranderden. Kleine dorpen werden ook leefbaar gevonden. Voor gemeentebestuur-

ders betekende dit anticiperen op de maatschappelijke ontwikkelingen. Ze waren echter zoekende naar een geschikte vorm. Moesten ze de koers van de SNG blijven volgen, of gingen de kerngemeenten zich meer op de stad Groningen richten? Uiteindelijk bleek regionale bestuurlijke samenwerking de oplossing.

Gemeentelijke belangen bleven altijd het belangrijkste, maar het regionale besef werd onder gemeentebestuurders steeds sterker. Zij moesten (noodgedwongen) verder kijken dan de grenzen van hun eigen gemeente om een bepaald voorzieningenniveau in stand te kunnen houden. Leefbaarheid, zoals gezien door gemeentebestuurders, en een regionale benadering zijn zo in Noord-Groningen op bestuurlijk niveau met elkaar verbonden geraakt. Doordat het vooral ging om bestuurlijke samenwerking was de mate van regionale identiteitsontwikkeling beperkt. Op basis van de bestuurlijke samenwerkingsverbanden was Noord-Groningen een regio met zwakke regionale identiteiten: identiteiten die niet door iedereen herkend worden.

De drie samenwerkingsverbanden in Noord-Groningen: SNG, Regioraad en ROP waren elk op hun eigen manier op zoek naar een goede benadering van leefbaarheid in Noord-Groningen. Hiervoor was in de jaren zeventig de toegenomen mobiliteit belangrijker dan de lokale toename van werkgelegenheid, want die was er nauwelijks. Door dit soort veranderingen in de samenleving werd duidelijk dat op het platteland welzijn en welvaart niet meer automatisch verbonden waren met lokale mogelijkheden, zoals de aanwezigheid van werkgelegenheid en voorzieningen.¹⁵² De situatie op het platteland was anders dan in de stad en voor de overheid werd dit steeds duidelijker. Maar in Noord-Groningen was het nog zoeken naar een goede aanpak van de problemen en met drie samenwerkingsverbanden was lastig om dit uit te voeren.

Regionale bestuurlijke samenwerking

De noodzaak om bestuurlijk regionaal samen te werken nam door de bezuinigingen van de Rijksoverheid in de jaren tachtig en negentig steeds verder toe. Voor de Noord-Groningse gemeenten die financieel verantwoordelijk werden voor de drie gesubsidieerde regionale samenwerkingsverbanden werd de situatie onhoudbaar. De samenwerking werd daarom terug gebracht naar één verband: de Regioraad. Regionale samenwerking werd in deze periode ook noodzakelijk voor de op komst zijnde gemeentelijke herindelingen. In Noord-Groningen bleek door de eerdere ervaringen de samenwerking goed uit te pakken en konden de gemeentebestuurders zelf tot een gemeentelijke herindeling komen.

In de jaren negentig werd onder invloed van de Europese Unie en haar beleidsprogramma's meer en meer aandacht besteed aan regionale samenwerking. Deze was echter niet alleen gericht op bestuurlijke samenwerking, maar ook samenwerking tussen overheid, bewoners en belangenorganisaties. De

regionale samenwerking diende dus geïntensifieerd en uitgebreid te worden.

Hierna zullen bovenstaande ontwikkelingen worden uitgewerkt. Dan zal duidelijk worden dat de regio een steeds belangrijker referentiekader werd. Een regionale benadering en het uitdragen van bepaalde regionale identiteiten werd in de jaren negentig zelfs een belangrijke manier om Europese subsidies te verkrijgen. In dit verband is het echter niet meer een regionale identiteit die gebaseerd is op een slechte leefbaarheid, maar worden vooral regionale karakteristieken als positieve kenmerken ten tonele gebracht. Maar voordat regionale identiteiten specifieke aandacht kregen in Noord-Groningen waren de gemeentebestuurders op zoek naar een vorm van regionale samenwerking. Dit had als doel om tot een efficiëntere samenwerking te komen en daardoor paste het bij de bezuinigingen van de jaren tachtig.

Eén samenwerkingsverband: de nieuwe Regioraad

In eerste instantie leek door het decentralisatiebeleid de positie van samenwerkingsverbanden versterkt te worden. In Noord-Groningen werd de taakuitbreiding waar de Noord-Groningse gemeenteambtenaren mee te maken hadden, deels opgevangen door de medewerkers van de SNG, de Regioraad en de ROP. Deze situatie was echter financieel niet houdbaar. De SNG werd bijvoorbeeld als welzijnsorgaan gesubsidieerd: 'zo zwaar dat burgemeesters er schele ogen van kregen. De directeur van de SNG verdiende meer dan elke burgemeester hier in de regio': vertelde een medewerker van de Regioraad.¹⁵³ Dat er *überhaupt* drie verschillende samenwerkingsverbanden waren in ongeveer hetzelfde werkgebied en dat ze hetzelfde doel hadden, was precies de reden waarom er zoveel kritiek was gekomen op het nationale welzijnsbeleid in de jaren zeventig.¹⁵⁴ Per 1 januari 1979 werden de Rijks- en provinciale subsidies voor samenwerkingsverbanden verminderd en kwam de verantwoordelijkheid bij de gemeenten te liggen.

Door de hogere kosten keken de gemeentebestuurders steeds kritischer naar het werk van de samenwerkingsverbanden. De gemeentebestuurders bleken vooral sceptisch te zijn over de werkzaamheden van de SNG. De gemeentesecretaris van de gemeenten Usquert en Kantens A. van der Hoek constateerde: 'De SNG faalt de laatste tijd in het duidelijk maken t.o.v. de gemeenten wat zij willen en kunnen doen'.¹⁵⁵ Hij duidt hier indirect op de scheiding binnen de SNG die al geruime tijd tussen het bestuur en het uitvoerende bureau zichtbaar was. De gemeentebestuurders hadden het gevoel dat ze maar weinig in te brengen hadden in de SNG-werkzaamheden en het SNG ging een bedreiging vormen voor de zelfstandige gemeenten.¹⁵⁶ Discussie over de SNG-directeur Ten Berge en zijn vertrek in 1981 werkten ook niet bevorderlijk voor het beeld van de SNG bij de gemeenten. Een herstructurering van de drie samenwerkingsverbanden werd financieel en bestuurlijk gezien noodzakelijk.¹⁵⁷

De gemeentebestuurders wilden een samenwerkingsverband, dat wat betreft structuur leek op de Regioraad: zelf invloed op de instantie en de werkzaamheden hebben.¹⁵⁸ Per 1 januari 1983 werd de ROP opgeheven en halverwege 1983 werd de Regioraad omgevormd naar de Regioraad nieuwe stijl. Het duurde nog twee jaar voordat de SNG officieel werd opgeheven. Per 1 januari 1985 had Noord-Groningen nog één gemeentelijke overlegstructuur: de Regioraad nieuwe stijl (verder Regioraad genoemd). Door de bestuurlijke elite in Noord-Groningen was zo een politiek instrument gecreëerd waarmee ze invloed probeerde te houden in en op de eigen regio. Het werkgebied van de Regioraad was enigszins veranderd (zie bijlage 4), onder andere omdat de gemeenten Aduard, Ezinge, Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn er niet meer bij betrokken waren. Zij sloten zich aan bij het Zuidwestelijke deel van de provincie Groningen.¹⁵⁹

‘Het samenwerkingslichaam heeft tot taak om bij te dragen en mee te werken aan de bevordering van de economische, maatschappelijke en bestuurlijke ontwikkeling van Noord-Groningen’.¹⁶⁰ Het doel van de Regioraad komt overeen met de oorspronkelijke doelstellingen van de SNG en de oude Regioraad, maar was meer sociaal-economische georiënteerd. Doordat de Regioraad de belangen van de Noord-Groningse gemeenten behartigde op provinciaal en nationaal niveau werd de Regioraad sterker een bestuurlijke pressiegroep, zoals de geograaf Woods de veranderende positie van lokaal bestuur benoemt.¹⁶¹ Hierdoor werd het door critici een ‘burgemeestersclubje’ met een ondemocratische structuur genoemd.¹⁶²

Door de onderwerpen die destijds bij de Regioraad aan de orde kwamen te analyseren kan worden achterhaald hoe leefbaarheid werd benaderd door het lokale bestuur.¹⁶³ Leefbaarheid werd niet meer alleen opgevat vanuit de ruimtelijke ordening of het welzijn, maar beleidsvelden, zoals milieu en bereikbaarheid, hadden ook steeds meer invloed op hoe met leefbaarheid werd omgegaan door de Noord-Groningse gemeenten en de Regioraad.¹⁶⁴ Hieruit blijkt dat ontwikkelingen doorgevoerd door de Rijksoverheid en maatschappelijke ontwikkelingen bepalend zijn voor de lokale bestuurlijke aanpak van leefbaarheid.

Een belangrijk onderwerp voor de Regioraad was milieu. In de jaren zeventig was dit vooral een onderwerp dat op lokaal niveau van belang was voor specifieke belangengroepen.¹⁶⁵ Als gevolg van de lokaal toenemende belangstelling voor het milieu, werd in Westerse landen vanaf de jaren tachtig meer en meer aandacht besteed aan ecologische vraagstukken.¹⁶⁶ Milieu werd zo door de invloed van bewoners (*agency*) een onderwerp dat niet meer kon ontbreken op bestuurlijke beleidsagenda's. Voor de kleine Noord-Groningse gemeenten was de uitvoering van milieuwerkzaamheden echter lastig te realiseren. Volgens A. van Veldhuizen, medewerker van de Regioraad, had een gemeente meer dan 50.000 inwoners nodig om een voldoende grote milieuafdeling te kunnen faciliteren en financieren.¹⁶⁷ Met de Regioraad werd dit aantal gehaald.

De nieuwe Regioraad ontstond in een tijd waarin leefbaarheid op regionaal niveau meer en meer aandacht kreeg van wetenschappers en overheidsambtenaren.¹⁶⁸ Leefbaarheid waarbij alleen het dorp centraal stond, zoals de provincie Groningen vanaf 1978 het had beschouwd, werd niet langer geschikt geacht.¹⁶⁹ Leefbaarheid diende regionaal aangepakt te worden. Dit werd door het Groningse provinciaal bestuur in praktijk gebracht door drie samenwerkingsgebieden in te stellen: Noord-Eemsmond, Oost en Centraal-West. Zo moest een kader ontstaan voor een meer effectieve intergemeentelijke samenwerking, een 'verlengd lokaal bestuur'.¹⁷⁰ Hiermee bevestigde de provincie het werk van de Regioraad.¹⁷¹ Als gevolg van deze gebiedsindeling en de aankomende gemeentelijke herindelingen sloten de gemeenten Appingedam, Delfzijl en Termunten zich in 1988 aan bij de Regioraad.

De Regioraad benaderde Noord-Groningen als een handelingsregio voor functionele doeleinden, het was het werkgebied van de raad. Voor een dergelijke regio is het niet noodzakelijk om een sterke regionale identiteit te vertonen om goed te kunnen functioneren.¹⁷² Dit omdat de Regioraad niet afhankelijk was van draagvlak onder inwoners om haar werk goed te kunnen verrichten. De Regioraad deed dan ook weinig aan sociale reproductie van de regio Noord-Groningen. Maar de Regioraad had als doel om de leefbaarheid in Noord-Groningen te behouden. Voor bewoners heeft leefbaarheid met persoonlijke ervaringen te maken en als dat plaats vindt of benaderd wordt op basis van een bepaald gebied is dat een ruimtelijke ervaring. Als deze plaatsvinden in een regio zijn ze te verbinden aan regionale identiteiten.¹⁷³ De Regioraad droeg door haar aanwezigheid als regionaal instituut bij aan de reproductie van de regio Noord-Groningen in de dagelijkse levens van bewoners.

Regionale identiteiten die vanuit een functionele samenwerking ontstaan, noemt Terlouw zwakke regionale identiteiten.¹⁷⁴ De Regioraad droeg met zijn functionele benadering vooral een plattelandsidentiteit uit. In 1992 werd hierover opgemerkt: 'de Noordgroninger gemeenten hebben er destijds bewust van afgezien om zich aan te sluiten bij het 'samenwerkingsgebied' waarvan de stad Groningen deel uitmaakt'.¹⁷⁵ De stad had immers andere belangen. De plattelandsidentiteit kwam alsnog onder druk te staan door de toetreding van de stedelijke gemeenten Appingedam (12.728 inwoners in 1988) en Delfzijl (23.744 inwoners in 1988). Vooral de toetreding van Delfzijl verminderde de sociaal-economische samenhang van het Regioraadgebied. Het was niet langer alleen de plattelandsproblematiek, maar ook de industriële problematiek waarmee de Regioraad moest omgaan.¹⁷⁶ Hierdoor moest de werkwijze van de Regioraad (*agency*) veranderen.

De veranderende belangen in het samenwerkingsverband kwamen ook tot uiting in bestuurlijke kwesties. Het was de gewoonte dat de burgemeester van de grootste gemeente voorzitter werd van het verband. Voor de Regio-

raad zou dit de burgemeester van Delfzijl E. (Ed) Haaksman (VVD) zijn. Het bestuur van de raad, de bestuurders van de andere Regioraad-gemeenten, waren het daar niet mee eens. De gemeente Delfzijl lag te perifeer in het Regioraadgebied en traditioneel had Delfzijl een VVD-burgemeester terwijl de Noord-Groningse gemeenten overwegend PvdA- of CDA-burgemeesters hadden. Ondanks de interne verschillen werd de Regioraad in vergelijking met de Oost- en West-Groningse samenwerkingsverbanden door onderzoekers van de RuG beschouwd als een goed werkend samenwerkingsverband.¹⁷⁷ Twintig jaar later vonden de gemeentebestuurders dat ze door steeds intensievere samenwerking tussen gemeenten weer op eigen kracht zorg konden dragen voor voorzieningen.¹⁷⁸ De Regioraad werd per 1 januari 2010 ontbonden.

Gemeentelijke herindelingen: van 27 naar 8 gemeenten

In Noord-Groningen verlichtten de Regioraad en de SNG enigszins de toenemende druk op het gemeentelijke apparaat, maar het bood geen structurele oplossing. Daarom was het provinciebestuur aan het eind van de jaren zeventig gestart met een bestuurlijke reorganisatie van de gemeenten.¹⁷⁹ Voor gemeentebestuurders is dit over het algemeen een lastig proces, want gemeenten worden opgeheven en daarmee de structuur waaraan ze gewend waren. Voor mijn onderzoek is dit proces van gemeentelijke herindelingen van belang, omdat het aangeeft hoe de bestuurders omgingen met een regionale aanpak en hoe leefbaarheid daarbij werd benaderd. Het doel was immers om door middel van bestuurlijke reorganisatie de leefbaarheid voor de bewoners beter te kunnen garanderen.

Verbetering van de bestuurlijke capaciteiten zou de leefbaarheid in Noord-Groningen ten goed komen. Het uitgangspunt voor de herindelingen was een toename van het aantal inwoners per gemeente. Daardoor zou de capaciteit toenemen en konden gemeenten beter zelf zorgdragen voor de lokale leefbaarheid. Het doel was om zo gemeenten te creëren met tussen de 8.000 en 12.000 inwoners.¹⁸⁰ Een werkgroep, onder voorzitterschap van de gedeputeerde J. van der Ploeg, werd belast met het ontwerp van de herindelingen. Geheel in de stijl van de jaren zeventig werd een regionale benadering gevolgd en de provincie in drie herindelingsgebieden verdeeld: West, Noord en Oost. Dit omdat het ministerie van Binnenlandse Zaken en het provinciale bestuur er vanuit gingen dat de gemeentelijke herindelingen alleen succesvol konden zijn als ze vanuit een regionaal perspectief gezien werden.¹⁸¹ Hiermee wilden ze bereiken dat gemeentebestuurders inzagen dat regionale belangen voorop stonden in plaats van gemeentelijke belangen.

Na een voorbereiding van meer dan tien jaren werd de wet tot gemeentelijke herindeling van de provincie Groningen vastgesteld op 14 september 1989. Hierdoor bestond per 1 januari 1990 Noord-Groningen uit acht gemeen-

ten.¹⁸² In bijlage 4 staat een overzichtskaart van de herindelingen. Door de herindeling hadden de Noord-Groningse gemeenten voor Nederlandse begrippen relatief veel inwoners. In 1985 had 8,7 procent van de Noord-Groningse gemeenten meer dan 10.000 inwoners, in 1995 was dit gestegen naar 87,5 procent. In vergelijking met het Nederlandse percentage was dit 48,7 procent in 1985 en 64 procent in 1995.¹⁸³ Noord-Groningen had een inhaalslag gemaakt.

Bestuurlijke versterking door een regionale aanpak

Voor gemeentebestuurders zijn herindelingen lastig. Zij vertegenwoordigen de belangen van een gemeente en door herindelingen wordt de toekomst van die gemeente onzeker. Blijft de gemeente bestaan of wordt zij deel van een grotere gemeente, worden dan de belangen van de inwoners nog wel voldoende behartigd? Doordat in de jaren zeventig de herindelingen van bovenaf door het Rijk en de provincie waren opgelegd, hadden de gemeentebestuurders geen andere keuze dan anticiperen. De provincie betrok hen en inwoners in het herindelingsproces om draagvlak te creëren voor de nieuwe gemeenten.¹⁸⁴

De regionale benadering bracht de provincie in de praktijk door per herindelingsgebied een commissie aan te stellen bestaande uit de burgemeesters in dat gebied. Van deze commissie werden aanbevelingen voor de herindelingen verwacht. Hierdoor werden de gemeentebestuurders gestimuleerd om regionale belangen na te streven in plaats van de gemeentelijke belangen. De secretaris van de Noord-Groningse commissie Van Veldhuizen verklaarde: 'Elke burgemeester wilde zijn eigen gemeente zelfstandig houden, hoe klein de gemeente ook was'.¹⁸⁵ Dit was echter geen optie, want de herindelingen zouden plaatsvinden. Als de commissie niet met voorstellen kwam, dan regelde de provincie het en hadden de gemeentebestuurders helemaal geen invloed. Tactisch gezien was het dus handig om met herindelingsplannen te komen.

De Noord-Groningse commissie kwam met aanbevelingen.¹⁸⁶ Hiermee hield ze toch een beetje het heft in eigen handen. Alleen de gemeente Bierum onthield zich van een voorkeur, want ze wilde ondanks alles zelfstandig blijven. Deze werkwijze pakte niet goed uit. Het provinciale bestuur deelde de gemeente uiteindelijk in bij de gemeente Delfzijl en daar was het Bierummer gemeentebestuur niet blij mee. In Oost-Groningen had een groot aantal gemeenten zich ook niet uitgesproken over de herindelingen en ook daar was dat niet succesvol.¹⁸⁷ In Noord-Groningen ging het herindelingsproces relatief goed door het voorwerk van de SNG en de Regioraad. Hierdoor waren de Noord-Groningse gemeentebestuurders enigszins gewend om samen te werken. Overleg en contact tussen gemeenten versterkten het besef onder Noord-Groningse gemeentebestuurders dat een regionale aanpak van de herindelingen de meest succesvolle zou zijn. Samen hadden de gemeenten meer invloed op het proces dan alleen.

De regionale samenwerking was gebaseerd op het gedeelde belang van de gemeenten om de regionale autonomie te beschermen tegen de invloed van de Rijks- en provinciale overheid. Deze tactiek werd vaker toegepast door regionale actoren.¹⁸⁸ Voor de gemeentebestuurders was dit één van de weinige methoden die effectief was om invloed op de lokale ontwikkelingen te houden. Het was voor hen een soort compromis. Door de regionale benadering droegen de gemeentebestuurders een collectief beeld uit: als regio kunnen wij zelf de gemeentelijke herindelingen bewerkstelligen. Hierdoor was het doel van de samenwerking duidelijk.¹⁸⁹ Doordat het vooral een functionele samenwerking was, is het een beeld dat gezien kan worden als regionaal bestuurlijke identiteit. Een beeld dat alleen afkomstig was van gemeentebestuurders en gericht was op de hogere overheden. Het is regionale identiteit die een specifiek doel had en uitgedragen werd door één groep. Voor de gemeentebestuurders was het niet noodzakelijk om deze zwakke regionale identiteit uit te dragen naar de bewoners.

De mogelijke betrokkenheid van bewoners bij de herindelingen

De provincie liet zich bij haar besluitvorming over de herindelingen niet alleen adviseren door de gemeentebestuurders, maar, zoals gezegd, ook de bewoners van de gemeenten werden betrokken bij het proces. De provincie stelde een voorlopig herindelingsvoorstel op, dat de basis vormde voor een dialoog met bewoners tijdens voorlichtingsavonden.¹⁹⁰ Op deze avonden waren tussen de veertig en honderd inwoners aanwezig (0,3 en 3,8 procent van de gemeentelijke bevolking). Tijdens die avonden bleek dat vooral de noodzaak tot herindeling een punt van discussie was. Een enquête gehouden onder 3609 Groningers gaf hetzelfde weer. Het grootste gedeelte van de respondenten gaf de voorkeur voor een herindelingsvariant die het kleinschaligst was.¹⁹¹

Het provinciale bestuur vond dat veel bezwaren van inwoners tegen de gemeentelijke herindeling een emotioneel karakter hadden.¹⁹² Dit zou samenhangen met de binding van inwoners met hun directe woon- en leefomgeving. Volgens het provinciale bestuur was dit niet relevant voor de herindelingen, want deze zouden geen invloed hebben op het gemeenschapsleven.¹⁹³ De reactie van de bewoners is echter begrijpelijk, want op de langere termijn heeft een herindeling invloed op bijna alle aspecten van het gemeentelijke functioneren, menen bestuurskundigen J.A. Eshuis en M. Herweijer.¹⁹⁴

Het bleek dat door de schaalvergroting de nieuwe gemeentebesturen onvermijdelijke keuzes moesten maken over het lokale voorzieningenniveau. Vaak resulteerde dat in een centrale positie voor het hoofddorp van de gemeente. Binnen de nieuwe gemeenten veroorzaakte dit soms in een concurrentiestrijd. Voor de oude kernen betekenden de herindelingen vaak niet alleen een verlies aan voorzieningen, zoals een gemeentehuis of een trouwlocatie, maar op de langere termijn ook het verlies van andere voorzieningen,

zoals een bibliotheek of zwembad.¹⁹⁵ In sommige kernen versterkte dit onder bewoners het gevoel van een dorpsidentiteit.

Door de gemeentebestuurders werd verschillend gereageerd op deze strijd tussen dorpen. Joan Stam, oud-burgemeester van De Marne, die enkele jaren na de herindelingen nog te maken had met de oude structuren, vertelde:

‘als een dorp een centrum van een oude gemeente was geweest, dan voelden ze zich altijd achtergesteld. [...] Verschil tussen dorpen hoort er een beetje bij. Ook een beetje folklore en je moet het niet al te serieus nemen als bestuurder. Als je je er door laat leiden gaan mensen je ook weer serieus nemen’.¹⁹⁶

Dit verschil tussen dorpen was in aanloop naar de herindelingen echter door enkele oud-gemeentebesturen aangewakkerd. Zij hadden op het laatste moment nog een woonwijk laten bouwen, bepaalde voorzieningen laten realiseren of voorwaarden geschapen voor nieuwe ontwikkelingen.¹⁹⁷ Hierdoor probeerden ze de positie van de oude gemeentelijke kernen ten opzichte van de nieuwe kernen te versterken. Dit had echter vooral een negatief effect, zoals blijkt uit Stam's reactie. Voor veel bewoners is de gemeente de dichtstbijzijnde overheid en daardoor vormt het een bron voor de beeldvorming van inwoners over bestuur en politiek.¹⁹⁸ Als het gemeentebestuur zich richt op een regionale beschouwing kan dit de beeldvorming van bewoners over de regio beïnvloeden, het tegenovergestelde kan echter ook gebeuren dat bewoners zich hoofdzakelijk richten op hun eigen dorp.

De betrokkenheid van bewoners bij gemeenten en de (regionale) identiteit die ze er aan toekennen moet echter niet worden overschat.¹⁹⁹ Verscheidene auteurs hebben aangetoond dat de regio's waar bewoners waarde aan hechten niet altijd overeenkomen met administratieve en politieke regio's.²⁰⁰ Deze opvatting wordt in het geval van de gemeentelijke herindelingen bevestigd door het lage aantal inwoners dat aanwezig was op de inspraakavonden. De beperkte interesse van inwoners voor gemeentepolitiek in die periode speelt ook mee.²⁰¹ De Leede en Ensink noemen het bestuurlijke klimaat als één van de vijf aspecten van leefbaarheid, maar het blijkt dat in Noord-Groningen in deze periode daar beperkt aandacht voor was.²⁰² Dat bewoners weinig interesse toonden in bestuurlijke onderwerpen was waarschijnlijk, omdat het een ver-van-mijn-bed-show was en de invloed die ze konden uitoefenen beperkt bleef.²⁰³

De gemeentelijke herindelingen waren vooral voor de Noord-Groningse gemeentebestuurders een roerige periode, immers het voortbestaan van veel gemeenten hing aan een zijden draadje. Uiteindelijk werden de oorspronkelijk 27 gemeenten samengevoegd tot 8. Met deze herindelingen was het lokale bestuur nog niet op alle punten versterkt.²⁰⁴ Toen in 1990 de herindelingen achter

Raadszaal van de gemeente Baflo in de jaren zeventig, met zicht op de publieke tribune. Foto Steenmeijer, Groningen.

de rug waren, bleek dat voor sommige overheidstaken, zoals milieu, vuilnis en brandweer, nog steeds een groter draagvlak nodig was dan de nieuwe gemeenten konden bieden. Leefbaarheid is niet iets dat op gemeentelijk niveau alleen geregeld kan worden. De gemeentebestuurders dachten dat ze door op te komen (*agency*) voor hun eigen gemeentelijke belangen het beste voor hadden met hun bevolking. Maar in de praktijk zijn bewoners niet altijd beter af in een grotere gemeente. Samenwerking blijft voor veel gemeenten noodzakelijk om bepaalde voorzieningen in stand te kunnen houden.

De Europese Unie en haar regio's: de kracht van lokale personen

Tot in de jaren negentig hielden de gemeenten, provincie en het Rijk zich op bestuurlijk niveau bezig met Noord-Groningen. In deze periode kwam er een nieuwe actor bij: de Europese Unie (EU). De EU richtte zich met haar beleid niet alleen op landen, maar ook op regio's.²⁰⁵ Door middel van subsidieprogramma's wilde zij achterblijvende plattelandsgebieden ontwikkelen. De EU stimuleerde hiermee inwoners om zelf actief te zijn in de ontwikkeling van de eigen leefomgeving. Een manier om dit te realiseren was het inspelen op regionale identiteiten waar bewoners zich mee identificeerden. Een Europees programma dat voor Noord-Groningen van belang was, is het LEADER II-subsidieprogramma dat tussen 1994 en 1998 liep.

Het LEADER (Liens Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) programma richtte zich sinds 1990 op plattelandsgebieden met een economische achterstand. Om sociaal-economische ontwikkeling te bewerkstelligen zette de EU in op een ontwikkelingsmodel dat in de gebieden zelf werd bedacht.²⁰⁶ De nadruk lag op het subsidiëren van lokale initiatieven. Dit hield in dat bewoners van plattelandsgebieden zelf met innovatieve plannen

voor plattelandsontwikkeling moesten komen. Zo mobiliseerde de EU lokale kennis en cultuur om lokale mogelijkheden te stimuleren.²⁰⁷

Rondom het Lauwersmeer werd in 1994 een LEADER-II-project gestart. De Noord-Groningse gemeenten De Marne, Winsum en Zuidhorn werden samen met de Friese gemeenten Dantumadeel, Dongeradeel, Ferwerderadeel en Kollumerland door de Groninger en Friese provincie aangewezen als LEADER-II-gebied: Lauwersland. Dit was ongeveer hetzelfde gebied als waar de SNG in de jaren zestig werkte om de afsluiting van de Lauwerszee tot stad te brengen. Provincieoverstijgende samenwerking was in dit gebied dus niet vreemd. Wat wel nieuw was voor de Groningers was het LEADER-programma. De Friezen hadden van 1990 tot 1994 reeds LEADER-I-gebieden gehad, waaronder in de bovengenoemde gemeenten. Voor Groningen was ook de 'LEADER filosofie' nieuw. Het uitgangspunt was dat lokale participatie enerzijds het gebruik van unieke lokale factoren bevorderde en anderzijds lokaal draagvlak voor projecten creëerde.²⁰⁸ Lauwersland was één van de vier LEADER II-gebieden in Nederland en één van de in totaal 820 LEADER-II-gebieden in Europa.

De doelstellingen van LEADER II waren specifiek gericht op de stimulering van economische bedrijvigheid, cultuurhistorisch erfgoed, plattelands-toerisme en deskundigheidvorming. De uitvoering lag in handen van de *Local Action Group* (LAG), bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende belanghebbenden, zoals dorpsbelangenorganisaties, landbouworganisaties en toerisme organisaties, en gemeenten en provincies.²⁰⁹ De LAG adviseerde de Groningse en Friese Gedeputeerde Staten over de uitvoering van LEADER II en was tevens een stimulator voor draagvlak van lokale projecten.²¹⁰ Samenwerking tussen verschillende lokale netwerken stond hierbij centraal.

De actieve betrokkenheid van de lokale gemeenschap was een belangrijk uitgangspunt in het LEADER-programma.²¹¹ Deze nagestreefde *bottom-up* benadering was nieuw voor Noord-Groningen en dat betekende dat voor de beleidsvorming en uitvoering een cultuuromslag moest worden gemaakt. Om Bart Bagerman, secretaris van LEADER II Lauwersland, te citeren: 'de oude jongens krentenbrood mentaliteit van de burgemeesters was niet langer geoorloofd'.²¹² De burgemeesters, die gewend waren om zaken onderling te regelen, moesten rekening houden met andere vertegenwoordigers uit het gebied. Dit bleek in de praktijk lastig, want de burgemeesters in het LAG initieerden zelf een groot aantal projecten. Hierdoor bleven zij de belangrijkste actoren in het lokale ontwikkelingsproces en was er weinig ruimte voor initiatieven vanuit de lokale gemeenschap.²¹³ Daarnaast is het gebrek aan kennis over bestuurlijke besluitvorming een algemeen probleem voor bewoners om actief te worden in lokale politiek.²¹⁴ Vooral voor groepen met minder macht, bijvoorbeeld vrouwen en jongeren, is het moeilijk om daarop invloed uit te oefenen.²¹⁵

Regionale identiteit als kracht van een regio

Doel van het LEADER programma was om de leefbaarheid van de regio te vergroten door middel van betrokkenheid van bewoners.²¹⁶ Om dit te bereiken werd expliciet gebruik gemaakt van regionale identiteiten. In Lauwersland was het Lauwersmeer een bindende factor voor de regionale identiteit.²¹⁷ De fysieke karakteristieken van het meer en zijn omgeving boden een beeldvorming, die tot uiting kwam in de naam Lauwersland. De naam wekt associaties met het gebied en het gebruik ervan kan bijdragen aan de betrokkenheid. Zodoende kan een naam bijdragen aan regionale identiteitsvorming, aldus Paasi.²¹⁸ Naast het meer was landbouw een belangrijk element in het LEADER-Lauwersland-programma. Bij de identiteitsbepaling van plattelandsgebieden is landbouw een gebruikelijk element.²¹⁹ De projecten in Lauwersland richtten zich op agrarische kwaliteiten, door bijvoorbeeld de ontwikkeling van streekproducten, en op het behoud van agrarisch cultureel erfgoed, door het opzetten van logies in oude boerderijen. Met de aandacht voor regionale identiteit stimuleerde de EU niet alleen een bewustwordingsproces onder inwoners en lokale ondernemers, maar ook onder mensen van buitenaf, bijvoorbeeld consumenten van de regionale producten en toeristen.²²⁰

Het gebruik van regionale identiteiten voor de ontwikkeling van Lauwersland werd als succesvol ervaren.²²¹ Er is echter een keerzijde aan deze methode van regionale identiteitsontwikkeling. De projecten in Lauwersland werden gefinancierd op basis van cofinanciering van de EU (15,4 procent), de Nederlandse overheid (42,6 procent) en particuliere bronnen (42 procent).²²² Zodoende kon met een EU-bijdrage veel extra geld bijeen gebracht worden. Dit principe werkte goed. Maar omdat de projecten gekoppeld waren aan regionale identiteiten is het door deze vorm de vraag welke regionale identiteiten uitgedragen worden. De regionale identiteiten die door deze vorm uitgedragen worden, zijn de identiteiten die het beste verkopen en waarmee subsidies binnengehaald worden. Een regionale identiteit wordt zo een merk en is onderdeel van de commercialisering van de regio. In de Engelse literatuur wordt dit de *branding* van een regio genoemd.²²³ Het is in dit verband echter de vraag of het ook de regionale identiteiten van (alle) bewoners zijn.

De constructie van 'een authentieke plattelandscultuur' in Noord-Groningen, waar ook het LEADER-II-project gebruik van maakte, is afkomstig van 'burgers en verburgerlijkte boeren', die het platteland aan het eind van de negentiende eeuw idealiseerden zo meenden Daniël Broersma en Goffe Jensma in een commentaar op het programma.²²⁴ De constructie van een Noord-Groninger identiteit gebaseerd op landbouw is ook te herkennen bij *Op Roakeldais* en het werk van de SNG. Het is een beeld van Noord-Groningen dat werd gepropageerd, maar dat niet overeenkomt met de werkelijkheid van alledag van de inwoners. Dit komt omdat vaak maar een kleine groep bewoners actief

participeert in zulke projecten. In LEADER II werden in toenemende mate inwoners betrokken bij de projecten, maar nog steeds waren vooral lokale bestuurders invloedrijk. Daardoor hadden zij hoofdzakelijk de mogelijkheden om een regionale identiteit te vormen, een regionale identiteit waarvan zij dachten dat het beste zou verkopen.²²⁵

Regionale identiteiten kunnen ook een goed middel zijn om bewoners te betrekken bij plattelandontwikkeling. Het LEADER-programma was gericht op de verbetering van de lokale leefbaarheid. Om dit te bereiken zette de EU in op een de ontwikkeling van een positief gewaardeerde regionale identiteit. Idealiter werd deze regionale identiteit geconstrueerd door lokale actoren. Door deze aanpak ontstaat een proces waarbij ontwikkeling plaatsvindt op basis van lokale behoeften en op basis van een algemeen Europees geldend discours omtrent ontwikkeling.²²⁶ Het voordeel van plattelandontwikkelingsprogramma's waarbij de inwoners betrokken worden, is dat bij bewoners een besef ontstaat of wordt versterkt dat de waardering die ze hebben voor hun eigen leefomgeving (leefbaarheid) niet afhankelijk is van steden. Plattelandsgebieden hebben speciale kwaliteiten die belangrijk zijn voor de ervaren leefbaarheid van bewoners.²²⁷ Bij lokale bestuurders is dit besef sinds de jaren negentig steeds meer van invloed geworden op hun beleid. Lokale bestuurders gaan steeds meer uit van positief gewaardeerde regionale identiteiten in hun beleidsvoering. Om dit te kunnen bewerkstelligen zetten zij steeds meer in op burgerparticipatie.

Het Lauwersmeer is een voorbeeld van hoe een regionale constructie in de praktijk kan werken. Werd het in de jaren zestig door de SNG gebruikt als een middel om de lokale welvaart te verbeteren, dertig jaar later werd het met hulp van EU-subsidies gebruikt om Noord-Groningen te 'verkopen' als merk. In beide gevallen was het doel dat de leefbaarheid in de regio verbeterd zou worden. Groot verschil is de mate waarin bewoners betrokken werden. Was het in de jaren zestig vooral voorlichting, in de jaren negentig konden bewoners ook zelf actief deelnemen. Desondanks werden beide keren zwakke regionale identiteiten van het gebied geconstrueerd. De invloed van bewoners bleek niet goed georganiseerd te zijn bij LEADER-Lauwersland.

Regionale samenwerking en toenemende burgerparticipatie

De tendens van regionale samenwerking onder gemeentebestuurders die aan het einde van de jaren zeventig opkwam, zette door in de jaren tachtig en negentig. Voor de bestuurders werd het noodzakelijk om samen te werken, want als gemeente alleen konden ze het groeiende takenpakket niet altijd meer aan. Dit was ook één van de redenen waarom vanaf de jaren zeventig gewerkt werd aan gemeentelijke herindelingen in de provincie Groningen. Leefbaarheid werd zo, soms noodgedwongen, steeds meer regionaal aangepakt door

de gemeentebestuurders. Want ook in deze periode dienden zij als eerste het belang van hun eigen gemeente.

De mogelijkheden voor bewoners om invloed uit te oefenen op hun leefomgeving nam in deze periode ook toe. Wegens belangenorganisaties die in de jaren zeventig ontstonden, was het niet langer alleen de overheid die invloed had op lokale ontwikkelingen. Hoewel de betrokkenheid soms nog beperkt geuit kon worden, is het een aanzet tot een nieuwe methode. Waarbij regionale identiteiten niet langer alleen een effect van het beleid zijn, maar waarbij ze ook worden ingezet als middel om de leefbaarheid te vergroten. De nadruk kwam daarbij te liggen op wat de regio te bieden heeft en wat dus eigenlijk de verkoopwaarde van de regio is. Niet langer werd hierbij benadrukt wat de problemen van de regio zijn en wat de regio nodig heeft, zoals eerder wel het geval was. Deze omwenteling kan teweeg brengen dat bewoners zich meer met deze positieve regionale identiteiten gaan identificeren en dus betrokken raken bij de regio. Het LEADER-Lauwersmeer-project later echter zien dat dit een complex proces is dat tijd nodig heeft en gestimuleerd dient te worden.

In de jaren tachtig en negentig veranderden bestuurlijke relaties op het platteland. Dit werd deels veroorzaakt door nieuwe actoren, zoals de EU en de bewoners zelf die actiever werden. Voor de bestuurders betekende dit dat ze zich moesten aanpassen aan de nieuwe situaties. Zij waren niet langer degenen die alleen bepaalden hoe de leefbaarheid in hun gemeente geregeld werd of hoe de regionale samenwerking verliep.

Conclusie

De situatie voor lokale bestuurders in Noord-Groningen is in de tweede helft van de twintigste eeuw veranderd. Niet langer zijn ze de invloedrijksten in de gemeenten. Net als in veel plattelandsgebieden kregen de bestuurders in Noord-Groningen meer te maken met anderen, zoals belangenorganisaties, provincie, Rijk en de EU. Door de veranderende verhouding tussen bewoners en bestuurders werd het bestuurlijke klimaat ook één van de aspecten van de ervaren leefbaarheid van bewoners.²²⁸ Vanuit het perspectief van de lokale bestuurders is onderzocht hoe zij omgingen met leefbaarheid en regionale identiteiten. Door middel van archief- en literatuuronderzoek en diepte-interviews is het bestuurlijke klimaat in Noord-Groningen in de periode na het verschijnen van *Bedreigd bestaan* onderzocht.

Er zijn drie perioden in de bestuurlijke regionale samenwerking onderscheiden. Na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* werkten de gemeentebestuurders samen in de SNG om een oplossing te vinden voor de lokale leefbaarheid. Deze bleek echter niet geschikt, want de jaren zeventig kenmerken zich door een zoektocht naar een geschikte regionale benadering. De jaren tachtig

en negentig vormden een periode waarin duidelijk werd dat Noord-Groningse regionale bestuurlijke samenwerking noodzakelijk was om invloed te kunnen uitoefenen op maatschappelijke en bestuurlijke ontwikkelingen. In de gehele periode was de regio Noord-Groningen voor het lokale bestuur vooral een handelingsregio voor functionele doeleinden en de regionale samenwerking was een middel om zelf, in plaats van provincie en Rijk, invloed te kunnen uitoefenen op de plaatselijke gang van zaken.

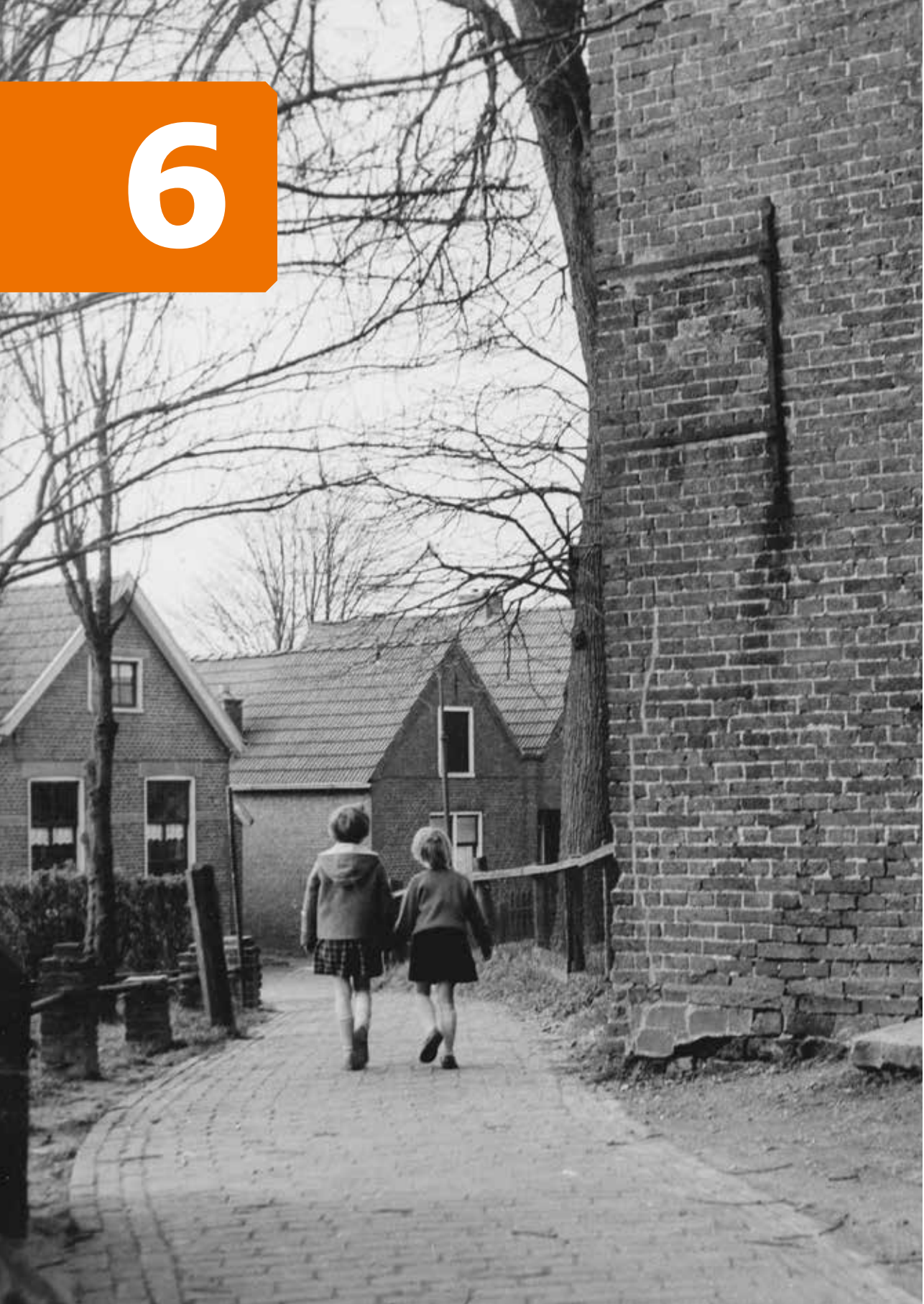
De functionele samenwerking resulteerde zoals elders in zwakke regionale identiteiten.²²⁹ De gemeentebestuurders maakten gebruik van de regio Noord-Groningen als het goed uitkwam voor de lokale belangen. Als de regionale aanpak niet meer paste bij de bestuurlijke doelstellingen van de desbetreffende gemeente, dan stopte deze met de samenwerking. De Noord-Groningse gemeenten die in de naoorlogse periode bij de regio 'hoorden' wisselden daardoor.

Een terugkerend aspect in dit hoofdstuk was de betrokkenheid van bewoners bij het lokale beleid: van *community organization* in de jaren zestig tot de lokale betrokkenheid bij LEADER. Burgerparticipatie werd meer en meer een middel van de overheid om draagvlak onder de bevolking te creëren voor de plannen om de leefbaarheid te vergroten.²³⁰ Regionale identiteiten kunnen een verbinding leggen tussen de structuren in het gebied en de activiteiten van bestuurders en bewoners (*agency*). In Noord-Groningen bleek dat op lokaal niveau de invloed van bewoners enigszins toenam en de invloed van lokale bestuurders relatief afnam. Maar omdat lokale bestuurders wisten hoe ze om moesten gaan met de provincie, de Rijksoverheid en vanaf de jaren negentig de EU bleef de lokale macht om veranderingen teweeg te brengen toch vooral in handen van de lokale bestuurlijke elite.²³¹ Deze elite wisselde van samenstelling, maar dat is in dit onderzoek niet aan de orde gekomen.

Dit hoofdstuk begon met een citaat waarin Noord-Groningen als een uithoek van Nederland werd neergezet en daardoor vergeten door alles en iedereen. Dit beeld werd vooral door de lokale besturen gebruikt om financiële middelen voor Noord-Groningen te bemachtigen. In de jaren negentig veranderde de aanpak en kwam er meer aandacht voor positief gewaardeerde regionale identiteiten. In de gehele onderzochte periode was voor de gemeentebestuurders het gebruik van regionale verbanden en daaraan verwante identiteiten hoofdzakelijk een middel om de veronderstelde lokale leefbaarheid te verbeteren. De regio was daarbij voor de meeste gemeentebestuurders niet het echte referentiekader voor hun werk, maar meer een manier om invloed te kunnen uitoefenen op maatschappelijke ontwikkelingen. Het blijft echter de vraag in hoeverre deze benaderingen aansluiten bij de percepties van leefbaarheid onder bewoners.

6

Drie generaties jongeren in Noord-Groningen

Inleiding

De leefbaarheid van een gebied is van belang voor de bewoners. Zij hebben elke dag te maken met omgevingsfactoren die zorgen voor een goede of slechte ervaren leefbaarheid. Naast een wetenschappelijk en bestuurlijk perspectief is het hier van belang om de percepties van bewoners over leefbaarheid en regionale identiteiten van Noord-Groningen te onderzoeken. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de jeugd van bewoners in Noord-Groningen. Jongeren in plattelandsgebieden worden vaak behandeld als een marginale groep.¹ Dit betekent dat aangenomen wordt dat ze weinig invloed hebben op de ontwikkelingen in hun gebied. Hoe hebben jongeren dat zelf ervaren en hoe gingen ze daar mee om? Door in te gaan op ruimtelijke ervaringen in het dagelijkse leven van jongeren is het mogelijk om te analyseren hoe dezen met leefbaarheid zijn omgaan en hoe ze regionale identiteiten toekennen aan Noord-Groningen.

In de tweede helft van de twintigste eeuw zijn de mogelijkheden voor bewoners in Noord-Groningen veranderd. Om te onderzoeken hoe dat in zijn werk ging zijn interviews afgenomen met drie generaties Noord-Groningers. De respondenten waren jong (tussen de twaalf en twintig) in de jaren vijftig, jaren zeventig of jaren negentig. De regio Noord-Groningen wordt in dit verband gezien als een verzameling van ruimtelijke ervaringen.² Om te analyseren welke betekenis respondenten geven aan de concepten leefbaarheid en regionale identiteit in hun dagelijkse leven is gebruik gemaakt van een analytisch onderscheid tussen economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies. Samen vormen deze dimensies de leefwereld van een persoon.³

Hoe plattelandsjongeren het leven in Noord-Groningen hebben ervaren, is afhankelijk van allerlei factoren zoals woonplaats, geslacht, leeftijd, sociaal-economische achtergrond, religie, opleiding, werk, levenswijze, en de sociale omgeving. Speciale aandacht is in dit hoofdstuk gegeven aan veranderingen in de tijd. Uit de resultaten blijkt dat de generaties verschillende waarden hechten aan de economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensie. Dit heeft deels te maken met ervaringen uit de jeugd. De ervaren leefbaarheid wordt door de oudste generatie vooral geassocieerd met werk. Voor de jongere generaties is werk nog steeds belangrijk, maar de invloed van sociale relaties en ruimtelijke kenmerken neemt toe voor hen. Het zijn echter niet alleen verschillen tussen

Twee kinderen aan de voet van de toren van de hervormde kerk van Obergum, circa 1962.

generaties die een rol spelen in de ervaren leefbaarheid. De verbondenheid met Noord-Groningen is voor een gedeelte van de respondenten vooral bepaald door de sociale relaties in het gebied en een andere gedeelte voelt zich vooral verbonden met het landschap.

Historiografie: jongeren als sociale groep

In de historische wetenschappen hebben jongeren, en specifiek plattelandsjongeren, weinig aandacht gekregen. In het verleden werd de categorie 'jongeren' niet onderscheiden.⁴ Personen tussen de twaalf en twintig jaar werden aangeduid als kind of als volwassene. In de praktijk betekende dit in veel plattelandssamenlevingen dat een kind volwassen werd als hij of zij ging werken of trouwen.⁵ De leeftijd waarop dit omslagmoment plaatsvond was meestal afhankelijk van de context. In de negentiende eeuw werd het onderscheid tussen kind en volwassen zijn steeds duidelijker en vanaf het begin van de twintigste eeuw werd meer aandacht geschonken aan de overgangsfase van kind naar volwassen.⁶ Iemand die in deze overgangsfase zat was een 'adolescent' of een 'jongere'.

Dat jongeren als afzonderlijke sociale groep aandacht kregen is te verklaren uit de verbetering van onderwijsmogelijkheden aan het eind van de negentiende eeuw.⁷ Onderwijs was lange tijd vooral weggelegd voor de elite. Door overheidsmaatregelen, zoals de leerplichtwet uit 1900 en studiefinanciering, konden en moesten alle jongeren naar school.⁸ Vanaf de jaren twintig besteedde het Rijk steeds meer geld aan onderwijs en stelde het striktere eisen aan de inhoud daarvan. De overheid streefde een tweeledig doel na met deze maatregelen. Door middel van onderwijs moest de modernisering van een traditioneel agrarische samenleving naar een moderne industriële samenleving plaatsvinden. Daarnaast zou onderwijs de toekomstperspectieven voor jongeren verbeteren, ongeacht de sociaal-economische achtergrond. Om dit te bereiken breidde de overheid het aantal middelbare scholen fors uit.

Tot de Tweede Wereldoorlog waren het hoofdzakelijk volwassenen die bepaalden hoe het leven van jongeren eruit zag en welke plaats zij in de maatschappij innamen. Na de oorlog kwam hier verandering in. In de wederopbouwconomie was er een relatief omvangrijke vraag naar arbeid van jongeren. Daardoor konden ze veel eerder inkomen verwerven dan hun ouders die veelal opgroeiden in de moeilijke jaren van het Interbellum. Dit vormde de basis voor het ontstaan van een eigen jongerencultuur. Jongeren konden steeds meer hun eigen weg gaan. Hiermee werd voor jongeren en door hen zelf een eigen plaats in de samenleving gecreëerd en werden ze door volwassenen gezien en benaderd als cultureel anders.⁹ Jongeren zijn echter geen homogene groep en er ontstonden dan ook vele verschillende subculturen

in de tweede helft van de twintigste eeuw. Plattelandsjongeren hadden ook te maken met de bovenstaande ontwikkelingen, maar door historici is weinig onderzoek gedaan naar specifiek plattelandsjongeren. De meeste historische literatuur over het platteland gaat over op de periode voor 1940 en vooral over volwassenen.¹⁰

In de sociale wetenschappen, zoals geografie en sociologie, bestond na de Tweede Wereldoorlog meer aandacht voor jongeren. Hoe ze werden benaderd verschilde per periode.¹¹ Vooral de constructie van jongeren als een sociale groep met eigen karakteristieken en gedrag kreeg wetenschappelijke aandacht. In de jaren vijftig was de aandacht voor plattelandsjongeren beperkt en concentreerde deze zich vooral op algemene plattelandsproblemen: migratie en het tekort aan werkgelegenheid.¹² Jongeren werden gezien als extra kwetsbaar voor de veranderingen op het platteland. Tegenwoordig wordt onderzoek naar plattelandsjongeren nog steeds beïnvloed door het thema migratie.¹³ In de jaren zeventig werden jongeren meer beschouwd als een aparte groep en ging de aandacht van de sociale wetenschappers vooral uit naar sociale kwesties, zoals woonomstandigheden, het sociale leven, alcohol- en druggebruik, seksualiteit en jongerencultuur.¹⁴ In de jaren negentig richtten onderzoekers zich op de sociale posities die jongeren innamen in de samenleving, het persoonlijke leven en identiteitsvorming van jongeren.¹⁵ Jongeren werden behandeld als actieve actoren met eigen belangen, maar het onderzoek gebeurde vooral vanuit een volwassenen perspectief. Dit betekende dat er onderzoek werd gedaan over jongeren, maar niet met jongeren.¹⁶

Een raamwerk voor ervaringen met het platteland

Vanaf eind jaren negentig is de aandacht voor plattelandsjongeren in de sociale wetenschappen toegenomen.¹⁷ In 2002 verscheen in *Journal of Rural Studies* een themanummer over plattelandsjongeren. In het inleidende artikel presenteerde de geografe Ruth Panelli een strategie voor onderzoek daarnaar.¹⁸ Om het leven van jongeren te analyseren, onderscheidde Panelli onderling verbonden dimensies: politieke, economische, sociale, culturele en ruimtelijke. Bij een onderzoek naar hoe jongeren hun leefwereld ervaren zijn deze dimensies goed toepasbaar. Op basis daarvan kunnen mensen een identiteit construeren van de regio waar ze wonen.¹⁹ Ze vormen de basis voor de binding die mensen met hun regio hebben.²⁰ De dimensies die Panelli onderscheidt vormen een raamwerk voor het identificatieproces van jongeren met hun regio. In de tijd kan de invloed en de betekenis van de dimensies veranderen. In mijn onderzoek wordt gebruik gemaakt van economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies en deze worden in de tijd vergeleken.²¹ Deze benadering is ook in het volgende hoofdstuk over Noord-Groningse vrouwen gebruikt.

Jongeren worden hier gezien als actieve actoren met hun eigen mogelijkheden, competenties en activiteiten.²² De beschikbare mogelijkheden van jongeren zijn echter niet onbeperkt. De econoom Amartya Sen en de filosofe Martha Nussbaum onderscheiden in de *capabilities approach* twee soorten mogelijkheden: degenen die gerealiseerd worden en de alternatieve mogelijkheden (*capabilities*).²³ De mogelijkheden die gerealiseerd worden geven informatie over de activiteiten van iemand (*agency*). De gerealiseerde en de alternatieve mogelijkheden gezamenlijk vormen de omgeving (in de meest algemene zin van het woord) waarin iemand leeft. De mogelijkheden die iemand heeft kunnen verschillen per persoon. Dit ligt aan individuele- en omgevingskenmerken. In dit hoofdstuk wordt vooral ingegaan op de omgevingskenmerken in Noord-Groningen. Die worden beïnvloed door wat de socioloog Anthony Giddens *structure* noemt. De samenhang tussen het individuele gedrag (*agency*) en de maatschappelijke structuur uit zich in instituten met directe en indirecte regels en middelen.²⁴

De mogelijkheden en daarmee het leven van jongeren op het platteland wordt bepaald door de economische dimensie. De regionale economische structuur heeft invloed op het lokaal aangeboden onderwijs en de lokale werkgelegenheid voor jongeren. In *Bedreigd bestaan* werd geconcludeerd dat veel Noord-Groningse jongeren bij gebrek aan werkgelegenheid op zoek gingen naar inkomen in andere gebieden.²⁵ Ook in de jaren tachtig en negentig zijn de carrièremogelijkheden in plattelandsgebieden nog steeds minder goed dan in stedelijke gebieden.²⁶ De arbeidsmarkt wordt wel gescheiden in een nationale (goed betaald en veel carrièremogelijkheden) en een regionale arbeidsmarkt (slechter betaald, onzeker, ondergewaardeerd en met minder carrière-perspectieven). Door het toenemende belang dat gehecht wordt aan diploma's is de wens tot het volgen van een opleiding ook een belangrijke motief geworden voor de migratie van plattelandsjongeren.²⁷ Sinds de jaren negentig constateren sociale wetenschappers dat het aanbod van onderwijs op het platteland beperkt is en dat daardoor jongeren vaak naar steden migreren. Omdat zowel de arbeids- als de onderwijsmogelijkheden minder goed zijn op het platteland worden achterblijvers soms gezien als minder succesvolle jongeren.²⁸

Het accent in de literatuur lag op migratie, zodoende zijn vooral de negatieve economische aspecten van het platteland voor jongeren belicht. Er zijn ook jongeren die op het platteland blijven wonen en zichzelf als succesvol zien. Ze zien en ervaren het platteland waarschijnlijk anders dan de migrerende jongeren.²⁹ De migratie van jongeren kan voor de achterblijvende groep een vicieuze neerwaartse spiraal teweeg brengen. Als jongeren migreren, kan dit bijvoorbeeld consequenties hebben voor de bestaansmogelijkheden van een school en daarmee de ervaren leefbaarheid van een dorp. De aanwezigheid van een school in een dorp wordt tegenwoordig vaak beschouwd als een

belangrijke factor voor de leefbaarheid van een dorp.³⁰ Het zijn niet alleen negatieve ontwikkelingen, die het leven op het platteland bepalen. Het platteland kent ook positief gewaardeerde ontwikkelingen.³¹

Vanaf de jaren zeventig wordt het platteland gezien als een veilige en vertrouwde samenleving waarin mensen dicht bij de natuur leven.³² Sommige volwassenen beschouwen de sociaal-culturele en ruimtelijke omgeving op het platteland als geschikter om kinderen in op te voeden dan die van de stad.³³ Sinds de jaren negentig hebben verscheidene sociale wetenschappers aangetoond dat het om een rurale idylle gaat en dat de plattelandsrealiteit complexer is. De geografe Gill Valentine analyseerde het hedendaags plattelandsbeeld en kwam tot de conclusie dat volwassenen het platteland idealiseren om zo te verantwoorden dat ze hun kinderen erin laten opgroeien.³⁴

Uit het gedrag van volwassenen blijkt toch dat het platteland niet helemaal de ideale omgeving is om kinderen groot te brengen. Geograaf Hugh Matthews en anderen interviewden plattelandsjongeren in Groot-Brittannië.³⁵ Uit de interviews bleek dat de jongeren vaak beperkingen kregen opgelegd. Bijvoorbeeld: rondhangende jongeren in openbare ruimten passen niet in de rurale idylle van rust die volwassenen hebben.³⁶ Hierdoor kunnen in een plattelandsgemeenschap over het gebruik van openbare ruimte conflicten ontstaan tussen jongeren en volwassenen, en ook tussen groepen jongeren en tussen jongens en meisjes.³⁷ Jongeren krijgen zo een aparte plaats in de gemeenschap toebedeeld. Met het gebrek aan voorzieningen is het platteland daarom voor sommigen een saaie bedoening. In de Engelstalige literatuur wordt dit *rural dull* genoemd.

De economische en de sociaal-culturele dimensie kunnen worden beïnvloed door de ruimtelijke. Op het platteland is de fysieke afstand naar voorzieningen, werk, school en vrienden vaak groter dan in de stad.³⁸ Tussen 1950 en 2000 zijn afstanden naar voorzieningen op het platteland groter geworden door de schaalvergroting. Voor jongeren kan afstand invloed hebben op hun sociale leven, bijvoorbeeld op de mogelijkheden om uit te gaan. Door gebrek aan openbaar vervoer, vooral op de uitgaanstijden, hebben jongeren eigen vervoer nodig om uit te gaan. Bij een gebrek aan vervoer kan de relatieve afstand groot zijn. De geografe Cheryl Dunkley constateerde onder Noord-Amerikaanse plattelandsjongeren dat vooral jongens als een soort tegenreactie op de beperkingen in hun directe omgeving een regionaal sociaal netwerk creëerden.³⁹ Als er in het eigen dorp geen geschikte uitgaansgelegenheden waren, gingen de plattelandsjongeren naar andere plaatsen. Dit bracht echter soms gevaarlijke situaties met zich mee door bijvoorbeeld alcohol in het verkeer.

Dat het platteland een saaie boel is voor jongeren is een hedendaags beeld dat door veel sociale wetenschappers wordt geschetst. Dit betekent niet dat er geen plattelandsjongeren zijn die het platteland anders ervaren. Plattelands-

jongeren vormde een diverse en heterogene groep die te maken had met dezelfde sociaal-culturele onderwerpen als stadsjongeren, zoals op stap gaan, verliefd worden en de puberteit.⁴⁰ Hoe plattelandsjongeren het leven op het platteland ervaren, in dit geval de leefbaarheid van Noord-Groningen, is afhankelijk van allerlei factoren. Om dit gestructureerd te onderzoeken is een onderscheid gemaakt tussen economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensie.⁴¹

Jongeren zijn niet alleen afhankelijk van hoe de bestaande economische, sociaal-culturele en ruimtelijke omstandigheden zich aandienen. Als actieve actoren kunnen ze zelf mede vorm geven aan de verschillende dimensies. Ze oefenen zelf invloed uit op de mogelijkheden die ze hebben en kunnen dus ook hun eigen ervaringen scheppen. De samenhang die Giddens onderscheidde tussen *agency* en *structure* blijkt dus tweezijdig te zijn. Giddens noemt dit *duality of structure*.⁴² Deze actorbenadering hangt samen met de toenemende individualisering van jongeren: ze zijn vooral op zelfontwikkeling gericht en niet langer op de ontwikkeling van een gemeenschap of familie.⁴³

In het sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat in de bovenstaande alinea's aan bod is gekomen wordt weinig aandacht besteed aan twee onderwerpen: veranderingen in de tijd en jongeren die op het platteland blijven wonen. Plattelandsgebieden zijn dynamisch en daardoor veranderen ook de mogelijkheden voor jongeren. Het meeste onderzoek is echter een momentopname, waardoor het tijdselement mist. Daarnaast hebben achterblijvende jongeren weinig aandacht gekregen in de literatuur.⁴⁴ Hoe ervaren zij de leefbaarheid in Noord-Groningen en wat maakt het dat ze in Noord-Groningen zijn blijven wonen? De geograaf Frans Thissen geeft aan dat de migratieintenties van jongeren te relateren zijn aan de manier waarop ze zich identificeren met hun regio.⁴⁵ Jongeren die zich sterk verbonden voelen, migreren minder snel. In dit onderzoek wordt dieper ingegaan op de ervaringen in verschillende tijdspannen van 'jongeren' die in Noord-Groningen zijn blijven wonen.

Onderzoeksmateriaal

In dit hoofdstuk gaat het om de veranderingen in de percepties van leefbaarheid en regionale identiteiten van inwoners die hun jeugd in Noord-Groningen hebben doorgebracht en er tegenwoordig weer of nog steeds wonen. Het empirische materiaal bestaat uit interviews met inwoners. Deze 'blijvers' kunnen een beeld geven van hoe Noord-Groningen is veranderd of hetzelfde is gebleven. Door dit selectiecriterium was het mogelijk dat de respondenten de situatie in hun jeugd konden vergelijken met hoe de situatie tegenwoordig is in Noord-Groningen. Daarnaast zijn de respondenten geselecteerd op basis van hun leeftijd. Omdat het onderzoek ingaat op een periode van vijftig

	Jongeren			Vrouwen	
Afgenomen door	KGM	Bachelorgroep	Masterstudente	KGM en student-assistent	Bachelorgroep
Aantal	20	15	30	26	16
Onderwerp	Dagelijks leven	Jeugd in een dorp	Onderwijskeuze	Dagelijks leven	Gender en religie
Locatie	Noord-Groningen	Usquert	Onderdendam	Noord-Groningen	Ulrum
Analyse	MaxQDA	Beeldvorming	Beeldvorming	MaxQDA	Beeldvorming

Figuur 6.1: Overzicht van de verschillende typen interviews in de groepen jongeren en Vrouwen.

jaar is gekozen om drie leeftijdscategorieën te ondervragen. De respondenten behoorden tot de leeftijdscategorieën: jong in de jaren vijftig (34), jong in de jaren zeventig (39) en jong in de jaren negentig (34). De sociaal-economische en religieuze achtergrond was divers. Door in te gaan op drie generaties 'jongeren' worden eventuele veranderingen en constanten in de tijd die invloed kunnen hebben op de ervaren leefbaarheid en regionale identiteit onderzocht.

In totaal zijn 107 Noord-Groningers over hun dagelijkse leven geïnterviewd. De respondenten zijn verzameld door middel van contactpersonen en de sneeuwbalmethode. De interviews zijn in vijf groepen te verdelen: 65 gaan specifiek in op een jeugd van mannen en vrouwen in Noord-Groningen. Een aantal van de 'jongeren' respondenten heeft in de jaren zeventig ook al meegedaan aan een onderzoek naar leefbaarheid in Noord-Groningen.⁴⁶ 45 Van de in totaal 64 interviews met 'jongeren' zijn afgenomen door bachelorstudenten Sociale Geografie en Planologie en een masterstudente Culturele Geografie. De bachelorstudenten hebben inwoners uit het dorp Usquert geïnterviewd.⁴⁷ De masterstudente heeft inwoners uit het dorp Onderdendam geïnterviewd.⁴⁸ Naast deze 'jongeren' zijn 42 vrouwen geïnterviewd, waarvan ook een gedeelte (16) door bachelorstudenten is afgenomen.⁴⁹ Deze interviews zullen uitgebreid behandeld worden in het volgende hoofdstuk. Voor een overzicht van alle respondenten en enkele kenmerken zie bijlage 5. Zie ook figuur 6.1.

Met de respondenten zijn semi-gestructureerde interviews afgenomen. Ze konden zo in hun eigen woorden hun persoonlijke verhalen en ervaringen rond een aantal vaste thema's vertellen.⁵⁰ Hierdoor kon een beeld worden gevormd van de verschillende dimensies die invloed hadden op het dagelijkse leven van de respondenten en hoe ze daar zelf op reageerden. Door deze benadering komen onderwerpen naar voren, die in andere (historische) bronnen niet makkelijk te vinden zijn.⁵¹ Door de ervaringen van 'jongeren' in Noord-Groningen te onderzoeken, wordt geanalyseerd hoe zij zich identificeren met hun regio. In de literatuur wordt aangenomen dat de sociale dimensie, dus contacten met vrienden, familie en sociale netwerken, een belangrijke invloed heeft op identiteitsvorming.⁵² De lokale gemeenschap kan gezien worden als een voorname factor voor identiteitsvorming.⁵³ Naast sociale contacten is ook de plaats van belang.⁵⁴ In de interviews is expliciet niet gevraagd naar regionale identitei-

ten en leefbaarheid. Dit zou namelijk al betekenis en een vanzelfsprekendheid hebben gegeven aan de begrippen en zou sturend zijn geweest voor de respondenten.⁵⁵ Daarom is door middel van algemene vragen over het dagelijkse leven en de plaatsen waar dit zich afspeelde, gezocht naar de betekenissen die leefbaarheid en regionale identiteiten hadden voor de respondenten.

Door het semi-gestructureerde karakter van de interviews was het mogelijk om met behulp van het tekstanalyseprogramma MaxQDA 2010 een inhoudsanalyse van de interviews uit te voeren.⁵⁶ De getranscribeerde interviews zijn met behulp van een schema gecodeerd. Zo konden de tekstfragmenten onderling vergeleken worden op verbanden en onregelmatigheden. Zie bijlage 6 voor de resultaten van het codeschema.

Als aanvulling op de interviews is gebruik gemaakt van onderzoeksrapporten over jongeren uit de verschillende perioden. Deze worden gebruikt als vergelijkings- en discussiemateriaal. Omdat onderwijs over het algemeen een belangrijke dagelijkse bezigheid van jongeren is, krijgt onderwijs relatief veel aandacht in dit hoofdstuk. Met een kleine tiental (oud) onderwijzers en (oud) directeurs van Noord-Groningse middelbare scholen is gesproken over het onderwijs in Noord-Groningen. Samen met het voorhanden zijnde literatuur- en archiefmateriaal dragen deze interviews bij aan een beeldvorming over de mogelijkheden voor jongeren in Noord-Groningen.

Drie generaties jongeren

Om het brede scala aan onderwerpen dat in de interviews naar voren kwam te kunnen analyseren zijn drie hoofdthema's onderscheiden: economisch, sociaal-cultureel en ruimtelijk. De onderstaande tabel geeft aan hoe vaak een thema gecodeerd is in 44 interviews.⁵⁷ De interviews van de bachelor en masterstudenten zijn hierin niet opgenomen. Deze waren niet geschikt voor een vergelijking, omdat ze op enkele specifieke aspecten gericht waren.

Uit de tabel in figuur 6.2 is op te maken dat het vaakst een sociaal-culturele code is toegekend aan een tekstgedeelte (49,1 procent). Dit betekent dat het meest is gesproken over onderwerpen zoals gemeenschap, familie, vrienden, sociale activiteiten en religie. Economische onderwerpen, zoals onderwijs en werk, werden daarna het vaakst gecodeerd en dus besproken (36,9 procent). De respondenten gaven de minste aandacht aan ruimtelijke onderwerpen (14 procent), zoals het landschap en afstanden. Deze verdeling is deels afhankelijk van de vraagstelling tijdens de interviews. De interviewvragen hadden relatief veel aandacht voor sociaal-culturele en economische onderwerpen. Door het semi-gestructureerde karakter van de interviews was er echter ook ruimte voor eigen inbreng van de respondent en is vergelijking tussen de generaties mogelijk.

	Jaren vijftig	Jaren zeventig	Jaren negentig	Totaal
Economisch	39,7	37,2	33,7	36,9
Sociaal-cultureel	51	48,3	47,9	49,1
Ruimtelijk	9,3	14,4	18,4	14
Aantal respondenten	12	18	14	44

Figuur 6.2: Resultaat inhoudsanalyse van interviews met jongeren en vrouwen in procenten.

Een vergelijking tussen de generatiegroepen geeft een verandering aan in de mate waarin over bepaalde onderwerpen werd gesproken. De sociaal-culturele dimensie laat een lichte afname zien naar mate de respondenten jonger worden. De verschillende onderwerpen die onder deze dimensie vallen, zoals familie en vrijetijdsactiviteiten, laten een groter verschil zien tussen de generaties. In de paragraaf over sociaal-culturele ontwikkeling zal dieper op dit onderscheid worden ingegaan. De respondenten die jong waren in de jaren vijftig praatten ook het meeste over economische onderwerpen. De aandacht voor ruimtelijke onderwerpen nam daarentegen toe naar mate de respondenten jonger waren. De kwantificering zegt echter niets over hoe er over de onderwerpen werd gesproken.

Economische dimensie

Een belangrijke reden voor veel jongeren om het platteland te verlaten is het volgen van een opleiding of het vinden van een baan.⁵⁸ Het is niet verwonderlijk dat de onderwerpen opleiding en werk tot de meest besproken onderwerpen horen in de interviews. Vooral de oudste generatie sprak relatief veel over werk (gemiddeld één vijfde van het interview). Het generatieverschil is te verklaren door de economische ontwikkeling van een wederopbouw-economie in de jaren vijftig naar een welvaartsstaat in de jaren negentig.⁵⁹ De jongste generatie gaf meer aandacht aan opleiding (ook bijna één vijfde van het gesprek). Dit omdat ze ten tijde van het interview ook meer tijd in de schoolbanken had doorgebracht dan op de arbeidsmarkt.

‘Jeugd is natuurlijk school’

Tussen 1950 en 2000 heeft onderwijs een steeds belangrijker plaats gekregen in het leven van jongeren. Per generatie ging de gemiddelde leeftijd tot wanneer de respondent naar school ging omhoog. In de jaren vijftig gingen de respondenten gemiddeld tot zestienjarige leeftijd naar school, voor de jaren zeventig-groep was dit gemiddeld twee jaar langer en de jaren negentig-groep volgde gemiddeld tot hun twintigste een opleiding. Dit was deels een gevolg van overheidsbepalingen die vanaf de negentiende eeuw onderwijs stimuleerden. De leerplichtige leeftijd ging omhoog en het werd financieel mogelijk om

langer naar school te gaan. Deels was de toegenomen leeftijd het resultaat van toenemende waarde die in de maatschappij gehecht werd aan onderwijs.⁶⁰ De respondenten besteedden een groter deel van hun dagelijkse leven aan het volgen van onderwijs. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een respondente antwoorde op de vraag welke jeugdherinneringen ze had: 'Jeugd is natuurlijk school' (RJ15).⁶¹

De meeste respondenten gingen naar de lagere school in hun eigen dorp. Voor alle generaties speelde bij de keuze voor een lagere school de factor religie een rol. De meeste dorpen hadden meerdere lagere scholen. Als gevolg van de schoolstrijd in de negentiende en begin van de twintigste eeuw waren er naast de openbare scholen ook scholen op bijzondere religieuze grondslag opgericht.⁶² Hoe religie invloed had op de schoolkeuze blijkt uit het verhaal van deze gereformeerd vrijgemaakte respondent. In eerste instantie ging de respondent in de jaren vijftig naar de bijzondere school in zijn dorp. Toen hij in de derde klas zat, werd enkele dorpen verderop een gereformeerd vrijgemaakte school geopend en zijn ouders stuurde hem naar daarheen. De respondent vertelde: 'De dr. K. Schilderschool [in Bedum – KGM] was toen een vrij grote school, bijna 300 leerlingen. Ze kwamen uit de hele provincie, ze kwamen uit Leens, uit Uithuizen, zelfs uit Bierum, Oosternieland, Westernieland en Ap-pingedam' (RJ6). Nog maar net afgescheiden van de Gereformeerde Kerken werkten de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in de jaren vijftig hard aan het tot stand brengen van een eigen zuil.⁶³ Onderwijs was daar onlosmakelijk mee verbonden.

Om in bijzonder onderwijs te voorzien creëerden de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een regionaal scholennetwerk. Het bovenstaande citaat geeft weer dat de kinderen uit heel Noord-Groningen kwamen. Ervan uitgaand dat regionale contacten bijdragen aan regionale bewustwording en regionale identiteitsvorming, kan worden aangenomen dat de regionale benadering van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) bijdroeg aan een regionale bewustwording van deze kinderen.⁶⁴ Het is echter een regionaal netwerk dat zich beperkte tot een religieuze groep en dus maar van een klein deel van de Noord-Groningse bevolking. In 1960 was bijna acht procent van de bevolking gereformeerd vrijgemaakt. Zoals dezelfde respondent zei: 'De vrijgemaakte wereld was toen nog een tijd van het isolement' (RJ6). De regionale oriëntatie was gericht op het eigen geloof en noodzakelijk om bepaalde voorzieningen in stand te houden. Van een regionale identiteitsvorming, zoals Paasi die onderscheidt, waarbij institutionalisering optreedt als gevolg van de relatie tussen individuen en groepen, is hierdoor geen sprake.⁶⁵ Voor de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) waren religieuze waarden belangrijker dan regionale.⁶⁶

Het gebouw van de hbs in Warffum in de jaren zestig.

Een middelbare school kiezen

Aan het einde van de lagere school ontstond voor alle respondenten een keuzemoment over het voortgezet onderwijs. De Noord-Groningse jongeren konden uit Noord-Groningse scholen of scholen in Appingedam, Delfzijl, Groningen of provincie Friesland kiezen (zie bijlage 3). De onderwijsmogelijkheden worden bepaald door persoonlijke en omgevingsfactoren.⁶⁷ Een leerling heeft individuele kenmerken, zoals interesses en intelligentie, die bij een opleidingsniveau passen. De lagere-schoolleraar en vanaf de jaren zeventig de uitkomsten van de Cito-toets bepaalden vooral het niveau van het onderwijs dat gevolgd zou gaan worden. De keuze voor het type werd daardoor duidelijk, zoals deze mannelijke respondent uit de jaren zeventig-groep zei: 'Het studieadvies na de Cito-toets was gewoon havo' (RJ8). Als het niveau bepaald was dan was nog niet meteen duidelijk welke school het zou worden. Omgevingsfactoren, zoals praktische mogelijkheden betreffende de afstand en de vervoersmogelijkheden, hadden ook invloed op de keuzemogelijkheden. 'Dan de enige in de buurt destijds was, denk ik, de havo in Appingedam, of het Fivelcollege in Delfzijl' (RJ8), vertelde de eerder aangehaalde respondent. Deze had twee keuzemogelijkheden, maar: 'Gezien de christelijke achtergrond werd het het Fivelcollege' (RJ8). Het Fivelcollege werd de gekozen mogelijkheid voor deze respondent. Het alternatief, het Ommelander College in Appingedam, was door de religieuze achtergrond van de respondent uiteindelijk geen optie.

Uit bijlage 3 blijkt dat het onderwijsaanbod in Noord-Groningen veranderde. Hierdoor waren de mogelijkheden per generatie verschillend. Zoals uit het bovenstaande proces bleek, waren niet alleen praktische overwegingen belangrijk, maar hadden sociaal-culturele factoren duidelijk invloed op de

schoolkeuze. Dit wordt ook bevestigd in de scriptie van Anne Holterman over onderwijskeuze in Onderdendam.⁶⁸

In de jaren vijftig speelde ook sociaal-economische afkomst een belangrijke rol in de schoolkeuze. In Warffum stond een openbare hbs. Dit was een school die bekend stond als een school voor gegoede boerenkinderen.⁶⁹ Een respondent uit de jaren-vijftig-groep van boerenafkomst ging naar deze school: 'Daar waren boerenkinderen bij, maar ook van middenstand, uit de arbeiderskringen waren een paar leerlingen. Het was eigenlijk wel een gemengd gezelschap, maar waar wel de boeren en de middenstand de overhand hadden' (RJ1). In zijn ogen was door de aanwezigheid van enkele arbeiderskinderen de school gemengd. Een leeftijdsgenoot die ook op de hbs zat, nuanceerde dit beeld:

'Als ik kijk in onze klas zaten een stuk of vijf kinderen die niet van, uh ja hoe moet je dat zeggen, van een minder sterk milieu kwamen. Het waren echt de hele goede kinderen, hele goede leerlingen vaak, die op de lagere school er zo met de kop en de schouders boven uitstaken, dat die ouders onder druk gezet zijn om ze naar zo'n school te sturen. De meesten hadden daar geen belang bij'.

Even later in het interview vertelde ze over dit onderwerp: 'er zijn ook genoeg mensen die er wel heen konden, maar die vonden dat niet voor ons soort mensen' (RJ2).

Door het gebruik van '*ons soort mensen*' en '*van een minder sterk milieu*' geeft deze respondente aan dat er in haar optiek in Noord-Groningen een onderscheid heerste en dat de mogelijkheden voor sociale groepen verschillend waren. Arbeiderskinderen konden in theorie naar de hbs, maar in de praktijk lag dit anders. In Usquert, een dorp dat bekend stond om zijn tegenstellingen tussen arbeiders en boeren, was het voor de arbeiderskinderen duidelijk. 'De boeren gingen naar de hbs en het gewone arbeidersvolk die (sic) ging naar Uithuizen, die gingen naar de technische school. Zo zat het vroeger' (RUS4), vertelde een arbeiderszoon uit de jaren-vijftig-groep. Hoewel de sociale structuren, zoals religie en sociaal-economische afkomst, bepalend bleven, werd onderwijs wel steeds meer een manier om te ontkomen aan de vaste sociaal-economische patronen op het platteland. In vergelijking met hun ouders konden arbeiderskinderen een opleiding volgen en dat gaf hun de mogelijkheid om niet meer het ongeschoolde en slecht betaalde werk in de landbouw te doen.⁷⁰

In *Bedreigd bestaan* was weinig aandacht voor onderwijs, waarschijnlijk omdat het in de jaren vijftig geen zorgen baarde. Het onderwijsaanbod in de regio groeide immers door de oprichting van lagere technische scholen en huishoudscholen. Op zich is het opmerkelijk dat onderwijs niet meer aandacht

De gemeentelijke
ambachtsschool in Wehe-
den Hoorn, circa 1960.

krijgt. In *Bedreigd bestaan* werd regionaal denken aanbevolen en onderwijs kan een middel zijn om regionale identificatie te versterken.⁷¹ Maar uit de interviews blijkt dat de jongeren uit de jaren vijftig zich vooral identificeerden met hun eigen sociale groep. De regio is in dit verband minder van belang voor het identificeringsproces. Paasi geeft aan dat de regio maar één van de vele elementen is waar mensen zich mee kunnen identificeren.⁷² In dit verband kan hetzelfde worden opgemerkt als bij het gereformeerd vrijgemaakte onderwijs: het regionale beeld was gesegmenteerd. In de jaren vijftig versterkte het onderwijs in Noord-Groningen dus vooral de groepsverschillen.

In de jaren zeventig leefde het beeld van een gesegmenteerde Noord-Groningse samenleving voort. Een arbeiderszoon uit de jaren-zeventig-groep koos bijna dezelfde woorden als de hierboven geciteerde arbeiderszoon: 'Arbeiderskinderen die gingen naar de technische school. ... Er waren twee technische scholen, één was in Wehe-den Hoorn en de andere was in Uithuizen en ja verder keek je dan ook niet' (RJ11). De sociaal-economische verschillen blijken echter voor een grote groep respondenten in betekenis afgenomen te zijn. Voor de meeste respondenten uit de jaren zeventig was de onderwijskeuze echter vooral een praktische. Een respondent die in een dorp woonde met een mavo en een huishoudschool vertelde: 'Eigenlijk ging bijna iedereen naar de mavo en iemand die iets minder goed kon leren die ging naar de huishoudschool' (RJ13). De mogelijkheden om van de gebaande wegen af te wijken werden steeds meer een optie voor de respondenten in de jaren zeventig. De individuele kwaliteiten van een leerling werden namelijk steeds belangrijker. Voor een enkeling betekende dit dat niet meer automatisch voor de dichtstbijzijnde school gekozen werd, maar voor bijvoorbeeld een school in de stad Groningen. In de paragraaf ruimtelijke dimensie wordt hier dieper op ingegaan.

Leerlingen van de Iets van
Wehe-den Hoorn, 1955.
Foto Bouchier, Groningen.

Doordat voor de grootste groep leerlingen schoolkeuze gebaseerd was op praktische beweegredenen bestond er in de jaren zeventig geen noodzaak voor scholen om een Noord-Groninger regionale identiteit uit te dragen, aangezien elke school een constante stroom van leerlingen had. De schooldirecteuren onderhielden contact met een aantal lagere scholen in de directe omgeving en daar kwamen de leerlingen vandaan.⁷³ De scholen hadden zodoende een vast verzorgingsgebied en er was amper een concurrentiestrijd tussen de verschillende scholen. Daardoor was er ook geen noodzaak om zich te onderscheiden en zodoende potentiële leerlingen aan te trekken, door bijvoorbeeld een specifieke regionale identiteit te vertonen. Dit had zodoende geen doel voor de scholen.⁷⁴ De religieuze identiteit was in dit verband veel belangrijker.

Een regionale identiteit speelde ook geen rol bij de scholen, omdat het contact tussen Noord-Groningse middelbare schoolbesturen in de jaren zeventig beperkt was. Regionaal contact was niet noodzakelijk omdat onderwijs en het onderwijsaanbod een nationale aangelegenheid waren. Van een Noord-Groningse regionale onderwijsinstitutionalisering was amper sprake. Regionale institutionalisering is één van de fasen die Paasi onderscheidde in zijn regiovormingsmodel (zie figuur 1.1).⁷⁵ Docenten van verschillende scholen hadden wel onderling contact. Dit was hoofdzakelijk gericht op onderwijskundige zaken, bijvoorbeeld om ontwikkelingen in het vakgebied bij te houden.⁷⁶

De jaren zeventig blijken een keerpunt te zijn voor het onderwijsaanbod in Noord-Groningen. Samenwerking tussen de Noord-Groningse scholen bleek noodzakelijk om te kunnen blijven bestaan. Door de schaalvergroting volgende op de Mammoetwet uit 1968 werden leerlingenaantallen steeds belangrijker en er ontstond geleidelijk een strijd om leerlingen. De samenwerking werd deels aangestuurd van bovenaf door het ministerie van Onderwijs. Hierbij werd niet altijd rekening gehouden met al bestaande contacten.⁷⁷ De provinciegrens was bepalend voor de ambtenaren van het ministerie. Door de strenger wordende regels omtrent leerlingenaantallen kwamen veel Noord-Groningse scholen in de problemen. De (noodgedwongen) samenwerking resulteerde in fusies. Ook sloten enkele scholen hun deuren eind jaren zeventig en begin jaren tachtig (zie bijlage 3). Bij deze fusies bleef religieuze achtergrond een belangrijke rol spelen. Alleen in Loppersum was het mogelijk om in 1989 een openbare en een bijzondere school te laten fuseren.⁷⁸

Voor de respondenten uit de jaren negentig was het onderwijs aanbod in Noord-Groningen afgenomen. Dit lijkt in eerste instantie een verschraling van het onderwijs te betekenen. Voor de mogelijkheden van de jongeren bleek dit echter niet het geval. Doordat de middelbare scholen uit de kleine dorpen verdwenen, moesten leerlingen verder reizen voor onderwijs. Hierdoor ontstonden meer keuzemogelijkheden. Kwaliteit van onderwijs werd belangrijker en praktische argumenten hadden daardoor soms minder invloed. Toen de mavo in Middelstum fuseerde met de mavo in Bedum, bleek dat niet alle Middelstummer leerlingen naar Bedum gingen. Een oud-docent van de Middelstummer mavo zei: 'Ze stapten in de bus in Middelstum, misschien ook wel op de fiets, maar zeg maar even bus. En dan zeiden sommige ouders ook wel, ze zitten nu eenmaal in de bus en blijf maar zitten en ga maar naar Groningen'.⁷⁹

Een groot gedeelte van de respondenten uit de jaren-negentig-groep ging naar een middelbare school in Noord-Groningen. Ondanks toenemende vervoersmogelijkheden bleek bij deze respondenten toch vooral de praktische overweging het zwaarst te wegen in de keuze. Zoals een respondent uit de jaren negentig-groep aangaf:

'Mijn ouders hebben wel een religieuze achtergrond en het liefst zouden ze me ook naar christelijk onderwijs sturen, maar dan zou ik naar Groningen moeten. Maar toen zeiden ze: weet je wat, je hebt een hele goede school hier drie kilometer verderop, en we vinden het nogal belastend als je dertig kilometer verderop naar school zou gaan' (RJ20).'

Deze respondent is daarom naar de dichtstbijzijnde school gegaan. Doordat de nog aanwezige scholen in de jaren negentig niet meer automatisch van een constante toestroom van leerlingen konden uitgaan, ontstond er een promo-

Figuur 6.3: Logo van Het Hogeland College, ontworpen door Aizo Betten, als docent tekenen verbonden aan die school. Collectie HHC, Warffum.

tiēcāmpagne rondom de schoolkeuze. Met open dagen, folders en aanverwante artikelen probeerden scholen leerlingen te trekken. Het was een algemeen patroon dat scholen reclame gingen maken. De oorspronkelijke hbs in Warffum, vanaf 1993 Het Hogeland College, deed dit als een regionale school. Dat blijkt ook uit het logo. Achter de letters HHC is in blauw de Noord-Groningse kustlijn weergegeven en in geel de akkerbouwgebieden van Noord-Groningen. Het agrarische verleden van het gebied stond zo symbool voor een regionale school.

Onderwijs werd na de Tweede Wereldoorlog een algemeen recht voor jongeren. De aanwezigheid van een school wordt vaak beschouwd als een belangrijke voorwaarde voor de leefbaarheid van een dorp.⁸⁰ Door de aanwezigheid van de middelbare scholen in de grotere Noord-Groningse dorpen woonde bijvoorbeeld vaak ook een deel van de docenten daar en zij vormden een kader voor het verenigingsleven en een deel van de consumenten.⁸¹ Als in de jaren zeventig en tachtig de middelbare scholen verdwijnen, zou logischerwijze de leefbaarheid in deze dorpen afnemen. Dit blijkt echter niet uit de reacties van de respondenten.

Als de respondenten na het middelbaar onderwijs een vervolgopleiding gingen doen kon dit niet in Noord-Groningen. De respondenten uit de jaren-vijftig- en -zeventig-groep gingen vooral naar de stad Groningen. In de jaren-negentig-groep werd het gebruikelijker om ergens anders te studeren. Een respondente uit de jaren-negentig-groep die een vwo-opleiding had en daarna in Noord-Groningen bleef wonen, was één van de weinige uit haar klas die bleef. Eén andere die tijdelijk wegging vertelde:

‘Ikzelf wilde wel weg, ..., op een bepaald moment wil je wel meer van de wereld zien. Je maakt niet zoveel mee. Ik vond het erg fijn om naar de Randstad te gaan. Er gaat toch een hele andere wereld open als je van het platteland komt (RJ18)’.

Dit komt overeen met de migratie van plattelandsjongeren die in de literatuur wordt geconstateerd.⁸² Het verminderende aanbod van het middelbaar onderwijs is echter niet de reden dat jongeren weg wilden. Zoals uit het bovenstaande citaat blijkt, voorzag de stad in de behoeften die de jongere had.

Werk en verbondenheid met Noord-Groningen

Net als bij opleidingsmogelijkheden zijn de carrièremogelijkheden op het platteland vaak beperkter dan in stedelijke gebieden.⁸³ Hierdoor is naast een opleiding de werkgelegenheid een tweede belangrijke factor voor de migratie van jongeren van het platteland.⁸⁴ In de jaren vijftig werd het door de onderzoekers van *Bedreigd bestaan* als een groot probleem ervaren dat vooral jongeren wegtrokken door het gebrek aan werkgelegenheid.⁸⁵ De landbouw was eeuwenlang een grote werkgever geweest op het Noord-Groningse platteland. Na de Tweede Wereldoorlog werd steeds duidelijker dat deze werkgelegenheid in en gerelateerd aan de landbouw in Nederland afnam. In 1961 had N.H.H. Addens in opdracht van het ministerie van Landbouw en Visserij een onderzoek in Friesland en Groningen gedaan naar de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en landarbeiders.⁸⁶ Hij constateerde dat zowel boeren- als arbeiderszonen steeds minder animo hadden om in de landbouw te werken. Op het platteland was dus enerzijds een afname aan werkgelegenheid in de landbouw en anderzijds een afname aan potentiële arbeidskrachten. De structuur van de werkgelegenheid in Noord-Groningen veranderde. Landarbeiderszonen kozen massaal voor een ander beroep dan hun vaders. Omdat er in Noord-Groningen buiten de landbouw geen vervangende werkgelegenheid was, trokken deze jongeren weg.

Het aantal boeren in Nederland nam na de Tweede Wereldoorlog ook af.⁸⁷ Desondanks waren er in Noord-Groningen nog vele boerenzonen die het bedrijf van hun vader overnamen. Vaak wordt aangenomen dat deze vorm van bedrijfsovername een eeuwenoud patroon is. Enige nuancering is noodzakelijk. Addens constateerde in 1961 dat vooral bij de oude en rijke boerengeslachten die al langere tijd in Groningen woonden waarde werd gehecht aan opvolging op de boerderij.⁸⁸ Richard Paping en Erwin Karel tonen aan dat de bedrijfsovername in de familie niet zo vast stond als altijd werd gedacht.⁸⁹ Zij constateerden wel dat die in de negentiende eeuw één van de factoren was voor een goede sociale en economische gesteldheid van die familie. Vandaar dat Addens concludeerde dat vooral de rijke boeren waarde hechtten aan bedrijfsovername.

Onder mijn respondenten zaten enkele boerenzonen die de keuze hadden gemaakt om het ouderlijk bedrijf over te nemen. Zij waren overigens niet allemaal afkomstig uit oude en rijke boerengeslachten. Een respondent uit de jaren-zeventig-groep die akkerbouwer was geworden, antwoorde op de vraag waarom hij boer was geworden:

'Dat zat er altijd in. Het mooie ervan is moeilijk te omschrijven, want je bent er ingegroeid, je wist niet beter. ... Het was eigenlijk wel vanzelfsprekend dat ik de boerderij overnam. Of vanzelfsprekend, kijk als ik niet wou dan hoefde het niet natuurlijk, ik voelde er ook wel voor' (RJ9).

Stadsweg bij de kruising met de dorpsweg te Garmerwolde, 1970. Aan de weg staan nog melkbussen. Deze verdwenen uit het straatbeeld met de opkomst van het tankmelken en de Rijdende Melkontvangst in de jaren zeventig.

Deze man had de keuze om boer te worden. Omdat hij zich verbonden voelde met het boerenwerk koos hij ervoor om het bedrijf van zijn vader over te nemen.

Over akkerbouwers wordt wel aangenomen dat ze verbonden zijn met de grond waarop ze werken.⁹⁰ Deze respondent denkt hier echter vooral rationeel over. Voor hem maakte het niet zoveel uit dat zijn bedrijf in Noord-Groningen lag. 'Ik ben boer, en als land daar [ergens anders dan in Noord-Groningen-KGM] beter is of iets anders . . . , dan passen we ons daarin aan, denk ik' (RJ9). De man had een praktische benadering, als het land maar goed was om gewassen te verbouwen dan kon hij goed boer zijn. Omdat het land bij zijn boerderij in Noord-Groningen goed geschikt was voor de akkerbouw, vond hij zijn boerderij 'het mooiste plekje van de wereld' (RJ9). Als hij opgegroeid was in bijvoorbeeld Zeeland en daar boer was geworden, had hij dat waarschijnlijk het mooiste plekje gevonden. Deze respondent construeert een regionale identiteit van Noord-Groningen die nauw verbonden is aan zijn beroep. De identificatie met een gebied op basis van het beroep komt terug in het werk van Paasi. In zijn recente onderzoek uit 2012 naar het beeld dat planologen uitdragen over een gebied, geeft Paasi aan dat mensen die professioneel betrokken zijn bij een gebied vaak een beeld daarvan construeren op basis van hun beroep.⁹¹ Voor deze boer is echter de identificatie met het boer-zijn belangrijker dan zijn betrokkenheid bij Noord-Groningen.

De boer uit de bovenstaande alinea was professioneel betrokken bij Noord-Groningen, omdat hij de mogelijkheid had om er boer te zijn. Zijn vader had een boerderij, die hij kon overnemen. Voor de meeste boeren in Nederland

is opvolging de manier om boer te worden.⁹² Niet iedereen die boer wil worden heeft die mogelijkheid. Want zoals dezelfde boer later in het interview opmerkte over de mogelijkheden van zijn vrienden: 'Maar niet iedereen had de kans om op een boerderij te komen natuurlijk. Dus één ging bij bedrijfsverzorging of iemand ging bij een of ander graanhandel en een derde kwam weer op de vrachtauto' (RJ9). De boerenzoon is een voorbeeld van hoe de sociaal-economische achtergrond van de man deels bepalend was voor zijn arbeidsmogelijkheden. Het voorbeeld van de boerenzoon bevestigt de aanname dat hoewel onderwijs en persoonlijke kwaliteiten in belang toenamen voor de arbeidsmogelijkheden van jongeren, de sociaal-economische achtergrond van iemand invloed bleef houden op zijn of haar mogelijkheden.⁹³

Paasi neemt aan dat de professionele identiteit van een persoon invloed heeft op hoe regionale identiteiten worden ervaren.⁹⁴ Tialda Haartsen gebruikte dit principe in haar analyse van representaties van het platteland door de categorie beroep te problematiseren.⁹⁵ Zij onderscheidt verschillende representaties van het platteland per beroepsgroep. De betrokkenheid die de respondenten uit mijn onderzoek hebben met Noord-Groningen wordt deels veroorzaakt doordat ze een baan hebben in of op reisafstand van het gebied. Voor de respondenten die professioneel met de regio te maken hebben, is hun werk vaak van invloed op het beeld dat zij van Noord-Groningen hebben. De volgende respondent voelt zich dan ook verbonden met de gemeente waar hij werkt: 'Ik werk hier al zo lang dat ik mij verbonden voel met mijn werk, met Loppersum en met de agenda van Loppersum' (RJ12). Als de respondenten niet professioneel betrokken zijn bij het gebied en hun werkzaamheden niets te maken hebben met de regio, ontwikkelden zij amper een regionale identiteit. Vooral de jongere generaties die hoofdzakelijk in de stad Groningen werken, ontleenden geen regionale identiteit aan hun werk.

Werk als onderdeel van de ervaren leefbaarheid

De Provinciale Jeugdraad deed eind jaren zeventig een onderzoek naar de leefbaarheidssituatie van jongeren in Noord-Groningen. In die periode was er een hoge jeugdwerkloosheid en de Jeugdraad onderzocht onder andere hoe jongeren aan een baan kwamen. Van de onderzochte werkende jongeren bleek 50 procent werk gevonden te hebben via een advertentie of het arbeidsbureau. Daarnaast vond 28 procent werk via zijn of haar sociale netwerk, namelijk via kennissen of familie.⁹⁶ Zoals eerder aangegeven het gebrek aan werk is voor jongeren vaak een belangrijke factor om te migreren. Het tegenovergestelde effect is dus, dat als jongeren wel werk vinden, ze blijven wonen in het gebied. Voor mijn respondenten bleek het sociale netwerk vaak een factor bij het vinden van werk in de buurt, waardoor ze dus in Noord-Groningen bleven.

De respondenten of hun partners hadden allemaal werk gevonden in Noord-Groningen of op een bereisbare afstand. Dit is niet opmerkelijk, want zij zijn geselecteerd op het criterium dat ze in Noord-Groningen wonen, en de werk- en woonlocatie zijn nog vaak met elkaar verbonden. Door de meeste respondenten werd het hebben van werk in de buurt van de woonplaats als handig ervaren. Een vrouw uit de jaren-zeventig-groep vertelde over haar eerste baantje: 'Ik had niet zo iets van wat heb ik hier een leuke baan. Maar het was hier op het dorp' (RJ7). Ze identificeerde zich met haar dorp en voelde zich in het dorp op haar gemak en thuis. Het hebben van werk in het dorp waar ze woonde was daardoor een positief aspect van haar ervaren leefbaarheid. Toch was deze situatie niet helemaal ideaal. Tijdens het interview bleek ook dat de respondente negatieve ervaringen had met de dorpsleven zoals geroddel. Dit vond de respondente jammer, maar het was geen reden om werk ergens anders te zoeken. Leefbaarheid werd voor haar gedomineerd door een praktische benadering.

Een andere respondente uit de zeventig-groep waardeerde haar werklocatie juist vanuit het sociale perspectief. Werken in het dorp was voor haar niet de ideale situatie:

'Ik kreeg toen een baan, twee banen aangeboden in die tijd. Eentje in het dorp, bij het notariskantoor en eentje op het provinciehuis in Groningen. Gelukkig was mijn broer op dat moment thuis en die zei, kies alsjeblieft voor Groningen, anders kom je nooit verder. Of in ieder geval qua leefwereld. Daar ben ik hem heel dankbaar voor geweest' (RJ10).

De beperkte ontwikkelingsmogelijkheden in het dorp waren voor deze respondente reden om in de stad Groningen te werken. Werk hoorde in haar optiek daarbij. In de stad kon ze leuk uitdagend werk doen en met collega's nog wat drinken na werktijd. Zij ervoer het dorp waar ze woonde als benauwend en door haar werk in de stad Groningen kon ze het in haar ogen beperkte leven in het dorp ontvluchten. Zo was Noord-Groningen een plek waar ze woonde, vooral omdat het zo gelopen was, maar niet één waar haar werkzame leven moest plaatsvinden. Werken in de stad Groningen betekende voor haar dat het wonen in een klein dorp leefbaar was. Terwijl de situatie van de twee respondenten bijna hetzelfde was, hebben ze twee verschillende benaderingen van wat leefbaar is in Noord-Groningen.

Werk is voor alle respondenten een belangrijke reden geweest om in Noord-Groningen te blijven wonen. Voor veel gold dat als zij of hun partner geen werk hadden gevonden in Noord-Groningen ze dan weg getrokken zouden zijn. Algemeen wordt daarom ook aangenomen dat jongeren een negatief beeld van plattelandsgebieden hebben doordat er weinig werk is.⁹⁷ Een res-

pondent die jong in de jaren zeventig was vertelde over zijn zoektocht naar een baan: 'Ik ben toevallig in Loppersum benoemd, maar toen had ik ook wat sollicitaties in het jongerenwerk verder weg lopen, als dat eerder succesvol was geweest of ik had daar andere keuzes in gemaakt, dan was je weg geweest' (RJ12). Het hebben van werk is daardoor een belangrijke factor in de ervaren leefbaarheid. Zonder werkgelegenheid zou Noord-Groningen niet goed leefbaar zijn geweest voor de respondenten. Voor veel leeftijdgenoten was dit ook een reden om weg te trekken. 'Er zijn heel veel weg getrokken, want voor het werk moet je hier niet zijn' (RJ14), vertelde een respondent die zelf ook tijdelijk is weg geweest voor werk.

Op basis van de ambities aangaande werk zijn de geïnterviewden in twee groepen in te delen. De ene groep vindt werk belangrijk en streeft een persoonlijke carrière na om hoger op te komen. Enkele respondenten met zulke ambities hebben werk kunnen vinden, waardoor ze in Noord-Groningen konden blijven wonen. Als ze geen toepasselijk werk hadden gevonden, waren ze vertrokken. De andere groep vindt het hebben van werk ook belangrijk, maar ze zouden Noord-Groningen niet verlaten voor een betere baan. De volgende respondent had via zijn werk in Groningen veel contacten in de Randstad:

"Toen ben ik ook wel regelmatig uitgenodigd, zo van waarom kom je niet bij ons werken. En dat was in de Randstad en voor mijn carrière heel goed geweest maar ik weet niet of ik me daar heel lekker had gevoeld. Ik heb nooit de ambitie gehad om, andere dingen dan je carrière zijn ook belangrijk" (RJ12).

De andere dingen waar de respondent op duidt, zijn sociaal-culturele en fysieke aspecten van Noord-Groningen. In de volgende paragrafen zal hier op worden ingegaan.

Sociaal-culturele dimensie

Thuis, in het dorp, op school, op het werk, in de kerk, tijdens het uitgaan of bij de sportvereniging: het zijn allemaal plaatsen waar jongeren in contact komen met anderen. Deze contacten dragen bij aan de normen en waarden die een persoon koestert en kunnen resulteren in percepties van de omgeving, in dit geval Noord-Groningen.⁹⁸ Sociale contacten dragen zo bij aan de ervaren leefbaarheid van een gebied.⁹⁹ Zij worden vaak gevormd binnen sociaal-culturele structuren. Hierdoor hebben deze structuren niet alleen invloed op de ervaren leefbaarheid, maar kunnen ze ook bijdragen aan de vorming van regionale identiteiten. De invloed van de sociaal-culturele dimensie is in de vorige paragraaf al enkele keren duidelijk geworden. In deze paragraaf wordt dit verder uitgewerkt.

De ingang van de banen van Lawn Tennis Club De Weer (opgericht in 1912), tussen Middelstum en Stedum. Tennis werd in (Noord-)Groningen van oudsher geassocieerd met de boerenstand. In de zomer van 2012 is de baan verkocht en in particulier bezit gekomen.

Sociaal-economische en religieuze scheidslijnen in het verenigingsleven

In de negentiende eeuw was in Noord-Groningen een structuur ontstaan waarbij de dorpsamenlevingen verdeeld werden door religieuze en sociaal-economische scheidslijnen. Vooral in de grotere dorpen resulteerde dit in een verbrokkelde dorpsamenleving.¹⁰⁰ In de jaren vijftig was deze structuur nog altijd bepalend voor de Noord-Groningse samenleving. De boeren hadden nog maar weinig aan invloed ingeboet (zie hoofdstuk 3). Op het leven van jongeren waren deze sociale structuren ook van invloed. Hierdoor was de sociale achtergrond, zowel de sociaal-economische als de religieuze achtergrond, van de familie een bepalende factor voor de sociaal-culturele mogelijkheden van een jongere in de jaren vijftig.

De respondenten uit de jaren vijftig hebben verschillende sociaal-economische achtergronden en dat uitte zich in de activiteiten in hun vrije tijd. Voor een relatief kleine groep grote boeren was er sinds het midden van de negentiende eeuw in Noord-Groningen een regionale sociaal-culturele voorzieningenstructuur.¹⁰¹ Dit eigen regionale netwerk bestond uit: 'rederijderskamers, de tennisverenigingen en de dansclubs, wier leden hoofdzakelijk uit de boerenstand afkomstig zijn, dragen een sterk exclusief karakter', zo werd in *Bedreigd bestaan* vastgesteld.¹⁰² Voor de boeren die al vroeg in het bezit waren van auto's vormden de grote afstanden van een regionaal voorzieningenstructuur geen probleem.¹⁰³ Ook hadden boeren meer geld en vrije tijd om een regionaal sociaal-cultureel voorzieningenstructuur op te zetten dan arbeiders.

Een respondente van boerenafkomst vertelde over haar vrije tijdsbesteding: 'Ik zat bij een tennisclub en bij een rederijderskamer, soort toneelclub' (RJ2). Op de vraag waarom ze bij die verenigingen zat, antwoordde ze:

‘Mijn vader was ook bij de tennisclub geweest, dus daar moest ik ook heen. Hij was ook bij de rederijderskamer geweest, ..., Het was een bepaalde groep, hoofdzakelijk boeren en betere middenstand misschien. Die hadden dan van die clubjes en daar mocht je, daar moest je bij’ (RJ2).

Uit de woorden van de vrouw klinkt de sociale verplichting door om als boerendochter lid te zijn van deze verenigingen. Het ‘hoorde’ zo, en daar ging je niet tegen in. Sauer gaf in haar deelonderzoek voor *Bedreigd bestaan* een overzicht van de achttien rederijderskamers in Noord-Groningen. Van het totaal aantal leden was zeventig procent van boerenafkomst.¹⁰⁴ Het overige deel bestond uit onderwijzers en middenstand. Dit systeem werd in stand gehouden doordat iemand alleen lid kon worden als hij of zij gevraagd werd. Hoewel de rederijderskamers exclusief voor boeren waren, was toneel dat niet: ‘En toneel, ja er waren hier drie toneelverenigingen. Eén was de Rederijderskamer, die was van de boeren en er was het CIOS, die was van de middenstand en Kunst en Arbeid dat was van de arbeiders. Daar hoorden wij bij, dus daar ging ik op’ (RUS5). Deze arbeidersdochter uit Usquert en de boerendochter vertelden bijna hetzelfde, maar vanuit twee verschillende perspectieven.

De afname aan werkgelegenheid in de landbouw in de jaren vijftig en zestig en de daarmee samenhangende structuurveranderingen hadden tot gevolg dat de gescheiden sociaal-culturele voorzieningen voor boeren en arbeiders verdwenen.¹⁰⁵ Om IJntke Botke te citeren: ‘Wel waren jonge boerenzoons en –dochters gewoonlijk nog lid van een rederijderskamer en deden ze aan sport, meest tennis, maar wat de andere boeren betrof ‘deze kunnen hun vrije tijd wel op aan de tegenwoordige administratieve rompslomp’’.¹⁰⁶ De rederijderskamer kregen het moeilijker na de Tweede Wereldoorlog. Onder de boeren heerste echter de volgende gedachten over de rederijderskamers: ‘De welsprekendheid en een onderling vriendschappelijk verkeer van de jonge mensen moet blijven bestaan en dat gebeurt ook,’ volgens vertegenwoordigers van de afdeling Loppersum van de Groninger Maatschappij van Landbouw.¹⁰⁷ Onderling contact tussen jonge boeren bleef in hun ogen belangrijk. Toch was het onvermijdelijk dat boeren minder tijd kregen voor dit soort activiteiten en dat het steeds moeilijker werd om een eigen sociaal-culturele structuur in stand te houden. Boerenkinderen werden niet meer automatisch lid van een tennisclub en door de toenemende welvaart konden ook anderen lid worden. De oorspronkelijk gesloten tennisclubs werden vanaf de jaren zestig meer en meer publieke clubs en de exclusiviteit verdween.¹⁰⁸

Voor het overgrote deel van de Noord-Groningse bevolking was in de jaren vijftig het dorp de belangrijkste plek voor het sociale leven. Dit sociale leven werd niet alleen beïnvloed door de sociaal-economische scheidslijn. Veel Noord-Groningse dorpen werden in deze tijd gekenmerkt door ‘kerkisme’,

oftewel een religieuze gespletenheid (zie hoofdstuk 3).¹⁰⁹ De religieuze verdeeldheid uitte zich net als het sociaal-economische in het verenigingsleven. Elke kerkelijke stroming en de neutrale bevolking hadden eigen sociaal-culturele en sportverenigingen. De jongeren in de dorpen waren ook betrokken bij deze verenigingen. 'Je ging zelf ook met die dingen organiseren. Je zat in het bestuur van de ijsvereniging. Ik was bij de begrafenisvereniging, daar was je vaste drager en reservevoorman. Toen gebeurde alles nog op het dorp...' (RJ5), vertelde een man uit de jaren-vijftig-groep. Deze man groeide in een dorp dat in zijn beleving hoofdzakelijk 'gewoon Nederlands-hervormd' was. 'Er woonden wel enkele gereformeerden bij ons in het dorp, maar die uh, ja die gingen gewoon mee. Maar op de zondag, bij ons werd gevoetbald en zij niet' (RJ5). De man moest er even over nadenken, maar het onderscheid tussen de verschillende religies uitte zich voor deze man in het wel of niet voetballen op zondag. Verder was er voor hem geen verschil. Het dorp was de plek waar het allemaal gebeurde.

Het beeld dat in de vorige alinea geschetst is, is niet voor iedereen hetzelfde. De verenigingen in het dorp waren niet voor iedereen, zoals de man suggereerde. In een ander dorp met een overwegend Nederlands-hervormde bevolking ondervond een gereformeerde respondent twintig jaar later de negatieve kant van de religieuze splitsing.

'In [...] had je ook maar drie gereformeerde gezinnen op het dorp, we moesten ook naar [...]. We waren altijd Cocksen of Cocksianen, we werden altijd opgewacht door kinderen van de openbare school die gingen ons altijd klappen geven, want we hoorden bij een andere kerk' (RJ7).

De kinderen van de openbare school waren deels de kinderen die bij de Nederlandse Hervormde Kerk hoorden. Zij gebruiken de naam van Hendrik de Cock als een scheldwoord. Hendrik de Cock had in 1834 in het dorp Ulrum gezorgd voor een afscheiding van de Gereformeerde Kerk van de Nederlandse Hervormde Kerk. De vrouw was vanwege haar Gereformeerde achtergrond betiteld als een 'Cockse' en had daarmee geen gedeelde identiteit met de andere dorpskinderen.

Dorpen worden vaak beschouwd als een gemeenschap, omdat het een geografisch af te bakenen gebied is. Bewoners van een dorp hebben echter op allerlei manieren verschillende belangen.¹¹⁰ Religie is maar een van de vele facetten die invloed kunnen hebben op de ervaren leefbaarheid en regionale identiteit. Voor de geïnterviewde Noord-Groningers was het in de jaren vijftig, zeventig en soms nog in de jaren negentig een scheidingslijn die invloed kon hebben op het leven. De vrouw uit het bovenstaande citaat voelde zich door haar geloof echter helemaal geen buitenstaander in het dorp. Ze had er tijdens

een schitterende zaterdag gingen ze punteren in Giethoorn.
Hun bootje sloeg om. Welteruaten.

neef Jan

VOLKSDANSAVOND.

De heer Barkhuys, die vorig jaar ook een volksdansa-
venzorgd heeft, deed het ook deze keer weer. Hij had in
zijn repertoire ook moderne muziek, zoals "Light my fire"
van de Doers en een plaat van de Golden Earrings, die
gaat over een maagrevem-bezwering-middel. Hij leerde
ons hierop oude volksdansen, je moet er wel feeling voor
hebben.

En verder waren er natuurlijk de echte oude volksdansen
en over 't algemeen vond men beide categorieën even mooi.
Helaas was er een groep aan-de-kant-blijvers, die deden
alsof ze alleen waren, zodat de heer Barkhuys zich hees
moest schreeuwen om er bevenit te komen, maar tja, je
kunt ook geen rekening houden met een paar volksdansen-
als de grootste groep aan de kant zit. Maar de anderen
dansten rustig door, we dansten o.a. de Saktari en andere
bekende dansen. Het werd zo gezellig dat we doorgingen
tot ongeveer half elf. Toen ging het volksdansen geleide-
lijk over in het discobal, waar Jan Holman de technische
leiding had en Jaap Walters voor discjockey speelde. Er
werd de Groninger top tien gedraaid en andere moderne
platen. De meesten waren het er over eens dat het een bij-
zonder geslaagde avond was geweest.

Alex Dijkema 4 D.

ik vraag me af,
waar m'n plaats in deze wereld,
- met z'n amerige oorlogen,
honger en vooroordelen -
eigenlijk is.
moet ik ook met een spandoekje
(STOP DE OORLOG IN VIETNAM)
gaan lopen
en een kaartje geven
voor een hongerend kind in Biafra?
moet ik misschien proberen
hier gelukkig te zijn?

williem eling 2a

haar jeugd sociale contacten en was lid van de muziekvereniging. Maar het ge-
drag van andere kinderen geeft aan dat ze door deze kinderen wel gezien werd
als een soort buitenstaander, omdat ze voor bepaalde activiteiten die met haar
gehoof te maken hadden, zoals school en catechese, naar een ander dorp ging.

Een eigen jongerencultuur: uitgaan

Na de Tweede Wereldoorlog werden jongeren meer en meer een sociale
groep. In de literatuur wordt dit aangeduid als de opkomst van een eigen jon-
gerencultuur.¹¹¹ Jongeren onttrokken zich aan de invloedssfeer van volwas-
senen en creëerden, onder andere door kleding en muziek, een eigen cultuur.
Het bekendste voorbeeld is wel de Provobeweging uit de jaren zestig. Door
het toegenomen aantal jaren te volgen onderwijs, groeiden jongeren op met
hoofdzakelijk leeftijdgenoten. Hun vrije tijd waarin ze hoofdzakelijk optrokken
met leeftijdgenoten nam ook steeds meer toe. Een leefbare omgeving was
daardoor vooral gebaseerd op het sociale klimaat.

In Noord-Groningen uitte de nieuw ontstane jongerencultuur, zoals op veel
andere plaatsen, zich in het uitgaan. In *Bedreigd bestaan* weten de onderzoe-
kers niet goed hoe ze deze ontwikkeling moeten typeren: 'Bijzonder moeilijk
bleek het, enige inzicht te verkrijgen in de uitgaansgewoonten van de oudere
dorpsjeugd'.¹¹² Zij constateren dat jongeren uitgaan in de grotere dorpen,

De tap van café De land-
bouw, tegenover het station
is Usquert, gefotografeerd
in 1973. Het café werd één
jaar na de voltooiing van
de spoorlijn Groningen
- Roodeschool (1894) ge-
bouwd, en was sinds 1909
in handen van de familie
Boersema, die tevens een
hengstenhouderij bestierde.
In 1978 werd het gesloten
en sindsdien is het - met
behoud van het interieur -
in gebruik als woonhuis.

Rechts: De 'tijdgeest' in
een aflevering uit 1969 van
De Gong, de schoolkrant van
de hbs in Warffum.

maar ook dat in de kleine Noord-Groningse dorpen het horeca aanbod beperkt was. Daarom werd opgemerkt dat jongeren in de kleine dorpen meestal niet uitgingen. 'Er heerst een sfeer van huiselijkheid', werd er geschreven.¹¹³

De geïnterviewden gingen ook op stap. Ze noemen dansavonden in Café Bulthuis in Eenrum, de bioscoop en danscafés in Uithuizen en soms de bioscoop in Groningen. In de zomer kwam er nog een andere mogelijkheid bij:

'In Adorp was een keer in de zomer, was er kermis. En die gingen we bij de zomerdag ook veel langs, kermissen op het platteland zeg maar. Zoals naar Ezinge, Feerwerd en Garnwerd, dat was allemaal in het streekje daar bij ons. Kermis van Eenrum gingen we ook wel heen, Usquert wel. En allemaal op de fiets hoor, toen' (RJ5).

De meeste jongeren uit de jaren vijftig gingen uit met vrienden uit het dorp waar ze woonden. Op de avonden werden contacten gelegd met andere jongeren uit de regio, waardoor een regionaal sociaal netwerk ontstond. Enkele van de respondenten ontmoetten bijvoorbeeld op zulke avonden hun latere partner uit een ander dorp. Voor de jongeren was de regio hun handelingsgebied. Voor de respondenten waren het echter vooral de vriendengroepen uit het eigen dorp die belangrijk waren. De regionale contacten die ze tijdens het uitgaan met leeftijdgenoten hadden waren vooral contacten met andere leeftijdgenoten en niet omdat het regionale contacten waren. Door deze contacten werd amper een gezamenlijke regionale identiteit gecreëerd.

In de jaren zestig en zeventig werden jongerenculturen steeds belangrijker in het dagelijkse leven, zo blijkt ook uit de verhalen van de respondenten. Voor sommige respondenten in de jaren-zeventig-groep werden de sociaal-culturele activiteiten nog grotendeels bepaald door het aanbod van de kerk. In deze periode werd echter ook een steeds grotere groep Noord-Groningers onkerkelijk. Deze omslag veroorzaakte een lacune in het sociale leven: 'Voor jongeren die niet bij een kerkelijke gemeente hoorden was er niets' (RJ12). Onder deze jongeren, vaak in de grotere dorpen, ontstond de behoefte om in het eigen dorp een ontmoetingsplek te hebben, een jeugdsoos. In 678 enquêtes die Ella Keizer en Trienke Beukema in 1978 onder Noord-Groningse jongeren afnamen, gaf 56 procent aan dat er geen jeugdsoos in de buurt was. Van deze groep had de helft behoefte aan een dergelijke voorziening.¹¹⁴ De respondenten noemen in dit verband niet de dorpshuizen als een mogelijke ontmoetingsplek. De dorpshuizen die in de jaren zestig en zeventig werden opgericht (zie hoofdstuk 5), voldeden waarschijnlijk niet aan de vraag van de jongeren.

Onder mijn respondenten waren verscheidene actief bij het oprichten van een jeugdsoos in de jaren zeventig. Als motivatie om zich daarvoor in te zetten antwoordde een respondent:

‘Het gold voor een grote groep jongeren dat de enige plek waar ze elkaar zouden kunnen ontmoeten het lokale café of cafetaria bedrijf was. En als je daar een colaatje op had, dan kwam de ober vriendelijk vragen of je nog één wilde en dan was je binnen drie kwartier door je zakgeld heen’ (RJ12).

De noodzaak van een eigen plaats werd door jongeren gevoeld, omdat ze zich niet op andere plaatsen door volwassenen geaccepteerd voelden. Deze uiting is niet specifiek tijd- of plaatsgebonden, want zulke problemen spelen nog steeds.¹¹⁵ Een eigen ontmoetingsplek geeft jongeren de mogelijkheid om met leeftijdgenoten om te gaan en een eigen plaats te creëren in een plattelands-gemeenschap en zodoende de leefbaarheid te vergroten. Dat de jongeren zich inzetten om een eigen plek te creëren was een vrij nieuw fenomeen in de jaren zeventig. Jongeren werden zelf actief om daarmee de mogelijkheden in hun omgeving uit te breiden. Op die manier probeerden de jongeren zich te onttrekken aan de toen heersende verzuiling. De verzuiling kan gezien worden als een *structure* waarop de jongeren met hun *agency* reageerden.

De Noord-Groningse jongeren die een eigen plek schiepen, konden financiële ondersteuning van hun gemeente krijgen. Vanuit het ministerie van CRM waren voor dit soort jongerenwerk subsidies beschikbaar.¹¹⁶ Door het subsidiebeleid oefenden bestuurders echter wel controle uit door voorwaarden te stellen. De ontwikkeling van een eigen jongerencultuur werd namelijk met argusogen bekeken. Het (uitgaans)gedrag van jongeren werd door volwassen vaak als rebellerend ervaren. Jongeren veroorzaakten geluidsoverlast, vernielden gemeenschapsbezit, dronken te veel en gebruikten soms drugs. Om de jeugd in het gareel te houden werden jongerenwerkers in de jeugdsoos aangesteld. Zij namen deels de educatieve taken van scholen, gemeenschap en kerken over en gaven voorlichting over allerlei zaken. Alcohol- en drugsgebruik werden aan regels gebonden en bij overtreding leidde dit soms tot sluiting of beperking van subsidies voor de soos.¹¹⁷ Hoewel het leek alsof de jongeren zelf een plek konden creëren, bleef hun invloed beperkt en waren het volwassenen de controle uitoefenden.¹¹⁸

‘De jeugd als rebellerend en vervelend’ was een beeld dat door volwassenen geconstrueerd werd op basis van een kleine groep jongeren die zich bezig hielden met de jeugdsoos.¹¹⁹ Want hoewel deze een neutrale plek moest zijn, bleek dat er een bepaalde groep jongeren kwam. Een respondente die zelf betrokken was bij de oprichting van een jeugdsoos vertelde: ‘Ik ging bijvoorbeeld niet naar de disco, ..., nee je had mensen van de soos en die waren iets alternatiever. Er was niet zo’n heel strak verschil, maar er was een beetje een ander soort mensen’ (RJ15). Jongeren waren niet te zien als één groep, maar als vele verschillende groepen. Elke groep probeerde op een eigen manier een leefbare omgeving in Noord-Groningen te creëren.

De sociale constructie van jongeren als rebellerend is beperkt. Psycholoog Willem Koops en historicus Michael Zuckerman nuanceren dit.¹²⁰ Ze noemen het een generatieconflict. Uit hun onderzoek blijkt dat in relatief weinig gezinnen conflicten tussen ouders en kinderen waren. Het idee van een generatieconflict werd vooral veroorzaakt door volwassenen die een negatief beeld van jongeren hadden, terwijl jongeren juist een positief beeld van volwassenen hadden. Achteraf relativeren sommige respondenten ook hun uitingen destijds over de slechte leefbaarheid in Noord-Groningen.

‘Het [oprichting van een jeugdsoos- KGM] gebeurde op allerlei plekken. Volgens mij is dat ook gewoon aanstekelijk. Het was helemaal niet dat wij een serieuze analyse maakten, nou we missen iets en de jeugd heeft recht op. Misschien dat we dat wel gezegd hebben, maar zo kijk ik er niet op terug’ (RJ15).

Het onderzoek uit 1978 van Keizer en Beukema leidde tot de conclusie dat de leefbaarheid voor jongeren in Noord-Groningen niet zo goed was.¹²¹ Het beperkte aanbod van voorzieningen voor jongeren was één van de redenen. Een respondent die destijds meedeelde aan dit leefbaarheidsonderzoek reflecteerde hierover:

‘Je bent dan op zo’n leeftijd en dan kritisch en dan in zo’n plattelandsdorpje ..., dat liep toen ook al leeg, alle voorzieningen gingen weg, dat moest voorkomen worden en bla, bla, bla, maar achteraf denk ik, ik heb hier niets gemist. Het is ook de tijdgeest die speelt. ... Er bleken toch genoeg voorzieningen te zijn, ongeacht dat er geen bioscoop was en geen toneelvoorstelling. Maar je gaat toch niet naar toneel, dat is voor bejaarden’ (RJ8).

Veertig jaar later in de interviews nuanceren de respondenten het beeld dat in de jaren zeventig over jongeren bestond. Een beeld dat jongeren zelf uitdroegen en door volwassenen werd bevestigd. Maar ook andersom, een beeld dat door volwassenen werd uitgedragen en werd bevestigd door de jongeren.

Uitgaan bleef ook voor de jaren-negentig-groep een belangrijke vrijetijdsbesteding. De jeugdsosens uit de jaren zeventig bestonden nog en werden door sommige respondenten bezocht. De volgende ging er niet heen:

‘We gingen naar naburige dorpen, daar ging je dan middenin de nacht op de fiets heen, dat zijn eigenlijk ook de mooiste momenten. In die zin blijft het ook redelijk beperkt tot die disco’s in die dorpen, dat kon dan Winsum, Bedum of Uithuizen zijn. Soms met zo’n UVO [vervoersbedrijf in Uithuizen - KGM] busje. De stad was dan echt ver weg. Later probeerde je ook wel in de stad uit te gaan met de trein, dan moest je de laatste trein halen die om elf uur ging’ (RJ18).

Hoewel vervoer vaak een rol speelde bij de mogelijkheden, ging deze respondent niet naar de jeugdsoos in zijn eigen dorp, 'dat was te ruig'. Uit het citaat blijkt dat de sociale contacten met leeftijdgenoten met dezelfde interesses, zoals muziekvoorkeur, belangrijker waren dan de moeite die ervoor gedaan moest worden. De fietstochten waren juist mooie momenten. Waarschijnlijk omdat het een moment was waarbij de jongeren hun kindertijd achter zich lieten en zelfstandig op de fiets ergens heen konden.¹²² Deze mogelijkheid was niet voor iedereen aanwezig. Voor veel vrouwelijke respondenten was het op stap gaan beperkt, of ze moesten op stap met een broer. In het volgende hoofdstuk wordt meer aandacht geschonken aan dit *genderaspect*. Aan de fietstochten waren meer nadelen verbonden. Een respondent uit de jaren zeventig benoemde dit:

'We gingen op de racefiets naar de stad. Achteraf was dat ook wel eens gevaarlijk. Omstreeks die tijd was er nog niet veel aandacht voor alcohol in het verkeer. Er waren best wel jongeren die risico's liepen' (RJ12).

Het platteland is niet altijd zo veilig als de rurale idylle doet vermoeden.

Sport en verenigingsleven

Het ontmoeten van leeftijdgenoten is voor jongeren belangrijk. De respondenten ontmoetten niet alleen leeftijdgenoten tijdens het uitgaan, sport kreeg ook een steeds grotere invloed in hun leven. De interviews van respondenten uit de jaren negentig zijn vaker gecodeerd met de code sport (4,3 procent) dan bij de andere generaties (2,2 procent jaren-vijftig-groep en 3 procent jaren-zeventig-groep) (zie bijlage 6). Sportbeoefening werd een steeds belangrijke vrijetijdsbesteding voor de geïnterviewde jongeren.

Vanaf de jaren zestig investeerde de Rijksoverheid op grote schaal in sportaccommodaties.¹²³ De SNG had zich in de jaren zestig en zeventig ook ingezet om in de Noord-Groningse dorpen sportaccommodaties te ontwikkelen.¹²⁴ In Noord-Groningen waren daardoor in bijna alle middelgrote dorpen sportvelden en gymnastieksalen. In de grotere dorpen waren zwembaden en uitgebreide sportcomplexen.¹²⁵ In de jaren vijftig deden de jongeren nog vooral aan tennis, voetbal en gymnastiek, in de jaren daarna was het sportaanbod vergroot. In 1972 merkte Saal op in een artikel: 'ook op het gebied van sport en spel en dat van de recreatie komen er mogelijkheden: ballet, judo, badminton en tennis'.¹²⁶ De respondenten uit de jaren negentig deden aan allerlei sporten.

In eerste instantie werd een sport vaak beoefend in het eigen dorp. Door het toenemende aanbod aan sporten en de schaalvergroting was het echter niet altijd mogelijk om aan de gewenste sport te doen. Als die niet aanwezig was of het niveau te laag dan werd uitgeweken naar een ander dorp of een

Het zwembad van Bedum,
eind jaren zestig.

stad. De jongeren uit de jaren-negentig-groep waren niet meer zo gebonden aan hun eigen dorp voor dit soort voorzieningen. Sport was voor de jongeren een belangrijke vrije tijdsbesteding, die niet alleen zorgde voor lichamelijke activiteit, maar ook voor sociale contacten en zelfontwikkeling. Sport werd zo een belangrijk aspect van een voorzieningenstructuur voor veel jongeren, en daarmee een factor voor de ervaren leefbaarheid. Op basis van de bezochte voorzieningen in de vrije tijd kan geconcludeerd worden dat het dagelijkse leven en de sociale contacten van jongeren uit de jaren negentig plaatsvonden in een groter gebied, op regionaal niveau, dan dat van de respondenten uit de jaren vijftig, op dorpsniveau. De handelingsregio is groter geworden.

Sporten worden vaak in verenigingsverband beoefend. Het is opmerkelijk dat in de tekstanalyse van de interviews de code verenigingsleven afnam van 10,1 naar 7,1 en 3,7 procent voor de jongste generatie (zie bijlage 6). De volgende respondent uit de dertig groep vergelijkt zijn situatie met die van zijn ouders:

‘Mijn ouders waren lid van allerlei dorpsverenigingen, nou ik niet hoor. Nee, daar heb ik helemaal geen zin in. Dat is misschien, en daar denk ik ook wel regelmatig aan, van waarom doe ik dat niet, maar dan moet ik gaan klaverjassen of naar een zangkoor, dat is niet mijn ding of zo’ (RJ18).

Over het algemeen blijkt dat kinderen van ouders die actief zijn in het verenigingsleven zelf ook vaker actief worden.¹²⁷ Deze respondent heeft echter een tijdje ergens anders gewoond en is terug gekomen voor het fysieke woonklimaat in Noord-Groningen en niet voor het sociale klimaat. In de literatuur wordt aangenomen dat nieuwkomers over het algemeen een minder grote bijdrage leveren aan de sociale leefbaarheid van het platteland.¹²⁸ Ondanks dat de respondent geboren en getogen is in Noord-Groningen, valt hij wat betreft zijn gedrag in de nieuwkomersgroep. Daarnaast zijn vooral oudere mensen actief bij lokale verenigingen.¹²⁹ Dit kan ook verklaren waarom de oudste generatie een dergelijk hoog percentage codes verenigingsleven heeft en daar dus relatief gezien meer over praatte. In de toekomst kan de jongere generatie nog actiever worden. Toch moet hier niet automatisch vanuit gegaan worden, want de jongste generatie kan op latere leeftijd zich ook anders ontwikkelen dan bijvoorbeeld een oudere generatie.

Familie, verbondenheid en het Groninger dialect

Door sociale relaties krijgen plaatsen en regio's betekenis.¹³⁰ Hoe jongeren (gaan) denken over de wereld wordt deels door sociale contacten bepaald. Ouders hebben in eerste instantie een belangrijke invloed op de denkbeelden van hun kinderen.¹³¹ Zoals de geografe Hazel Easthope en de sociologe Michelle Gabriel vaststellen, zijn het vooral sociaal-economische, werk, en sociaal-culturele achtergronden, zoals religie van ouders en familie die een rol spelen in de beleving en eventuele verbondenheid met een gebied.¹³² Familie is voor jongeren ook vaak een factor om in een plattelandsgebied te blijven wonen.¹³³ Familiegeschiedenissen kunnen grote invloed hebben op ervaren verbondenheid met een regio.¹³⁴ Daarom wordt er bij onderzoek naar migratie en ervaringen over plattelandsgebieden vaak een onderscheid gemaakt tussen bewoners die hun hele leven op het platteland wonen en bewoners die op oudere leeftijd naar het platteland zijn verhuisd.¹³⁵ Voor enkele respondenten was de nabijheid van familie een belangrijke reden om in het gebied te blijven wonen. Eén van hen uit de jaren-zeventig-groep, die na haar studie wegtrok uit het gebied, kwam na enkele jaren weer terug. Ze deed dit omdat ze zich, zowel sociaal als fysiek, verbonden voelde met Noord-Groningen. De sociale verbondenheid kwam door haar familie: 'Wij zijn wel een beetje een familie van dit land, dat hoort bij je' (RJ15). Door haar familiegeschiedenis - de familie woonde al generaties lang in Noord-Groningen - voelde de vrouw zich deel uit maken van Noord-Groningen.

De nabijheid van familie kan een positieve en een negatieve invloed hebben op de ervaren leefbaarheid. Zoals deze respondent uit de jaren-negentig-groep vertelde: 'Als er een noodsituatie is, dan kun je bellen en dan kunnen ze inspringen. Als je ergens anders zou wonen dan zou je zoiets moeten creëren.

[...] Dat is hier iets natuurlijker aanwezig' (RJ19). Familie kan daartegenover ook beperkend zijn: 'Mijn ouders vonden het ook wel prettig dat ik in het dorp bleef wonen. Mijn zus woonde in Zuid-Holland, mijn broer in Canada, dus ach, ach wat waren ze blij dat ik nog in de buurt was' (RJ10). Deze respondent ervoer een sociale druk van haar ouders om in de buurt te blijven wonen en zij voelde zich daardoor beperkt in haar mogelijkheden.

Er was echter ook een groep respondenten uit alle generaties afkomstig, die geen duidelijke verbondenheid met Noord-Groningen bleek te voelen: 'Ik hoef hier niet perse te wonen. ... We hebben hier veel vrienden, veel familie woont hier. Ja, mijn werk is hier, verenigingen zijn hier, en dan blijf je toch heel snel hangen' (RJ13), vertelde een vrouw uit de jaren-zeventig-groep. Een andere respondente uit de jongste generatie vertelde ongeveer hetzelfde: 'je hebt hier je familie wonen, we hebben best wel een hechte vriendenclub hier in het dorp. De kinderen vinden het hier prima, ik heb hier mijn werk, dus waarom zou ik hier weg moeten. Ik zou wel ergens anders kunnen aarden' (RJ17). Beide vrouwen geven aan dat ze niet in Noord-Groningen hoeven te wonen en zich dus vrij voelen om elders te wonen. De ervaringen van de vrouwen met Noord-Groningen zijn echter beïnvloed door familie en vrienden en indirect is zo een verbondenheid ontstaan met Noord-Groningen. Deze verbondenheid hadden meerdere respondenten die 'zijn blijven hangen'. Zelf kunnen ze die niet echt onder woorden brengen, omdat ze zichzelf niet echt verbonden voelen met Noord-Groningen. Toch is hun leven grotendeels bepaald door een sociaal netwerk in Noord-Groningen.¹³⁶

Een andere uiting van regionale identiteiten die vaak in de literatuur besproken wordt, is het spreken van dialecten.¹³⁷ In het Groninger dialect is een Noord-Groninger variant aanwezig. De hoogleraar Groninger taal en cultuur Siemon Reker publiceerde in 2005 bijvoorbeeld een cursusboek Noord-Gronings.¹³⁸ De meeste respondenten spraken het Groninger dialect, maar er waren maar weinig die het een verbondenheid met Noord-Groningen noemden. Een respondente uit de jaren-zeventig-groep deed dit wel en ze relateerde dit aan haar familie: 'Met mijn familie spreek ik natuurlijk Gronings. Ik vind het ook wel fijn om daar op het platteland, niet heel normaal, maar wel redelijk normaal is om met elkaar Gronings te praten in een winkel of op straat' (RJ15). Voor de meeste respondenten is het spreken van Gronings vooral een alledaagse bezigheid in familie-, vrienden- en lokale kring en niet specifiek verbonden aan een Noord-Groninger regionale identiteit. Het spreken van Gronings is daardoor vooral een indirecte manier van het uiten van een verbondenheid met Noord-Groningen.

Voor belanghebbenden die een Noord-Groninger identiteit willen ontwikkelen of versterken, kan het regionale dialect een instrument zijn. Afhankelijk van het doel kan het ingezet worden bij het creëren van een breed draagvlak

voor een collectief regionaal bewustzijn. Er is immers een gedeeld karakteristiek: het dialect. De opkomst van muziek in dialect vanaf de jaren zeventig kan in dit verband gezien worden.¹³⁹

Noord-Groningen als platteland versus de stad Groningen

Leefbaarheid op het platteland wordt vaak gedefinieerd in vergelijking met de situatie in de stad. Vanaf de jaren vijftig met de opkomst van de media en de toenemende mobiliteit, kwamen plattelandsbewoners steeds meer in aanraking met stedelijke voorzieningen en denkbeelden. In 1964 werd in een voorlichtingsfolder van de SNG opgemerkt: 'wij zijn in onze wensen 'stads' geworden; juist op het platteland!'¹⁴⁰ De achterliggende gedachte achter deze mentale verstedelijking was dat cultuuroverdracht vooral plaatsvond vanuit de stad naar het platteland en dat daardoor de stad een steeds grotere sociaal-culturele invloed kreeg op het platteland.¹⁴¹ In hoofdstuk 5 werd duidelijk dat in Noord-Groningen bestuurders bijna in de gehele naoorlogse periode het idee hadden dat ze een achtergestelde positie hadden ten opzichte van de stad Groningen.

De respondenten voelen zich niet meteen achtergesteld bij stedelingen, maar ze ervoeren tijdens hun jeugd wel een sociaal-cultureel verschil tussen de stad Groningen en het platteland van Noord-Groningen. Een respondent uit de jaren-negentig-groep zat in Warffum op de middelbare school en had daar vrienden. Hierdoor was de stad Groningen voor hem een andere wereld. Hij zei dan ook: 'De stad was dan toch een plek waar je niemand kent' (RJ18).

Sommige respondenten zaten in Groningen op de middelbare school: 'Ik had wel wat vriendinnen in de stad, maar je merkte toch wel dat die heel andere dingen deden en toch ook wel wat verder waren dan wij. Dan merkte je echt dat de stad en het platteland wel verschillend waren' (RV25). Op de vraag hoe deze respondente uit de jaren-negentig-groep dat dan merkte, antwoordde ze: 'Je merkte het wel in kleding en hoe ver je was in seksuele ontwikkeling. Ja, dan merk je toch dat de stadse meiden en jongens verder waren'. Later tijdens het interview nuanceerde zij haar vriendschappen met meisjes uit de stad:

'Mijn schoolperiode was in Groningen, maar mijn vriendschappen waren wel op het platteland: Zuidhorn, Bedum. Vanaf dat ik zestien was, gingen we ook wel op vrijdagmiddag naar het café op de Grote Markt. [...] Dan mengde je wel, nee, dan had je met name contact met mensen uit het gebied. Ik had toch relatief weinig vriendschappen met mensen uit de stad, dat blijft altijd een beetje gescheiden' (RV25).

Hoewel de handelingsregio van deze vrouw tot in de stad reikte, waren de stad en het platteland voor haar twee sociaal gescheiden werelden. Ook al ging ze, net als veel andere Noord-Groningse jongeren, naar school en op stap in de

stad Groningen, ze trok hoofdzakelijk op met vrienden van het platteland. Als Noord-Groningse identificeerde zij zich vooral met andere Noord-Groningers. Hierdoor kenmerkte zij zichzelf als anders dan haar klasgenoten uit de stad.¹⁴²

Door de steeds groter wordende leefwereld maakten de jaren negentig jongeren vooral een onderscheid tussen stad en platteland. Het onderscheid dat door de jaren vijftig respondenten werd gemaakt tussen dorpen, sociaal-economische structuren en religie, speelde voor de jaren negentig jongeren veel minder een rol. De plaats waar één van hen zijn jeugd doorbracht was:

‘Heel veilig, heel vertrouwd. Heel stabiel. Ik denk dat als in Rotterdam, in Delfshaven, dat heb ik wel gezien, dan gaat het toch anders. In die zin was dat natuurlijk super bepalend. Maar of dat nou hier was of in Drenthe of in Zeeland, dat maakt geen donder uit’ (RJ18).

Voor deze respondent was in retrospectief de sociale structuur van het platteland van Noord-Groningen hetzelfde als het platteland van Drenthe of Zeeland.

Noord-Groningen als sociaal-culturele regio

Uit de interviews blijkt een sociale verbondenheid met de regio waar de respondenten wonen. Dit wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door de sociale contacten die ze hebben in de regio. Per persoon kan het verschillen met welke regio ze zich verbonden voelen. De verbondenheid uit zich echter niet zo sterk in concrete activiteiten. In de interviews is bijvoorbeeld weinig gesproken over specifieke regionaal sociaal-culturele kenmerken van Noord-Groningen. Sociaal-culturele kenmerken zoals regionale feesten, folklore, gebruiken of tradities kunnen de regio symbolisch vormgeven: één van de vier fases in Paasi's regiovormingsmodel.¹⁴³ De verbondenheid met de regio wordt zo geuit en kan bijdragen aan de vorming van een regionale identiteit. Bij de constructie van een regionale identiteit wordt door bewoners vaak gebruik gemaakt van lokale cultuur.¹⁴⁴ Het *Op Roakeldais* folkloristische dansfestival in Warffum is hier een voorbeeld van.¹⁴⁵ In het dagelijkse leven van de respondenten in Noord-Groningen speelde deze sociaal-culturele kenmerken echter amper een rol. Voor de respondenten is de verbondenheid met Noord-Groningen vooral gebaseerd op een verbondenheid door sociale relaties met familie en vrienden. In de jaren vijftig was dit een verbondenheid met de eigen sociale groep, die zich uitte in speciale gebruiken en verenigingen voor boeren en arbeiders en religieuze groeperingen. In de loop van de tijd zijn deze in maatschappelijke betekenis afgenomen. Hiervoor in de plaats zijn persoonlijke voorkeuren een belangrijkere rol gaan spelen. Om met Terlouw te spreken: de regionale identiteiten die respondenten over Noord-Groningen reproduceerden waren vooral zwakke regionale identiteiten.¹⁴⁶

Door volwassenen zijn jongeren in de onderzochte decennia steeds meer beschouwd als een sociale groep met andere belangen en behoeften dan volwassenen. Plattelandjongeren worden hier niet anders in gezien dan stadsjongeren.¹⁴⁷ Het is een algemene trend die in de westerse wereld te constateren is.¹⁴⁸ Deze benadering heeft als gevolg dat jongeren een plattlandsgebied anders construeren dan volwassenen. In de tweede helft van de twintigste eeuw is daardoor leefbaarheid voor jongeren grotendeels door zowel ouderen als jongeren gedefinieerd op basis van voorzieningen speciaal voor jongeren. Volgens dit inzicht was het niet langer alleen de beperkte opleidings- en arbeidsmogelijkheden waarvoor jongeren wegtrokken, maar speelden ook sociaal-culturele voorzieningen en contacten met andere jongeren steeds sterker mee in de migratiekeuze.¹⁴⁹ In de steden zijn deze voorzieningen en contacten binnen handbereik en daardoor zijn het aantrekkelijke woonmilieus voor jongeren. Plattlandsgebieden zijn in deze optiek steeds ongeschikter geworden voor jongeren. Toch blijkt dit niet voor alle 'jongeren' te gelden. De respondenten die hun hele leven in Noord-Groningen hebben gewoond, ervoeren Noord-Groningen over het algemeen als een fijne woonomgeving. Zij verbonden daar geen specifieke sociaal-culturele regionale identiteit aan, maar voor de ervaren leefbaarheid was dat niet noodzakelijk.

Ruimtelijke dimensie

In tegenstelling tot de sociaal-culturele kenmerken van Noord-Groningen zijn de fysieke ruimtelijke kenmerken van Noord-Groningen voor veel respondenten duidelijker onder woorden te brengen. Het is iets wat ze kunnen zien en daardoor makkelijker kunnen omschrijven. Dit is misschien ook wel een reden dat ruimtelijke kenmerken vaak gerelateerd worden aan de identiteit van een regio.¹⁵⁰ Het landschap vormt een bron voor regionale kenmerken. De betekenis die iemand aan het landschap geeft, is echter niet los te zien van zijn of haar verleden.¹⁵¹ De ruimtelijke omgeving bestaat niet alleen uit landschappelijke kenmerken, maar betreft ook de geografische ruimtelijke indeling van de regio, zoals de spreiding van voorzieningen.

Afstanden en bereikbaarheid

'De stad was dan echt ver weg' (RJ18). De respondent die deze opmerking maakte, praatte over uitgaan in de stad Groningen tijdens zijn jeugd in de jaren negentig. Hij gaf aan dat ze met het openbaar vervoer naar Groningen gingen, maar dat ze dan om elf uur weer terug moesten met de laatste trein. Daardoor was de stad voor deze man ver weg. Op het platteland zijn de fysieke afstanden naar voorzieningen, werk, school en vrienden vaak groter dan in de stad.¹⁵² Voor jongeren die (nog) niet in het bezit zijn van een rijbewijs of een eigen auto kon dit beperkingen opleveren.

In tweede helft van de twintigste eeuw zijn de afstanden naar voorzieningen op het platteland onder andere door schaalvergroting groter geworden. Voor jongeren betekende dit dat ze in hun mogelijkheden daardoor beperkt konden worden. De keuze van een middelbare school is een voorbeeld waarbij de afstand een rol speelt. Een vrouw die in de jaren zeventig fietsend naar school ging, vertelde: 'Op het platteland is het heel sterk, welke school is bereikbaar, welke school heeft het goede schooltype en ligt in een cirkel waar je heen kan fietsen. Wij fietsten gewoon met hele slierten kinderen, fietsten we naar school elke ochtend' (RJ15). Toen in de jaren negentig veel scholen in Noord-Groningen verdwenen waren, werd de afstand een minder bepalende factor. Door het lokaal afnemende aanbod van scholen moest er vaak toch gereisd worden. Het reizen naar school werd door de respondenten niet echt als negatief ervaren. De fietstochten waren vaak gezellige activiteiten. Zolang afstanden naar voorzieningen te bereizen waren, op de fiets, brommer of met het openbaar vervoer, gaven ze weinig problemen voor de respondenten.

In het hedendaagse leven hebben de ondervraagden ook te maken met de afstanden die ze moeten afleggen voor bepaalde zaken. Een dertiger merkte op: 'De afstand is soms lastig, je moet altijd met de auto' (RJ16). Opvallend is dat respondenten de afstanden relativiseren: 'Ik heb in De Held [wijk van de stad Groningen- KGM] gewoond. Je woont daar in zo'n uitbreidingsplan. ..., toch is het nog twintig minuten fietsen naar het centrum. Ik fiets nu in een half uur naar Groningen' (RJ18). De bereikbaarheid van voorzieningen en dus de afstanden op het platteland vormen voor weinigen, zowel tijdens hun jeugd als tegenwoordig, een probleem. Het is voor de meesten vooral een kenmerk van het platteland waar ze mee moeten leven. Het is iets dat bij de leefbaarheid van het platteland hoort. Dat de bereikbaarheid van voorzieningen en dus de afstanden op het platteland onderdeel zijn van de ervaren leefbaarheid is algemeen geaccepteerd.

De bereikbaarheid van voorzieningen is sinds de jaren tachtig onderwerp in wetenschappelijke en beleidsdiscussies over leefbaarheid op het platteland.¹⁵³ In het huidige krimpdebat speelt deze discussie weer een belangrijke rol. Specifiek over Noord-Groningen merkte Jan Dirk Gardenier in zijn onderzoek *Rijk met kleine dorpen* op dat de bereikbaarheid van voorzieningen een voorwaarde is voor een goede leefbaarheid.¹⁵⁴ Voor Noord-Groningen concludeerde hij dat de leefbaarheid in dit opzicht goed was. Er was namelijk maar een kleine groep Noord-Groningers die niet erg mobiel was en problemen ondervond. Over het algemeen wordt aangenomen dat vooral ouderen, vrouwen en jongeren te maken hebben met mobiliteitsproblemen.¹⁵⁵ Door uit te gaan van een als goed ervaren leefbaarheid worden deze groepen mogelijk vergeten. De kleine groep die Gardenier onderscheidde, wordt namelijk extra hard getroffen door een afname aan lokale voorzieningen, busverbindingen etc.

Het begrip bereikbaarheid van voorzieningen blijkt subjectief te zijn. Op basis van de interviews kan ook geconcludeerd worden dat voorzieningen niet in stand moeten worden gehouden omdat ze op een bepaalde afstand moeten zijn. Zoals al bleek in de paragraaf over onderwijs werkt die opvatting in de praktijk namelijk niet. De Middelstummer mavo-leerlingen gingen na de fusie met de mavo in Bedum naar scholen in de stad Groningen in plaats van de dichterbij gelegen school in Bedum. Ook de gereformeerd vrijgemaakte kinderen kozen voor een school verder weg. De bereikbaarheid en spreiding van voorzieningen is geen objectief te meten geheel. De kaarten uit de jaren zestig van de Provinciale Planologische Dienst zijn dus niet alleen achterhaald door de schaalvergroting (zie hoofdstuk 3).¹⁵⁶ De waardering van bewoners voor voorzieningen is een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het ruimtelijke gedrag van mensen. Voor een grote groep Noord-Groningers is tegenwoordig de stad Groningen op bereisbare afstand. De subjectieve benadering van bereikbaarheid van (lokale) voorzieningen moet een rol spelen bij het beleid daaromtrent. Hierbij is ook aandacht nodig voor bewoners die minder mobiel zijn: bijvoorbeeld jongeren die (nog) geen auto hebben.

Vergezichten en de horizon

Niet alle jongeren trekken weg om in de stad te gaan wonen. In dit hoofdstuk is al ingegaan op sociaal-economische en sociaal-culturele redenen om in Noord-Groningen te blijven wonen, maar er is nog een reden: de fysieke omgeving van Noord-Groningen. Over het algemeen wordt het landschap van Noord-Groningen niet als mooi ervaren. Haartsen nam voor haar proefschrift over representaties van het platteland een enquête af onder een groep eerstejaarsstudenten uit Groningen, Utrecht en Amsterdam. Deze studenten vonden een groot deel van het Noord-Groningse platteland onaantrekkelijk.¹⁵⁷ In het leefbaarheids-onderzoek van de Provinciale Jeugdraad onder Noord-Groningse jongeren uit 1978 komt echter een ander beeld naar voren: 72 procent van de geënquêteerde jongeren is het niet eens met de uitspraak dat de Noord-Groningse omgeving onaantrekkelijk is.¹⁵⁸ Een groot verschil tussen de twee groepen geënquêteerde jongeren is de woonplaats en de kennis over Noord-Groningen.

De respondenten van mijn onderzoek zijn onder te verdelen in een groep die het Noord-Groningse landschap mooi vindt en een groep die niet zoveel waarde hecht aan het landschap. Haartsen vond verschillen tussen generaties in de representaties van het platteland.¹⁵⁹ Voor mijn respondenten blijkt generatie minder een rol te spelen in de landschappelijke waardering. Uit de analyse van de toegekende codes blijkt dat de jongste generatie, de jaren-negentig-groep, het meest over ruimtelijke onderwerpen praat. Degenen die het landschap waarderen spreken zich daar ook het duidelijkst over uit. In Haartsen's onderzoek blijkt de jongste generatie juist het minste waarde te

hechten aan landschappelijke kwaliteiten. De respondenten uit mijn onderzoek zijn echter een stap verder in hun leven dan de geënquêteerde studenten van Haartsen. Mijn respondenten werken en de meesten hebben een partner en kinderen. Hierdoor hadden ze andere behoeften dan studenten.¹⁶⁰

Het wel of niet waarderen van het Noord-Groningse landschap kan gerelateerd worden aan de manier waarop een keuze over het wonen in Noord-Groningen is gemaakt. Algemeen kan over de respondenten opgemerkt worden dat zij die terug keerden en bewust een keuze maakten om in Noord-Groningen te wonen hierbij grotendeels zijn beïnvloed door landschappelijke kenmerken. De respondenten die zagezegd zijn 'blijven hangen' hebben over het algemeen een minder sterke binding met het landschap. In de jaren negentig-groep zitten relatief veel respondenten die een bewuste keuze hebben gemaakt om in Noord-Groningen te wonen. Dat kan verklaren waarom er daar relatief veel over ruimtelijke aspecten wordt gesproken. Het is echter niet zo dat de oudere generaties zich niet identificeren met het Noord-Groningse landschap: 'Het is wel mijn land. Hoe je dat moet verwoorden is wat moeilijk natuurlijk' (RJ2).

Het verleden van iemand heeft vaak invloed op de wijze waarop een landschap wordt ervaren.¹⁶¹ Een respondent uit de jaren-negentig-groep vertelde over zijn jeugd:

'Ik ben in mijn eentje het Groninger marenland ook afgepeddeld met mijn kano. Mijn grote hobby. We gingen ook naar de dijk om in de slik rond te rennen en dan sprongen we daarna aan de andere kant van de dijk in het water om weer schoon te worden, dat zijn... Ja. Fietstochten door het koolzaad, dat soort herinneringen heb ik heel sterk' (RJ18).

De herinneringen aan het landschap van Noord-Groningen en de mogelijkheden die hij daarin had, speelden voor deze man een belangrijk rol in zijn keuze om in Noord-Groningen te gaan wonen. Hij verbindt dit aan de mogelijkheden voor zijn zoontje: 'Als je nu nadenkt over mijn zoon ook, het is heel fijn wonen in zo'n dorp ook. Je hebt leefruimte, je kan lekker ravotten in de tuin' (RJ18). De opmerking doet denken aan het idee van de rurale idylle die besproken is in het theoretische gedeelte van dit hoofdstuk. Daar werd onder andere op basis van het werk van Gill Valentine geschreven dat volwassenen het platteland soms idealiseren.¹⁶² Voor de respondenten uit dit onderzoek kan deze opmerking genuanceerd worden. De bovenstaande spreker baseerde zijn beeld van het platteland op zijn eigen ervaringen en herinneringen. Herinneringen kunnen ook zeker geïdealiseerd en gekleurd zijn, maar deze respondent en de meeste anderen met hem wonen op het platteland en weten uit de praktijk dat ze moeten reizen voor voorzieningen en dat de sloot ook gevaarlijk is voor kleine kinderen. Zij weten dat het platteland niet zo idyllisch is als soms gesuggereerd wordt.

Zoals al eerder bleek, het landschap van Noord-Groningen wordt over het algemeen niet ervaren als idyllisch en aantrekkelijk. Niet alle respondenten identificeren zich met het landschap: 'Niet van oh ik vind het landschap geweldig en daarom wil ik hier wonen, nee dat niet. Nee, ik rijd niet zomers door de landerijen en denk: oh wat groeien de bietenplanten mooi en wat staat het koren er mooi bij' (RJ19). Sommige respondenten vinden het juist daardoor aantrekkelijk: 'Ik houd van geploegde klei en vergezichten en ik woon nu in de polder, ik vind dat landschap het mooiste landschap dat er bestaat' (RJ15) en: 'Ik kan ook niets mooiers bedenken dan een zwarte akker en een horizon' (RJ18). De idylle die vaak geassocieerd wordt met bos en parklandschappen, wordt niet gedeeld door de respondenten die Noord-Groningen mooi vinden. Die delen de waardering voor de horizon en de vergezichten. 'Geen haar op mijn hoofd die er aan denkt om in de Drentse bossen te gaan wonen. Ik wil die horizon zien' (RJ18). Waarom dit zo is, vertelde een andere vrouw:

'Ik houd niet zo van bos. Net als bergen, voor mij is het zoiets je gaat naar een top van een berg om vrij uitzicht te hebben en potverdorie dan staat er achter een nog hogere berg. Waardoor je nog steeds niet het vrije uitzicht hebt. Maar ik merk op vakanties etc. dat ik voor mijn gedachten en rust vergezichten wil hebben. Dat heeft denk ik zeker wel zijn oorsprong dat ik op het platteland ben opgegroeid en de ruimte' (RJ20).

De landschappelijke kenmerken die de respondenten benoemen, zijn echter niet karakteristiek voor Noord-Groningen. In de bovenstaande citaten wordt veel gerefereerd aan ruimtelijke karakteristieken van de landbouw: akkers, koolzaad etc. Deze komen natuurlijk niet alleen in Noord-Groningen voor. Ook de twee begrippen die vaak algemeen met het platteland geassocieerd worden, rust en ruimte worden door de respondenten in de interviews genoemd.¹⁶³ Vooral ruimte was tijdens de jonge jeugd een fijn kenmerk voor enkele respondenten: 'Ruimte, speelruimte, laten we heel eerlijk zijn, we hoefden maar de deur uit te stappen en we zaten midden in de velden. Ik was een buitenkind dus ik was heel veel buiten bezig met het bouwen van hutten' (RJ11). De ruimtelijke kenmerken die de respondenten noemen, worden door henzelf ook vaak geassocieerd met andere gebieden. Een respondente die het wad heel mooi vindt, vertelde:

'Dus achter Westernieland, je hebt daar zulke mooie luchten ik vind het zo mooi. Ik vind de eilanden ook heel mooi. We gaan altijd naar Texel, dat is natuurlijk niet dit gedeelte, maar je kan Texel, ... je hebt ook gewoon heel mooi het wad gedeelte heb je daar, en het blijft me gewoon altijd boeien' (RJ7).

Een andere respondent vertelde over zijn zoektocht naar een huis in een voor hen specifiek gebied: 'We zochten eigenlijk een markante plek, een bijzonder huis of een bijzondere plek en het zoekgebied was eigenlijk ook een deel van Friesland. De kop langs de stad langs, misschien zelfs wel de Veenkoloniën' (RJ14). Voor de respondenten die in Noord-Groningen wonen vanwege het landschap is het vooral een verbondenheid met het open landschap. De trouwdheid met het landschap maakt dat ze gekozen hebben voor Noord-Groningen.

Conclusie

Over het algemeen voelen alle respondenten zich verbonden met Noord-Groningen. De meesten praten daar met veel liefde over. Waarom ze zich er mee verbonden voelen is niet voor iedereen gelijk en blijkt soms moeilijk om te verwoorden. De verbondenheid met een gebied kan verschillende oorzaken hebben.¹⁶⁴ Voor alle respondenten gold dat ze een economische binding met het gebied hadden. De sociaal-culturele binding met Noord-Groningen was voor enkele respondenten een reden om in Noord-Groningen te blijven. Dit was echter vaak geen bewuste keuze. Deze respondenten bleven hangen, omdat de meeste sociale contacten in Noord-Groningen waren. De binding met ruimtelijke aspecten van Noord-Groningen bleek voor een aantal personen een grote invloed te hebben op hun keuze om in Noord-Groningen te wonen. De binding met het gebied is voor de meesten beïnvloed door ervaringen uit hun verleden.

Met behulp van 107 interviews en aanverwante literatuur is ingegaan op een jeugd van drie generaties in Noord-Groningen. Om de ervaringen die in de interviews besproken zijn analytisch te kunnen vergelijken is gebruik gemaakt van een onderscheid tussen economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies. De dagelijkse levens van verschillende generaties 'jongeren' vormen een middel om te achterhalen of de geïnterviewde Noord-Groningers een perceptie van regionale identiteit en leefbaarheid van Noord-Groningen hebben en dit tonen in hun dagelijkse leven.¹⁶⁵

De ervaringen van de respondenten zijn over het algemeen positief over de leefbaarheid tijdens hun jeugd. De oudste generatie was vooral gericht op het eigen dorp en de eigen sociaal-economische en/of religieuze groep. De groep uit de jaren zeventig had nog steeds een sterke betrokkenheid bij het eigen dorp. Voor deze respondenten werd het contact met leeftijdgenoten een belangrijke factor voor de ervaren leefbaarheid. Omdat de voorzieningen hiervoor niet overal even goed waren, zetten de jongeren zich in voor eigen accommodaties (*agency*). Voor de jongeren uit de jaren negentig is leefbaarheid bepaald door de mogelijkheden om zich persoonlijk te ontwikkelen. Hierdoor

zijn ze niet langer hoofdzakelijk op het eigen dorp gericht, omdat de mogelijkheden daar nogal eens beperkt waren, maar zij waarden vaak wel het open ruimtelijke landschap. Geografen en sociologen problematiseren het leven van jongeren op het platteland als saai en met weinig mogelijkheden (*capacities*).¹⁶⁶ Achteraf hebben de respondenten echter geen gebrek aan mogelijkheden ervaren en ervoeren zij dat dus ook niet als een probleem.

Generatieverschillen hebben invloed op de wijze waarop leefbaarheid wordt gezien. Maar ook andere factoren, zoals sociaal-economische achtergrond, *gender*, religie, opleiding en werk hebben invloed op deze ervaren leefbaarheid. Overigens niet alleen op de ervaren leefbaarheid, ook het identificatieproces met een gebied wordt door verschillende factoren beïnvloed.¹⁶⁷ Voor de respondenten uit dit hoofdstuk is hun jeugd bepalend voor hun latere verbondenheid met het gebied. Deze verbondenheid uit zich echter niet in de representatie van collectieve regionale identiteiten. Over het algemeen construeerden de jongeren uit de jaren vijftig een beeld van Noord-Groningen op basis van hun sociaal-economische en religieuze achtergronden. De jongeren uit de jaren zeventig deden dit vooral op basis van het jong-zijn en voor de jongeren uit de jaren negentig was de persoonlijke ontwikkeling belangrijk en dit werd gekoppeld aan een plattelandsidentiteit. Op basis van gedeelde belangen werden door de generaties regionale identiteiten uitgedragen. Dit waren echter zwakke regionale identiteiten, want ze golden voor een selecte groep en werden beperkt overgenomen door volgende generaties.¹⁶⁸ De regionale identiteiten waren ook niet specifiek gericht op Noord-Groningen, maar op een plattelandsgebied.

Het beeld dat in *Bedreigd bestaan* geconstrueerd werd op basis van de verwachte leefbaarheid, had geen historische houdbaarheid. Want hoewel de respondenten samen in een gebied woonden en daardoor te maken konden hebben met overeenkomstige leefbaarheidskenmerken, blijken andere (persoonlijke) belangen een grotere rol te spelen in hun levens. Zij voelen zich verbonden met Noord-Groningen. Maar omdat er, anders dan *Bedreigd bestaan* doet vermoeden, geen gemeenschappelijk dreiging of doel op het gebied van leefbaarheid is, was het voor de respondenten niet noodzakelijk om die verbondenheid te uiten in een gemeenschappelijke regionale identiteit.

‘... geen tijd voor gekke dingen’

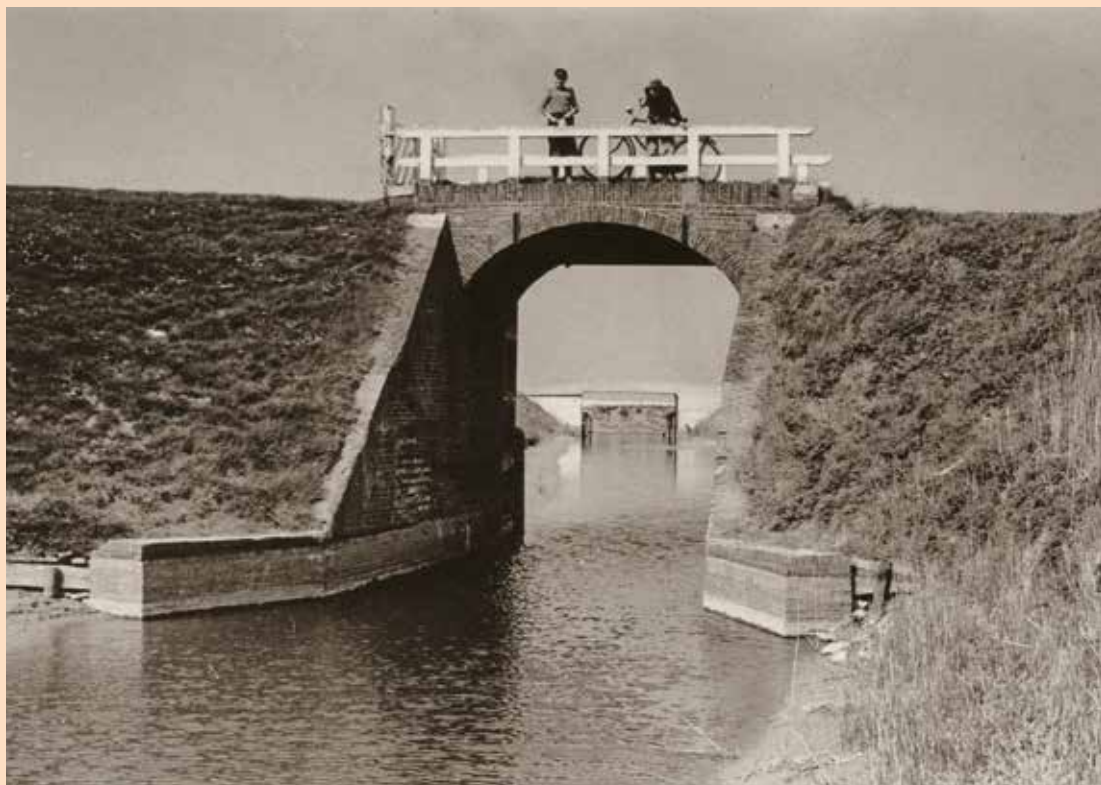
Citaten over jongeren, werk en vrije tijd

‘Wat kan Noord-Groningen de jongeren bieden? Dagelijks trekken honderden jongeren per trein of bus uit het gebied naar ‘stad’, hetzij om daar naar school te gaan, hetzij om er hun dagelijks brood te verdienen. Anders dan de oudere generatie leren zij al vroeg buiten de eigen omgeving te kijken en leren zij te vergelijken. Wat interesseert deze generatie? Een verouderd gebied, met overwonnen tradities, of een modern en dynamisch Noord-Groningen.’

Twee jongetjes omstreeks
1960 op de sluis het Klief
(ook wel de Wachter) ten
noorden van Warffum.

Uit Stichting Noord-Groningen, *Over Noord-Groningen gesproken...* (1964).

***

'Nou voetballen en gymnastiek was er. Dat was een christelijke gymnastiekverenigingen en ook de hervormde ook. Er was geen christelijke voetbal, dat was later. Als er Oranjefeest was, dat was ook apart. Van de gereformeerde school en de hervormde school, dat was optocht door het dorp heen en de ene keer liep de hervormde school vooraan en de volgende keer liep de gereformeerde school vooraan.'

Uit een interview met een man die jong was in de jaren vijftig.

***

'Kijk, van lagere school af wou ik dus aan het werk, dat was, he, je wou geld verdienen. En omdat je dus, er waren jongens die kregen wel meer zakcenten, dat had jij niet, dus er was maar één manier om aan geld te komen, om aan het werk te gaan. Er was een leraar, meester Koster, die zei ja maar, jij moet eigenlijk eerst naar de ambachtsschool. Die heeft het eigenlijk een beetje doorgedrukt, want ik ben de enige thuis die door heeft geleerd. De rest is allemaal na de lagere school onmiddellijk aan het werk.'

Uit een interview met een man die jong was in de jaren vijftig.

***

'Persoonlijk vond ik dat ze wel iets soepeler mochten zijn. Want dat was als we zaterdagavond op stap gingen bijvoorbeeld moesten we om 1 uur thuis zijn omdat het officieel al zondag was, terwijl, ja behoorlijk religieus. En ik heb nou zoiets van kom op zeg, je bent maar 1 keer jong! (lacht).'

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren negentig.

***

'Ik ben nooit echt een sportman geweest, en dan had je er ook niet zoveel interesse in. Maar het was ook niet zo dat je altijd thuis zat, geregeld was je wel eens weg. Wel eens naar de stad, zaterdagavond eerst een film en dan verder stappen. Ik weet nog wel ik had er jaren bij dat ik 40 000 kilometer in de auto reed. Dus eh je was niet alle avonden thuis.'

Uit een interview met een man die jong was in de jaren zeventig.

***

Een opvoering van red-
rijkerskamer Sappho uit
Loppersum in 1983.

'Ik zou liever in een grote plaats wonen. Hier is zo weinig te beleven. Er zijn geen leuke winkels en geen disco en zo. En ook geen leuke jongens (enorm gegiebel).

Uit Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*, 1983, 11.

***

'Toen was ik heel veel buiten, toen ik echt kind was, was ik echt een buitenkind, altijd aan het spelen. Muziek of sport daar was vroeger ook geen geld voor. Dat heb ik ook niet kunnen doen. En later was er de jeugdsoos en de kroeg, vanaf mijn 16de denk ik.'

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren negentig.

***

‘Je had de gymnastiek en de voetbalvereniging, dus de meisjes gingen naar gymnastiek, maar ik vond het niet leuk. Ik ben thuis ook de enige blonde, met drie donkere zussen, die zijn lang en mager en ik ben het enige dikkerdje thuis. Ik vond gymnastiek niet leuk, de leraar die we hadden die trok ook altijd de meiden voor die het wat beter konden, die gingen dan naar selectie. Ik kwam daar nooit echt vrolijk vandaan. Ik zocht ook altijd wel wat om aan de kant te zitten. En als je iets deed wat anderen beter konden, dan stimuleerde hij ook niet, zo heb ik het althans beleefd.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren zeventig.

***

‘Ja de rederijkerij he die was wijd verspreid in Groningen, dus hier had je ook een rederijderskamer. Zomers is het boerderij, dan heb je geen tijd voor gekke dingen. Maar ’s winters had je de rederijderskamer. Daar heb ik me veel mee bezig gehouden, die spelen toneel en rederijdersconcours. Het ligt nu op z’n gat het is nu voorbij. Het was een eenzijdige groep.’

Uit een interview met een man die jong was in de jaren vijftig.

***

‘Met name de landbouwmechanisatie kwam natuurlijk heel erg sterk in op mars. Je zag ook dat boeren niet meer 15 arbeiders hadden, maar die hadden er twee. Dus daarin was sowieso geen toekomst weg gelegd, dus daar moest je ook niet zijn.’

Uit een interview met een man die jong was in de jaren zeventig.

***

‘Ik ben begonnen als veertien jarige jongen, achterin de fabriek, en daar werden kistjes gemaakt voor de blikjes condens. Van zulke blikjes, daar zat condens in, dat is gesuikerde melk, en die werden in deze kistjes gemaakt, ik geloof dat er 30 ingingen, van die potjes. En die gingen allemaal naar, naar Indië, en naar al die Europese en Afrika en die landen ging al dat gesuikerde melk heen, condens.’

Uit een interview met een man die jong was in de jaren vijftig.

***

7

Drie generaties vrouwen in Noord-Groningen

Inleiding

Leefbaarheid en regionale identiteiten van een gebied kunnen verschillend ervaren worden door sociale groepen. Naast lokale bestuurders en jongeren zijn de percepties van Noord-Groningse vrouwen voor dit boek onderzocht. In veel literatuur worden plattelandsvrouwen beschouwd als passief en wordt hun positie in de samenleving genegeerd.¹ In dit hoofdstuk staan vrouwen als een sociale groep centraal. De volgende vragen zullen worden beantwoord: hoe hebben drie generaties vrouwen leefbaarheid in Noord-Groningen ervaren en hoe gingen ze daar mee om? Hoe tonen vrouwen regionale identiteiten van Noord-Groningen in hun dagelijkse leven? Dit hoofdstuk vormt het laatste van een drietal empirische hoofdstukken over verschillende percepties die in een sociale groep over dit gebied kunnen heersen.

Leefbaarheid en regionale identiteit zijn twee abstracte begrippen. In hoofdstuk 1 is dat aan bod gekomen. In dit hoofdstuk is onderzocht hoe vrouwen tegen hun leefomgeving aankijken en hoe ze Noord-Groningen in dit verband zien. Dit is onderzocht door in te gaan op de dagelijkse levens van drie generaties vrouwen. Door middel van *oral history* zijn de levensverhalen van 44 vrouwen achterhaald. Deze vrouwen hebben hun hele leven, of in ieder geval een groot deel van hun leven in Noord-Groningen gewoond. Door deze aanpak wordt duidelijk welke mogelijkheden de vrouwen per generatie hadden, welke sociale structuren invloed hadden op hun leven en hoe ze zelf reageerden op hun mogelijkheden.² Door te focussen op generatie- en leeftijdsverschillen is het mogelijk om veranderingen in de tijd aan te geven. Hierbij is rekening gehouden met invloeden en onderwerpen die in de regionale en algemene literatuur over plattelandsvrouwen naar voren komen. In de analyse zijn de uitkomsten aangevuld en vergeleken met archiefmateriaal en literatuur over de desbetreffende perioden.

De dagelijkse levens van vrouwen zijn analytisch verdeeld in een economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensie. Dit hoofdstuk laat zien dat vooral de sociaal-culturele dimensie een bepalende invloed had op de levens van de vrouwen. De invloed daarvan is gedeeltelijk bepaald door algemene maatschappelijke invloeden, die voor alle vrouwen in Nederland gelijk waren, en gedeeltelijk door de lokale omstandigheden in Noord-Groningen, die per respondent specifiek waren. Geconcludeerd kan worden dat vrouwen in Noord-

Vrouwen vervulden een belangrijke rol in de nijverheid in het vissersdorp Zoutkamp. Zij pelden de garnalen, totdat dit werkzaamheid vanwege de lagere loonkosten werd uitbesteed aan pellers in Marokko (en later machinaal werd gedaan). Jaarlijks wordt op Vlaggetjesdag (met Pinksteren) nog de Garnalenkoningin binnengehaald. Zij houdt na de feestelijke ontvangst een rede, waarin wordt teruggeblikt op de toestand van de visserij in het afgelopen jaar. De foto werd in 1963 gemaakt. Dat jaar was Alie Bolt-Postma de Garnalenkoningin.

Groningen vooral op basis van de sociaal-culturele dimensie en de positie die ze daardoor vervullen de leefbaarheid van hun leefomgeving waarderen. In de dagelijkse levens spelen regionale identiteiten van Noord-Groningen beperkt een rol. Dit komt doordat de handelingsregio van de vrouwen niet overeenkomt met de regio Noord-Groningen,³ de vrouwen identificeren zich niet met de regio en zij voelen ook geen noodzaak om een Noord-Groninger identiteit uit te dragen.

Historiografie: onderzoek naar plattelandsvrouwen

Vrouwen die op het platteland wonen, hebben net als jongeren beperkt aandacht gehad in de (Nederlandse) wetenschappelijke literatuur. De wetenschappelijke aandacht voor plattelandsvrouwen die er was, komt hoofdzakelijk uit de rurale geografie en sociologie. Een pionierster op dit gebied was D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl (1912-2000). In 1952 promoveerde ze op haar sociologische studie *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving*. Stork-van der Kuyl woonde in Dwingeloo, waar haar echtgenoot burgemeester was. Door haar sociale positie was ze automatisch voorzitter van de lokale vrouwenvereniging. Voor haar onderzoek was deze positie echter niet geschikt en ze ging incognito als dienstmeisje aan het werk in een ander dorp. Zo deed ze participerend onderzoek bij Drentse boerinnen.⁴ Stork-van der Kuyl concludeerde dat plattelandsvrouwenorganisaties een belangrijk 'structuurscheppend element' waren voor de Drentse boerinnen en dat dezen anders dan destijds algemeen werd aangenomen een invloedrijke groep vormden in de Drentse samenleving.⁵ Bijvoorbeeld door de invloed die ze op gezinsniveau hadden.

De plattelandsvrouwenorganisaties waar Stork-van der Kuyl aan refereert, waren in de jaren twintig en dertig opgericht om vrouwen op het platteland maatschappelijk en geestelijk te ontwikkelen. In het verzuilde Nederland had elke zuil zijn eigen organisatie bijvoorbeeld de neutrale Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, de Rooms-Katholieke Boerinnenbonden en de Christelijke Bond van Boerinnen en Plattelandsvrouwen. Door ontplooiing van sociale, educatieve en voorlichtende activiteiten werd de nadruk gelegd op de rol van de plattelandsvrouw als huisvrouw, moeder en boerin.⁶ In het industrialisatiebeleid van de jaren vijftig werd deze positie van de vrouw bevestigd: thuis in het gezin moesten door de vrouw de spanningen van de veranderende maatschappij opgevangen worden.⁷ Ook in de streekverbeteringsprogramma's werkten ambtenaren van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening samen met vertegenwoordigers van plattelandsvrouwenorganisaties om via vrouwen, als spil van het gezin, veranderingen teweeg te brengen. Hierbij lag de nadruk op een 'moderne' inrichting van het huis, bijvoorbeeld bij de reizende tentoonstelling 'Uw huis zoals het worden kan' en de voorlichtingsfolder 'De boerin en haar huis'.⁸ In België werden soortgelijke

programma's uitgevoerd.⁹ Door de instituten konden de zuilen een grote invloed uitoefenen op het dagelijkse leven van plattelandsbewoners. Zo werden vrouwen ingezet om de emotionele en geestelijke gesteldheid van mannen te beïnvloeden tijdens het veranderingsproces.¹⁰ De vrouwenorganisaties geven de eerste tekenen van specifieke aandacht voor vrouwen op het platteland.

Algemeen gesproken werd in de naoorlogse periode de wetenschap gedomineerd door mannen. Het wetenschappelijk onderzoek naar plattelandsgebieden werd ook hoofdzakelijk verricht door mannen. De ontwikkelingen rondom plattelandsvrouwen vormden daardoor vaak een bijzaak. Het in hoofdstuk 4 besproken regionale onderzoek *Bedreigd bestaan* besteedde bijvoorbeeld slechts beperkt aandacht aan de positie van vrouwen. Het rapport gaat hoofdzakelijk in op de afnemende werkgelegenheid in het gebied en de demografische en sociale gevolgen voor Noord-Groningen. Hieruit blijkt dat relatief veel jonge vrouwen migreerden vergeleken met het aantal mannen.¹¹ De grotere mobiliteit van vrouwen werd echter niet verder geproblematiseerd, terwijl dit toch een opmerkelijk punt is omdat er vaak vanuit wordt gegaan dat migratie een mannelijk fenomeen is.¹²

De veranderende positie van vrouwen wordt wel opgemerkt in *Bedreigd bestaan*. In het hoofdstuk over culturele verzorging werd aandacht besteed aan vrouwenverenigingen: '... een met élan doorgezette culturele vernieuwingsbeweging vormt het werk van een aantal vrouwenorganisaties. Men mag hier een symptoom zien voor de stijgende sociaal-culturele invloed van de vrouw in onze beweeglijke tijd'.¹³ Het blijft echter bij deze zin en er werd niet dieper op de 'stijgende culturele invloed' ingegaan en wat dat betekende voor de activiteiten of de ontwikkeling van plattelandsvrouwen. Het hoofdstuk is gebaseerd op een deelrapport, geschreven door de sociologiestudente Sauer.¹⁴

Naast Sauer was sociologiestudente Sennema betrokken bij het *Bedreigd bestaan* onderzoek. Zij schreef een deelrapport over kerkelijkheid in Noord-Groningen.¹⁵ Beiden schreven hun deelonderzoeken onder begeleiding van de docent toegepaste Sociologie Saal. Deze was in zijn eigen onderzoek ingegaan op de thematiek rond de positie van vrouwen in de plattelandssamenleving. In zijn proefschrift uit 1958 behandelde hij onder andere de positie van de vrouw in het boerengezin.¹⁶ In een door mannen gedomineerde wetenschappelijke tijd was de bijdrage van twee vrouwen aan het project bijzonder. Toch is het ook weer niet zo opmerkelijk, want sociologie was (toen al) een studie waar relatief veel studentes actief waren. In het studiejaar 1958-1959 was 44 procent van het totaal aantal sociologiestudenten in Groningen vrouw.¹⁷

Niet alleen in de wetenschap, maar ook in het bestuur waren mannen dominant. Zo waren in Noord-Groningen hoofdzakelijk mannen actief in het bestuurlijke leven. Het dagelijkse bestuur van de Stichting Noord-Groningen, dat *Bedreigd bestaan* uitgaf, bestond in 1959 uit zeven leden. Eén van de leden was

een vrouw en was afgevaardigde van een christelijke vrouwenorganisatie.¹⁸ Het uitgangspunt van de oprichters van de stichting was om alle bevolkingsgroepen er in vertegenwoordigd te zien. In een interview geeft een oud-bestuurslid echter aan dat de vrouw in het bestuur er meer zat als 'excuustruus' dan als serieus lid met invloed.¹⁹ Dit voorbeeld illustreert nogmaals de onzichtbaarheid van vrouwen in de plattelandssamenleving.²⁰

In 1966 verscheen de tweede studie naar boerinnen van Stork-van der Kuyl. Voor *De boerin van nu en straks* verrichtte ze onderzoek in Noord-Groningen.²¹ Met het oog op de veranderende positie van boerinnen sprak ze met 250 Noord-Groningse mannen en vrouwen over de vraag of boerendochters nog wel beschikbaar waren als potentiële echtgenotes. Ze concludeerde dat steeds minder boerendochters trouwden met een boer. Zij hadden na de oorlog steeds meer mogelijkheden en kozen daardoor minder snel voor een boerenpartner. De positie van boerendochters was aan het veranderen. In 1961 besteedde Addens in zijn studie over de beroepskeuze van de boeren- en arbeiderskinderen ook aandacht aan de dochters.²² In beide gevallen wordt uitgegaan van een vast patroon waarin de man boer is en zijn vrouw als boerin hem ondersteunt. Het uitgangspunt is de positie van de man, omdat hij steeds moeilijker een vrouw kan vinden. Deze thematiek is te vergelijken met het hedendaagse KRO-televisieprogramma *Boer zoekt vrouw*.

Het regionale onderzoek van Stork-van der Kuyl vormde in Nederland een eerste aanzet tot meer wetenschappelijk onderzoek naar vrouwen op platteland. Toch duurde het nog even, zoals Stork-van der Kuyl zelf zei: 'Pas dertig jaar later, na 1975, is men zich op de universiteiten gaan interesseren voor boerinnen'.²³ Zoals gebruikelijk voor die periode praatte zij over boerinnen als synoniem voor alle plattelandsvrouwen. Op het platteland waren genoeg vrouwen die geen boerin waren, maar wel plattelandsvrouw. De aandacht voor plattelandsvrouwen kwam in vergelijking met stadsvrouwen vrij laat op gang. Niet alleen in Nederland, maar ook in andere Westerse landen kwam als vervolg op regionaal onderzoek pas vanaf de jaren zeventig steeds meer onderzoek naar plattelandsvrouwen.²⁴

Een belangrijk thema in dat onderzoek was het zichtbaar maken van deze vrouwen. Deze benadering is te relateren aan de tweede feministische golf en daaraan verbonden de opkomst van vrouwenbewegingen en de feministische wetenschappen.²⁵ Het onderzoek werd, net als onderzoek naar het platteland, gedomineerd door de traditionele relatie van het platteland met de landbouw.²⁶ Hierdoor was er hoofdzakelijk aandacht voor het economische proces van de landbouw en de positie van de vrouw daarin. Dit onderzoek benadrukt de rol van vrouwen bij de ontwikkeling van de landbouw. Dat haar positie vaak ondergeschikt was aan de positie van de man en de onderlinge machtsrelaties, werd vanaf de jaren tachtig geanalyseerd.²⁷

Tot in de jaren negentig bleef de aandacht voor plattelandsvrouwen hoofdzakelijk gericht op het economische perspectief en dus op boerinnen.²⁸ Na de tweede feministische golf was er in bepaalde kringen al aandacht gekomen voor bijvoorbeeld landarbeidersvrouwen en andere vrouwelijke plattelandsbewoners. Onder invloed van de *cultural turn* werd deze aandacht verder uitgebouwd en ging het onderzoek ook over plattelandsvrouwen en de cultuur, waarden en betekenissen die aan het vrouw-zijn op het platteland werden gegeven.²⁹ In deze periode werd het begrip *gender* steeds meer gebruikt en ontstond het besef dat niet alle vrouwen gelijk zijn. De vrouwen in dorpen die niet verbonden waren aan het boerenbedrijf hadden ook te maken met heersende traditionele beelden van het platteland. De geografe Jo Little is één van de eersten die onderzoek deed naar plattelandsvrouwen in de breedste zin van het woord.³⁰ Little zag vrouwen als actieve actoren die bijdragen aan de ontwikkeling van het platteland.³¹ De rol die ze vervullen is echter niet los te zien van de rol die voor hen gecreëerd is door bijvoorbeeld lokaal en nationaal beleid. Hierdoor ontstaat er een situatie waarin vrouwen behoren te voldoen aan bepaalde eisen.

In het onderzoek naar plattelandsvrouwen is een vergelijkbare methodologische ontwikkeling te onderscheiden als bij het onderzoek naar en over plattelandjongeren. Vanaf het midden van de jaren negentig wordt, onder invloed van de *cultural turn*, aandacht geschonken aan het beeld dat plattelandsvrouwen zelf hebben van het platteland.³² *Genderidentiteiten* spelen in deze benaderingen een belangrijke rol.³³ De onderliggende gedachte is dat het niet gaat om een onderscheid tussen vrouwen en mannen, maar dat het accent bij onderzoek naar vrouwen moet liggen op kenmerken en verschillen in *genderrelaties*. Een belangrijk argument in deze benadering is dat de relaties zijn geconstrueerd op basis van een reeks van dominante kenmerken.³⁴ De vrouw hoort bijvoorbeeld voor de kinderen te zorgen. Hierdoor liggen de man-vrouw verhoudingen ook op het platteland bijna vast.

Vanuit de historische wetenschappen zijn plattelandsvrouwen in de naoorlogse periode relatief minder bestudeerd.³⁵ Dit heeft verschillende oorzaken. De naoorlogse tijd is voor veel historici in het algemeen (nog) niet erg interessant.³⁶ En plattelandshistorici richten zich hoofdzakelijk op de landbouw en het economische proces. In de agrarische geschiedenis is een gebrek aan aandacht voor plattelandsvrouwen als handelende actoren.³⁷ De vrouwengeschiedenis richt zich wel duidelijk op vrouwen als actoren, maar kijkt daarbij hoofdzakelijk naar stadsvrouwen. De historica Margreet van der Burg spreekt in dit verband van urbicentrisme in de Nederlandse vrouwengeschiedenis.³⁸

Eén van de eerste Nederlandse historische publicaties over plattelandsvrouwen is het in 1989 verschenen *Vrouwen van het land*. In deze populair wetenschappelijke bundel gaan verschillende historici in op het handelen van

plattelandsvrouwen en voorvechters van vrouwenemancipatie.³⁹ Er is bijvoorbeeld aandacht voor het werk van Stork-van der Kuyl. Deze aanpak komt overeen met sociologische en geografische studies van die tijd, waarin steeds meer het besef doorklinkt dat vrouwen zelf handelen en geen passieve inwoners zijn. De aandacht vanuit historische disciplines blijft echter beperkt. Het is ook pas recentelijk dat er meer aandacht voor de plattelandssamenleving in zijn geheel is in plaats van specifiek de boerensamenleving.⁴⁰ In dit hoofdstuk wordt plattelandssamenleving in de meest brede zin van het woord gebruikt.

Een raamwerk: economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies

De dagelijkse levens van drie generaties vrouwen in Noord-Groningen staan in dit hoofdstuk centraal. De mogelijkheden die deze vrouwen hebben in hun dagelijkse leven en die ze kunnen benutten zijn afhankelijk van de context, die plaats- en tijdsafhankelijk is. In theorie zou iedereen die in Noord-Groningen woont dezelfde omgevingsmogelijkheden hebben. Deze mogelijkheden zijn los te zien van iemands persoonlijke mogelijkheden, zoals het vermogen tot leren en de persoonlijke interesses. Amartya Sen en Martha Nussbaum onderscheiden in de *capabilities approach* twee soorten aanwezige mogelijkheden: mogelijkheden die gerealiseerd worden en alternatieve mogelijkheden die gerealiseerd zouden kunnen worden.⁴¹ Door in dit hoofdstuk in te gaan op deze twee typen wordt geanalyseerd welke mogelijkheden Noord-Groningen in een bepaalde periode te bieden had en welke daarvan werden gekozen. Omdat het gaat om de omgevingsmogelijkheden van Noord-Groningse vrouwen kan het zijn dat ze ook mogelijkheden buiten het gebied realiseren. Dit is net afhankelijk van hoe de handelingsregio van een vrouw eruitziet.

De mogelijkheden die Noord-Groningse vrouwen hebben is onderzocht met behulp van een analytisch onderscheid tussen drie dimensies: economische, sociaal-culturele en ruimtelijke. Deze vormen gezamenlijk de context waarin vrouwen leven. Dit analytische onderscheid is ook in hoofdstuk 6 gebruikt en gebaseerd op het werk van Ruth Panelli.⁴² Hiermee kan onderzocht worden hoe verschillende aspecten van de Noord-Groningse samenleving invloed hadden op het dagelijkse leven van vrouwen in het gebied. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van uitgangspunten in de literatuur over plattelandsvrouwen en de economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensie.

De economische positie van vrouwen op het platteland is niet alleen gebaseerd op opleiding en werk, maar ook vaak op een *gender*rolverdeling.⁴³ Vanuit een historisch perspectief is gewezen op de rol van de vrouw in het huishouden en als zorgdraagster voor de kinderen.⁴⁴ Als vrouwen betaald werk hadden was dat een teken van armoede. Onderwijs voor plattelandsvrouwen had daardoor tot in de jaren zestig een huishoudelijk karakter.⁴⁵ In literatuur over

hedendaagse plattelandsvrouwen blijkt dat deze rolverdeling nog steeds belangrijk is en dat vormt een discussiepunt. Zo kan de sociale constructie van het platteland, als een plaats waar familie en gemeenschap overheersend zijn, invloed hebben op arbeidsmogelijkheden van vrouwen.⁴⁶ Vrouwen worden in deze constructie geacht om voor de kinderen te zorgen en om vrijwilligerswerk voor de gemeenschap te doen. Voor vrouwen kan daardoor de positie die ze op de arbeidsmarkt vervullen beïnvloed zijn door hun functie thuis of in de gemeenschap.⁴⁷ Vrijwilligerswerk voor de gemeenschap is een vorm om de plattelandsgemeenschap in stand te houden.⁴⁸ Hiermee houden vrouwen de leefbaarheid van bijvoorbeeld hun dorp op een bepaald niveau. Vrouwen die betaald werk hebben blijken ook (nog altijd) vaak traditionele vrouwenberoepen te hebben, bijvoorbeeld in de zorg of in de schoonmaak.⁴⁹

Het *gender*onderscheid dat tussen vrouwen en mannen wordt gemaakt (ook op het platteland) is een sociaal-culturele constructie. De sociaal-culturele dimensie van het platteland heeft zodoende invloed op de economische positie van vrouwen. De sociaal-culturele structuren die heersen in plattelandsgebieden hebben invloed op het persoonlijke leven van vrouwen. De geografe Cheryl Dunkley stelt vast dat sociale activiteiten op het platteland vaak *gender*specifiek zijn.⁵⁰ Het bezoek aan de lokale kroeg is in veel dorpen een voorbeeld van een ‘mannelijke’ activiteit.⁵¹ Traditioneel zijn vrouwen meer thuis en vormt het gezin de schakel met de samenleving.⁵² Het openbare leven op het platteland wordt zodoende vaak geassocieerd met mannelijke constructies. Landbouw was lang een belangrijke sector op het platteland en werd door mannen gedomineerd. Hierdoor groeien plattelandsmeisjes op in een omgeving die gedomineerd wordt door mannen. Voor plattelandsmeisjes kan dit een reden zijn om gedrag dat als mannelijk wordt gezien over te nemen.⁵³ Vanaf de jaren zeventig voert de Nederlandse overheid een emancipatiebeleid om verschillen in de houding tegenover mannen en vrouwen te beperken. Desondanks blijkt uit onderzoek dat vrouwen nog steeds in hun dagelijkse activiteiten beïnvloed worden door heersende traditionele sociale normen en waarden waarbij de vrouw geacht wordt thuis te zijn.⁵⁴

Het beeld van een vrouw als moeder die thuis voor haar kinderen zorgt, is vrij dominant in de bovenstaande voorbeelden. Hoewel de maatschappij aan het veranderen is, heeft dit nog een grote invloed op het beeld van de rurale idylle (zie ook hoofdstuk 6).⁵⁵ Deze beelden komen niet altijd overeen met de werkelijkheid, want vrouwen hebben veel verschillende ervaringen met het platteland. Het zijn ook niet alleen de ruraal idyllische denkbeelden die vrouwen beperken in hun mogelijkheden, ook ruimtelijke kenmerken van het platteland kunnen hier invloed op hebben.⁵⁶ Het platteland wordt gekenmerkt door grotere afstanden naar allerlei voorzieningen en in de loop van de jaren is dit door de schaalvergroting toegenomen. Hierdoor zijn veel plattelandsbe-

Een babyhuisje in Leens, circa 1960. Het huisje werd in de jaren dertig ontwikkeld door huisarts Jitze Posthumus uit Eenrum om kinderen meer frisse en gezonde buitenlucht te gunnen, zonder dat ze continue door moeder in de gaten moesten worden gehouden. Vooral in de omgeving van Eenrum waren de huisjes populair. Sinds een aantal jaren verhuurt het bedrijf Lutje Potje (Gronings voor baby) uit Saaxumhuizen ze door het hele land.

woners afhankelijk van een auto. Voor vrouwen op het platteland kan dit extra beperkingen voor de leefbaarheid met zich mee brengen ten opzichte van mannen en van vrouwen in de stad.⁵⁷ Vooral oudere vrouwen hebben vaker geen rijbewijs en zijn afhankelijk van het openbaar vervoer.⁵⁸ Dit is een beperking, omdat openbaar vervoer op het platteland minder aanwezig is. In relatie tot de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen, toont geografe Eva Noack in haar onderzoek naar mobiliteit op het platteland van Schotland dat het mobiliteitsgedrag van mannen en vrouwen verschilt.⁵⁹ Vrouwen leggen bijvoorbeeld vaker kleinere afstanden af dan mannen.

De plattelandssamenlevingen zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw veranderd. Dit heeft invloed gehad op de positie van vrouwen. Een vrouw in de jaren vijftig had andere mogelijkheden dan een vrouw in de jaren negentig. Maar ook tijdens haar leven kunnen de mogelijkheden van een vrouw veranderen, door ontwikkelingen in de context en de tijd. De mogelijkheden die vrouwen uiteindelijk kiezen en benutten bepalen wie ze zijn en welke rol ze vervullen.⁶⁰ Maatschappelijke structuren hebben vaak invloed op haar gedrag, maar vrouwen kunnen door hun gedrag ook maatschappelijke structuren veranderen. Deze wisselwerking vormt de basis voor de *structuration theory* van Anthony Giddens en is het uitgangspunt van dit onderzoek.⁶¹

Het gedrag en de gerealiseerde mogelijkheden van vrouwen in een handelingsregio kunnen ruimtelijk worden weergegeven.⁶² Deze regio, die Hans Blotevogel benoemde als het gebied waarin de activiteiten van mensen plaatsvinden, vormt het startpunt bij het onderzoek of vrouwen in Noord-Groningen een Noord-Groninger regionale identiteit construeren op basis van de door hun ervaren leefbaarheid in het gebied. Door de verschillende structuren waar de vrouwen mee te maken hebben, tonen ze een bepaald beeld van hun sociale en fysieke omgeving in hun dagelijkse leven. Om te achterhalen hoe vrouwen in dit gebied denken over Noord-Groningen is voor dit hoofdstuk op basis van de handelingsregio van vrouwen onderzocht welke regionale identiteiten worden uitgedragen en hoe dit gerelateerd is aan de percepties van leefbaarheid.

Onderzoeksmateriaal

Het empirische onderzoeksmateriaal voor dit hoofdstuk is volgens dezelfde methodiek verzameld als voor hoofdstuk 6. Totaal zijn voor dit proefschrift 107 interviews met bewoners uit Noord-Groningen afgenomen. In bijlage 5 is een overzicht gegeven van het totaal aantal respondenten. Deze zijn onder te verdelen in vijf groepen. In hoofdstuk 6, figuur 6,1 zijn de groepen schematisch weergegeven. Twee van deze groepen bestaan specifiek uit vrouwen en deze 42 interviews gaan in op de positie van vrouwen in Noord-Groningen en vormen de basis voor dit hoofdstuk. Er zijn 26 interviews afgenomen bij vrouwen uit geheel Noord-Groningen en 16 interviews zijn afgenomen bij vrouwen uit het dorp Ulrum.⁶³

De geïnterviewde vrouwen zijn geselecteerd op basis van enkele criteria. Zij hebben hun hele leven of in ieder geval het grootste gedeelte van hun leven in Noord-Groningen gewoond. Daarnaast behoren ze tot een bepaalde leeftijdscategorie: ten tijde van het interview rond de zeventig, vijftig en dertig jaar. Door vrouwen uit drie verschillende generaties te interviewen is het mogelijk om veranderingen in de tijd aan te geven en deze te relateren aan maatschappelijke ontwikkelingen. Generaties die dezelfde geschiedenis van een regio hebben mee gemaakt kunnen zo een rol spelen in een regiovormingsproces.⁶⁴ Het gaat hier om voor generaties specifieke kenmerken. De generaties in dit hoofdstuk komen overeen met de generaties zoals die gebruikt zijn in het hoofdstuk over jongeren. De respondenten hebben verschillende opleidingen, religies en sociaal-economische achtergronden. Ze zijn benaderd via het sneeuwbaleffect. Dit bleek een effectieve manier te zijn, want het gaf vertrouwen als de vrouwen hoorden dat ze via-via benaderd waren.⁶⁵

De interviews vormen de basis om te begrijpen hoe de geïnterviewde vrouwen het leven in Noord-Groningen ervaren en of de regio Noord-Gronin-

gen daar een rol in speelt. De interviews hebben een retrospectief karakter. In het interview is ingegaan op het dagelijkse leven van de geïnterviewde vrouw en hoe dit veranderde naar mate ze ouder werd. Hierdoor kunnen ervaringen en belevingen van Noord-Groningse vrouwen over allerlei onderwerpen onderzocht worden.⁶⁶ De vrouwen konden in hun eigen woorden vertellen over hun ervaringen in Noord-Groningen.⁶⁷ De subjectiviteit die verbonden is aan interviews is hierdoor geen nadeel, de interviews vormen juist rijk materiaal voor een analyse van de percepties en ervaringen.⁶⁸ In de analyse is rekening gehouden met het feit dat herinneringen centraal staan en dat de vrouwen zich bevonden in een bepaalde levensfase.⁶⁹ De interviews hebben een semi-gestructureerd karakter, waardoor de interviews met elkaar vergeleken kunnen worden. Enkele onderwerpen werden door de interviewer geïntroduceerd, maar afhankelijk van de ervaringen van de respondent ontwikkelde het gesprek zich in een bepaalde richting. Door in te gaan op het dagelijkse leven van de vrouwen werd een beeld gevormd van de verschillende dimensies en de mogelijkheden die de vrouwen hadden. Hierbij ging het niet automatisch over de traditionele agrarische identiteit van het platteland, maar de vele verschillende identiteiten van plattelandsgebieden die in de interviews naar voren kwamen.⁷⁰

De economische, sociaal-culturele en ruimtelijke dimensies in de gesprekken zijn dynamisch en onderling gerelateerd. Deze vormen de context waarin de activiteiten (*agency*) van vrouwen plaats vindt. Gezamenlijk vormen de dimensies de basis voor de ervaren regionale identiteit en leefbaarheid. Omdat regionale identiteiten en leefbaarheid sociale constructies zijn en de betekenis die er aan gegeven wordt beïnvloed kan worden door bijvoorbeeld de vraagstelling, is er voor gekozen om niet expliciet deze begrippen te gebruiken.⁷¹ Om de interviews te analyseren is gebruik gemaakt van een inhoudsanalyse. Door middel van het tekstanalyse programma MaxQDA 2010 zijn de tekstfragmenten gecodeerd en is met behulp van een codeerschema gezocht naar onderlinge verbanden. De resultaten van de inhoudsanalyse zijn in een breder perspectief geplaatst door ze te koppelen aan bronnen uit de verschillende perioden en hedendaagse literatuur over plattelandsvrouwen. Hierdoor worden de resultaten in een (internationale) discussie over de positie van vrouwen op het platteland geplaatst.

Drie generaties vrouwen in Noord-Groningen

In 1958 concludeerde Saal: 'De plattelandssamenleving is op drift'.⁷² De veranderingen die Saal bedoelde met de 'drift' zijn ook terug te zien in een analyse van de interviews met drie generaties vrouwen in Noord-Groningen in de tabel in figuur 7.1 Voor deze analyse is gebruik gemaakt van één groep

	70-groep	50-groep	30-groep	Totaal
Economisch	39,8	38,4	35,4	37,9
Sociaal-cultureel	50,7	49	51,2	50,3
Ruimtelijk	9,5	12,6	13,4	11,9
Aantal respondenten	7	9	9	25

Figuur 7.1: Resultaat inhoudsanalyse van interviews met vrouwen in procenten.

interviews: welke door mijzelf en een student-assistente zijn afgenomen. Het overzicht in de tabel geeft in procenten weer hoe vaak codes zijn toegekend aan de getranscribeerde tekst van de interviews. Uit de resultaten blijkt dat er verschillen zijn tussen de drie generaties in de toekenning van codes. In alle generaties scoort de sociaal-culturele dimensie het hoogst, vooral onder de dertigers. Worden de resultaten nauwkeuriger bekeken dan blijkt dat het verschil wordt veroorzaakt door de mate waarin de dertigers over vrienden, de stad en de gemeenschap spreken. De zeventigers spreken vooral over familie en verenigingsleven.

Een vergelijking tussen de tabel in figuur 6.2 en de bovenstaande geeft aan dat er verschillen zijn tussen de 'jongeren' en de vrouwen. Het grootste verschil bestaat tussen de percentages voor de sociaal-culturele dimensie. De 'jongeren' hebben voor de oudste generatie een percentage van 51 procent en dit loopt af naar 48,3 procent voor de jaren-zeventig-groep en 47,9 procent voor de jongste leeftijdsgroep. De vrouwen zijn vrij constant en laten voor alle generaties een percentage van rond de vijftig procent zien. Het kan te maken hebben met de vraagstelling en met het verschil tussen praten over je jeugd of over je hele leven. In de volgende paragrafen wordt dieper op de verschillende dimensies ingegaan en wordt aandacht besteed aan de verschillende generaties om veranderingen in de tijd aan te kunnen geven. Doordat generaties als sociale groep echter niet alleen bepalend zijn voor de identiteitsvorming en ervaringen van vrouwen is hierbij ook rekening gehouden met andere sociale groepen waartoe de vrouwen kunnen behoren.

In Bijlage 6 wordt een overzicht geboden van de kwantitatieve analyse van 44 interviews. In deze analyse is een onderscheid gemaakt naar karakteristieken: generaties, religie, sociaal-economische status en sekse en de procentuele verdeling van codes. Hierdoor worden verschillen in aandacht voor onderwerpen tussen de groepen, en de eventuele afwezigheid van verschillen duidelijk. Zo lijkt op het eerste gezicht dat de categorie sekse weinig variatie oplevert. Het enige opvallende is dat de interviews van mannen vaker gecodeerd zijn met ruimtelijke codes. Vrouwen hebben hogere scores op de economische en sociaal-culturele dimensies. In dit hoofdstuk wordt dieper op de ervaringen van vrouwen in gegaan.

Economische dimensie

De economische dimensie is belangrijk in het dagelijkse leven. Gemiddeld wordt veel tijd besteed aan opleiding en werk. Ook is het bepalend voor de persoonlijke mogelijkheden, de werklocatie heeft bijvoorbeeld vaak invloed op de woonplaats. De economische dimensie is beïnvloed door *genderrollen* die in de tijd zijn veranderd. Daardoor bestaan er specifieke vrouwenberoepen en werken vrouwen over het algemeen minder vaak *fulltime* dan mannen.⁷³ In deze paragraaf wordt op veranderingen in de economische dimensie voor vrouwen in Noord-Groningen ingegaan.

Van huishoudschool naar administratieve en verzorgende opleidingen

De onderwijsmogelijkheden van vrouwen in Noord-Groningen werden, net als bij andere vrouwen, bepaald door omgevings- en persoonlijke mogelijkheden.⁷⁴ De omgevingsfactoren in de jaren vijftig vertonen een groot verschil met die van de jaren negentig. Het aanbod van middelbare scholen nam in Noord-Groningen in de jaren vijftig toe en nam vanaf de jaren tachtig af.⁷⁵ De heersende denkbeelden over onderwijs veranderden en onderwijs werd een belangrijk element voor persoonlijke ontwikkeling. Als de opleidingsgeschiedenissen van de drie generaties vergeleken worden zijn er duidelijke verschillen te onderscheiden.

Voor de zeventigjarige respondenten was het gangbaar om na de lagere school een paar jaren vervolgonderwijs te doen. Deze generatie was jong in de jaren vijftig en in die naoorlogse periode werd er maatschappelijk gezien steeds meer waarde gehecht aan een opleiding. De schoolkeuze van de geïnterviewde zeventigjarige vrouwen werd grotendeels bepaald door de destijds heersende sociale structuren. De sociaal-economische afkomst en de daaraan verwante financiële mogelijkheden waren hierdoor bepalend voor de onderwijskeuze. 'Toen was het nog de tijd, we kwamen uit een arm gezin. Studeren was er niet bij, want dat kostte alleen maar geld. Ik heb toen nog wel de huishoudschool gedaan' (RV8); vertelde een vrouw uit een arbeidersgezin. In Noord-Groningen waren in de jaren vijftig verscheidene landbouwhuishoudscholen opgericht door de landbouworganisaties. Omdat de landbouworganisaties in Groningen verschillende confessionele achtergronden hadden, bezaten de scholen verschillende signatures. De huishoudschool van Warffum was in 1954 opgericht door de Groninger Maatschappij van Landbouw en was daardoor een neutrale school.⁷⁶ De huishoudscholen waren specifiek gericht op onderwijs voor plattelandsmeisjes. Het onderwijs richtte zich op de taken die de meisjes in hun latere leven verwacht werden te doen. Dit waren zoals Margreet van de Burg het noemt 'de vrouwelijke arbeidsdomeinen in de landbouw'.⁷⁷ Voor jongens waren er technische en landbouw scholen om ze voor

te bereiden op de 'mannelijke domeinen van de landbouw en industrie'. In hoofdstuk 6 is hier op ingegaan.

Voor een zeventigjarige die opgroeide in een herenboerengezin was er eigenlijk één school optie de hbs in Warffum: 'Mijn vriendinnen die gingen, en mijn zusje ging er heen en iedereen in mijn omgeving' (RV5).⁷⁸ Voor deze respondente was het logisch dat ze naar de hbs in Warffum ging, ook al was er dichterbij een andere school. Iedereen die ze kende, de herenboerengemeenschap was een kleine gemeenschap, ging in haar beleving naar de hbs. Tot haar vrienden behoorden geen arbeiderskinderen. Die gingen amper naar de hbs, zoals de quote in bovenstaande alinea al aangaf. De respondente praatte alleen over meisjes die naar de hbs gingen. In haar beleving was het voor haar schoolkeuze niet belangrijk dat jongens uit haar omgeving naar deze school gingen, want de hbs werd bezocht door zowel jongens als meisjes. De hbs bood algemeen vormend onderwijs en was daardoor minder specifiek *gendergericht*.

Zoals in de literatuur ook naar voren komt is de sociaal-economische achtergrond van de respondenten bepalend voor het niveau van het gevolgde onderwijs.⁷⁹ Voor veel meisjes was het tijdens de lagere school daardoor op basis van de familieachtergrond al duidelijk naar welke school ze zouden gaan. Dat de herenboerendochters onder de respondenten naar de hbs in Warffum gingen had te maken met de status van haar familie. Het had minder te maken met de waarde die een familie hechtte aan een goede opleiding voor hun dochter, ook al was de hbs het hoogst haalbare onderwijsniveau in Noord-Groningen. Van de meisjes uit de herenboerenfamilies gingen na de hbs enkelen naar de universiteit in de stad Groningen. Deze opleiding was maar beperkt bedoeld voor een arbeidscarrière of persoonlijke ontwikkeling. De opleiding vormde net als bij de arbeidersmeisjes op de huishoudsscholen de basis voor haar latere (door mannen) veronderstelde taak als boerin en moeder. Sinds het einde van de negentiende eeuw was de bovengeschetste loopbaan gebruikelijk voor de vrouwen uit de herenboerenfamilies in de provincie Groningen.⁸⁰ De jaren vijftig en zestig vormden echter het einde van een tijdperk waarin herenboeren de hoogste sociaal-economische positie bekleedden. Voor de opleiding van de herenboerendochters in de jaren vijftig bracht dit nog geen veranderingen teweeg, maar voor hun verdere loopbaan had dit zeker gevolgen.

Aan het eind van de jaren zestig vonden er grote veranderingen plaats in het middelbare onderwijs. Door de Mammoetwet uit 1968 werd het onderwijsstelsel drastisch hervormd en werden de onderwijsmogelijkheden in theorie voor iedereen gelijk.⁸¹ Door de onderwijs hervormingen waren jongeren tot en met hun vijftiende leerplichtig en konden ouders financiële tegemoetkoming krijgen. Ten opzichte van de respondenten uit de oudste generatie gaan de

De landbouwhuishoud-
school aan de Mernaweg
in Wehe-den Hoorn, kort
na de opening van het ver-
bouwde pand in 1949.

vijftigjarige respondenten langer naar school (zie bijlage 5). De schoolkeuze was echter niet vrij voor hen. Het volgende voorbeeld geeft dat weer. Een respondente wilde dierenarts worden en wilde dus naar het atheneum. Ze vertelde hier echter over: 'Maar ik kom nog uit de tijd, ..., na de basisschool ging iedereen naar de mavo. Daar werd verder niet over na gedacht' (RV11). In Noord-Groningen had bijna elk dorp met meer dan 1500 inwoners een ulo en vanaf 1968 de mavo.⁸² In de *casestudy* over Ulrum gingen bijna alle respondenten naar de mavo in het dorp.⁸³ In hoofdstuk 3 is aangegeven dat relatief veel Noord-Groningse leerlingen in 1971 naar de mavo en het lager beroeps-onderwijs gingen, zie figuur 3.1. De schoolkeuze voor de meeste vijftigers was zodoende niet echt een keuze, maar meer een logisch stap die iedereen maakte. Achteraf vinden enkele respondenten het jammer dat ze geen andere opleiding hadden, maar ze zaten vast in deze structuren en het was moeilijk voor ze om daar tegen in te gaan.

Het sociaal-economische onderscheid tussen boeren, arbeiders en middenstanders dat voor de oudste generatie een belangrijke rol speelde, heeft voor de generatie vijftigers minder invloed. *Gender*rollen bleven echter bepalend voor de onderwijskeuzes van deze generatie. Vooral de gevolgde beroepsopleiding blijkt sterk *gender* bepaald te zijn. Anders dan de zeventigjarigen, volgden de meeste vijftigjarigen een beroepsopleiding. Dat waren vooral 'vrouwelijke' beroepsopleidingen, zoals verzorging en administratie.⁸⁴ Een respondente die tegenwoordig vrachtwagenchauffeuse is had in haar jeugd al graag een technische opleiding willen volgen. 'Toen ik jonger was had ik al een beetje een chauffeurstik. Maar toen ik twaalf was mocht ik van mijn vader niet naar de technische school. Toen kon ik kiezen tussen de huishoudschool of

Interieur van de landbouw-
huishoudschool aan de
Mernaweg in Wehe-den
Hoorn, kort na de opening
van het verbouwde pand
in 1949.

de mavo en toen heb ik de mavo gekozen'. Later in het interview gaat ze hier op door: 'Mijn beide broers zijn daar wel geweest op de Prins Bernhardschool [lagere technische school in Groningen - KGM]. Mijn zus en ik mochten naar de huishoudschool of de mavo (RV13). Deze vrouw mocht van haar vader niet naar een technische school, want dat was niet voor meisjes. Ondanks de tweede feministische golf en de aandacht die er vanaf de jaren zestig en zeventig was voor vrouwenemancipatie was de situatie voor de meisjes in de jaren zeventig in Noord-Groningen nog niet zoveel veranderd ten opzichte van de situatie van twintig jaar eerder.

In de jaren negentig werden vrouwen gestimuleerd om hun eigen keuzes te maken. Desondanks blijven externe factoren invloed houden op de onderwijskeuze. De volgende dertiger geeft aan hoe haar onderwijskeuze verliep: 'Dan moest je zo'n test doen van wat moet je hierna? Voor de meisjes kwam er stevast uit dat we naar de vp of vz moesten: verzorging of verpleging' (RV19). De respondente komt uit een gereformeerd vrijgemaakt milieu, dat een traditionele kijk op *gender* heeft. Voor de respondente betekende dit dat haar religieuze achtergrond mee speelden in haar 'onderwijskeuze'. Op basis van het advies 'kiest' ze voor de verzorging, maar al snel blijkt dat niets voor haar te zijn. Religie en het denken over *gender* en de rol van de vrouw zijn nauw aan elkaar gerelateerd.⁸⁵ In de paragraaf sociaal-culturele dimensie zal hier dieper op worden ingegaan.

Religie, sociale afkomst en *gender* zijn externe factoren die voor alle respondenten op een of andere manier een rol gespeeld hebben in de schoolkeuze. Hoewel de invloed in de tijd veranderd is, blijven bepaalde structuren belangrijk. In de interviews werd er niet door iedereen aan gerefereerd, maar

religie is in de gehele periode een invloedrijke factor in schoolkeuze. Protestantse kinderen gingen naar een protestantse school, katholieke kinderen naar een katholieke school en kinderen die geen religie hadden gingen naar een openbare school. De dertigers die nu zelf jonge kinderen hebben zitten minder vast aan de religieuze structuren dan in hun eigen jeugd. Voor hen is de kwaliteit van de school belangrijker dan de religieuze achtergrond. Toch blijkt uit enkele recente basisschoolfusies dat dit voor een deel van de Noord-Groningers niet altijd het geval is. Ouders en personeel van de openbare en christelijke scholen konden het fusieproces danig vertragen of zelfs doen mislukken.⁸⁶

Naast religie is sociaal-economische afkomst een factor die een rol blijft spelen voor de vrouwen. Uit de literatuur blijkt dat de betrokkenheid van ouders met de school van hun kinderen grotendeels bepaald wordt door hun eigen opleidingsniveau.⁸⁷ Jonge plattelandsvrouwen hebben daarbij vaak weinig rolmodellen waar ze zich aan kunnen optrekken en waardoor zij zich kunnen onttrekken aan hun sociaal-economische afkomst.⁸⁸ Uit interviews blijkt echter ook een tegenovergestelde reactie. Enkele moeders spoorden hun dochters aan om een goede opleiding te volgen en om zo hun kansen en mogelijkheden te vergroten. De moeders konden hierin geen voorbeeld zijn, maar wel voor een stimulans zorgen om hun dochters uit het traditionele patroon te krijgen. Een respondente zegt over de stimulans die ze van haar moeder kreeg:

‘Een tijdje geleden was er een reünie en toen waren mijn zus en ik de enige twee die een opleiding hadden gevolgd en werkten. De rest zat thuis en zich te oriënteren wat ze nu zouden kunnen doen nu de kinderen oud genoeg zijn. En toen realiseerde ik mij wel dat ik ook in die situatie had kunnen zitten. Zo belangrijk was het dus wel dat je van huis uit gestimuleerd werd, mijn moeder had zoiets van thuis zitten kan altijd nog. En plus dat ze erop hamerde dat je in je eigen levensbehoefte moest kunnen voorzien’ (RV11).

Het is niet opmerkelijk dat het de moeders zijn die hun dochters wijzen op een goede opleiding. Zij hebben ondervonden dat ze als plattelandsvrouw beperkingen hadden. Dit willen ze vermijden voor hun dochters en daardoor worden de dochters gestimuleerd om de beste mogelijkheden (*capacities*) te realiseren.

Genderrollen spelen een rol voor alle drie de onderzochte generaties. Was het voor de zeventigers de huishoudschool, de vijftigers en dertigers gingen hoofdzakelijk naar administratieve en verzorgende opleidingen. Al zijn er natuurlijk uitzonderingen. De stimulans van de moeders om hun dochters te laten doorleren leidde toch vaak tot een beroepsopleiding in verzorging of administratie en de dochters bleven hierdoor voldoen aan een bepaald *gender*patroon.

De mogelijkheden waren toch beperkt, want wat betreft opleidingskeuze bleek het voor de respondenten die iets anders wilden moeilijk, bijna onmogelijk om de vaststaande rollen te doorbreken. In het referentiekader van de zeventig- en vijftigjarige vrouwen was het hebben van een (beroeps)opleiding al een stap vooruit ten opzichte van hun moeders.

Van huisvrouw naar multitasking

Na een opleiding volgde voor de geïnterviewde vrouwen een arbeidscarrière, die beïnvloed was door de heersende denkbeelden. In de ervaringen van alle generaties is het maatschappelijke beeld van een vrouw als zorgende vrouw en moeder te herkennen. Per periode is de uitwerking van dit beeld echter anders. Zeventigjarige vrouwen zorgden voltijd voor de kinderen en voor de dertigers met kinderen was dat één van de vele taken die ze verrichtten.

De zeventigjarige vrouwen uit sociaal-economisch lagere gezinnen moesten vaak vanaf hun veertiende of vijftiende werken. Een respondente uit een middenstandsgezin vond dit erg jammer:

‘Daar ben ik heel erg verdrietig van geweest. Terwijl ik toch wel een mensmens ben en het melkboerwezen een mooi beroep vind. Ik deed het niet met tegenzin, maar ik had wel graag willen leren. Daar heb ik wel verdriet van gehad en dat hebben mijn ouders ook wel geweten. Maar er was toen geen andere keuze, ik verwijt ze ook niks. De situatie was toen gewoon zo. En de meester zei toen dat dit ook wel genoeg was voor mij. Dan kun je ook zien hoe ze tegen zo’n gezin aankijken. We hadden het wel goed, maar niet met een chique huis en uitstraling en mooi meubilair en alles’ (RV4).

Deze vrouw verwijt haar ouders niets, maar uit het citaat blijkt een verwijt aan de schoolmeester. Hij besliste immers dat ze moest stoppen met school, omdat ze uit een ‘arm’ gezin kwam. Dit is vooral een retrospectief beeld: destijds was de meester iemand met een hoog aanzien en er werd niet getwijfeld aan diens mening. De respondente heeft met de kennis van nu moeite met het sociaal-economische onderscheid, want zelf vond ze dat ze het goed had en dat de meester niet degene was om daar over te oordelen.

Het betaald werken was voor de meeste zeventigjarige vrouwen maar van korte duur. Als vrouwen trouwden was het daar bijna altijd mee afgelopen.

‘En je werkte toch niet meer zodra je ging trouwen, dan was werken taboe. Dan mocht je niet meer, dat kon niet. Als je man het niet voor je kon verdienen. Nee, dat kon niet, ik ben toen nog stiekem, [...] toen heeft mijn baas, dat hij mij werkjes bracht en dat ik dat thuis deed’ (RV3).

In de samenleving van de jaren vijftig werd betaald werk door getrouwde vrouwen niet geaccepteerd.⁸⁹ Dit patroon was afkomstig uit de negentiende eeuw. Hilde Berg concludeert in haar onderzoek naar Noord-Groningse vrouwen tussen 1880 en 1914 dat als een vrouw werkte, dat meestal een teken van armoede was, want dan was het inkomen nodig om in het levensonderhoud te kunnen voorzien.⁹⁰ Ook als er (nog) geen kinderen waren hoorde een getrouwde vrouw niet meer te werken. 'Achterna, het duurde ook nog vijf jaar voordat de oudste geboren werd en dan zit je wel vijf jaar een beetje te overbruggen en wat moet je dan?' (RV3), vroeg de bovenstaande respondente zich af. De meeste vrouwen losten dit op door vrijwilligerswerk te gaan doen, of in het geval van de respondente in het geheim te blijven werken. Bronnen uit de jaren vijftig bevestigen het beeld dat vrouwen actief waren in de lokale dorpsgemeenschap en dat dit ook eigenlijk van ze verwacht werd.⁹¹ Tegenwoordig vormt het onbetaalde werk van getrouwde vrouwen vaak nog een belangrijke factor voor het in stand houden van het sociale leven in een dorp.⁹²

Op het Noord-Groningse platteland heerste een algemeen beeld dat vrouwen hoorden te trouwen en kinderen te krijgen en dat hun leven in dienst stond van het gezin. Vrouwen die niet aan dit beeld voldeden vielen buiten de gemeenschap.⁹³ Dit is overigens niet alleen een plattelands-, maar een algemeen fenomeen. Een zeventigjarige respondente kreeg geen kinderen en ze bleef daarom voltijd werken. Dit had echter wel gevolgen voor haar sociale leven. Haar vriendinnen uit het dorp kregen wel kinderen en stopten met werken. Zonder kinderen viel de vrouw buiten de groep en verwaterde het contact. Dat dit gebeurde is voor haar niet meer dan logisch. Het gevolg was ook dat zij op haar werk één van de weinige vrouwen was. Zonder haar vriendinnen en amper vrouwen op haar werk trok deze vrouw hoofdzakelijk op met mannen. Dit vond ze juist fijn: 'Die waren gemoedelijker, vriendelijker, die, nee daar kon je gewoon beter mee overweg. Vond ik tenminste altijd, ik heb altijd met mannen goed overweg gekund op het werk' (RV6). Vrouwen die in deze periode werkten bevonden zich vaak in een mannenwereld. Een tactiek om hiermee om te gaan was zelf 'mannelijke' eigenschappen aan te nemen om zo goed in de werksfeer te passen.⁹⁴

De jaren zeventig markeren in Nederland een eerste aanzet tot een omslag in het denken over getrouwde werkende vrouwen. De Rijksoverheid kwam in 1974 met een emancipatienota.⁹⁵ Voor de Noord-Groningse vijftigjarige respondenten bleek er ten opzichte van de zeventigers echter weinig te zijn veranderd in hun beleving van de mogelijkheden. Nog steeds was er een sociale druk om te stoppen met werken. 'En toen mijn zoon geboren werd toen mocht ik niet meer werken. Ik mocht wel *fulltime* werken, maar niet *parttime*. Dat was niet mogelijk, dat wilden ze niet. Toen ben ik thuis gekomen' (RV15). De meeste Noord-Groningse vrouwen accepteerden de situatie. Van de negen

geïnterviewde vijftigjarige vrouwen is één vrouw blijven werken bij de komst van haar kinderen. Het is een algemeen beeld tot in de jaren negentig dat vrouwen stopten met werken als ze kinderen kregen. Een onderzoek naar arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen in dienst van de Provincie Groningen uit 1997 geeft weer dat er achttien procent vrouwen werkte, waarvan acht procent kinderen jonger dan twaalf jaar had. Van de mannen had daarentegen vijftig procent kinderen jonger dan twaalf jaar.⁹⁶

Voor veel vrouwen was het stoppen met werken een onvermijdelijke keuze, die ze accepteren. Toch vinden ze het achteraf vaak jammer dat dit nodig was.

'Als ik nu in die situatie had gezeten had ik doorgewerkt. Ja, want ik heb er echt spijt van gehad. Ik miste het werk het eerste jaar ontzettend, dat was een vreselijk jaar. ...Maar je valt in een gat. Ik had altijd collega's en mensen om me heen. Later ging het wel weer, toen ben ik begonnen met peuterspeelzaalwerk' (RV11).

Voor deze respondente was het vooral sociaal gezien moeilijk om te stoppen met werken. Opvallend en daarmee blijk gevend van een veranderingsproces onder boerinnen is dat de vrouw niet gestopt is vanwege de boerderij van haar man. Van boerinnen werd over het algemeen verwacht dat ze meewerkten op het bedrijf.⁹⁷ Dat deze respondente in eerste instantie vrijwilligerswerk deed, maakte voor haar niet uit. Het gaf haar voldoening om betrokken te zijn bij de maatschappij. Hiermee bevestigde ze de rol van vrouwen als zorgdraagster voor de leefbaarheid van een dorp, maar het geeft ook aan dat vrijwilligerswerk vrouwen een nuttig gevoel en een positie in de maatschappij kan geven.⁹⁸

De vrouw in kwestie had door haar keuze wel te maken met negatieve reacties uit haar omgeving, bijvoorbeeld van haar zus. De respondent ging er als volgt mee om: 'En ze vroeg of ik een schuldgevoel heb, maar dat heb ik niet gehad en waarom zou ik ook. Vrouwen hebben dat natuurlijk ook eerder omdat het een karaktertrek is, maar daar sta ik nu boven. En mijn man zei ook dat ik geen schuldgevoel hoefde te hebben' (RV11). Deze vrouw verbindt het vrouw-zijn aan bepaalde karaktertrekken waardoor ze op een bepaalde manier zou moeten reageren. Ze reageerde echter anders, en omdat ze man in haar keuze steun kreeg van haar, was het voor haar mogelijk om te gaan werken.

Naast de sociale druk om te stoppen met werken was er voor veel vijftigers een praktische reden om te stoppen. Een publicatie van de vrouwengroep Ulrum uit 1983 laat zien dat kinderopvang en geschoold werk beperkt aanwezig waren in het noordwesten van Noord-Groningen.⁹⁹ Hierdoor was het voor veel vrouwen een logisch gevolg om vrijwilligerswerk in het eigen dorp te verrichten en als vrouw voor de kinderen te zorgen. De plattelandssamenleving was

Een plattelandsidylle:
straatbeeld in Leermens,
omstreeks 1960.

destijds zo geregeld dat het werk van de man doorslaggevend was voor haar positie. Dit was bepalend voor mogelijkheden van vrouwen. Vrouwen die niet getrouwd waren of geen kinderen hadden vielen hierdoor buiten de algemeen heersende structuren.

In twintig jaar tijd is de arbeidssituatie van de Noord-Groningse vrouwen veranderd. Deze verandering werd veroorzaakt door het gedrag van vrouwen en mannen. De geïnterviewde dertigjarige vrouwen in Noord-Groningen wilden net als vrouwen uit de stad blijven werken en niet alleen op de boerderij, in het huishouden of als vrijwilligster. Van de dertigers die kinderen hebben zijn de meesten (deeltijd) blijven werken na de komst van hun kinderen. Dit was deels uit financiële noodzaak, maar ook omdat de eigen mogelijkheden van een vrouw belangrijker werden. Het is niet meer zo dat de vrouw zichzelf alleen in dienst stelt van haar man en gezin. Een werkende vrouw is tegenwoordig maatschappelijk geaccepteerd en om 'mee te doen' in de maatschappij moeten de dertigers werken. Toch blijkt de situatie van de werkende Noord-Groningse vrouwen niet ideaal en brengt het soms moeilijkheden met zich mee.

De toegenomen arbeidsparticipatie van de dertigjarigen ten opzichte van de vijftig- en zeventigjarigen wordt deels veroorzaakt doordat een aantal respondenten nog geen kinderen heeft. Het aantal respondenten met kinderen

werkt echter ook meer. De toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen heeft (nog) niet geleid tot een verminderde verantwoordelijkheid voor het huishouden of de zorg voor kinderen.¹⁰⁰ Dit is ook het geval in Noord-Groningen, aangezien de echtgenoten van de respondenten bijna allemaal voltijd zijn blijven werken. Een respondent die nog geen kinderen heeft, maar ze in de toekomst wel graag wil hebben, laat de eventuele zorg voor kinderen ook duidelijk meewegen in haar carrièrekeuze: 'Dit werk vind ik heel leuk en het is heel veilig en als ik kinderen krijg is dat de ideale werkplek of ga ik nog een keer voor carrière en onzekerheid' (RV22). Later bleek dat deze respondente via haar huidige werk de mogelijkheid kreeg om hogerop te komen en was de bovenstaande vraag niet meer aan de orde. Deze vraag geeft echter het dilemma van meer vrouwen weer: het lijkt alsof ze moeten kiezen tussen werk en kinderen. Dit is geen specifiek Noord-Gronings dilemma.

Plattelandsvrouwen hebben vaak meer beperkingen waar ze mee om moeten gaan dan stadsvrouwen als ze willen blijven werken en voor hun kinderen willen zorgen, vooral als een gezin nogal ver van voorzieningen woont. De volgende respondente woonde een paar kilometer buiten een dorp en werkte op onregelmatige tijden en moest daarvoor ver reizen. Dat veroorzaakte soms lastige situaties:

"Toen heb ik het nog wel geprobeerd, met ouderschapsverlof en vakantie-dagen. En toen ben ik er weer heen geweest en begon ik met late diensten, van half vier tot half zes had ik dan oppas nodig en dat was lastig met de oudste die dan op school zit, dan ben je zelf net onderweg. En officieel liep de dienst tot elf uur, maar dat werd dan twaalf en dan lag je om half één op bed en dan moesten de meiden nog om half twee voeding hebben en om zes uur stonden de jongens alweer te schreeuwen. Dat doe je dan twee dagen lachend, maar de derde avond denk ik: waar doe ik het voor. Op het werk en thuis loop je er niet echt gezellig bij' (RV20).

Deze respondente koos er uiteindelijk voor om te stoppen met werken en thuis voor haar vier kleine kinderen te zorgen. Ze deed het voorkomen alsof het haar eigen keuze was en had het niet over de gebrekkige kinderopvang of de beperkte mogelijkheden om haar onregelmatige werktijden te veranderen. Noack onderscheidde eenzelfde soort reactie bij plattelandsvrouwen in Schotland.¹⁰¹ Hiermee willen de vrouwen een rurale idylle in stand houden: het platteland als een goede plek om te wonen en kinderen op te voeden. Het platteland heeft echter wel degelijk beperkingen voor plattelandsvrouwen met kinderen.¹⁰²

In sommige gezinnen gingen zowel de man als de vrouw minder werken als er kinderen kwamen. Uit de literatuur en de interviews blijkt dat vooral de hoger opgeleide vrouwen meer werkten dan lager opgeleide vrouwen.¹⁰³

In de gezinnen moest gezocht worden naar kinderopvang. Het blijkt dat bij gebrekkige kinderopvang sommige gezinnen gebruik maakten van het sociale vangnet van hun familie.¹⁰⁴

'Gelukkig heb ik mijn moeder als oppas. Die komt hier dan om zes uur heen en haalt de kinderen uit bed en brengt ze naar school. En als ik late dienst heb dan komt ze na het eten hier en brengt de kinderen naar hun eigen bed. Dat is wel erg lekker dat het zo kan' (RV21).

Zonder de oppaswerkzaamheden van haar moeder was het voor de vrouw en haar partner niet mogelijk om beiden te blijven werken.

Het combineren van werk, zorg en andere activiteiten viel sommige respondenten zwaar:

'Ik merk wel dat het voor vrouwen anno 2011 lastig combineren is. Ik werk en ik mag graag werken en ik heb ook werk waar ik mijn hoofd bij moet houden en je hebt twee kinderen en je bent partner en dochter enz. Ik denk soms dat het vroeger wel makkelijker was als vrouw zijnde om voor je man en je gezin te zorgen. Dat ambieer ik totaal niet, want ik vind het belangrijk dat je jezelf ontwikkelt. Maar tegelijk brengt het ook wel veel complexiteit met zich mee. Je wilt het voor iedereen goed doen en zit je in een spagaat' (RV22).

In dit citaat klinkt een dilemma door. Aan de ene kant wil deze vrouw blijven werken en een sociaal leven leiden, net als andere vrouwen. Aan de andere kant wil ze ook een goede vrouw zijn voor haar partner en een goede moeder voor haar kinderen. Vrouwen in de stad hebben ook met dit dilemma te maken, maar voor vrouwen op het platteland is het lastiger om verschillende rollen te combineren.¹⁰⁵ Dit omdat ze soms nog te maken hebben met traditionele rolpatronen. Het verschil tussen hedendaagse stadsvrouwen en plattelandsvrouwen is overigens kleiner dan in de jaren vijftig.

Naast de veranderingen in denkbeelden over werkende vrouwen en hoe de respondenten daar zelf op reageren, is er ook een verschil wat betreft de locatie van het werk. De oudste generatie vrouwen was in het werkende leven vooral gericht op het eigen dorp of een dorp in de directe omgeving. Met de afname van lokale voorzieningen nam ook de lokale werkgelegenheid af. Voor de vijftigers en de dertigers betekent dit dat werkgelegenheid zich vooral in de grotere dorpen en in de stad Groningen bevindt.¹⁰⁶ Vooral de dertigers geven aan dat ze het fijn vinden om weg te zijn uit het dorp: 'Ik denk dat het ook goed is om uit het dorp te zijn. Ik moet er niet aan denken om vijf dagen in de week in Middelstum te zitten' (RV22). Een dorp heeft soms een beklemmende sfeer voor de respondenten.

De economische dimensie, leefbaarheid en regionale identiteit

De arbeidssituatie van vrouwen is in Noord-Groningen niet specifiek anders dan in andere plattelandsgebieden. Het hebben van werk is wel vaak bepalend voor de woonlocatie. Ook al zeiden veel respondenten het niet expliciet, dat zij of hun eventuele partner werk had in Noord-Groningen was vaak een belangrijke reden om in Noord-Groningen te blijven wonen. Met andere woorden, het hebben van werk was een belangrijk aspect om het gebied als leefbaar te ervaren. Dat de mogelijkheden voor de vrouwen, vooral de oudere generaties, beperkter waren werd door de vrouwen geaccepteerd. Door het gebrek aan mogelijkheden (*capacities*) ervoeren zij de leefbaarheid echter niet als minder. De vrouwen konden het niet veranderen en daarom legden ze zich er bij neer. Als reactie op hun eigen beperkingen in het verleden geven sommige vrouwen hun dochters een extra stimulans om de leefsituatie van hun dochters te verbeteren. Op basis van opleiding en werk zijn er maar weinig vrouwen die zich direct met Noord-Groningen identificeren. De handelingsregio van de economische dimensie kwam bij geen enkele respondent overeen met Noord-Groningen. De economische dimensie is dus vooral te relateren aan de ervaren leefbaarheid.

Sociaal-culturele dimensie

De positie en de rol die vrouwen in Noord-Groningen vervullen is grotendeels sociaal-cultureel bepaald. Hierdoor kan aangenomen worden dat de sociaal-culturele situatie ook een grote invloed heeft op de leefbaarheid en regionale identiteiten die vrouwen ervaren. Sociale contacten en relaties tussen mensen hebben vaak invloed op de normen en waarden van een persoon.¹⁰⁷ Sociale contacten kunnen bijvoorbeeld invloed hebben op de perceptie van de omgeving en bijdragen aan de ontwikkeling van een regionale identiteit.¹⁰⁸ Hierdoor treedt een wisselwerking op tussen de aanwezige sociale structuren en het gedrag van de persoon.¹⁰⁹

Sociale structuren en genderpatronen

De sociale structuren die na de Tweede Wereldoorlog in Noord-Groningen heersten zijn vandaag nog steeds terug te zien in het Noord-Groningse landschap. De Noord-Groningse dorpen hebben één of meer kerken en verspreid over het landschap staan grote boerderijen statig bij hun landerijen. Het zijn fysieke kenmerken die getuigen van de religieuze en sociaal-economische structuren die in Noord-Groningen een invloedrijke rol hebben gespeeld in de levens van veel mensen. Hoewel zij niet meer alles bepalend zijn, zoals ze vlak na de oorlog waren, hebben ze nog wel degelijk invloed op huidige denkbepelden in Noord-Groningen over rolpatronen van vrouwen en mannen.

De sociaal-culturele dimensie, zoals die tot uiting komt in de samenleving, is namelijk beïnvloed door man-vrouw verhoudingen.¹¹⁰

Het standsverschil tussen boeren, middenstanders en arbeiders verdween na de Tweede Wereldoorlog langzamerhand steeds meer uit de plattelandssamenleving.¹¹¹ Het standsverschil was vooral zichtbaar geweest in het noordelijke gedeelte van Noord-Groningen, het gebied waar hoofdzakelijk akkerbouw was.¹¹² De veranderende positie van herenboeren en het verdwijnen van het arbeiderswerk maakte dat de tegenstellingen tussen deze groepen verdwenen. Zo werd bijvoorbeeld geen enkele echtgenoot van de respondenten nog landarbeider. Vooral voor de zeventigjarige respondenten, had dit sociaal-economische onderscheid nog invloed gehad op de economische en sociaal-culturele mogelijkheden tijdens hun jeugd. In hoofdstuk 6 is al dieper ingegaan op de gevolgen van dit onderscheid voor jongeren. Per sociale groep behoorden mannen en vrouwen te voldoen aan een bepaalde *genderrol*.

Een andere sociale structuur die ook invloed had op de denkbeelden over de rol van mannen en vrouwen in de maatschappij is religie.¹¹³ Religie is een culturele uiting en wordt in dit hoofdstuk vooral behandeld wegens haar invloed op de maatschappij. Religie is in dit verband een sociale structuur, zoals Giddens dat onderscheidt in zijn *structuration theory*.¹¹⁴ In Noord-Groningen varieerde het in de jaren vijftig en zestig per dorp of het sociaal-economische standsverschil dan wel de religieuze samenstelling meer invloed had op het dorpsleven.¹¹⁵ Soms was het afhankelijk van de situatie. Ook verschilde het per dorp welke religieuze stroming de meeste aanhang had. Noord-Groningen is een overwegend Protestants gebied, maar binnen het Protestantisme zijn verschillende stromingen. Hierover merkte Stork-van der Kuyl in haar onderzoek naar plattelandsvrouwen in Noord-Groningen op: 'de levensbeschouwelijke tegenstellingen in Noord Groningen zijn groot. Er is een zeer heterogeen geestelijk klimaat'.¹¹⁶ De Gereformeerde en Nederlandse Hervormde Kerk hadden er de meeste aanhang en invloed in Noord-Groningen.¹¹⁷ In hoofdstuk 3 is een overzicht gegeven van de religieuze ontwikkelingen en wordt ingegaan op de secularisatie.

Religie kan invloed hebben op de positie van de vrouw.¹¹⁸ Toch komt in de literatuur over het platteland de invloed van religie op de rol van mannen en vrouwen nauwelijks voor. De interviews geven echter weer dat de denkbeelden die door de verschillende kerken werden verkondigd invloed hebben gehad op de levens van de vrouwen in Noord-Groningen. Religie blijkt voor alle generaties van invloed te zijn (geweest), ook voor de vrouwen die niet tot een religieuze stroming behoorden. Van de respondenten zijn de meeste zeventigers en vijftigers die christelijk zijn opgevoed nog actief lid van een kerk, terwijl de meeste dertigers die christelijk zijn opgevoed niet meer actief betrokken zijn bij een kerk. De *casestudy* over gereformeerde vrouwen in Ulrum

bevestigt dit beeld. De jongste generatie is nog steeds religieus, maar gaat op een lossere manier om met religieuze zaken zoals kerkgang en zondagsrust dan de oudere generaties.¹¹⁹

Het leven van de respondenten was in de jaren vijftig ingericht en gevormd volgens de richtlijnen van hun geloof. Een gereformeerd (vrijgemaakt) document over de jaren vijftig meldt: 'Jongens en meisjes werden op hun verschillende levenstaak veelal door afzonderlijke eigen kerkelijke verenigingen voorbereid'.¹²⁰ Meisjes hadden een vereniging waar ze leerden hoe ze volgens de Bijbel een goede vrouw werden en jongens leerden bij hun eigen vereniging hoe ze een goede man werden. Het verschil in perceptie van *genderrollen* kwam misschien wel het sterkst tot uiting tussen kerkelijk en niet-kerkelijken. De volgende zeventigjarige respondente merkte een verschil op in de denkbeelden:

'En hebben we de scheiding tussen liberaal en christelijk ook goed gehad, omdat we als christenen zeiden dat meisjes nog niet zoveel hoefden als ze maar goed het huishouden kon doen. En de liberale houding was al eerder heel anders' (RV1).

Voor deze zeventiger had het als gevolg dat ze als christelijk meisje niet naar de ulo mocht van haar vader. Ze moest naar de huishoudschool, wat beter paste bij haar latere taak als huisvrouw. Voor deze vrouw is dit achteraf een beperking van haar ontwikkeling geweest, want ze had graag een bredere opleiding gehad. Volgens haar had dat wel gekund als haar ouders liberaal waren geweest.

Het beeld dat deze vrouw schetst van de liberale houding komt niet overeen met bronnen uit die tijd. Liberalen verbonden in die periode ook de rol van de vrouw met het huishouden. In een herdenkingsboek uit 1952 van de Groninger Maatschappij van Landbouw schreven vrouwelijke leden, waarschijnlijk een oudere generatie, van de afdeling Garnwerd: 'Jammer is het, dat tegenwoordig vele meisjes een paar jaar gaan studeren aan de universiteit, om dan in vele gevallen onvoorbereid de taak van huishoudster of huisvrouw op zich te nemen'.¹²¹ Deze vrouwen zouden zich ook nog eens te veel richten op het verenigingsleven en daardoor zou het huishouden schade leiden. Zij voldeden niet aan het toen heersende beeld van de rol van vrouwen op een boerderij. Het voorbeeld geeft aan dat het gedrag van vrouwen veranderde in de naoorlogse periode. Als dit in het perspectief van Giddens wordt geplaatst, blijkt dat de vrouwen met hun gedrag sociale structuren veranderden en hiermee hun mogelijkheden in bijvoorbeeld het verenigingsleven van een dorp vergroten.

Voor de meeste zeventigjarige en enkele vijftigjarige respondenten blijken de religieuze en sociaal-economische structuren waartoe ze behoor-

den bepalend te zijn geweest voor de mogelijkheden die ze hadden (*capacities*). Vooral de respondenten die tot een lagere of minder goed vertegenwoordigde sociale groep behoorden hebben hierdoor te maken gehad met nadelige gevolgen. Het zijn logischerwijs ook deze respondenten die de invloed van de toen heersende sociale structuren als negatief hebben ervaren. De volgende uitspraak van een vrouw die opgroeide in een arbeidersgezin laat dit zien:

'En dat zijn dan mensen [boeren- KGM], je mag er niet kwaad op worden, maar dat zijn mensen die moesten met ons naar dezelfde kerk en die bidden met ons tot dezelfde God. Dat kan niet dus. Want die mensen zaten toen ook al voor in de kerk. Want dat waren de plaatsen, de duurstes, de beste plaatsen en wij zaten achter de pilaren' (RV7).¹²²

In de kerk waar deze vrouw toe behoorde was het gebruikelijk om geld te betalen voor de zitplaats in de kerk, waardoor de rijke boeren de beste plaatsen hadden.

De onrechtvaardigheid die de vrouw uitte en ervoer komt ook terug bij een vijftigjarige vrouw. Zij woonde als Nederlands-hervormde tijdens haar jeugd in een overwegend gereformeerd dorp:

'Toen speelde dat een hele belangrijke rol en ik heb ook een vreselijke aanvaring gehad met een leraar van mij. Het was dus een christelijke mavo en de dag werd begonnen met een gebed of een lied, ... En toen zegt die man: uh jij hoeft niet te bidden, want jij bent hervormd en hervormden komen toch niet in de hemel' (RJ10).

Voor deze vrouwen werd de leefbaarheid negatief beïnvloed doordat ze een sociaal mindere positie hadden op basis van sociaal-economische achtergrond of religie. Bij deze uitspraken is de keuze van respondenten natuurlijk een *bias*.

Autonoom dorp en woondorp

In de jaren zestig en zeventig werden sociaal-economische structuren niet langer bepaald door boeren, middenstanders en arbeiders, maar steeds meer gebaseerd op opleidingsniveau. De secularisatie van de bewoners leidde tot een beperktere invloed van de kerken. Vanaf de jaren zeventig nam de immigratie in Noord-Groningen toe, vaak vanuit de stad Groningen. In hoofdstuk 3 is dit cijfermatig weergegeven. Deze suburbanisatie werd door sommige respondenten met argusogen bekeken:

'Dat hier en ook in andere dorpen nu heel veel vreemde mensen wonen. En niet dat wij iets tegen vreemde mensen hebben, maar die zijn niet echt dorpsgebonden. De mensen die wel dorpsgebonden zijn komen wel bij de bakker, maar zij dus niet' (RV8).

Deze zeventigjarige vrouw hecht veel waarde aan voorzieningen in haar dorp en doordat de nieuwe bewoners hier niet aan bijdragen komt voor haar de leefbaarheid van het dorp in gevaar. Zij wijt dit aan de mentaliteit van de nieuwkomers en maakt hierdoor een sociaal onderscheid tussen autochtone en allochtone inwoners. De dorpsverbondenheid en de sociale cohesie is een uiting van het autonome dorp dat de geograaf Thissen onderscheidt.¹²³ De respondente uitte zich tijdens het interview nostalgisch over het dorp uit haar jeugd. De veranderingen die er hebben plaatsgevonden ervaart ze als onprettig en de leefbaarheid wordt er in haar ogen niet beter op. Het zijn echter niet alleen de nieuwe bewoners die hebben bijgedragen aan een veranderend dorp, ook maatschappelijke ontwikkelingen hebben de functie van dorpen doen veranderen.¹²⁴ De respondente heeft een beeld van het dorp in haar hoofd dat nooit meer werkelijkheid zal worden.

De komst van nieuwe bewoners in Noord-Groningen in de jaren zeventig heeft er toe bijgedragen dat de traditionele sociale structuren minder duidelijk aanwezig waren. Voor vrouwen betekende dit dat ze minder strak gebonden waren aan deze sociale structuren, waarin een duidelijke rol voor de plattelandsvrouw was weggelegd. Zo konden Noord-Groningse vrouwen in aanraking komen met bijvoorbeeld feministische ideeën. De Vrouwengroep De Marne is een voorbeeld van een vrouwenbeweging die zich inzette voor de belangen van vrouwen in Noord-Groningen in de jaren tachtig.¹²⁵ De meeste autochtone Noord-Groningse vrouwen konden zich niet vinden in de feministische ideeën, want weinig werden lid van de Vrouwengroep De Marne. Door de nieuwe bewoners en de maatschappelijke veranderingen werd de Noord-Groningse samenleving wel opener. Als gevolg hiervan waren de dertigjarige vrouwen minder beperkt door heersende denkbeelden uit de jaren vijftig en zestig over de rol van vrouwen. Maar deze denkbeelden, vooral de rol van de vrouw als moeder, blijken nog steeds terug te keren in de levens van de respondenten.

Voor dit onderzoek zijn vrouwen geïnterviewd die hun hele leven in Noord-Groningen wonen. Desondanks zijn er enkele vrouwen die door andere dorpsbewoners gezien worden als allochtoon, omdat hun ouders oorspronkelijk niet uit Noord-Groningen komen, of omdat ze uit een ander Noord-Gronings dorp komen. Vooral in de generatie van de dertigjarigen zijn er enkele vrouwen die zichzelf niet verbonden voelen met de dorpsgemeenschap waar ze in wonen. Zij geven aan dat ze weinig contact hebben met autochtone dorpsbewoners en er ook geen behoefte aan hebben. Een dertiger vertelde:

Advertentie van de gemeente Zuidhorn uit 1966. De tekst was gericht op mannelijke lezers, gelet op de zinsnede 'uw vrouw'.

	Gemeente Zuidhorn
	Forensenplaats Prettig wonen, ook voor uw vrouw In 10 minuten naar Groningen Treinverbinding. Gemeente met veel accommodaties.
	Industriegemeente Uitstekende terreinen. Groot scheepvaartkanaal: Delfzijl-Groningen-Zuidhorn-Leeuwarden-Harlingen. Rijksweg: Groningen-Zuidhorn-Leeuwarden. Inlichtingen voor wonen en werken bij het gemeentebestuur telefoon (05940) 22 33.

'Wij wonen hier wel, maar we zijn niet echt dorpig, of hoe je het ook zegt. Ik woon hier goed en we hebben hier vrienden, maar dat is ook allemaal import. Dat was best lastig om sociale contacten op te doen. Het is best een gesloten gemeenschap waar je niet zo snel tussen komt' (RV22).

Net als bij het onderscheid tussen boeren, middenstanders en arbeiders en de verzuiling blijkt dat er weinig sprake is van menging tussen de verschillende groepen. Voor de hierboven geciteerde dertigjarige vrouw is het ook een bewuste keuze om niet te mengen. Zij heeft geen behoefte om te voldoen aan de sociale patronen van het dorp. Door zich niet te mengen reageert ze tegen de heersende patronen en ontstaat er een structuurverandering in het dorp. Als jonge vrouw creëert ze haar eigen positie en mogelijkheden in het dorp en kiest ze zelf voor contact met andere 'import' bewoners en contacten buiten haar woondorp.

Vrouwenverenigingen en vrouwenvoetbal

De sociale structuren uit de jaren vijftig die in het bovenstaande zijn behandeld zijn te relateren aan het verenigingsleven van vrouwen. In de Noord-Groningse dorpen, hoe klein ze ook waren, was na de oorlog een actief verenigingsleven.¹²⁶ Afhankelijk van de sociale en religieuze achtergrond en sekse stond (bijna) vast wat de mogelijke sociale activiteiten waren voor de inwoners van Noord-Groningen. Meisjes van boerenafkomst gingen tennissen en waren lid van een rederijderskamer.¹²⁷ Meisjes van arbeidersafkomst gingen soms op gymnastiek. Sportverenigingen hadden vaak een bepaalde gezindte, waardoor er in sommige dorpen bijvoorbeeld verschillende gymnastiekverenigingen waren. Naast de sportverenigingen waren de zeventigers met een religieuze achtergrond lid van de meisjesverenigingen van de kerk. Zoals eerder aangegeven, hadden deze vaak een educatief karakter. Aan zangverenigingen deden ook veel respondenten mee. Voor de meeste respondenten hield het lidmaatschap van dit soort verenigingen op als ze gingen trouwen.

In de levensfase van getrouwde vrouw werden vrouwen lid van de lokale vrouwenvereniging die bij hun achtergrond paste. Deze hadden over het alge-

meen tot doel om de plattelandsvrouwen te ontwikkelen. Dit moest bereikt worden door educatieve activiteiten waarvan het grootste gedeelte gericht was op het huishouden en het (boeren)bedrijf. Dit fenomeen bestond ook in andere landen.¹²⁸ Het verenigingsleven vormde zo de vrouwen en het beeld dat ze hadden over hun rol in de maatschappij.¹²⁹ Enkele geïnterviewde zeventigers hadden het over deze persoonlijke ontwikkelingsmogelijkheden van de vrouwenverenigingen. De zeventigers die weinig opleiding hebben gehad zien het verenigingsleven als een aanvulling op hun opleiding. Hier leerden ze sociale vaardigheden, zoals spreken in het openbaar en het organiseren van activiteiten.

Een respondente die als jonge getrouwde vrouw verhuisde naar een dorp waar geen vrouwenvereniging was, richtte daar een afdeling op. Op de vraag waarom, antwoordde ze: 'de ontwikkeling, he' (RV1). Voor haar was het oprichten van een afdeling een mogelijkheid om voor haar eigen persoonlijke ontwikkeling te zorgen. Ze vertelde dat ze al vijftien jaar lid was van de boekenclub van de vrouwenvereniging: 'Die boekenkring is literatuur en dat is een hele ontwikkeling voor jezelf, ..., en daar heb ik veel van geleerd, dat vind ik heel mooi' (RV1). Toen de zeventigjarige respondenten jong waren werden de vrouwenverenigingen door vrouwen uit alle leeftijdsgroepen bezocht. De vrouwenverenigingen van tegenwoordig hebben vaak een ouder publiek. De doelstelling is echter weinig veranderd: nog steeds staat de ontwikkeling van de vrouw centraal.¹³⁰

Het beeld dat de zeventigers schetsen van het verenigingsleven in hun jeugd is te vergelijken met dat van de vijftigers. Ook zij hadden een beperkt en vaststaand aanbod van verenigingen in hun directe omgeving. Toch zijn voor de vijftigers de patronen iets minder vast. Dit komt vooral tot uiting op latere leeftijd. Lidmaatschap van de vrouwenvereniging is niet meer een automatisch gegeven. De relevantie om lid te zijn is minder groot, omdat de vijftigers meer opleiding hebben genoten en vaker werken op oudere leeftijd. Hierdoor hebben ze minder behoefte en tijd voor de educatieve activiteiten van de vrouwenverenigingen. Een alternatief in de vorm van vrouwengroepen werd door de respondenten niet bezocht. Deze groepen waren vaak opgericht door vrouwen uit de stad die naar het platteland waren verhuisd en hadden een feministisch karakter.¹³¹ De geïnterviewde vijftigers identificeerden zich hier amper mee. De meeste vijftigers voelden zich wel verbonden met het dorpsverenigingsleven. De regio waarin de sociale activiteiten plaatsvinden is net als voor de zeventigers nog hoofdzakelijk het eigen dorp.

Door heersende structuren in de maatschappij is er een verwachting dat vrouwen informeel actief zijn in de samenleving.¹³² Enkele vijftigers hadden daarmee te maken. Een vijftigjarige respondente die in een dorp met ongeveer 450 inwoners woont, vertelde: 'Je deed dingen die andere mensen van

je verwachten en als het dan niet teveel schade opleverde deed ik het wel' (RV13). De sociale druk was voor de vrouw de belangrijkste reden om met bepaalde activiteiten mee te doen. Voor de vrouwen hoort dat bij het wonen in een dorp. Het is een constructie van een rurale idylle, waarin het platteland een omgeving is waar mensen aan elkaar denken en begaan zijn met elkaar. Hoewel er nog grotendeels wordt voldaan aan de maatschappelijke constructie van het plattelandleven, laten de vijftigers de eerste tekenen zien van een individualisering van de maatschappij. Ze construeren een eigen identiteit in plaats van een door de maatschappij opgelegde identiteit die past bij hun vrouw-zijn.¹³³

De dertigers laten door de activiteiten die ze in hun vrije tijd doen zien dat persoonlijke interesses belangrijker werden. De meeste respondenten beoefenden bijvoorbeeld verschillende sporten. Dit waren niet langer alleen de sporten die in de jeugd van hun moeders of oma's algemeen geaccepteerd waren. Zo zijn er enkele respondenten die op voetbal hebben gezeten en heeft één die niet van boerenafkomst was op tennis gezeten. Dat de dertigers deze mogelijkheden hadden werd hoofdzakelijk veroorzaakt door de maatschappelijke (structuur)veranderingen en door lokale initiatieven waardoor er een meisjesvoetbalteam werd opgezet. Hierdoor werden de mogelijkheden voor de meisjes groter. Het verenigingsleven speelt voor enkele respondenten nog een grote rol in hun leven, maar deelname hieraan is vrijblijvender dan voor de oudere generaties. Toch hebben ook in deze generatie vrouwen te maken met sociale druk. Een respondent uit een klein dorp vertelt:

'Ja, ze weten je wel te vinden en dan moet je wel nee kunnen zeggen. Dat kan ik gelukkig steeds beter. Ik zeg altijd, als je daar aan mee wilt doen, moet je daar echt 100 procent voor gaan en ik kan niet garanderen dat ik daar 100 procent voor ga. Dan doe ik het liever niet' (RV19).

De jongere respondenten zijn duidelijker in wat ze willen. Vaak door tijdgebrek moeten de vrouwen uit deze generatie noodgedwongen kieskeuriger zijn in wat ze doen.

Vrouwen in het openbare leven: de politiek

Het bestuurlijke klimaat van een gebied wordt gezien als een aspect van de leefbaarheid van dat gebied.¹³⁴ Door de heersende sociale structuren in Noord-Groningen en in Nederland worden vrouwen vaak beschouwd als de zorgdraagsters voor informele taken in de gemeenschap.¹³⁵ Vrouwen werden hierbij verbonden aan het privéleven en mannen aan het publieke leven. Dit had grote invloed op de activiteiten die vrouwen vervulden. De lokale politiek was een terrein waar vrouwen ondervertegenwoordigd waren.¹³⁶ De situatie

in Noord-Groningen was niet anders dan elders. In hoofdstuk 4 bleek dat in het bestuur van de Stichting Noord-Groningen vertegenwoordigers van de vrouwenverenigingen zaten, maar dat ze weinig invloed op besluit- en beleidsvorming hadden. De vrouwen die in Noord-Groningen actief waren, waren dat ook hoofdzakelijk op 'vrouwelijke' terreinen, zoals sociaal-culturele ontwikkeling. Een belangrijke vrouw voor de sociaal-culturele ontwikkeling van Noord-Groningen was mevrouw T.F. (Tine) Clevering-Meijer (1914-1981). Zij was net als de meeste publiek-actieve vrouwen uit die generatie via de vrouwenvereniging in haar openbare positie terecht gekomen.¹³⁷

In de praktijk waren echter weinig vrouwen actief in de lokale politiek. In de jaren tachtig kregen enkele Noord-Groningse gemeenten voor het eerst een vrouwelijke burgemeester. Onder de respondenten zaten enkele vrouwen die politiek actief waren. De waardering die zij voor het bestuurlijke klimaat in Noord-Groningen hadden was niet groot, vooral omdat ze als vrouw moeilijk een positie konden verwerven. Een respondente van rond de dertig was sinds enkele jaren actief in het lokale bestuur. Haar vader was daar ook altijd bij betrokken geweest. Zulke familieverbanden komen in de politiek veel voor.¹³⁸ Deze vrouw wilde invloed uitoefenen op haar leefomgeving. Haar assertieve manier van communiceren was echter nieuw. Ze vertelt hierover: 'Ik werd echt een beetje als kenau, als een bitch neergezet. En als ik een man was geweest dan was het van, die weet van aanpakken. Er zit zeker verschil tussen mannen en vrouwen en zeker in zo'n traditioneel dorp' (RV25). Deze vrouw vertoonde niet het 'vrouwelijke' gedrag dat normaal was voor de andere politiek-actieve vrouwen in haar gemeente en paste niet binnen de structuur van de gemeentepolitiek. Hierdoor moest ze erg haar best doen om geaccepteerd te worden door de mannen en ook door de andere vrouwen.

Persoonlijke sociale contacten: familie en vrienden

Hierboven zijn verschillende soorten sociale contacten besproken. Het verenigingsleven, de lokale politiek, het werk en de sportclub: het zijn allemaal plekken waar vrouwen in aanraking komen met andere mensen. Sociale contacten hebben een belangrijke invloed op de beeldvorming van een regio.¹³⁹ In de levensverhalen van de respondenten blijkt echter weinig regionale identiteitsvorming van Noord-Groningen plaats te vinden. Dit wordt mede veroorzaakt door hun contacten. Die zijn niet gebonden aan de regio Noord-Groningen. Daarbij komt dat contact met mensen uit een regio niet automatisch leidt tot identiteitsvorming. Identiteitsvorming behoeft een doel en als dat er niet is zal er ook geen identiteitsvorming plaatsvinden.¹⁴⁰ Sociale contacten zijn ook belangrijk in het overdragen en bevestigen van sociale structuren.

Uit de analyse van de interviews blijkt dat de oudste generatie vooral familiecontacten belangrijk vindt. Dit komt uiteraard doordat de leefomgeving van

Kookles op de landbouw-
huishoudschool te Wehe-
den Hoorn, omstreeks 1959.

de oudere generatie kleiner was en gedomineerd werd door het gezin.¹⁴¹ Ook zijn deze vrouwen ten tijde van het interview op een leeftijd waarin familie een belangrijke rol speelt. Vriendschappen kunnen immers verdwijnen, een familielatie blijft altijd bestaan. Voor alle respondenten geldt dat (aangetrouwde) familieleden vaak dichtbij wonen, in veel gevallen zelfs in hetzelfde dorp. De meesten beoordelen de nabijheid van familie als positief en vaak maken ze gebruik van elkaars diensten. Familie vormt zo een sociaal vangnet voor hulp die op het platteland soms niet dicht bij is. Het is hiermee ook een belangrijk kader voor de constructie van identiteiten.

Van de drie generatiegroepen hechten de dertigers het meest aan sociale contacten met vrienden. Vrienden kies je zelf en familie niet; dit past bij het beeld van een generatie die zelf meer kan kiezen. In vergelijking met de zeventigers en vijftigers wonen vrienden van de dertigers op grotere afstand, zoals in de stad Groningen en in het westen van het land. Dit heeft te maken met de toegenomen mobiliteit. In alle generaties speelt de sociaal-economische achtergrond van de respondenten een rol in de reikwijdte van sociale contacten. Over het algemeen kan gesteld worden dat hoe hoger op de maatschappelijke ladder, hoe groter de handelingsregio is. Onder de dertigers zijn ook respondenten die hoofdzakelijk vrienden hebben in het dorp waar ze wonen.

Sociaal-culturele leefbaarheid

Het sociale klimaat blijkt een belangrijke invloed te hebben op de ervaringen van de geïnterviewde vrouwen. In hoofdstuk 1 is het aangeduid als één van de vijf leefbaarheidsaspecten.¹⁴² Hoewel in veel literatuur over plattelandsvrouwen de relatief slechte positie van vrouwen wordt benadrukt, geven de geïnterviewde vrouwen weinig blijk van een ervaren achtergestelde positie. In alle onderzochte generaties hebben de vrouwen te maken met sociale structuren die een grote rol spelen op hun leven in Noord-Groningen. Veel vrouwen accepteren dit en vinden een manier om hier mee om te gaan. Het blijkt dat veel geïnterviewde vrouwen in dit verband reflecteren aan het leven van hun moeders. Door de vele veranderingen tussen generaties ervaren de vrouwen hun eigen positie vaak als beter dan die van hun moeder.¹⁴³ Toch is dit niet altijd het geval, want door de toename aan keuzemogelijkheden is het voor sommigen moeilijk om een goede balans te vinden. Vrouwen bevestigen hiermee zelf de *gender*rollen. Hiermee voldoen ze aan het beeld dat ze zelf ook hebben van een rurale idylle.¹⁴⁴

Ruimtelijke dimensie

Het platteland is voor veel mensen bijzonder door de ruimtelijke dimensie, door de landschappelijke en ruimtelijke kenmerken die het platteland onderscheiden van de stad. Een plattelandsgebied, zoals Noord-Groningen, heeft een andere ruimtelijke structuur en indeling dan stedelijke gebied.¹⁴⁵ De ruimtelijke dimensie kan daardoor van invloed zijn op de ervaren regionale identiteit van een plattelandsgebied. De geïnterviewde vrouwen hebben minder vaak over de ruimtelijke dimensie gepraat dan de geïnterviewde mannen in dit onderzoek. In de interviews met mannen is 17,4 procent van de tekstfragmenten gecodeerd met een ruimtelijke code en bij de vrouwen is dit 13,1 procent. Vooral de vrouwen die speciaal voor dit hoofdstuk geïnterviewd zijn praatten minder over de ruimtelijke dimensie. Dit heeft waarschijnlijk deels met de vraagstelling te maken, omdat in deze interviews minder aandacht is besteed aan ruimtelijke kenmerken en meer aan *gender*aspecten.

Een zeventigjarige vrouw vertelde over de verbondenheid die ze voelde met het landschap van Noord-Groningen: 'Ik heb ruimte nodig, dus ik ben natuurlijk een Groningse dus ik moet de horizon kunnen zien' (RV5). Verschillende respondenten voelen op deze manier een verbondenheid met hun leefomgeving. De fysieke kenmerken van Noord-Groningen die vooral gewaardeerd worden zijn het weidse en open landschap. Er zijn wat dat betreft geen generatie- of *gender*verschillen. Deze kenmerken zijn echter geen regionale identiteiten waarmee Noord-Groningen zich onderscheidt van andere gebie-

den, zoals bijvoorbeeld Noord-Friesland.¹⁴⁶ De resultaten van de vrouwen komen wat betreft de waardering van de fysieke kenmerken grotendeels overeen met de resultaten in hoofdstuk 6 over jongeren.

Ruimtelijk gedrag op het platteland

In het volgende citaat vergelijken vrouwen in Noord-Groningen hun situatie met vrouwen in de stad:

‘Er wordt maar heel weinig geschreven over vrouwen op het platteland, en onze leefwijze en onze maatschappelijke positie verschillen nogal van die van vrouwen in de stad. Het bestaan is hier veel minder vrijblijvend, onze zelfstandige verantwoordelijkheid voor huis en haard is veel groter en wordt ook meer erkend door mannen. Tegelijkertijd zijn de mogelijkheden om je situatie te veranderen veel kleiner, er zijn veel minder voorzieningen om bijvoorbeeld onderwijs te volgen, er zijn nauwelijks mogelijkheden om een beroep uit te oefenen, of je moet al helemaal naar de stad gaan’.¹⁴⁷

Het citaat uit 1983 is afkomstig van een Noord-Groningse vrouwengroep en toont een gevoel van achtergesteld zijn bij vrouwen in de stad. Dat komt niet alleen door sociaal-culturele factoren, maar ook door ruimtelijke factoren. Volgens deze vrouwen is alles ver weg op het platteland. De vrouwengroep die verantwoordelijk was voor de publicatie in kwestie bestond hoofdzakelijk uit vrouwen die uit stedelijk gebied naar Noord-Groningen verhuisd waren. Op basis van hun ervaringen en kennis vergelijken zij Noord-Groningen met het wonen en de mogelijkheden in de stad. In de interviews met de vrouwen die een groot deel van hun leven in Noord-Groningen hebben gewoond komt dit beeld van achterstelling veel minder naar voren.

De respondenten zijn over het algemeen tevreden over hun situatie:

‘Het gaat er altijd over dat het [Noord-Groningen - KGM] een achtergesteld gebied is, maar zo ervaar ik het niet. Het is wel wat moeilijker om werk te vinden. ... Dan heb je wat minder kans dan als je naar de Randstad gaat. Maar ik heb nooit het gevoel gehad dat ik hier minder zou hebben dan daar. Hier woon je nog relatief goedkoop en heb je een ruime plek. En de voorzieningen zijn hier ook, scholen en je hebt je vrienden. Dus ik heb niet het idee dat ik het hier minder heb dan anders’ (RV23).

Voor deze respondent is de keuze om in Noord-Groningen te wonen duidelijk en de voorzieningen zijn in haar beleving goed. Hoewel de meeste respondenten positief zijn over het wonen in Noord-Groningen, blijken er voor haar tussen de regels door ook wel nadelen te zijn aan het wonen in Noord-Groningen.

Toen zij jonger waren, bezaten ze nog geen auto, waardoor ze te maken hadden met beperkingen in het ruimtelijke gedrag. Jongeren, ongeacht of ze meisje of jongen zijn, hebben daarmee te maken (zie hoofdstuk 6). Het blijkt dat er een onderscheid bestaat in hun ruimtelijke gedrag van jongens en meisjes. Het platteland wordt door veel bewoners gezien als een veilige plek, bijvoorbeeld om kinderen op te voeden.¹⁴⁸ Het ruimtelijke gedrag en de mogelijkheden van ruimtelijk gedrag voor vrouwen en meisjes laten echter een ander beeld zien. Net zoals sociale activiteiten op het platteland is ook het ruimtelijke gedrag vaak *genderspecifiek*.¹⁴⁹ Onder de respondenten zijn er vele die tijdens hun jeugd door hun ouders beperkt werden, omdat ze een meisje waren.

‘Ik moest met [mijn broer - KGM] mee naar huis, dus dat was mijn geluk, ik heb nooit echt een tijd mee gekregen. Maar als we eens een keer ergens heen gingen, naar Uithuizen of naar Middelstum, dan was het gewoon logisch dat ik met hun mee terug moest komen, voor de veiligheid dan’ (RV19).

Verschillende respondenten hadden met een soortgelijke situatie te maken. Het Noord-Groningse platteland werd voor jonge vrouwen dus niet als veilig ervaren.

Waardering voor Noord-Groningen

De fysieke kenmerken van Noord-Groningen worden in bepaalde situaties positief beoordeeld. De uitgestrektheid en het beperkte voorzieningenaanbod heeft vooral invloed op de mogelijkheden van jonge vrouwen. Oudere vrouwen lossen dit ‘probleem’ op met een rijbewijs en een auto. Dit voorbeeld geeft aan dat het platteland van Noord-Groningen voor sommige vrouwen goed leefbaar is, maar dat anderen te maken hebben met beperkingen. Dit kan afhankelijk zijn van allerlei factoren: leeftijd, woonplaats, sociaal-economische achtergrond, financiële omstandigheden en religieuze achtergrond. Toch blijken de meeste geïnterviewde vrouwen positief over het wonen in Noord-Groningen. Voor hen wegen de positieve zaken zwaarder dan de negatieve beperkingen.

Dat de meeste geïnterviewde vrouwen het wonen in Noord-Groningen positief beoordelen heeft te maken met hun referentiekader. Voor veel mensen, waaronder ook wetenschappers, is een stad dat voor het denken over het platteland. De leefbaarheid, vaak geassocieerd met het voorzieningenniveau, wordt aangeduid als ‘minder’ op het platteland.¹⁵⁰ Uit de interviews blijkt dat dit ongegrond is. Het platteland heeft een eigen referentiekader nodig om te kunnen oordelen over leefbaarheid op het platteland. Deze is niet te vergelij-

ken met de situatie in de stad. Veel van de geïnterviewde vrouwen hechten waarde aan plattelandskenmerken die niet in de stad aanwezig zijn. De rust en de ruimte zijn hier voorbeelden van. Dat voorzieningen dan verder weg zijn is voor (de meeste) vrouwen geen probleem. Dit zijn overigens vooral algemene kenmerken van het platteland. Specifieke kenmerken van Noord-Groningen benoemen de vrouwen amper. De regionale identiteit die vrouwen construeren van Noord-Groningen is daardoor vooral een identiteit die verbonden is aan het platteland.

Conclusie

Hoe hebben drie generaties vrouwen leefbaarheid in Noord-Groningen ervaren en hoe reageerden ze daarop? Hoe vertonen vrouwen regionale identiteiten van Noord-Groningen in hun dagelijkse leven? Deze onderzoeksvragen stonden centraal in dit hoofdstuk. Het antwoord op de vragen is achterhaald door vrouwen uit drie generaties te interviewen die hun hele leven in Noord-Groningen hebben gewoond. Daarbij is ingegaan op hun dagelijkse leven en werd duidelijk welke mogelijkheden de vrouwen hadden in Noord-Groningen in een bepaalde tijdsperiode. De verschillen tussen generaties zijn geanalyseerd met behulp van een analytisch onderscheid in drie dimensies: economische, sociaal-culturele en ruimtelijke.

In een onderzoek naar hoe plattelandsvrouwen het wonen in een plattelandsgebied hebben ervaren kunnen *genderrollen* niet genegeerd worden.¹⁵¹ Die blijken door te spelen in alle drie dimensies. Vrouwen hadden per periode een bepaalde rol die in grote mate beïnvloedde wat de mogelijkheden en beperkingen voor vrouwen in die periode waren. Het is opvallend dat de geïnterviewde vrouwen amper over de beperkingen spreken. De meesten accepteren de rol die ze maatschappelijk gezien behoren te vervullen. Het gedrag (*agency*) van de vrouwen is grotendeels beïnvloed door de destijds heersende structuren op het platteland.¹⁵² Sommigen probeerden op hun eigen manier hun positie op lokaal niveau te verbeteren, door zelf mogelijkheden te creëren. Door zulk gedrag nam het aantal mogelijkheden (*capacities*) toe en kon de structuur van de plattelandssamenleving veranderen. Voor vrouwen wordt de leefbaarheid die ze ervaren beïnvloed door de rol die ze behoren te vervullen.

In hoofdstuk 1 is een overzicht gegeven van verschillende aspecten van leefbaarheid.¹⁵³ Leefbaarheid in Noord-Groningen blijkt voor veel vrouwen gevormd te worden op basis van het sociale klimaat. De oudste generatie hecht hierbij vooral belang aan familie en de jongere generaties waarderen vriendschappen in dit verband. Dit verschil is niet alleen een generatieverschil, maar heeft wellicht ook te maken met de levensfase waarin de vrouwen zich bevinden. De zowel positieve als negatieve waardering voor de leefomgeving, wordt

door de vrouwen amper verbonden aan specifieke kenmerken van Noord-Groningen. De ervaren leefbaarheid staat in verband met het dorpsniveau of algemene plattelandskenmerken.

De ervaren leefbaarheid vormde geen doel om een gemeenschappelijke regionale identiteit te representeren. De negatief gewaardeerde leefbaarheid van Noord-Groningen die de SNG aannam, werd door de vrouwen niet overgenomen als een regionale identiteit. Dit omdat de situatie in Noord-Groningen door de vrouwen positief gewaardeerd werd. De persoonlijke situatie van de vrouwen was bijvoorbeeld beter dan die van hun moeders. De vrouwen voelen zich verbonden met hun woongebied, maar dit is niet specifiek de regio Noord-Groningen. Daardoor speelt in hun dagelijkse leven een specifiek Noord-Groninger regionale identiteit, waarmee de regio Noord-Groningen zich zou onderscheiden van andere regio's geen rol.¹⁵⁴ Op basis van de ervaringen van vrouwen kan gesteld worden dat Noord-Groningen geen sterke regionale identiteit heeft die door een groot deel van de bevolking gedragen wordt en van generatie op generatie overgedragen wordt.

‘... toen kwamen de meiden’

Vrouwen in citaten

‘En ik herinner me nog een vriendinnetje uit mijn lagere school tijd en haar moeder was naar de hbs geweest. Nou, dat vonden wij toch wel heel bijzonder. En het was nog een aardige mevrouw ook. Dat, dat kon samen gaan! Oh, wat is er dan ontzettend veel veranderd, ja.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren zeventig.

***

‘Interviewer: En uw keuzes werden dus een beetje voor u gemaakt?
Geïnterviewde: Ja, die werden voor me gemaakt. Maar ik vond dat eigenlijk zelf ook wel goed. Maar die hoofdmeester van ons die wilde mij al naar Beldum hebben, naar de mavo, of de mulo heette dat toen nog. Oh dat vond ik best toen, van die jonge meisjes dat was niks waard dat die naar de stad gingen. Dat was veel te onbekend.’

Uit een interview met een vrouw jong in de jaren vijftig.

***

‘Toen de technische school samen is gegaan met de mavo toen kwamen de meiden. Maar voor die tijd was het een enkel meisje: één in de bouw één in de motorvoertuigen’.

Uit een interview met een docent van een technische school.

***

Schoolreisje in 1971 van de Alberda-mavo in Uithuizen. Het grootste deel van de leerlingen van deze school bestond sinds 1962 uit meisjes. Meteen na de oorlog was de verhouding jongens-meisjes nog gelijk.

‘Een opvallende cursus die gegeven is zijn de kookcursussen voor 60+ mannen. Hier zat de filosofie achter dat als deze mannen alleen kwamen te staan dat ze dan zouden kunnen koken en dus voor zichzelf konden zorgen’.

Uit een interview met een Noord-Groninger schooldirecteur.

***

‘Man en kinders zijn de deur uit,
Koffie pruffelt op het gas.
Daar is Willem met een bosje rozen.
En terwijl we voor de deur staan,
Geeft hij mij een dikke kus.
En ik voel de glasgordijnen blozen.
Kus en rozen draaien burens wel een loer,
Want weet je Willem is gewoon m’n eigen broer’.

Uit Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*, 1983, 3.

***

‘Op een gegeven moment kwam er, nadat ik de rozen had gesnoeid, een man aan de deur die mij vroeg de “baas” te mogen spreken, waarop ik zei, dat hier in huis geen “baas” is. Daar nam hij geen genoegen mee en vroeg weer om de baas, waarop ik zei: “Ik ben de baas.” Ook hier nam hij geen genoegen mee, want hij vroeg weer om de baas. Toen vroeg ik of hij mijn man soms wilde spreken, waarna hij knikte en nog eens en zei: “de baas”.’

Uit Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*, 1983, 6.

***

‘Mijn man vindt, dat vrouwen met kinderen thuis horen en daar ben ik het eigenlijk wel mee eens.’

Uit Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*, 1983, 9, interview met een 37-jarige vrouw.

***

Waar het beeld dat vrouwen geen betaald werk ‘horen’ te doen vandaan komt, wordt in het volgende citaat uitgelegd:

‘Interviewer: Toen uw moeder trouwde met uw vader heeft ze toen ook nog gewerkt?’

Geïnterviewde: Nee, toen heeft ze niet meer gewerkt. Dat is pas veel later, toen we allemaal al groot waren, toen heeft ze bij de bejaardenhulp gewerkt. Een paar huisjes had ze toen. Dat was volgens mij mijn vader zijn eer te na. Hij wilde zijn gezin zelf onderhouden.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren vijftig.

***

‘Interviewer: had uw moeder ook werk?’

Geïnterviewde: Nee, mijn moeder werkte als schoonmaakster, zoals zoveel vrouwen. En zij heeft in haar jeugd bij een boer gediend, een meid. En getrouwd met mijn vader en daar zijn kinderen van gekomen en ze heeft niet meer actief aan het arbeidsproces deelgenomen. Maar dat was bij heel veel vrouwen in die tijd. Het beeld wat ik voor mijn moeder schets geldt voor heel veel vrouwen.’

Uit een interview met een man die jong was in de jaren zeventig.

***

Het praktijklokaal van Het Hogeland College, afdeling vmbo, in Uithuizen. Vanaf de jaren zeventig deden meisjes hun intrede in het technisch onderwijs.

‘Interviewer: Hoe lang heeft u bij dat kantoor gewerkt?’

Geïnterviewde: zes jaar, van mijn 17de tot aan mijn trouwen en toen was ik 23. En ik mocht niet doorwerken. Dat mocht toen niet. Ik wilde wel graag doorwerken ondanks dat ik getrouwd was, maar dat wilden ze niet. Er was iemand voor mij aan, twee jaar eerder, en die hadden ze wel aangehouden nadat ze getrouwd was, maar die was vaak een keer ziek en toen was ze zwanger. Dat wilden ze niet nog een keer. Ik ben na mijn trouwen direct opgehouden.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren vijftig.

***

‘Toen ik 16 was toen waren de meisjes met wie ik omging meer op de stad gericht. Ik heb een vriendin in het dorp gehad, dat was ook een vrijgemaakte en dat groeide gewoon uit elkaar en op dat moment, toen zaten we ook niet meer bij elkaar op school. En toen had ik wel wat vriendinnen in andere plekken, Ten Boer en zo. Maar dan spraken we na school af maar niet echt hier. ‘s Weekends was ik op mijzelf. En ik had mijn nichtje wel maar die was wat jonger, dus dat duurde even voordat die mee mocht. Ik moest er echt wel een beetje alleen tussen komen. Met de vrienden club van mijn broer ben ik er binnen gekomen.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren negentig.

***

‘En je werkte er toch niet meer zodra je ging trouwen, dan was werken taboe. Dan mocht je niet meer, dat kon niet. Als je man het niet voor je kon verdienen. Nee dat kon niet, ik ben toen nog stiekem, toen heeft mijn baas, de notaris van Winsum, dat hij mij werkjes bracht en dat ik dat thuis deed. Je mocht niet eens fietsen door het dorp heen naar het kantoor, want stel je voor ze werkt toch nog (op fluistertoon) zou hij het niet alleen kunnen verdienen, zo ging niet. Dat was helemaal niet aan bod.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren vijftig

***

‘Achterna, het duurde ook nog vijf jaar voordat de oudste geboren werd en dan zit je wel vijf jaar. Een beetje te overbruggen en wat moet je dan. We hadden een houten huisje hier aan de vaart staan en mijn schoonvader die woonde hier, ik was ook heel vaak snel klaar met het werk. Dan ging je naar het dorp naar een kennis, één had een baby gekregen, die kon niet zo goed met de hulp en dan vroeg ze wil je even komen, en dan ging je daar heen en evangelisatie werk heb ik gedaan. Dan ging ik met een schoonzus naar Eenrum toe, je zocht wat. Je ging ook alles ... we kochten dan bloemkolen om in te maken voor in de diepvries daar zou ik nou niet meer over piekeren. En ja rode bieten, dan moest je dat allemaal koken en, ja dat deed je om wat te doen te hebben. Knutselcursus hebben we gevolgd, ja om maar een beetje, niet aldoor thuis te zitten en je een beetje te ontwikkelen.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren vijftig

***

‘Maar dat krijg je ook van huis uit mee. Je wordt thuis opgevoed op de manier dat je ouders dat graag willen, nou en dat krijg je mee en zo, en daar werk je op door als je voor jezelf begint. Dat heb je toch geleerd en dat neem je automatisch over, nou en de economie heeft meegewerkt, de welvaart die kwam en dat wordt je wat gemakkelijker en zo is dat langzamer aan gekomen zoals het nou is.’

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren vijftig.

***

‘Maar als ik terugkijk denk ik, het was veilig, vertrouwd, het leven kabbelde een beetje voort. Soms kan ik daar naar terugverlangen en denken; had ik die tijd nog maar eens, met echt die dorpse dingen erin. Het dorp liep uit op het moment als er een bejaardenreisje werd georganiseerd, de school stond echt in het midden van het dorp, en in die straat kwam er op woensdagmiddag, ik zie het nog zo rond de klok van elf uur kwamen er allemaal auto’s staan en dan ging je als school met alle kinderen ook naar buiten om te kijken, want de ouden van dagen gingen op reis. Alle auto’s hadden een nummer en daar werden de ouden van dagen dan ingezet en iedereen zwaaide want ze gingen een dagje uit en dat was heel bijzonder toen. En als ze dan ’s avonds terugkwamen, dan kwam een muziekcors en met muziek werden ze weer binnengehaald. En dat reisje ging misschien tot de kop van Drenthe, was helemaal niet zo ver, maar een hele onderneming, met die mensen op stap. Heel bijzonder, als je dat nu vertelt, denk je, goh bijzonder.’

Het naailokaal van de huishoudschool in Wehe-den Hoorn, eind jaren vijftig.

Uit een interview met een vrouw die jong was in de jaren zeventig.

***

8

kies de
groene
kustweg

GRONINGER
AGENDA

5
1966

Leefbaarheid en regionale identiteit vanuit diverse perspectieven

Inleiding

‘Ik denk dat ik me hier heel erg thuis voel, dat is mijn binding, maar dat komt voort uit het feit dat je hier bent opgegroeid en heel veel mensen kent. ..., nu heb je je werk hier natuurlijk en je kinderen zitten hier op school. Dat bindt natuurlijk. Maar verder, nee. Niet van oh ik vind het landschap geweldig en daarom wil ik hier wonen, nee dat niet. Het is meer dat je hier heel bekend bent en dat je je sociale leven hier hebt’ (RJ19).

‘De toerist die op zoek is naar rust, ruimte, authenticiteit, natuur en cultuur kan zijn hart ophalen met een overnachting in een van de 21 prachtige oude boerderijen’.¹

Met de Groninger Agenda, in de jaren zestig en zeventig uitgegeven door de VVV, werd reclame gemaakt voor de mogelijkheden voor recreëren, wonen en werken in de provincie.

Een regio kan vele verschillende identiteiten hebben en de waarde die eraan gehecht wordt, kan per persoon verschillen en door de tijd veranderen. De twee bovenstaande citaten geven twee verschillende representaties van het gebied Noord-Groningen weer. Het eerste is afkomstig van een respondente uit dit onderzoek. De vrouw van in de vijftig heeft haar hele leven in Noord-Groningen gewoond. Voor haar is Noord-Groningen vooral een bekend gebied waar familie en vrienden wonen. De sociale contacten vormen voor haar een belangrijk aspect van de verbondenheid die ze heeft met het gebied. Het tweede citaat representeert Noord-Groningen als een toeristisch gebied. De tekst is afkomstig uit een artikel over LEADER Lauwersland uit de jaren negentig en daarin wordt Noord-Groningen gekarakteriseerd als een ideaal gebied voor toeristen die rust en ruimte zoeken. Het agrarische verleden waardoor er ‘prachtige oude boerderijen’ staan speelt hier een belangrijke rol in. In mijn onderzoek is nagegaan hoe vanuit verschillende perspectieven tegen Noord-Groningen werd aangekeken in de tweede helft van de twintigste eeuw: een periode met demografische, economische en sociaal-culturele veranderingen.

Regionale identiteiten bestaan niet zomaar en zijn verbonden met het proces van regiovorming.² Dit proces loopt als een rode draad door dit boek. Vanuit verschillende perspectieven en dimensies is de regiovorming van een gebied in het noorden van de provincie Groningen onderzocht. Om dit proces

te onderzoeken is specifiek aandacht geschonken aan de relatie tussen regionale identiteiten en leefbaarheid. De hoofdvraag van dit onderzoek richt zich op deze relatie: *Hoe werden over en in Noord-Groningen in de tweede helft van de twintigste eeuw de concepten regionale identiteit en leefbaarheid in relatie tot elkaar gebruikt en ervaren?* De achterliggende gedachte is dat de beeldvorming over een regio, de regionale identiteit, voor betrokkenen vaak mede gebaseerd is op de ervaren leefbaarheid, de waardering voor de leefomgeving. Het is echter onduidelijk hoe deze relatie precies in elkaar steekt. Door een combinatie van een historische en een geografische benadering is het mogelijk om de ontwikkelingen van deze concepten in de tijd te onderzoeken.

Het uitgangspunt van deze studie is de constructie van de regio Noord-Groningen. Dit is gebaseerd op het rapport *Bedreigd bestaan* uit 1959. Tijdens dit onderzoek werd echter steeds duidelijker dat in het rapport hoofdzakelijk een beeld van Noord-Groningen naar buiten werd gebracht dat gold voor twee sociale groepen: de toenmalige elite van Noord-Groningen, bestaande uit burgemeesters, rijke boeren en andere bestuurders, en de wetenschappers die het onderzoek uitvoerden. De regio Noord-Groningen, zoals weergegeven in *Bedreigd bestaan* is daardoor vooral een sociale constructie van deze groepen. Zoals blijkt is deze sociale constructie beperkt geïnstitutionaliseerd en gereproduceerd door instellingen en andere inwoners van Noord-Groningen. In relatie met bevolkingsveranderingen in een gebied, zoals krimp, biedt dit onderzoek inzicht in hoe het proces van regiovorming kan plaatsvinden en welke fases essentieel zijn om een regio te vormen.

De eerste vier paragrafen van dit hoofdstuk geven antwoord op de verschillende deelvragen zoals die in hoofdstuk 1 zijn gepresenteerd en vormen het samenvattende gedeelte. In het tweede gedeelte worden de verschillende deelconclusies samengevoegd tot een algemene conclusie. Daarmee wordt de hoofdvraag van het onderzoek beantwoord. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte reflectie op de hedendaagse ontwikkelingen in krimpgebieden en specifiek Noord-Groningen.

De nationale context

Regiovorming is een proces dat op verschillende schaalniveaus kan plaatsvinden. Eén van de voor het dagelijkse leven van een individu belangrijkste en invloedrijkste regio's is de nationale staat.³ Voor regiovorming spelen de ontwikkelingen in de nationale situatie vaak een voorname rol. Nederland in de jaren vijftig, na jaren van crisis en oorlog, wordt vaak genoemd als een land in wederopbouw. Door welvaartsverbetering moest het gehele land economisch vooruitkomen, zo ook de plattelandsgebieden. Veel van deze gebieden hadden te maken met structurele werkloosheid. De landbouw kon door de

toenemende modernisering niet langer voldoende werk verschaffen aan de bevolking. Hierdoor werden de mogelijkheden voor bewoners, zoals Sen en Nussbaum die onderscheiden, beperkter in zulke gebieden.⁴ De Rijksoverheid reageerde hierop met industriële en agrarische ontwikkelingsprogramma's om welvaartsverbetering te realiseren.

Dat de Nederlandse overheid grootschalige ontwikkelingsprojecten kon opzetten was mogelijk door steun van de Verenigde Staten. Via de Marshallhulp kwamen financiële middelen en goederen naar Nederland. Daarnaast vond mede via het Fulbrightprogramma kennisoverdracht plaats. De kennis kwam via studiereizen terecht bij wetenschappers, het bedrijfsleven en de overheid. De naoorlogse plattelandsaanpak richtte zich niet alleen op economische ontwikkeling, maar ook op sociale ontwikkeling. Door de intensivering van de samenwerking tussen overheidsambtenaren en wetenschappers en de Amerikaanse kennisoverdracht kwamen Amerikaanse sociale theorieën en methoden terecht in het Nederlandse sociale beleid. Vanaf 1952 gebeurde dit via het toen opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk. De nieuwe visies beïnvloedden het onderzoek naar de plattelandssamenleving.

De plattelandssamenlevingen moesten hetzelfde welvaarts- en welzijnsniveau verwerven als de stadssamenlevingen. Om dit te bereiken werd door de ambtenaren van het ministerie ingezet op *community organization*. Deze sociologische methode had als doel om samenwerking tussen verschillende sociale groepen in een dorps- of wijkgemeenschap tot stand te brengen. De cohesie tussen verschillende sociale groepen en het welzijn van een gebied moest zo worden gestimuleerd. De gedachte was dat door de verbondenheid die bewoners voelen met hun woonomgeving, ze zich zouden inzetten voor de leefbaarheid van dat gebied. Praktisch gezien werd dit door het ministerie verwezenlijkt door bij subsidietoekenning tien procent eigen gemeenschapsbijdrage te eisen.

De leegloop van het platteland werd door de overheid vooral beschouwd vanuit een economisch ontwikkelingsperspectief. De welvaart moest verbeterd worden door industriële werkgelegenheid te ontwikkelen en de landbouw winstgevender te maken. Hoewel de welvaartsontwikkeling het belangrijkste aspect was en bleef, kreeg de welzijnsontwikkeling in de naoorlogse periode steeds meer aandacht.

Noord-Groningse context

Het stimulerende overheidsbeleid van de jaren vijftig en zestig werd beperkt toegepast in Noord-Groningen. Het gebied kwam volgens de criteria van de Rijksoverheid niet in aanmerking voor ondersteuning. Noord-Groningen was een gebied met relatief grote boerderijen en welvarende boeren. Het gebied

had in de jaren vijftig echter ook te maken met een vermindering aan werkgelegenheid in de landbouw en een teruglopende middenstand in de dorpen. De economische ontwikkeling had demografische gevolgen, waardoor Noord-Groningen te maken had met een absolute afname van de bevolking. De jaren vijftig en zestig werden gekenmerkt door wat toen 'leegloop' werd genoemd. In de jaren zeventig sloeg dit proces om en er volgde een suburbanisatieperiode, waarin de bevolking van Noord-Groningen weer toenam. Door het ruimtelijke orderingsbeleid profiteerden vooral de kernen Bedum, Ten Boer, Winsum en Zuidhorn van deze bevolkingstoename. Uit de onderzochte bevolkingcijfers blijkt dat vanaf de jaren tachtig het Noord-Groningse platteland weer te maken had met een lichte bevolkingsafname. Vooral jongeren verlieten het platteland voor een opleiding of werk.

Zoals in veel plattelandsgebieden werd in Noord-Groningen amper alternatieve werkgelegenheid ontwikkeld. Noord-Groningen werd vooral een woongebied. Door toenemende mobiliteit werd het vanaf de jaren zestig en zeventig steeds makkelijker om in Noord-Groningen te wonen en bijvoorbeeld te werken in de stad Groningen of Delfzijl. Stedelingen ontdekten in deze periode het platteland als een idyllische woonomgeving. Door de mobiliteit en schaalvergroting verdwenen in Noord-Groningen voorzieningen, zoals scholen, winkels, uitgaansgelegenheden en medische voorzieningen. Daarvoor waren de bewoners steeds meer aangewezen op de grotere kernen, Bedum, Winsum, Zuidhorn, Uithuizen, Ten Boer en kernen buiten het gebied: de stad Groningen, Delfzijl en Appingedam.

Door deze gang van zaken en door algemene maatschappelijke trends veranderden ook de sociaal-culturele structuren in Noord-Groningen. In de jaren vijftig werd Noord-Groningen gekenmerkt door 'dorpisme, groepisme en kerkisme'.⁵ Dit betekende dat de Noord-Groningse samenleving te verdelen was op basis van het dorp, sociaal-economische en religieuze scheidslijnen. De sociaal-culturele groep waartoe iemand behoorde stond daarmee vast. Vanaf de jaren zestig wordt het onderscheid in deze drie groepen diffuser. Het sociaal-economische onderscheid tussen boeren, middenstand en arbeiders veranderde, het traditionele religieuze onderscheid had steeds minder invloed op de samenleving en de gerichtheid op het eigen dorp kreeg een andere betekenis. Mede door de komst van nieuwe bewoners werd de Noord-Groningse samenleving opener en hadden de traditionele sociale structuren minder invloed op de mogelijkheden van Noord-Groningers. Hiervoor in de plaats kwamen nieuwe tegenstellingen in de samenleving; een onderscheid tussen nieuwkomers en autochtone bevolking, of tussen hoger en lager opgeleide bewoners. Deze structuren zijn echter minder vaststaand en bepalend dan de oude patronen.

De economische veranderingen in plattelandsgebieden in de jaren na de Tweede Wereldoorlog brachten in verscheidene van deze gebieden reacties van bewoners te weeg. De structuur van de plattelandssamenleving veranderde. In Noord-Groningen, dat bekend stond als een welvarend agrarisch gebied, maakten vijf liberale bestuurders zich zorgen over deze ontwikkelingen. Ze hadden de vrees dat Noord-Groningen achterbleef bij de landelijke welvaartsontwikkelingen. Noord-Groningen was in hun optiek een gebied dat rijkdom had gekend en mee moest blijven gaan 'in de vaart der volkeren'. In 1954 resulteerde dit in de oprichting van de Stichting Noord-Groningen (SNG). Deze had tot doel: 'Noord-Groningen verder te ontsluiten en de daarmee samenhangende economische, sociale en culturele belangen van dit gebied te bevorderen ...'⁶

Noord-Groningen bestond destijds uit 25 gemeenten en was in de ogen van het stichtingsbestuur een homogeen gebied dat met dezelfde problemen te maken had. De gemeentegrenzen bakenden Noord-Groningen af. De vorming van een regio Noord-Groningen vond zodoende plaats op basis van een bestuurlijke indeling en had vooral een institutioneel bestuurlijk karakter. Dit was hoofdzakelijk gebaseerd op de perceptie van vijf bestuurlijk actieve liberale mannen. Voor de denkbeelden van andere sociale groepen, zoals vrouwen en jongeren, was in de SNG beperkt aandacht.

Het was onduidelijk wat precies de problemen waren en hoe hier mee omgegaan kon worden. De SNG gaf opdracht aan verscheidene onderzoeksinstanties, waaronder het Sociologisch Instituut van de Groningse universiteit, om onderzoek te doen. De hoogleraar Sociologie P.J. Bouman werd voorzitter van het curatorium en de docent Toegepaste Sociologie C.D. Saal was nauw betrokken bij de uitvoering. Het onderzoek had hierdoor een sociologische inslag. Het resulteerde in twaalf deelrapporten die werden samengevoegd in *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*. Het rapport kwam uit in 1959. De belangrijkste aanbevelingen waren gericht op veranderingen in de samenleving: 'agrarisatie' en *community organization*. De traditioneel op landbouw gerichte samenleving moest een efficiëntere moderne samenleving worden, waarin landbouw vooral een economische sector was en niet langer een levenswijze. Om dit te bereiken moesten verschillende sociale groepen uit de samenleving gaan samen werken. Om te zien wat er moest veranderen vormde *Bedreigd bestaan* een spiegel voor de bevolking. Deze benadering sluit aan bij de in sociaal-wetenschappelijke kringen gaande structuuromslag, waarin de invloed van Amerikaanse sociale wetenschappen herkenbaar is.

Na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* kon de SNG ermee aan het werk. Binnen de stichting was echter een tweedeling ontstaan tussen het bestuur en

het uitvoerende bureau. Het bestuur dat deels uit burgemeesters bestond ambieerde welvaartsontwikkeling. Het uitvoerende bureau van de SNG bestond vooral uit maatschappelijk werkers en richtte zich op welzijnsontwikkeling. Na het uitkomen van *Bedreigd bestaan* ontwikkelde de SNG zich onder invloed van het bureau steeds meer tot een welzijnsorganisatie. Deze koers werd mede bepaald door de mogelijkheid van subsidies van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Binnen het SNG bestonden zodoende twee verschillende opvattingen over de leefbaarheid in Noord-Groningen. De SNG had door de interne verdeeldheid moeite om een duidelijk beeld van Noord-Groningen naar buiten te brengen en daardoor mislukte ook grotendeels het propageren van een regionale identiteit. Dit werd mede veroorzaakt doordat de betrokken burgemeesters een regionale benadering volgden om hun eigen gemeentelijke belangen na te streven. Binnen de SNG hadden verschillende betrokkenen verschillende meningen over wat Noord-Groningen was en wat de problemen waren en zodoende bestond er geen consensus over wat de identiteit van Noord-Groningen was. Doordat het doel van de stichting niet duidelijk was, was er ook geen gezamenlijke identiteitsvorming over Noord-Groningen.

Naast de SNG gingen de Noord-Groningse gemeentebestuurders in de jaren zeventig ook andere regionale samenwerkingsverbanden aan. Deze waren vooral gericht op het in stand houden van voorzieningen waarvoor een gemeente alleen niet meer kon opdraaien. Voor gemeenten was samenwerking een functionele methode om leefbaarheid in Noord-Groningen te kunnen garanderen. Samenwerking gaf ook mogelijkheden om de positie van de regio te versterken ten opzichte van de stad Groningen en de provincie. In de jaren tachtig was het voor de gemeenten niet langer financieel mogelijk om verschillende samenwerkingsverbanden te ondersteunen. De specifieke subsidies voor zulke verbanden verdwenen en de kosten voor de gemeenten werden steeds hoger. Uiteindelijk werd de SNG in 1985 opgeheven en bleef er nog één bestuurlijk samenwerkingsverband in Noord-Groningen bestaan: de Regioraad Noord-Groningen. Deze werd gedragen door de gemeentebestuurders en had een uitvoerend functioneel karakter. De noodzaak om draagvlak te creëren onder de bevolking en de noodzaak tot regionale identiteitsvorming waren voor dit samenwerkingsverband minimaal.

De institutionele vorming van Noord-Groningen is hoofdzakelijk gebaseerd op het werk van de SNG. De regio Noord-Groningen zoals de stichting die probeerde te construeren werd als idee overgenomen door enkele andere instituties. Hierdoor werd echter geen collectieve regionale identiteit gevormd. Belangrijke oorzaak hiervan is dat het bestuurlijke klimaat in Noord-Groningen amper gericht was op regionale samenwerking. Doordat bestuurders vooral opkwamen voor eigen gemeentelijke belangen was het lastig om een consen-

sus te bereiken over een gemeenschappelijk regionaal doel. Tijdelijk gebeurde dit wel, maar niet op de lange termijn of structureel. De bestuurders en ambtenaren van de gemeenten waren vooral bezig om de mogelijkheden voor de eigen gemeente te vergroten. Die is ook een vorm van *agency* zoals Giddens dat noemt.⁷ De regio werd hierbij vooral benaderd als een handelingsregio voor functionele doeleinden. Als de regionale doeleinden niet meer overeenkwamen met de gemeentelijke belangen stapten gemeentebestuurders makkelijk uit de samenwerking en hadden ze geen boodschap aan het formuleren van een regionale identiteit.

De werkwijze van de SNG was gebaseerd op het idee van regionale identiteiten. Die toont overeenkomsten met het Europese LEADER-programma (1990-heden). Daarin wordt uitgegaan van lokale kennis om een regio te ontwikkelen en wordt ingezet op regionale identiteiten om de leefbaarheid te versterken. Door gebruik te maken van positief gewaardeerde regionale beelden gaan de ambtenaren van de Europese Unie er vanuit dat de betrokkenheid van bewoners vergroot wordt. De SNG had een vergelijkbare werkwijze. Dit gebruik van regionale identiteiten is echter vooral een vorm van subsidies binnen halen en 'regionale identiteit' wordt daardoor vooral een merk waarmee de regio verkocht dient te worden (*branding*). In dit verband is het meestal een kleine groep bewoners en belanghebbenden, die betrokken is bij deze aanpak. Voor de grootste groep bewoners is het echter de vraag of zij daarbij betrokken zijn en zich op die manier identificeren met de regio.

Bewonersperspectieven over Noord-Groningen

De regio Noord-Groningen werd door de bestuurders in de SNG hoofdzakelijk gezien als een institutionele structuur. De leefbaarheidssituatie die hiermee verbeterd moest worden, betrof echter de dagelijkse omgeving van de bewoners. Het is daarom ook relevant om de regio Noord-Groningen te onderzoeken op basis van een verzameling persoonlijke ruimtelijke ervaringen.⁸ Noord-Groningen was in de jaren vijftig een gebied waar veel mensen wegtrokken door de beperkte mogelijkheden in het gebied. In onderzoek naar zulke migratiegebieden staat meestal de vraag centraal waarom mensen wegtrekken, terwijl juist de achterblijvende bewoners te maken hebben met de regionale situatie en de beperkte mogelijkheden daarin.⁹ Omdat jongeren en vrouwen in dit verband vaak als marginale groepen worden benaderd en minder aandacht krijgen in literatuur is in mijn onderzoek speciale aandacht voor deze groepen. Door de handelingsregio en de persoonlijke ruimtelijke ervaringen van drie generaties Noord-Groningers te onderzoeken met behulp van de methode van *oral history* is nagegaan hoe de percepties over Noord-Groningen veranderden en een eventuele perceptuele regio Noord-Groningen ge(re)construeerd werd.

Niehove is, net als Eenrum, een van de 'Villages of tradition'. Met LEADER-gelden werd in de jaren 2000-2007 een Europees netwerk opgezet waarin rurale gebieden verspreid over Europa hun ervaringen met betrekking tot ontwikkeling van het toerisme konden delen.

De 107 respondenten waren jong (tussen de twaalf en twintig jaar) in de jaren vijftig, zeventig en negentig van de twintigste eeuw.

De handelingsregio, het gebied waarin de activiteiten van een individu plaatsvinden, zoals Blotevogel het beschrijft, werd voor de respondenten grotendeels beïnvloed door de heersende sociale structuren in Noord-Groningen.¹⁰ Deze activiteiten zijn de gerealiseerde mogelijkheden van een individu.¹¹ De handelingsregio is dus het gebied waarin de gerealiseerde mogelijkheden van een persoon plaatsvinden. Voor de oudste generatie werden deze mogelijkheden hoofdzakelijk bepaald door de sociaal-economische en religieuze structuur waartoe iemand behoorde. In deze structuren waren ook zogenaamde *gender*-patronen vastgelegd. Dit betekende dat er vaste verwachtingen bestonden over hoe en wanneer bepaalde evenementen in het leven van een vrouw plaatsvonden. De respondenten die hier niet aan wilden of konden voldoen vielen buiten de heersende structuren en daardoor buiten de gemeenschap.

De generatie die jong was in de jaren zeventig had nog te maken met de sociaal-economische en religieuze structuren, maar de invloed verminderde. Hierdoor was er steeds meer ruimte voor jongeren en vrouwen om eigen initiatieven te ontwikkelen. In de jaren zeventig is zo in navolging van de maatschappelijke ontwikkelingen een specifieke jongerencultuur te onderscheiden. Voor de respondenten uit de jaren negentig blijken vooral de mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling een belangrijke pijler voor leefbaarheid. Jongeren en vrouwen kregen in de tweede helft van de twintigste eeuw meer kansen daarvoor, maar sociale structuren bleven invloed houden op de mogelijkheden.

In de literatuur wordt wel aangenomen dat jongeren en vrouwen op het platteland te maken hebben met ruimtelijke beperkingen door bijvoorbeeld grotere afstanden naar voorzieningen dan stadsbewoners.¹² De ervaringen van de respondenten nuanceren dit beeld. In Noord-Groningen hadden jongeren door schaalvergroting te maken met beperkingen. Vanaf de jaren tachtig slo-ten bijvoorbeeld steeds meer middelbare scholen in het gebied. In de herinne-ring van de 'jongeren' was dit achteraf echter geen beperking voor de moge-lijkheden die ze hadden. De toenemende schaalvergroting zorgde er zelfs voor dat jongeren juist meer mogelijkheden kregen. Ze konden immers niet langer naar het dorpsschooltje dat één niveau had, maar konden bijvoorbeeld in de stad Groningen uit verschillende scholen kiezen. Leefbaarheid heeft daardoor voor de meeste ondervraagde jongeren en vrouwen niet zo zeer met voor-zieningen te maken, maar meer met de sociaal-culturele situatie waarin ze opgroeiden en hun keuzes maakten. Achteraf nuanceerden dan ook enkele respondenten het beeld van een saai Noord-Gronings platteland, dat in de jaren zeventig naar buiten werd gebracht in onderzoeksrapporten.

De meeste respondenten erkennen wel dat hun situatie anders is dan in de stad en dat ze daardoor ook te maken hebben met beperkingen. De meesten zijn echter ook berustend over die situatie. De vrouwen voelden zich plattelands-vrouwen en dat daar nadelen aan verbonden waren accepteerden ze meestal. De respondenten identificeerden zich vooral met de voor hen persoonlijk posi-tieve aspecten van het platteland. De marginale positie van plattelandsvrouwen en jongeren die in de literatuur naar voren komt, werd door de respondenten beperkt ervaren. Hierbij speelt echter een rol dat er voor mijn onderzoek alleen respondenten zijn geïnterviewd die in Noord-Groningen wonen. Mensen die problemen ondervonden in het gebied zullen waarschijnlijk vertrokken zijn naar elders. Deze *bias* in de selectie van respondenten kan een rol spelen in beeld van berusting die over het algemeen heerste onder de respondenten.

De respondenten zijn in twee groepen in te delen, een groep die bewust gekozen heeft om in Noord-Groningen te wonen en een groep die is blijven hangen. Onder de respondenten die bewust in Noord-Groningen wonen, zijn enkele tijdelijk weg geweest. Deze hebben vaak een duidelijke binding met het gebied, hoofdzakelijk met het landschap. Deze verbondenheid is vaak al tijdens de jeugd ontstaan. Degenen die onbewust in Noord-Groningen zijn blijven wonen, uitten minder sterk een verbondenheid met het gebied. Zij zijn vooral in Noord-Groningen gebleven door padafhankelijkheid. Deze groep is vaak gericht op de eigen directe omgeving en de mogelijkheden die daar zijn. De verbondenheid die ze indirect uiten is gebaseerd op sociale contacten. De verschillende benaderingen van verbondenheid met de woonomgeving zijn te relateren aan het onderscheid dat Thissen maakt tussen inwoners van een woondorp en een autonoom dorp.¹³

De verbondenheid van de respondenten met Noord-Groningen komt in de interviews op een directe en indirecte manier naar voren: mensen spreken zich er over uit of het blijkt tussen de regels door. Hetgeen de respondenten voelen is echter vooral een verbondenheid met het type leefomgeving. Waarde wordt daarbij gehecht aan algemene karakteristieken van plattelandsgebieden, zoals het wonen in een dorp of de rust en de ruimte. Ook karakteristieken specifiek voor Noord-Nederland worden gewaardeerd, zoals de open landschappen en het wad. Soms voelden respondenten zich specifiek verbonden met hun directe woonomgeving, zoals het eigen dorp of huis. Deze verschillende soorten verbondenheid zijn echter niet speciaal gericht op de regio Noord-Groningen. Hierdoor vormen en uitten de respondenten in de interviews amper regionale identiteiten specifiek voor Noord-Groningen. De uitingen die gedaan worden over regionale identiteiten, zoals de karakteristieke landschapskenmerken of het spreken van het Groninger dialect, zijn niet specifiek voor Noord-Groningen, maar van plattelandsgebieden in Noord-Nederland en van de provincie Groningen. Voor de respondenten bestond er vaak geen noodzaak om van een regionale identiteit van Noord-Groningen te spreken, omdat er geen reden of doel voor was. Het gebied Noord-Groningen blijkt een beperkt referentiekader te zijn voor de respondenten. Hierdoor zijn het vooral algemene eigenschappen van plattelandsgebieden die een belang spelen in de ervaren leefbaarheid voor de respondenten.

Regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid

In het bovenstaande speelt een sociaal-constructivistische benadering door. Regio's, regionale identiteit en leefbaarheid worden daarin gezien als sociale constructies, als het resultaat van menselijke activiteit. Na een paradigmaverandering in de jaren negentig is deze benaderingswijze gebruikelijk geworden in onderzoek naar regio's. Paasi, die met zijn regiovormingsmodel een centrale positie inneemt in mijn boek, werkt ook vanuit deze benadering. Door deze werkwijze te volgen ga ik in deze studie er vanuit dat regio's geen vaststaande entiteiten zijn en dat ze veranderen in de tijd en voor iedereen iets anders kunnen betekenen.

In Noord-Groningen vond gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw een proces van regiovorming plaats. Vanuit het de SNG werd een regionale aanpak beoogd om de welvaartsachterstand aan te pakken. Indirect werd hierdoor een regionale identiteit gevormd. Door een dergelijke regionale identiteit kon draagvlak en bewustzijn onder de bevolking worden gecreëerd om het doel, de verbetering van de leefbaarheid, te verwezenlijken, dat dachten ze althans. Deze werkwijze is in de gehele onderzoeksperiode te herkennen bij lokale bestuurders. De geïnterviewde inwoners uit Noord-Groningen

blijken echter weinig verbondenheid te voelen met speciaal de regio Noord-Groningen. De respondenten toonden vooral een verbondenheid met hun directe leefomgeving zoals hun dorp of juist meer algemeen met het platteland. Het regiovormingsproces dat in gang was gezet door de SNG heeft beperkte uitwerking gehad op de bewoners.

De beperking van deze werkwijze van de SNG in Noord-Groningen was dat de gemeentebestuurders uitgingen van een veronderstelde regionale identiteit terwijl deze niet overeenkwam met de regionale benadering van de bewoners. Daarnaast kwam ook de beleving van de leefbaarheid van gemeentebestuurders en bewoners niet overeen. De bestuurlijke samenwerking in Noord-Groningen leidde niet tot een institutionalisering van de regio die doordrong tot in de dagelijkse levens van de bewoners waardoor bewoners Noord-Groningen zouden gaan zien als een regio. Noord-Groningen had dus niet de laatste fase in het model van Paasi bereikt.¹⁴ Om te verklaren waarom dit niet oversloeg naar de bewoners pas ik het theoretische model, zoals dat in hoofdstuk 1 is gepresenteerd, toe op de Noord-Groningse situatie en maak ik daarbij gebruik van de specifieke kenmerken van de situatie in Noord-Groningen.

In het theoretische model is een onderscheid gemaakt tussen een handelingsregio en een regio zoals die bestaat in de perceptie van mensen. Dat de respondenten zich niet echt identificeren met de regio Noord-Groningen, zoals de SNG die probeerde te vormen, heeft twee oorzaken die zijn te relateren aan deze twee opvattingen over regio's. Als eerste komt de handelingsregio van de SNG, de 25 gemeenten, niet overeen met handelingsregio van de respondenten. Zie de kaarten aan de linkerkant in figuur 8.1. De SNG als een instituut had beperkt invloed op de mogelijkheden die er in Noord-Groningen voor bewoners waren.

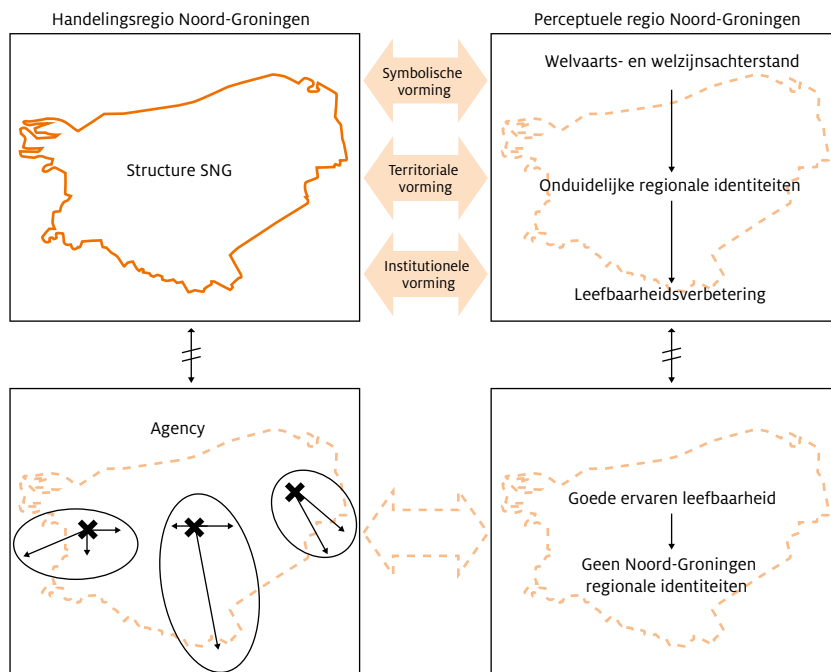
De mogelijkheden die de SNG creëerde waren hoofdzakelijk op het dorp gericht, bijvoorbeeld een dorpshuis. Bewoners identificeren zich hoofdzakelijk met een regio door persoonlijke ervaringen en contacten met anderen in en over de desbetreffende regio, die wordt gevormd door hun eigen dagelijkse activiteiten.¹⁵ De contacten en activiteiten van de geïnterviewde Noord-Groningers vonden echter niet plaats in de handelingsregio Noord-Groningen van de SNG. Het model in figuur 8.1 geeft drie mogelijke handelingsregio's van respondenten weer. Uit de interviews blijkt dat de handelingsregio's van de respondenten in de tijd groter zijn geworden en dat het aantal mogelijkheden is toegenomen. De jongere respondenten hebben tijdens hun jeugd over het algemeen een grotere handelingsregio gehad dan de oudere respondenten. Het is echter niet alleen de periode die invloed had, ook de sociale achtergronden speelden een rol bij de grootte van de handelingsregio. Als de handelingsregio van een instituut hetzelfde is als dat van de bewoners vergemakkelijkt dat een regiovormingsproces. Het is echter niet noodzakelijk om dezelfde handelingsregio's te hebben om een regio te vormen.

Regio's bestaan niet alleen doordat het een bepaald gebied is waar activiteiten plaatsvinden. Een regio kan ook ontstaan en bestaan als een idee.¹⁶ Dit is het tweede punt waarop de regiovorming van Noord-Groningen door de SNG beperkt was. In figuur 8.1 is dit proces modelmatig weergegeven. De SNG construeerde op basis van territoriale en institutionele vorming de in haar ogen homogene regio Noord-Groningen. De regio was geconstrueerd op basis van een door de SNG veronderstelde welvaarts- en welzijnsachterstand. Binnen de SNG heerste echter geen eenduidige beeld over wat de problemen in Noord-Groningen waren en hoe het doel leefbaarheidsverbetering bereikt moest worden. Gemeentebestuurders konden zich maar gedeeltelijk vinden in het werk van het bureau van de SNG, vooral in de laatste jaren van het bestaan van de SNG. Er werd zodoende geen eenduidige regionale identiteit uitgedragen. Het gevolg was dat er een beperkte vorming van een perceptuele regio Noord-Groningen plaats vond door de SNG.

Voor veel bewoners waren de jaren vijftig, zestig en zeventig juist tijden waarin het inkomen omhoog ging en sociale voorzieningen beter werden. Deze ervaren leefbaarheid was voor de respondenten geen reden om een regionale Noord-Groninger identiteit te construeren op basis van een negatieve leefsituatie. De respondenten voelen zich verbonden met hun leefomgeving door bijvoorbeeld het landschap of de sociale contacten. De verbondenheid met een gebied is echter iets anders dan het vormen en tonen van een regionale identiteit.¹⁷ In Noord-Groningen komt het handelings- en perceptuele gebied van de respondenten niet overeen met wat de SNG onderscheidde (de dubbele streep door de pijl in figuur 8.1). Dat het moeilijk bleek om een regionale identiteit te construeren, werd versterkt door de beperkte symbolische vormgeving van de regio Noord-Groningen door de SNG. *Bedreigd bestaan* dat symbool moest staan voor Noord-Groningen, werd beperkt overgenomen door de bewoners. Voor dezen was er daardoor een beperkte identificatie met de regio, zoals is weergegeven in de kaart rechtsonder in figuur 8.1.

De relatie tussen de handelingsregio van respondenten en de perceptuele regio die zij onderscheiden is in dit onderzoek niet onderzocht. Het blijft daarom nog onduidelijk hoe deze relatie in Noord-Groningen werkt. Vandaar dat in figuur 8.1 dit met een gestippelde lijn is weergegeven. Deze relatie zou uitgebreider onderzoek behoeven.

Regionale identiteiten ontstaan en bestaan omdat ze met een doel ge(re)-produceerd worden.¹⁸ Doordat de handelingsregio en de ervaringen aangaande leefbaarheid van de bewoners niet overeen kwamen met de percepties van de SNG ontstond er geen collectieve sterke regionale identiteit. De relatie tussen leefbaarheid en regionale identiteiten was in Noord-Groningen vooral een eenzijdige relatie waarbij regionale identiteiten als middel gebruikt werden om het doel, leefbaarheid verbeteren, na te streven. Mede doordat de SNG maar

Figuur 8.1: Relaties tussen de handelings- en perceptuele regio's van de SNG en de respondenten.

beperkte ondersteuning van de bewoners kreeg en vanaf de jaren zeventig ook de gemeentebestuurders het lieten afweten, droeg de SNG maar weinig bij aan een regionale identiteit.¹⁹ Dit werd mede veroorzaakt doordat het doel van de stichting, verbetering van de leefbaarheid, al na enkele jaren na het verschijnen van *Bedreigd bestaan* niet meer relevant was door maatschappelijke ontwikkelingen.

Door regiovorming en regionale identiteiten in Noord-Groningen te onderzoeken op basis van het werk van Paasi werd helder dat er altijd een duidelijk doel moet zijn voor regiovorming en aanverwante regionale identiteitsvorming. Mijn onderzoek naar regionale identiteiten is dus niet gericht op de regionale identiteiten op zich, maar op het bredere verband waarin en waarom deze regionale identiteiten geconstrueerd werden. Het doel dat bereikt moet worden met het streven naar een regionale identiteit is in dit verband dus het eigenlijke onderzoeksobject.²⁰

In deze studie is onderzocht hoe de leefbaarheid in Noord-Groningen is benaderd en ervaren door bestuurders en inwoners. Daarbij is uitgegaan van mogelijkheden die bestuurders en bewoners hebben om een bepaald gedrag te vertonen. De mogelijkheden die Sen en Nussbaum onderscheiden vormen de basis voor het *agency* concept van Giddens en de handelingsregio van Blo-tevogel. Door deze combinatie van verschillende benaderingen was het mogelijk om te onderzoeken hoe voor inwoners van Noord-Groningen de regio

en leefbaarheid een rol speelden in hun dagelijkse leven. Vanuit de historische en geografische perspectieven die zijn toegepast in dit onderzoek wordt de sociaal-constructivistische benadering bevestigd. In Noord-Groningen blijken er afhankelijk van de tijd, van de persoon, van de sociaal-economische context, van de bestuurlijke context en ga zo maar door, verschillende opvattingen te zijn van leefbaarheid en daarmee samenhangend regionale identiteiten. Dit heeft als consequentie dat leefbaarheid niet benaderd werd op het Noord-Groningse niveau en dat daaraan gerelateerd ook geen Noord-Groningse regionale identiteit gevormd werd.

Nawoord: bestuurders en bewoners samen werken aan regionale leefbaarheid

In de hedendaagse krimpdiscussie staat vaak de leefbaarheid in plattelandsgebieden centraal. Een veel gehoorde bestuurlijke opvatting is dat de leefbaarheid onder druk staat bij afnemende bevolkingsaantallen en werkgelegenheid, verdwijnende voorzieningen en kleiner wordende verenigingen. Bestuurders zien het als een falen als de mogelijkheden voor inwoners beperkt worden. Deze bedreiging vormt een ideale uitgangspositie voor een regionale samenwerking tussen lokale overheden.²¹ Hiermee wordt (opnieuw) een regionale identiteit door bestuurders gevormd waarmee de leefbaarheid voor bewoners moet worden gegarandeerd. Bestuurders maken zich in dit verband zorgen over economische, demografische en sociaal-culturele ontwikkelingen die het bestaansrecht van een gebied bedreigen. Zoals uit mijn onderzoek blijkt is dit geen nieuwe ontwikkeling, want ook in de jaren vijftig speelden dezelfde onderwerpen. De valorisatie van mijn studie is vooral hierop gebaseerd. Reden om op basis van de bevindingen uit mijn onderzoek aanbevelingen te geven voor het hedendaagse beleid.

Leefbaarheid kent vele dimensies en voor bewoners wordt die vaak pas concreet als voorzieningen waar ze dagelijks mee te maken hebben verdwijnen. Het verdwijnen van een dorpschool kan veel reacties bij een groep inwoners in het desbetreffende dorp te weeg brengen. Bewoners hebben hierbij minder vaak een regionale, maar een meer lokale benadering van de leefbaarheid. Overheden en ook wetenschappers die wel een meer regionale benadering hebben veronderstellen soms dat er bepaalde problemen zijn. Die hoeven echter door bewoners niet zo worden ervaren. Bewoners kunnen door gebrek aan informatie en vergelijkingsmateriaal een beperkt referentiekader hebben, waardoor ze soms niet inzien hoe relatief slecht hun situatie is.

Overheid en bewoners blijken doorgaans verschillende belangen bij de leefomgeving te hebben en daardoor kunnen de opvattingen die ze hanteren over leefbaarheid en dus ook regionale identiteiten verschillen.²² Het denken

over leefbaarheid kent onder bestuurders, ambtenaren en bewoners ook nog vele sub-varianten. Het is in wezen een abstract begrip en de term zelf heeft eigenlijk geen specifieke waarde. Door in mijn studie in te gaan op hoe leefbaarheid werd ervaren door de respondenten en hoe de lokale bestuurders de lokale leefbaarheid benaderden is duidelijk geworden dat er een grote discrepantie bestaat tussen benaderingen en ervaringen. Het is daarom zaak om bij het gebruik van het concept leefbaarheid in het beleid duidelijk te stellen wat er mee bedoeld wordt en voor wie het die betekenis heeft.

Het analytische onderscheid tussen *structure* en *agency* van Anthony Giddens kan worden toegepast op een analyse van regiovorming. Paasi onderscheidt in dit verband de regio als een institutionele structuur (*structure*) en als een vorm van persoonlijke ervaringen (*agency*).²³ Dit onderscheid is van belang voor het werken met een regionale benadering. De huidige aanpak van krimpproblemen richt zich steeds sterker op een regionale oplossing, en daarmee op een institutionele regionale structuur. Gemeenten werken samen om gezamenlijk te kunnen reageren op regionale en maatschappelijke ontwikkelingen. Voor deze samenwerkende gemeenten staat een goede leefsituatie van haar bewoners centraal. Ervaringen van deze bewoners zijn echter vaak op lokaal niveau en daarom identificeren ze zich beperkt met de institutionele regio. Voor bewoners is het eigen dorp of de eigen wijk een belangrijker uitgangspunt dan de institutionele regio die de overheden hebben gevormd. Als bestuurders gebruik maken van een regionale aanpak en daarbij regionale identiteiten als middel inzetten is daarom draagvlak onder bewoners één van de factoren die kan bijdragen aan het succes.

In de hedendaagse krimpproblemen wordt gezocht naar een manier waarop overheden en burgers samen bijdragen aan het instandhouden van een goede leefsituatie in krimpgebieden.²⁴ Uit mijn onderzoek blijkt dat bestuurders en bewoners lang vanuit twee verschillende perspectieven hebben gereageerd en geanticipeerd op maatschappelijke ontwikkelingen. Daarom is een cultuuromslag bij zowel bestuurders als bewoners noodzakelijk om gezamenlijk tot een aanpak te komen.²⁵ Een belangrijk middel in dit proces is interactie. De rol van de overheid wordt in de huidige krimpaanpak (noodgedwongen) steeds kleiner. Om de lokale leefbaarheid op een bepaald niveau te houden moeten inwoners steeds meer op hun eigen verantwoordelijkheden en inzet bouwen.

Tegenwoordig worden regionale identiteiten ingezet als instrument en middel om als inwoners en overheid gezamenlijk tot een goede aanpak te komen. Zo zijn regionale identiteiten geschikt in de *top down* processen waarbij beleidsmaatregelen worden toegepast. Een regionaal bewustzijn onder bewoners kan de bereidheid vergroten om naar een ander dorp te gaan voor bepaalde voorzieningen. In mijn onderzoek bleek dat vooral in de kleinste dorpen waar het voorzieningenniveau afnam de bewoners voor een regionale

aanpak voelen. Daarnaast kunnen regionale identiteiten ook een instrument zijn voor het stimuleren van zelf-organiserend vermogen van bewoners. Door middel van een *bottom up* benadering kan een lokaal actieve groep bewoners regionale identiteiten propageren en zodoende het bewustzijn onder andere bewoners versterken. Een voorbeeld is *Op Roakeldais*, het folkloristische dansfestival in Warffum dat sinds 1966 elk jaar wordt georganiseerd. Het bewustzijn onder bewoners blijkt echter makkelijker te verwezenlijken op dorpsniveau. Dit omdat bij het mogelijke verdwijnen van voorzieningen waarvan bewoners zelf gebruik maken, ze zich realiseren dat er iets gebeurt (*sense of urgency*). Dit besef stimuleert vaak het zelf organiserend vermogen (*community organization*) van bewoners.

Het omgaan met demografische, economische en sociaal-culturele veranderingen op het platteland vraagt om transparantie en openheid van bestuurders en bewoners. In het verleden bleek dit vaak afwezig. Door contact met elkaar kan openheid gecreëerd worden. Dit leidt niet automatisch tot gedeelde belangen, maar het kan begrip en respect voor elkaars belangen te weeg brengen. Op deze manier kan toch draagvlak voor eventuele veranderingen en initiatieven ontstaan.

Regionale identiteiten kunnen een toepasbaar middel vormen om draagvlak voor veranderingen te creëren. Het is echter zaak voor degenen die het als middel gebruiken duidelijk aan te geven wat het doel van de regionale identiteit is. Als die breed gedragen wordt, dan zullen anderen zich er ook mee identificeren en zullen ze zich er ook voor willen inzetten. De afsluiting van de Lauwerszee in de jaren zestig had een duidelijk doel: het beschermen van het omliggende land. Voor de vissers uit Zoutkamp die daar visten en inkomen zagen verdwijnen was dit doel uiteindelijk aanvaardbaar.

Regionale identiteiten worden tegenwoordig vaak door bestuurders gebruikt als een commercieel middel om een regio bijzonder te laten lijken en aantrekkelijk te laten zijn voor bijvoorbeeld toerisme of de vestiging van bedrijven. Regionale identiteiten worden zo een merk.²⁶ De regionale identiteiten die hier worden gebruikt hebben echter vaak een beperkt draagvlak onder bewoners en leven slechts bij een kleine groep. Het agrarische verleden is bijvoorbeeld nogal eens een factor in de identiteitsbepaling van plattelandsgebieden.²⁷ In Noord-Groningen werden tijdens LEADER II Lauwersland de grote boerderijen als toeristisch trekpleister gebruikt, terwijl in het dagelijkse leven van veel plattelandsbewoners het boerenleven helemaal niet meer centraal staat. Een groot aantal van de respondenten blijkt zich dan ook beperkt te identificeren met deze specifieke regionale identiteit. Hierdoor zullen ze zich ook minder snel inzetten om deze regionale identiteit te propageren.

Noord-Groningen is in vijftig jaar tijd veranderd. Het doemscenario uit *Bedreigd bestaan* was na enkele jaren al achterhaald en is niet uitgekomen.

De kleine dorpen zijn niet verdwenen en bewoners ervaren het als leefbare dorpen. De regionale benadering die de SNG vanaf de jaren vijftig hanteerde heeft een beperkt regiovormingsproces tot gevolg gehad. Voor veel inwoners heeft de regio Noord-Groningen weinig betekenis voor hun persoonlijke leven. Toch betekent dit niet dat de regio Noord-Groningen geen toekomst heeft. Vanaf 2008 is er weer hernieuwde aandacht voor. Het Centrum voor Arbeid en Beleid (CAB) in Groningen zette aansluitend op de krimpdiscussie een project op waarbij de leefbaarheid van Noord-Groningen centraal stond en wat een vervolg op *Bedreigd bestaan* was.

Vijftig jaar na dato verscheen de regio Noord-Groningen met het nieuwe project *Bedreigd bestaan* weer in de media. Bewoners en oud-bewoners dachten na over de regio tijdens het invullen van een enquête en jongeren op Noord-Groningse scholen werkten aan projecten in het kader van *Bedreigd bestaan*.²⁸ Mijn onderzoek maakt ook deel uit van de hernieuwde aandacht voor deze regio. Deze studie staat daardoor niet op zichzelf, maar draagt onder andere bij aan regiovorming en bewustwording van de regio Noord-Groningen.

Door te schrijven over Noord-Groningen ontstaat (weer) een bewustzijn van de regio.²⁹ Dit bewustzijn heeft voor bewoners vaak het gevolg dat ze gaan nadenken over hun leven in het gebied. Nadenken over de leefsituatie kan invloed hebben op de leefbaarheid die iemand ervaart. De winkel in het dorp waar iemand altijd zoveel waarde aan hechtte kan dan ineens niet meer zo noodzakelijk zijn, want een dorp verderop is ook een winkel. Dit bewustzijn sluit aan bij de sociaal-constructivistische benadering, waarbij er van wordt uitgegaan dat de percepties over regionale identiteit en leefbaarheid veranderen in de tijd. Hoewel uit mijn onderzoek blijkt dat het proces van regiovorming in Noord-Groningen beperkt was, kan niet geconcludeerd worden dat dit proces mislukt is en dat er geen regio Noord-Groningen bestaat. Het regiovormingsproces van Noord-Groningen is nog niet afgelopen. Wie weet hoe deze zich in de toekomst verder ontwikkelt en welke regionale identiteiten daarbij uitgedragen worden? Daarnaast blijkt echter ook dat het formuleren van regionale identiteiten niet noodzakelijk is om de leefbaarheid van een gebied te vergroten.

Summary

Towards a liveable region: Regional liveability and identities in Noord-Groningen during the second half of the twentieth century

Rural areas in the Western world are currently dealing with dwindling population levels. This population decline has significant economic and social-cultural ramifications, with deterioration in economic prosperity, the collapse of housing markets and a decreasing quality of social and commercial services being experienced in rural areas throughout the Western world. These developments have led to a decline in 'liveability' standards in rural areas. This research approaches the concept of liveability as the value that people attach to the living conditions of a specific area. There is considerable debate between policymakers and researchers in relation to how to improve rural living conditions. These debates popularize the image of rural areas as 'deprived' and 'backwards', which has the effect of contributing to the solidification of regional identities: the collective image of a region.

It might seem that rural population decline is a recent development, however, it is not. Although the causes were different, in the 1940s and 1950s rural areas also experienced population decline. The main cause for this population decline was the lack of employment in these areas. Traditionally the rural population worked in agriculture, however, due to modernization agriculture required reduced levels of manual labour. Because there were few alternative work opportunities present in rural areas many inhabitants moved to urban areas. This population decline resulted in economic and social-cultural changes, which caused serious concerns among scientists, government officials and rural inhabitants. Similar to today, this resulted in extensive debates, and a proliferation of publications and academic research.

A remarkable publication from the Netherlands of that time period is the report *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (translated as: Threatened existence. The social, economic and cultural situation in *Noord-Groningen*). In the northern Dutch province of Groningen a number of administrative elites were concerned about the future of their rural area. They instructed a research, which was carried out by an interdisciplinary scientific research group led by the Sociological Institute of the University of Groningen. In the report, *Noord-Groningen* was approached as an area that experienced a declining liveability and the area therefore needed governmental support. By doing so the authors of the report constructed an image of *Noord-Groningen* as a deprived area. This construction of *Noord-Groningen* as

a deprived area was based upon how the authors of this report perceived 'liveability', and had a considerable impact on their formation and consolidation of *Noord-Groningen's* regional identity. It is this relationship between liveability and regional identity that is explored in this PhD research.

The formation of a region is a dynamic process. A region such as *Noord-Groningen* as it was approached in *Bedreigd bestaan* is not shaped in an instant. Because the formation of a region is indeed a fluid and ever-changing process this research is situated at the juncture of two academic disciplines; geography and history. In order to systematically analyse the formation of a region and how such formation relates to the perceived and experienced liveability, this research focuses on the case study of *Noord-Groningen*. The following research question is answered:

How did the use of and experiences with the concepts of regional identity and liveability develop in Noord-Groningen during the second half of the twentieth century?

In answering this question, this research seeks to develop an understanding of how the 'construction' of a rural region, in this case *Noord-Groningen*, takes place. Special attention in this case is given to the relationship between liveability and regional identities.

Regional identity and liveability

To investigate how a region can be communicated, the geographer Anssi Paasi developed a model, which he called the institutionalization of regions.¹ In this model he distinguishes four different stages: territorial shaping, symbolic shaping, institutional shaping and the phase of the established role of a region. These four abstract stages depend on each other and together they construct a region. This thesis uses Paasi's model to distinguish the different ways the construction of a regional identity takes place. A broad definition of regional identity is the value and meanings, which people, both inside and outside of the region, assign to a region.² This can be based on all kinds of regional characteristics. In that sense a region symbolizes an explicit collective representation of institutional practices such that it cannot be reduced to the history of an individual, or a sense of place.³

One of the characteristics on which a regional identity can be based on is the liveability of a region. Liveability can be described as the value that people attach to the social-spatial situation in which they live. Following the sociologist J.P. Groot this value can be divided into six different categories: economy, social services, physical living environment, social climate, administrative climate and attainableness. Furthermore a distinction can be made between the

perceived liveability, for example by local administrators, and the experienced liveability of the inhabitants of that region.

Regions do exist because they are produced and reproduced by institutions. In that sense a region can become a *structure*.⁴ A *structure*, according to the sociologist Anthony Giddens is a construction, which by rules and resources influences the *agency* of people. However, this is a two-sided relationship, because people's *agency* can shape and change *structures* also. This is what Giddens calls the *duality of structure*. In this thesis the perceptions of local inhabitants of a region are central. In order to understand how actors perceive liveability and regional identities the actor based theory Capabilities approach provides a framework for the capabilities which people in a particular area have.⁵ This approach is set up by the economist Amartya Sen and further developed by philosopher Martha Nussbaum. According to the theory capabilities determine the freedom of a person to live the life he or she wants. This means that the capabilities of a region can influence the experienced liveability of a person. Because in this research the relation between liveability and regional identity is investigated, these regional capabilities have significance.

Attention to regional development in the 1950s

The construction of a region can take place on different scales. One of the most important and influential scales in this process is the nation-state. In the period after the Second World War the Dutch government increased its involvement in regional and rural development. Not only did the increase in prosperity within rural regions get attention, but there was also increasing attention given to regional welfare. United States' aid programs, such as the Marshall Plan and the Fulbright program, drove this development. Because of these programs, financial and knowledge transfer took place from the United States to Europe. As a result, methods in American sociology about how to deal with changing societies were disseminated throughout Europe.

Dutch sociologists increasingly focused on American methods to supervise changing societies. For the Dutch social sciences this meant a paradigm shift from a descriptive qualitative sociography towards a sociology grounded in quantitative methods. One of the American methods adopted in the Netherlands was community organization. The goal of this method was to develop awareness amongst inhabitants about the problems in a society. To solve problems within rural societies, cooperation between social groups had to take place. The Ministry of Culture, Recreation and Social Work applied the community organization conditions, awareness and cooperation, to their subsidy adjudication. The method was applied in practice by social workers.

Local Noord-Groningen developments

The national development programs did not include *Noord-Groningen*. The Dutch government believed that conditions within this rural area were not of a standard to require governmental assistance. However, *Noord-Groningen* had to deal with similar kinds of problems as other rural areas. *Noord-Groningen*, which used to be known as a rich agricultural area, dealt with declining employment prospects in agriculture and related industries. As a result, the number of inhabitants declined in the 1950s and 1960s. However, in the 1970s due to suburbanization and increasing mobility, the population started to increase again. Especially the larger villages Bedum, Ten Boer, Winsum and Zuidhorn profited from these developments. In the 1980s and 1990s population numbers began to fluctuate.

During the second half of the twentieth century *Noord-Groningen* became mainly a residential area. This had consequences for the traditional socio-cultural structures, based on the village of residence, socio-economic and religious dividing lines, which in many respects influenced and determined social life in *Noord-Groningen* up until the 1960s. The transformation of these socio-cultural structures was caused by the transition from a 'traditional' rural society towards a 'modern' rural society and others factors such as the immigration to the area of new residents. New contradictions emerged in *Noord-Groningen* society, for example between 'old' and 'new' residents. However, these contradictions were not as strict as the former dividing lines.

Scientific and administrative perspectives of Noord-Groningen

In the 1950s the structure of rural areas changed significantly. In *Noord-Groningen* a local foundation, *Stichting Noord-Groningen (SNG)*, was set up to stimulate cooperation between the associated 25 municipalities and other institutions. It was the first time that these 25 municipalities were approached as a homogenous region, *Noord-Groningen*. One initiative implemented by SNG was the publication of the scientific report *Bedreigd bestaan* (translated as: Threatened existence) in 1959. It was an interdisciplinary report, which was published under the direction of the Sociology professor of the University of Groningen, Dr. P.J. Bouman. In this report, the region *Noord-Groningen* was constructed as an institutional structure. According to the researchers, the region had suffered a decline in liveability standards and was therefore a region with an uncertain future. In this sense there was a regional identity of *Noord-Groningen* communicated based on a liveability, which was perceived not to be not good.

After the publication of the *Bedreigd bestaan* report, the SNG dealt in the 1960s with internal struggles on how to deal with the perceived decline in liveability. Among municipal administrators who were represented in the SNG

board, it was common to approach liveability from a prosperity perspective, and the *SNG* social workers approached the issues from a welfare perspective. This division made it hard to ascribe a collective regional identity. As a result in the 1970s the *Noord-Groningen* municipalities set up other partnerships and the importance they attached to the *SNG* and *Noord-Groningen* as a region decreased.

For the municipal administrators, *Noord-Groningen* was an institutional structure, which in theory could be displaced by another institutional structure if it did not suit their municipal interests anymore. Because of these local developments and due to financial cutbacks instigated by the Dutch government the *SNG* was abolished in 1985. The communication of the region *Noord-Groningen* was mainly based on the work of the *SNG* and was weakly reproduced by other institutions. As a consequence, no collective *Noord-Groningen* regional identity was produced during the second half of the twentieth century, because of the limited regional cooperation.

Inhabitants' perspectives: youth and women

To investigate the relationship between regional identities and liveability, attention has to be given to the inhabitants of the region under investigation. The experiences of *Noord-Groningen* inhabitants were investigated by conducting interviews. In total 107 oral histories were carried out with three generations of women and 'youth'. *Noord-Groningen* inhabitants who were aged between twelve and twenty years old during the 1950s, 1970s and 1990s were interviewed about their capabilities in *Noord-Groningen* in their youth (chapter 6) and as a woman (chapter 7).

It turned out that the action region of the respondents was not the same as *Noord-Groningen* as approached by the *SNG*. For the oldest generation the capabilities were mainly realized in their village and influenced by socio-economic and religious structures. For women this meant clearly defined gender patterns, such as marriage and having children. The respondents who were young in the 1970s still had to deal with these structures, however their impact declined, and the respondents could develop greater action. During the 1990s respondents mainly focused on their personal growth and the area in which they realized their capabilities had increased compared to the older respondents. Because of these different approaches liveability meant something different for each generation. However, characteristics like gender, and social background also had an influence on the experienced liveability.

Almost all respondents felt connected to their living environment. This connection can be divided into physical and social attachment. One group of respondents felt mainly connected and lived consciously in the area because of physical characteristics. Another group of respondents lived in the area

because of social ties. However, the attachment of respondents did not correspond with a regional identity of *Noord-Groningen*, which was communicated collectively. Characteristics, which were appointed, had more to do with rural areas in general.

Conclusion: regional identities and liveability

In this dissertation the area, *Noord-Groningen* is approached from different perspectives: an academic and administrative perspective and the perspectives of inhabitants. It was discovered that these different groups did not form a collective regional identity. The main factor behind this absence of a *Noord-Groningen* collective identity formation was the lack of a clear common goal. The increase of liveability was approached as a goal by the scientific and administrative perspective. However, this goal turned out to be too vague. Liveability can mean many different things to different people. During the second half of the twentieth century the meaning changed, due to societal developments, and besides that, there were differences between perceived and experienced liveability.

The difference between the region as an institutional structure and as a kind of personal experience is an important distinction, which today still plays an important role in region formation. Administrators of rural regions that deal with population decline connect this often to a declining liveability. However, they should keep the different approaches of a region in mind when planning appropriate policies. This is due to the fact that regional identities, amongst other things are based upon liveability, and simultaneously are used as a commercial tool to attract money, tourism and private and corporate investment. If local inhabitants do not identify with these regional identities, they will not support these identities and not communicate them. This will only make the gap between the perceived and experienced liveability and regional identities wider. In conclusion a relation between liveability and regional identities can be distinguished. However, this is not a straightforward relation, because both concepts are social constructs, values can change over time which makes the relationship between the two concepts complicated, with variations over time and space.

Bijlage 1: Demografische gegevens op gemeenteniveau

Tabel 1: Inwoneraantal en groei per 1000 inwoners

	1950	1959		1969		1979		1989	
	Inw. aantal	Inw. aantal	Gemid. groei per 1000 inw. (1950-1959)	Inw. aantal	Gemid. groei per 1000 inw. (1960-1969)	Inw. aantal	Gemid. groei per 1000 inw. (1970-1979)	Inw. aantal	Gemid. groei per 1000 inw. (1980-1989)
Adorp	1593	1456	-7,0	1457	3,0	1795	23,0	1847	1,0
Aduard	2216	2258	1,2	2473	10,5	2773	13,0	3010	7,0
Baflo	2841	2938	3,0	2790	-7,0	2836	6,0	2853	-3,0
Bedum	7114	7738	9,0	7692	4,0	9670	25,0	9955	3,0
Bierum	4568	4150	-10,0	3790	-9,0	4207	12,0	4341	3,0
Ten Boer	5444	5205	-4,0	5208	8,0	6758	27,0	6758	0
Eenrum	2840	2630	-8,0	2397	-11,0	2443	5,0	2385	-4,0
Ezinge	1973	1984	-2,2	1791	-7,2	1807	2,7	1860	-2,3
Grijskerk	3894	3709	-4,6	3818	2,5	4281	12,0	4302	-0,2
Hefshuizen ¹								10654	-2,5
Kantens	2299	2122	-8,5	1848	-15,0	1820	0,7	1761	-5,1
Kloosterburen	2338	2238	-4,3	1873	-20,6	1750	-3,2	1704	-3,8
Leens	4085	3748	-9,7	3436	-7,6	3439	5,3	3501	-2,7
Loppersum	3851	3569	-8,9	3326	-3,8	3688	15,1	3925	3,9
Middelstum	2860	2666	-7,9	2615	-3,1	2792	9,6	2849	1,3
Oldehove	2488	2308	-9,3	2094	-7,7	2410	16,3	2515	2,3
Stedum	2422	2279	-7,0	1982	-11,9	1937	-2,4	1979	2,8
Uithuizen	4809	4823	0,9	4949	1,9	5259	6,5		
Uith'meeden	5434	5248	-2,8	5202	-2,3	5489	7,1		
Ulrum	4107	3926	-5,8	3671	-6,4	3645	0,8	3657	-0,1
Usquert	1729	1695	-3,7	1651	-2,4	1623	-0,6	1564	-3,2
Warffum	2462	2321	-7,5	2227	-3,3	2394	8,9	2381	-1,7
Winsum	3265	3019	-7,4	3560	18,5	5484	45,5	6583	15,7
't Zandt	3287	2997	-10,5	2599	-14,7	2428	-4,0	2479	2,7
Zuidhorn	3783	3841	4,0	4658	18,0	7093	42,8	7591	5,5
Noord-Gr.	69321	66752	-4,7	64064	-2,7	71698	11,5	73036	0,8

	1990	2000	
	Inw. aantal	Inw. aantal	Gemid. groei per 1000 inw. (1990-2000)
Bedum	10079	10859	7
Ten Boer	6777	7233	9
Eemsmond ²	16254	16432	3
Loppersum	11238	11024	-1,6
De Marne ³	16254	10870	-2,9
Winsum	13078	13914	6,3
Zuidhorn	17240	18087	4,5
Noord-Groningen ⁴	68648	70332	3,4

Tabel 2: Werkloosheidcijfers en verdeling per sector in procenten

	1960-1961				1971			
		Werkzaam per sector (1960)				Werkzaam per sector		
	Werkloos van tot. bevolking (1961)	Landbouw	Indus.	Dienst.	Werkloos van tot. bevolking	Landbouw	Indus.	Dienst.
Adorp	0,22	36,7	25,1	38,2	0,22	27,8	25,0	47,2
Aduard	0,30	34,8	31,4	33,8	0,98	23,3	31,9	44,8
Baflo	0,71	36,2	22,3	41,5	0,86	16,9	27,0	56,1
Bedum	0,42	21,2	39,2	39,6	0,42	13,9	34,0	52,1
Bierum	1,29	39,0	30,0	31,0	1,20	21,4	38,9	39,7
Ten Boer	0,78	33,9	30,5	35,6	0,59	16,7	33,0	50,3
Eenrum	1,18	48,3	21,5	30,2	1,64	23,4	31,2	45,4
Ezinge	0,57	36,3	35,3	28,4	0,75	23,1	36,9	40,0
Grijskerk	0,85	33,9	30,5	35,6	1,35	13,8	28,7	57,5
Kantens	1,02	49,0	25,9	25,1	0,97	31,2	32,8	36,0
Kl'bu ren	0,94	47,1	20,3	32,6	1,43	28,8	29,7	41,5
Leens	0,96	35,2	25,1	39,7	0,89	19,1	30,9	50,0
Loppersum	0,77	29,1	31,3	39,6	1,14	14,6	39,3	46,4
Mid'stum	0,76	31,9	34,0	34,1	0,76	17,5	35,5	47,0
Oldehove	0,97	46,2	21,5	23,3	1,29	30,0	27,3	42,7
Stedum	1,22	40,5	23,4	36,1	1,05	17,9	32,9	49,2
Uithuizen	0,87	30,9	28,6	40,5	1,14	16,6	37,9	45,5
Uith'mden	0,83	39,8	23,9	36,3	1,62	21,9	26,4	41,7
Ulrum	1,23	34,9	30,3	34,8	1,36	21,9	28,3	49,8
Usquert	0,63	46,7	25,6	27,7	1,66	22,6	33,0	44,4
Warffum	0,85	33,5	26,4	40,1	0,91	15,6	34,8	49,6
Winsum	0,37	21,1	36,1	42,8	0,28	13,0	31,6	55,4
t Zandt	1,07	45,8	25,6	28,6	1,09	25,6	35,4	39,0
Zuidhorn	0,54	20,7	33,8	45,5	1,24	10,4	26,8	62,8
Noord-Groningen	0,81	36,4	28,2	35,0	1,03	20,3	32,1	47,3

	1984 ⁵					1996			
		Werkzaam per sector					Werkzaam per sector		
	Werkl tot. bevolk	Land- bouw	Indus.	Dienst		Werkl tot. bevolk	Land- bouw	Indus.	Dienst
Adorp	2,39	43,6	23,1	33,3	Bedum	4,25	16,4	17,1	66,5
Aduard	7,19	26,3	26,1	47,6	Ten Boer	4,37	28,5	16,8	54,7
Bafo	4,99	24,4	15,7	59,9	Eemsum	6,73	16,2	36,8	47,0
Bedum	3,72	21,4	30,9	47,6	Loppersum	6,05	27,6	19,9	52,5
Bierum	4,23	27,8	29,3	42,9	De Marne	6,10	22,6	22,2	55,2
Ten Boer	3,77	31,7	22,6	45,7	Winsum	5,26	20,0	16,3	63,6
Eenrum	6,34	29,7	10,2	60,1	Zuidhorn	4,09	17,6	19,3	63,1
Ezinge	5,07	44,4	15,9	39,7	Noord-Gr	5,26	21,3	21,2	57,5
Grijskerk	4,55	18,4	28,0	53,5					
Hefshuizen	5,95	14,2	32,7	53,1					
Kantens	7,11	59,1	8,4	32,4					
Kl'buren	6,26	47,2	7,0	45,8					
Leens	5,69	21,7	20,7	57,6					
Loppersum	4,77	18,4	31,3	50,3					
Mid'stum	5,81	24,1	17,5	58,4					
Oldehove	4,86	51,6	14,9	33,4					
Stedum	4,90	45,0	13,2	41,7					
Ulrum	5,77	20,8	30,4	48,7					
Usquert	5,69	39,6	17,5	42,9					
Warffum	4,56	7,3	12,4	80,3					
Winsum	2,79	12,6	11,1	76,2					
't Zandt	2,82	42,3	13,0	44,7					
Zuidhorn	8,21	11,1	9,5	79,4					
Noord-Gr	5,11	29,7	19,2	51,1					

Tabel 3: Religie in procenten

		Ned. Herv.	Geref.	Geref. Vrij (art 31)	RK	Overige kerken	Geen
Adorp	1947	42,9	39,9	10,6	0,1	0,8	5,6
	1960	42,3	40,7	10,0	0,5	1,7	4,8
	1971	29,0	40,6	9,9	1,7	0,7	18,1
Aduard	1947	47,5	35,5	9,8	1,1	2,2	3,9
	1960	50,6	31,7	9,8	0,4	2,2	5,4
	1971	33,8	31,6	9,7	1,7	2,0	21,2
Bafo	1947	40,1	47,7	1,9	0,0	0,0	10,3
	1960	41,0	45,0	3,3	0,5	0,5	9,8
	1971	30,7	44,4	4,6	1,0	0,4	18,9
Bedum	1947	32,0	44,1	13,0	5,2	0,4	5,3
	1960	29,5	44,0	12,2	5,8	0,5	8,1
	1971	21,0	43,6	13,3	5,7	0,3	16,1
Bierum	1947	53,9	37,9	0,2	0,2	0,6	7,2
	1960	50,8	41,4	0,7	0,6	0,6	6,0
	1971	48,0	35,8	0,8	1,2	0,7	13,6
Ten Boer	1947	52,5	27,4	11,1	0,1	0,2	8,7
	1960	50,2	31,1	10,8	0,5	0,6	6,9
	1971	35,0	31,9	10,7	1,5	1,2	19,8
Eenrum	1947	52,5	11,1	12,5	3,8	0,2	19,9
	1960	59,1	10,8	10,4	3,7	0,1	15,9
	1971	45,1	9,0	8,6	4,6	0,0	32,7

Ezinge	1947	48,7	39,3	0,4	0,1	0,1	11,5
	1960	50,9	38,6	1,4	0,9	0,5	7,7
	1971	39,5	34,6	1,7	0,9	0,6	22,7
Grijpskerk	1947	27,3	56,0	6,5	0,3	3,4	6,4
	1960	26,6	58,2	6,5	0,6	2,7	5,4
	1971	23,0	57,8	6,8	0,6	1,8	9,9
Kantens	1947	58,8	19,2	11,5	1,4	0,1	9,0
	1960	56,2	18,7	12,1	1,4	0,1	11,5
	1971	38,9	20,6	13,8	2,1	0,6	24,0
Kloosterburen	1947	29,2	24,7	0,3	42,7	0,3	2,8
	1960	27,6	21,5	0,1	48,0	0,1	2,6
	1971	22,1	19,9	0,0	50,1	0,0	7,9
Leens	1947	41,4	15,6	23,5	11,0	0,2	8,4
	1960	43,1	19,5	18,7	11,6	1,0	6,0
	1971	31,3	22,6	14,9	11,4	2,1	17,7
Loppersum	1947	41,8	42,8	6,4	0,1	0,3	8,6
	1960	42,5	39,7	6,4	0,7	0,9	9,8
	1971	35,5	41,8	4,6	0,9	0,5	16,7
Middelstum	1947	32,0	51,2	9,4	0,0	0,1	7,4
	1960	33,6	53,1	7,4	0,8	0,0	5,1
	1971	24,3	52,7	7,5	2,7	0,2	12,6
Oldehove	1947	37,7	37,9	13,7	0,1	5,1	5,4
	1960	38,1	40,7	14,0	0,4	2,3	4,6
	1971	30,0	40,5	14,5	1,8	1,4	11,7
Stedum	1947	50,5	40,9	4,0	0,1	0,5	4,1
	1960	48,3	39,0	5,7	0,3	0,3	6,4
	1971	39,0	40,0	5,9	0,9	0,3	14,0
Uithuizen	1947	40,2	24,7	2,3	15,9	0,8	16,0
	1960	37,1	21,9	4,1	15,7	1,2	19,9
	1971	27,7	22,1	5,5	14,7	1,2	28,8
Uithuizer- meeden	1947	52,2	25,7	15,3	0,3	0,1	6,4
	1960	48,9	27,2	14,2	0,8	0,3	8,7
	1971	41,4	28,1	15,1	1,4	0,4	13,6
Ulrum	1947	36,0	37,6	17,6	0,4	0,1	8,3
	1960	36,7	39,8	16,1	0,1	0,1	7,3
	1971	29,7	40,5	16,0	1,5	0,1	12,2
Usquert	1947	60,2	6,1	0,7	1,5	0,1	31,4
	1960	61,6	4,6	1,2	3,0	0,2	29,3
	1971	38,1	4,4	1,9	3,1	0,9	51,6
Warffum	1947	47,8	28,1	2,4	0,2	0,2	21,3
	1960	47,9	27,9	1,9	0,4	0,4	21,4
	1971	33,4	27,6	4,4	1,1	1,2	32,4
Winsum	1947	37,9	49,5	1,6	0,1	0,3	10,5
	1960	41,5	45,0	1,6	1,0	0,2	10,7
	1971	25,1	43,4	3,1	2,8	1,5	24,2
't Zandt	1947	60,2	27,8	0,5	0,0	0,2	11,3
	1960	59,8	28,2	1,9	0,0	0,2	9,9
	1971	48,1	29,0	1,6	0,9	0,8	19,5
Zuidhorn	1947	45,0	18,7	20,6	2,0	4,2	9,5
	1960	37,0	21,3	16,6	2,8	4,9	17,3
	1971	29,0	25,0	18,7	4,3	3,6	19,3
Noord-Groningen	1947	43,8	33,4	9,0	3,6	0,8	9,4
	1960	42,7	33,8	8,6	4,1	0,9	9,8
	1971	32,3	34,0	9,1	4,6	1,0	19,1

Tabel 4: Gemeenteraadsverkiezingen met uitslagen in procenten

		ARP & CHU KVP / CDA ^a	PvdA	VVD	GPV	D66	Lokale partijen	Overige
Adorp	1958	44,4, -, -			8,2			47,5
	1970				11,2		41,6	47,2
	1982	39,2			14,7		20,8	25,3
Aduard	1958		29,1	25,7	9,6		35,6	
	1970		33,4		13,0		34,3	19,4
	1982	33,2	35,5	18,2	13,1			
Baflo	1958	45,0, -, -	35,8	16,3	2,9			
	1970	44,5, -, -	32,5	18,9	4,1			
	1982	40,8	35,8	17,6	5,8			
Bedum	1958	43,9, -, 5,7	22,6	11,9	11,6			
	1970	42,1, 5,6, 6,8	21,7		14,2			17,5
	1982	43,2		12,3	14,5	5,1	24,9	
Bierum	1958	36,4, 31,0, -	20,0	12,5				
	1970	34,0, 28,5, -	9,7					27,8
	1982	51,0	23,1					25,9
Ten Boer	1958	30,5, 9,6, -	25,1		9,7			25,1
	1970	35,1, 8,9, -	25,5	11,3	8,6			10,6
	1982	30,8	22,6		11,4	3,5	15,4	16,3
Eenrum	1958	12,0, -, -	48,7	24,4	8,6			6,3
	1970	12,1, -, -	54,0	26,4	7,5			
	1982	10,7	48,7	23,6	4,9			12,2
Ezinge	1958		36,3				38,4	25,3
	1970	25,1, -, -	38,3				17,4	19,2
	1982	29,9	33,1					37,1
Grijpskerk	1958	56,3, 7,7, -	16,3	14,3	5,4			
	1970	58,5, 9,2, -	10,9	13,8	7,6			
	1982	48,1	18,2	17,0			10,2	6,5
Hefshuizen	1982	40,3	30,7	12,4	12,3			
Kantens	1958		40,9	21,0	12,0		26,1	
	1970		42,8		13,2		26,3	17,7
	1982	19,3	32,0		13,2			19,7
Klooster- buren	1958	21,8, -, 45,0	22,4					10,9
	1970	23,6, -, 37,8	17,7					20,9
	1982	53,8	29,8					
Leens	1958	21,1, -, 10,8	29,4	19,8	18,8			
	1970	23,8, -, -	28,0	11,7	17,2		8,0	11,4
	1982	32,1	36,7	16,5	14,8			
Loppersum	1958		28,6		6,4		42,1	22,9
	1970		18,5		5,5		53,3	22,7
	1982	34,3	35,8	14,6	7,9			7,4
Middelstum	1958	50,9	20,4		6,2		22,4	
	1970	49,2	18,1		8,2			
	1982	45,9	29,2				12,6	12,4
Oldehove	1958		24,3		11,2		46,1	18,3
	1970	37,0, 6,3, -	23,0	19,8	14,0			
	1982	40,9	25,2	16,4	14,2			3,4
Stedum	1958	37,2, 22,1, -	22,5		4,0			
	1970	38,4, 19,4, -			5,3			
	1982		33,8	13,0			53,2	

Uithuizen	1958	20,8, 13,2, -	28,8		2,9			
	1970		25,1		5,0		41,0	28,9
Uithuizer meeden	1958	27,3, 25,4, -	21,1	13,4	12,8			
	1970	25,3, 29,4, -	20,9	10,2	14,3			
Ulrum	1958	38,8, -, -	28,2	10,3	14,6			14,8
	1970	37,3, 7,4, -	14,4	9,7	16,4			
	1982	37,6	17,8	12,7		11,2		20,8
Usquert	1958		66,6				11,0	22,5
	1970		64,4				8,7	26,9
	1982	10,0	54,6					35,4
Warffum	1958	26,2, -, -	51,1				22,7	19,4
	1970	28,9, -, -	48,9		2,8			
	1982	29,0	50,6	20,4				
Winsum	1958	41,6, 8,2, -	31,5	16,5	2,2		16,4	
	1970	42,8, 7,2, -	29,4		4,3			
	1982	35,0	32,3	15,2		5,1	12,4	
't Zandt	1958	26,9, 12,5, -	40,4					20,2
	1970	26,9	33,1				40,0	
	1982	30,9	42,6					26,5
Zuidhorn	1958	22,2, 7,0, -	28,8		15,7			26,3
	1970	21,1, 8,2, -	26,7		19,1			24,9
	1982	24,9	24,1	15,7	21,9	6,3		7,0
Noord-Groningen	1958	24,1, 5,8, 3,0	30,5	8,4	6,7		3,5	10,8
	1970	25,2, 5,4, 1,9	26,5	5,1	8,0		2,6	15,5
	1982	33,1	30,1	9,8	6,5	1,4	7,4	11,8

	1994						
	CDA	PvdA	VVD	D'66	Groen Links	GPV	Lokale partijen
Bedum	35,5	22,8	9,3	16,0		16,4	
Ten Boer	26,5	17,4	11,4	13,7		16,9	
Eemsmond	21,2	26,5	7,6		4,7	11,1	14,1
Loppersum	26,9	29,3	7,9	5,5	7,5		28,9
De Marne	25,8	33,0	18,1		11,1	12,0	22,9
Winsum	26,3	25,4	14,9	13,9	10,5	9,1	
Zuidhorn	25,7	16,9	17,4	12,0	7,1	20,8	
Noord-Groningen	26,8	24,5	12,4	8,7	5,8	12,3	9,4

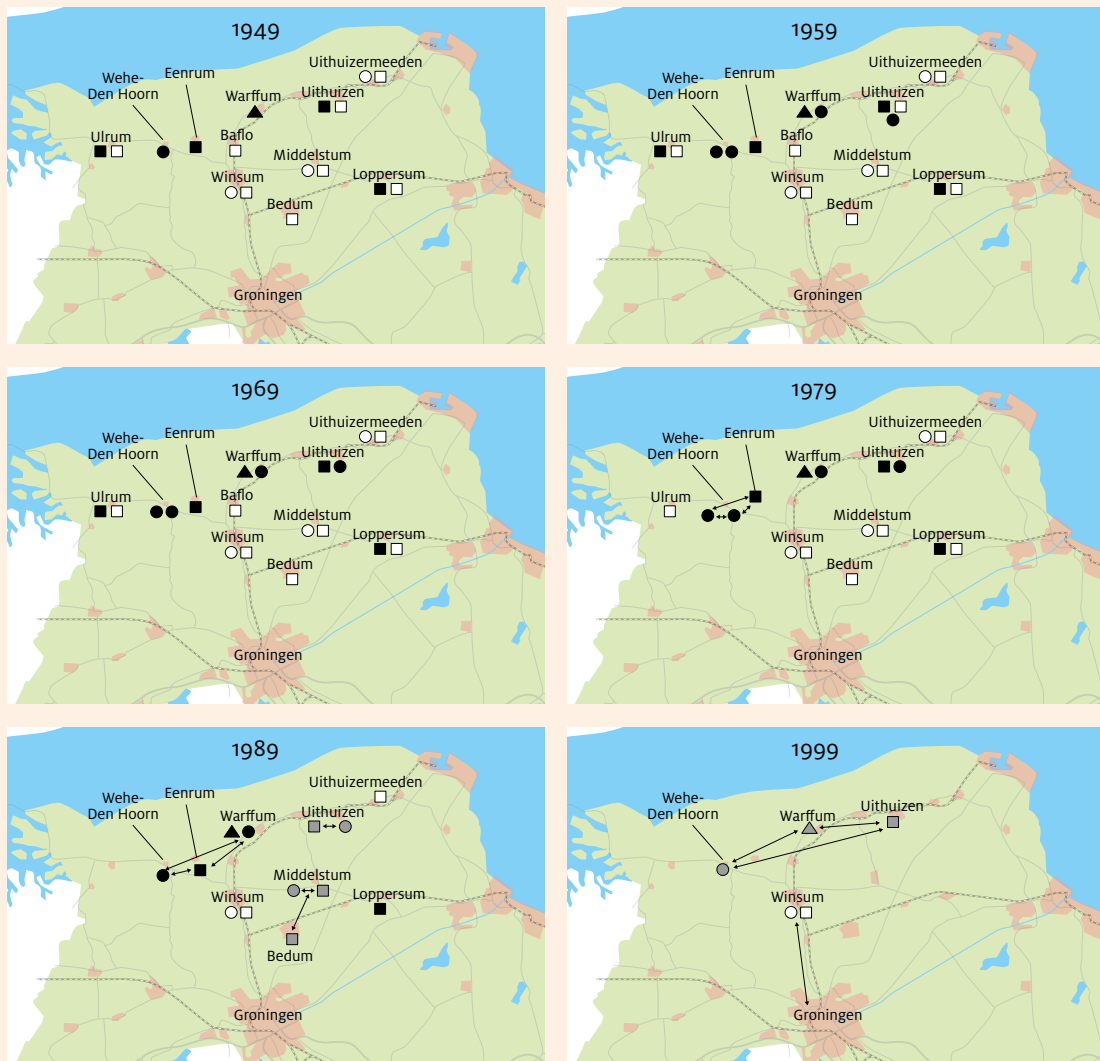

Bijlage 2: Deelrapporten van *Bedreigd bestaan*

	Titel deelrapport	Auteur	Instituut
1	Noord Groningen van een afstand gezien		
A,	De stedelijke centra	Dr. J. Haveman	Sociologisch Instituut RuG
B,	De Noord-Oost Polder	Drs. H. Feitsma en Dr. C.D. Saal	Sociologisch Instituut RuG
2	De kleine dorpen, Onderzoek naar de levensomstandigheden der bevolking in 22 kleine dorpen van Noord-Groningen	Geen auteur bekend	Sociologisch Instituut RuG
3	Aspecten van de plattelandssamenleving met name in het grote dorp	H. Feitsma en C.D. Saal	Sociologisch Instituut RuG
4	De ontwikkeling van de bevolking, beroepsbevolking, de werkgelegenheid en de werkloosheid in het gewest uithuizen	Drs. J.G. Lulofs	Sociologisch Instituut RuG
5	Kerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in een Noord-Groningse gemeente	D.S. Sennema	Sociologisch Instituut RuG
6	Mensingeweer en Tinallinge, Onderzoek naar de problematiek der Ned. Herv. Kerk in twee kleine dorpen op het Groninger Hoogeland	L. Buning (onder supervisie van en herzien door C.D. Saal)	Sociologisch Instituut RuG
7	Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen	D. Sauer (voorwoord C.D. Saal)	Sociologisch Instituut RuG
8	De land- en tuinbouw	K.E. Krois en B.H. Perdok, dr. M.A.J. Visser en ir. S. van Veen	LEI, afdeling streekonderzoek, 's Gravenhage,
9	De niet-agrarische werkgelegenheid (industrie, ambacht, handel, verkeer en maatschappelijke diensten)	M.R.W. Bos	NETO
10	Werkgelegenheidsvraagstukken	M.R.W. Bos	NETO
11	De bevolking van Noord-Groningen, groei, beweging en verspreiding	H.J. van der Maas	NETO

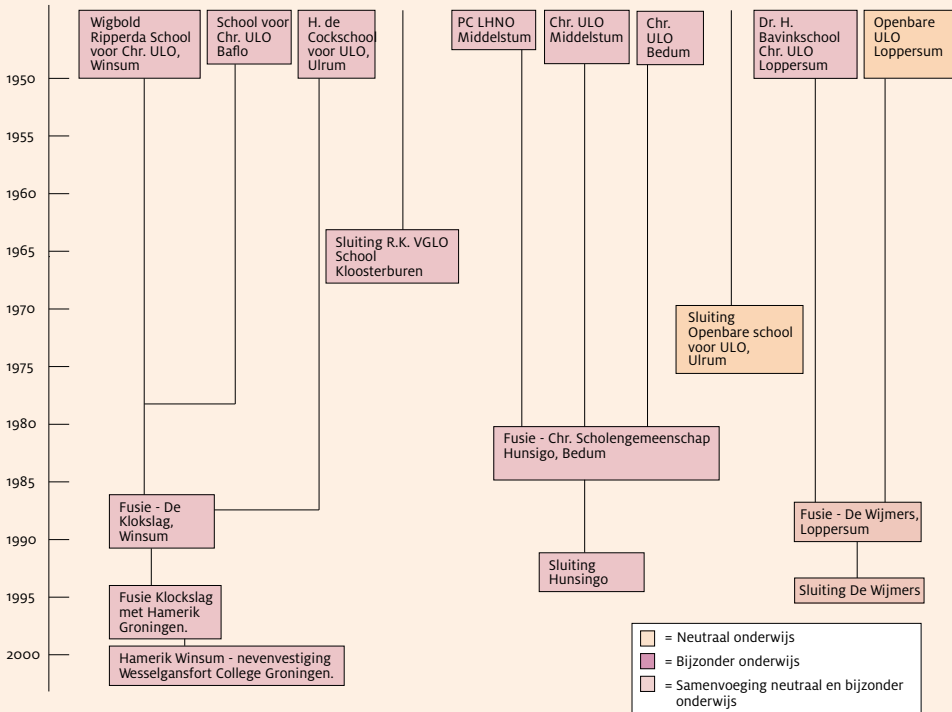
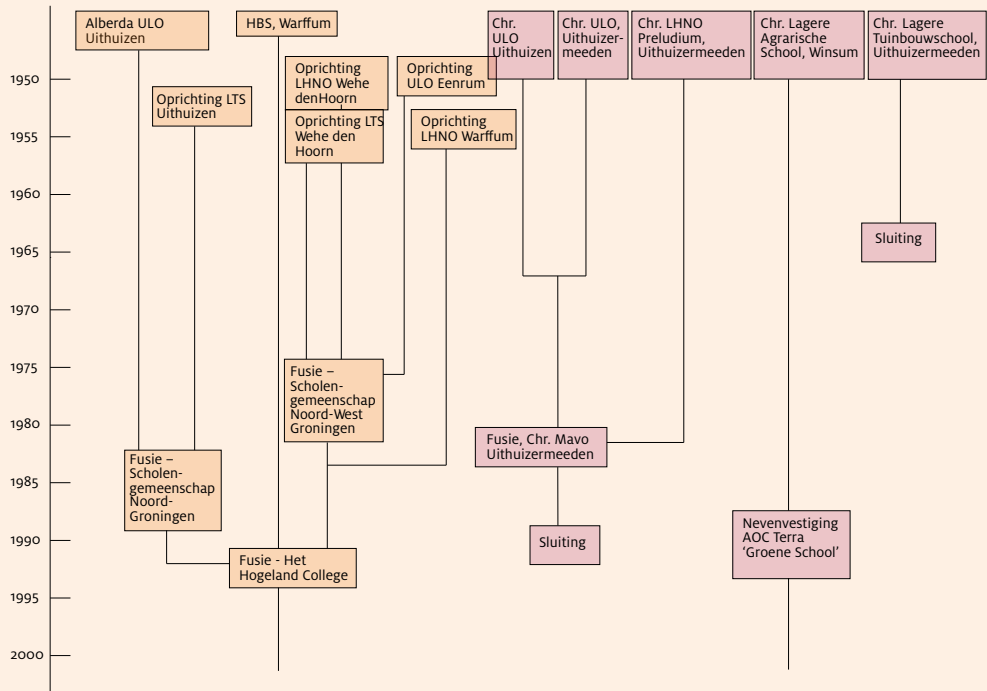
Bijlage 3: Middelbaar onderwijs

Deel 1: Geografische spreiding van middelbaar onderwijs in Noord-Groningen

- Bijzondere (m)ulo / mavo
- Neutrale (m)ulo / mavo
- Bijzonder lager beroepsonderwijs
- Neutraal lager beroepsonderwijs
- ▲ Neutrale HBS / Havo/VWO
- ↔ Samenwerking tussen scholen

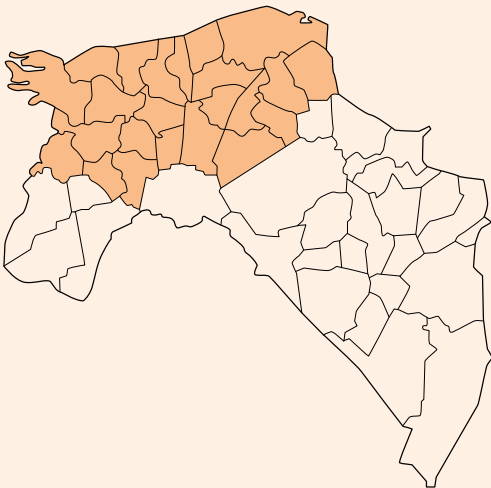
Deel 2: De ontwikkeling van middelbare scholen in Noord-Groningen

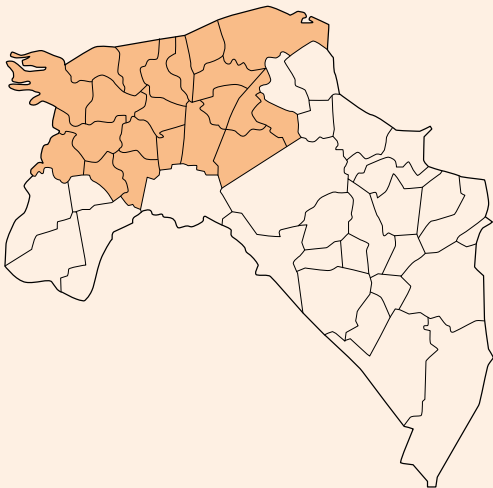
* In deze bijlage zijn de scholen in de gemeente Zuidhorn niet meegenomen.

Bijlage 4: Samenwerkingsverbanden en gemeentelijke herindelingen

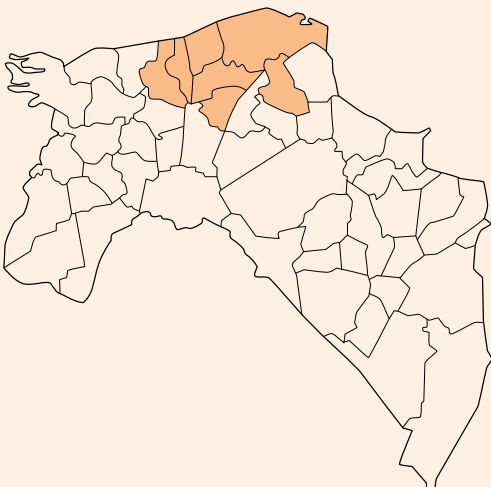
Stichting Noord-Groningen (1955-1985)

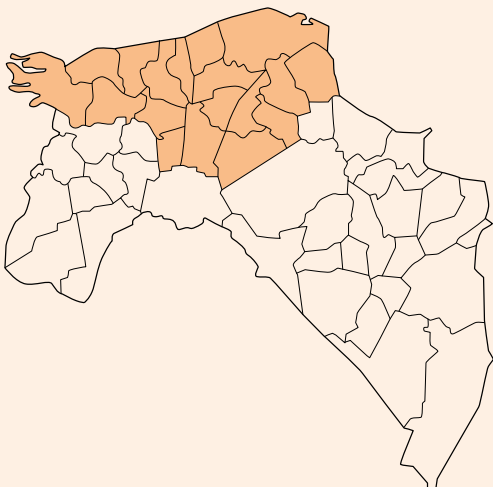
Regioraad (1976-1983)

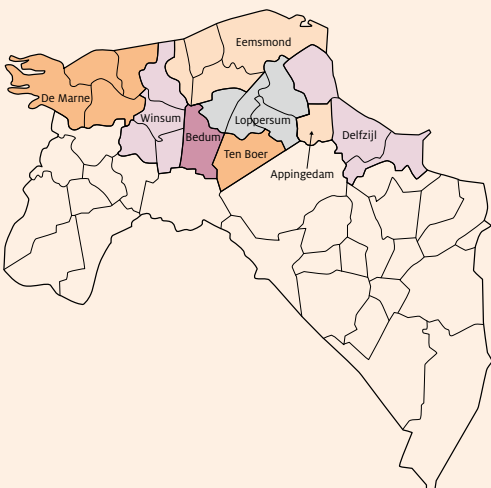
Regionaal OntwikkelingsPlan (1978-1983)

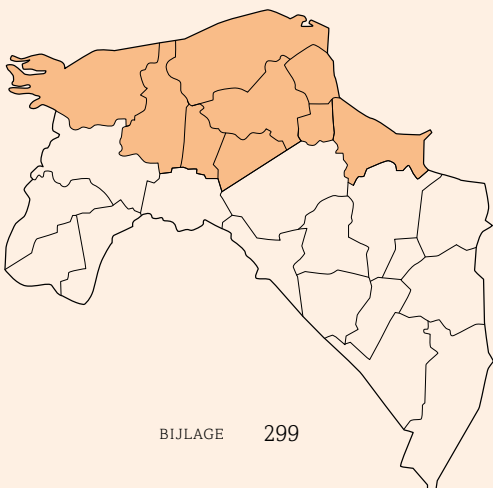
Regioraad (1983-1990), situatie in 1985

Gemeentelijke Herindelingen (1990), situatie in 1995

Regioraad (1990-2010)

Bijlage 5: Respondenten

	Res. Nr. ⁷	Type analyse	Sekse (m/v)	Plaats van jeugd ⁸	Leef-tijd school verlaten	Beroep ouders ⁹	Eigen beroep	Religie
Jaren vijftig	RJ1	Analyse MaxQDA	M	Lokaal dorp	17	Boer	Zorg	Herv.
	RJ2	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	19	Boer	Tuinarchitect	Geen
	RJ3	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	16	Boderijder	Secretaresse	Herv.
	RJ4	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	12	Middenstand	Huisvrouw	Geref.
	RJ5	Beeldvorming	M	Klein dorp of buitengebied	16	Kleine boer en transportbedrijf	Melkrijder	Herv.
	RJ6	Analyse MaxQDA	M	Klein dorp of buitengebied	18	Landarbeider	Eigen bedrijf	Geref. Vrij.
	RUS1	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	24	Boer	Boer	Geen
	RUS2	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	14	Dorsmachinist	Huisvrouw en gezinszorg	Herv.
	RUS3	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	15	Landarbeider	Huisvrouw	Geen
	RUS4	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Landarbeider	Monteur	?
	RUS5	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	14	Landarbeider	Hulp in de huishouding	Herv.
	RV1	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	18	Boer	Huisvrouw	Geref.
	RV2	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	14	Landarbeider	Naaister	Geref.
	RV3	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	14	Winkeleigenaar	Administratief medewerkster	Geref.
	RV4	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	14	Melkhandelaar	Verkoopster	Geref.
	RV5	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	21	Boer	Gymnastiek juf	Geen
	RV6	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	17	Landarbeider	Administratief medewerkster	Geref.
	RV7	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	14	Landarbeider	Huisvrouw	RK
	RUL1	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	15	Smit	Zorg	Geref.
	RUL2	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Winkel eigenaar	Verkoopster	Geref.
	RUL3	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Boer	Huisvrouw	Geref.
	RUL4	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	15	Landarbeider	Naaister	Geref.
	RUL5	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Landarbeider	Naaister en zorg	Geref.
	RO1	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Landarbeider en schoonmaakster*	Secretaresse	Geen
	RO2	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	13	Landarbeider en schoonmaakster	Zorg	Geref.
	RO3	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Boer	Meetdienst	Geref.
	RO4	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	14	Landarbeider	Vrachtwagenchauffeur	Geref.
	RO5	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Landarbeider en schoonmaakster	Huishoudster, winkelbediende	Geref.
	RO6	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	15	Arbeider steenfabriek	Huishoudster	Herv.
	RO7	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Handelaar	Musketrattenvanger	Herv.
	RO8	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Slager	Naaien, zorg	Herv., nu RK
	RO9	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Boer	Huisvrouw	Geref.
	RO10	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Boer	Huisvrouw	Geref.

Jaren zeven-tig	RJ7	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	15	Vertegenwoordiger	Secetaresse	Geref.
	RJ8	Analyse MaxQDA	M	Lokaal dorp	18	Fabrieksarbeider	Financieel adminis-trateur	Herv.
	RJ9	Analyse MaxQDA	M	Klein dorp of buitengebied	18	Boer	Akkerbouwer	Geref.
	RJ10	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	16	Middenstand	Secetaresse	Herv.
	RJ11	Analyse MaxQDA	M	Lokaal dorp	16	Landarbeider en dienstvrouw*	Vestigingsdirecteur agroindustrie	Geen
	RJ12	Analyse MaxQDA	M	Regionaal dorp	21	Timmerman	Gemeentesecretaris	Geen
	RJ13	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	17	Chaufeur	Caissière	Geref.
	RJ14	Analyse MaxQDA	M	Lokaal dorp	23	Eigen bouwbedrijf	Projectleider	Geen
	RJ15	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	22	Boer	Eigen communica-tiebedrijf	Geen
	RUS6	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Medewerker kustbescherming	Dakdekker en kraan-machinist	Geen
	RUS7	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Landarbeider	Machinist	Geen
	RUS8	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	20	Boer	Boer	Geen
	RUS9	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Landarbeider en thuiszorg*	Zorg	Geen
	RUS 10	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Landarbeider, later bij schoenmaker	Scheepsvaart	Geen
	RUS 11	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	20	Eigenaar electriciteitsbedrijf	Locatiebeheerder vuilverwerkings-bedrijf	Geen
	RV8	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	18	Boer	Lerares	Geen
	RV9	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	19	Administratie	Administratief medewerkster	Geref.
	RV10	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	18	Boer	Schoonmaakster	Geref.
	RV11	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	21	Boer	Adviseur zorg	Geref.
	RV12	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	19	Medewerker loonbedrijf	Zorg en onderwijs	Geref. Vrij.
	RV13	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	16	Transportbedrijf	Vrachtwagen chauffeuse	Geref.
	RV14	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	16	Boer	Administratief medewerkster	Geref.
	RV15	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	19	Molenaar	Zorg	Geen
	RV16	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	22	Huisschilder en leraar	Lerares	Geref.
	RV17	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	?	?	?	?
	RUL6	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	20	?	Lerares	Geref.
	RUL7	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Eigen bedrijf bouwmaterialen	Zorg	Geref. Vrij.
	RUL8	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	?	Zorg	Geref.
	RUL9	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Transportbedrijf	Huisvrouw	Geref.
	RUL10	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	17	?	Administratief medewerkster	Geref.
	RO11	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	18	Boer	Boer	Geref.
	RO12	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	20	Agrarische sector	Financiële sector	Geref.
	RO13	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	17	Fabrieksarbeider en schoonmaakmaakster	Zorg	Geen
	RO14	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	19	Vrachtwagenchauffeur en schoonmaakster*	Lerares	Geref.
	RO15	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	16	Transportbedrijf	Bedrijfsleider loonbedrijf	Geref.

	RO16	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Boerenarbeider en groen-voorziening	In de catering	Geref.
	RO17	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	19	Transportbedrijf	Vrachtwagen-chauffeur	Geref.
	RO18	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	18	Vrachtwagenchauffeur	Kok	Geref.
	RO19	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	17	Groenvoorziening	Loonwerker	Geref.
	RO20	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Boer	Zorg	Herv.
Jaren negen-tig	RJ16	Analyse MaxQDA	M	Regionaal dorp	22	Concierge en schoonmaakster*	Administratief medewerker	RK
	RJ17	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	23	Eigenaren boekenwinkel*	Zorg	Geen
	RJ18	Analyse MaxQDA	M	Lokaal dorp	24	Onderwijzers*	Architect	Geen
	RJ19	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	19	Eigen transportbedrijf	Secetaresse	Geen
	RJ20	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	26	Ambtenaar en verpleegster*	Manager in zorg	Geref. -Herv.
	RUS12	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	21	Boer	Akkerbouwer	Geen
	RUS13	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	20	Loodgieter	Technische dienst	Geen
	RUS14	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	19	Tegelzetter/conducteur en verzorging*	Schoonmaker, later administratief	Geen
	RUS15	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	18	Medewerker Rijkswaterstaat	Zorg	Geen
	RV18	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	25	Chemisch analisten*	Eigen webwinkel	Geen (RK opgevoed)
	RV19	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	19	Handelaar	Administratief medewerkster	Geen (Vrijg. opgevoed)
	RV20	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	20	Boer	Zorg	Geref.
	RV21	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp		Politieagent	Zorg	Geen
	RV22	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	18	Treinmachinist en kraamverzorgster*	Zorg	Geen (Geref. opgevoed)
	RV23	Analyse MaxQDA	V	Regionaal dorp	24	Conservator	Zorg	Geref. (RK opgevoed)
	RV24	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	20	Ieraar basisschool en thuiszorg*	Administratief medewerkster	Geen (Geref. opgevoed)
	RV25	Analyse MaxQDA	V	Klein dorp of buitengebied	21	Truckmontage bedrijf	Eigen communicatiebureau	Geen
	RV26	Analyse MaxQDA	V	Lokaal dorp	21	Isolatiebedrijf	Zorg	Geen (RK opgevoed)
	RUL11	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	17	Technisch	Zorg	Geref.
	RUL12	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Rijkswaterstaat	Eigen webwinkel en schoonmaakster	Geref. Vrij.
	RUL13	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Vuilnisman	Postbode en medewerkster pompstation	Geref.
	RUL14	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	20	Monteur	Zorg	Geref.
	RUL15	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	23	?	Zorg	Geref.
	RUL16	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	19	Medewerker bakkerij en administratief medewerkster*	Hoofdcaissière	Geref.
	RO21	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	22	Boer	Onderwijzeres	Geref.

	RO22	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	18	Magazijnmedewerker	Magazijnmedewerker	Prot.
	RO23	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	16	Hovenier	Huisvrouw	Geref.
	RO24	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	17	Bouwvakker en pedicure*	Bouwkundig tekenaar	Geen
	RO25	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	20	Vrachtwagenchauffeur	Pedagogisch medewerker	Herv.
	RO26	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	20	Boer	Groenonderhoud	Geref.
	RO27	Beeldvorming	V	Lokaal dorp	18	Conciërge en zorg*	Doktersassistente	Herv.
	RO28	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	21	Monteur	Operator	Geref. Vrij. op- gevoed
	RO29	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	17	Monteur	Projecttechnicus	Geref. Vrij
	RO30	Beeldvorming	M	Lokaal dorp	19	Boer	Boer	Geref.

Bijlage 6: Codeschema en resultaten

	Generaties			Religie ¹⁰					Sociaal-economische status ¹¹			Seksse	
	Jaren vijftig	Jaren zeventig	Jaren negentig	Ge-ref. Vrij.	Herv.	Ge-ref.	RK	Geen	Laag	Mid-den	Hoog	Man-nen	Vrou-wen
Aantal respondenten (N=44)	12	18	14	3	6	18	5	12	13	25	6	10	34
Economische dimensie													
Werk	20,0	16,9	13,0	13,0	19,8	19,2	13,9	12,8	18,4	16,1	12,2	16,0	16,3
Opleiding algemeen	4,6	3,1	1,5	6,5	1,9	4,4	2,4	1,2	3,8	2,6	2,8	1,6	3,4
Vervolg onderwijs	2,1	4,4	4,9	3,2	4,0	2,6	3,1	5,5	1,8	4,6	4,8	3,4	3,9
Middelbare school	6,1	4,2	5,4	4,3	5,3	4,5	5,1	5,7	5,5	4,4	6,6	4,9	5,1
Lagere school	2,4	2,4	3,8	2,7	1,9	2,9	4,7	2,6	2,7	3,4	1,3	2,4	3,0
Vervoer	2,7	4,4	3,9	5,4	5,3	3,4	3,1	3,4	3,4	4,0	3,3	4,0	3,6
Inkomen	1,8	1,8	1,2	0,5	2,2	2,0	2,4	1,2	3,3	1,2	0,3	2,4	1,5
Totaal economische dimensie	39,7	37,2	33,7	35,7	40,2	39,1	34,6	32,5	39,0	36,4	31,3	34,7	36,8
Sociaal-culturele dimensie													
Sociaal-economische achtergrond	3,8	1,4	0,3	0,0	4,0	1,3	3,4	2,8	4,3	0,6	4,1	3,3	2,0
Partner	4,5	3,3	3,6	5,9	2,8	4,1	3,7	3,4	4,0	3,8	3,6	3,1	4,0
Familie-gezin	9,7	7,6	6,2	11,4	5,6	4,8	6,8	6,8	5,7	6,1	7,6	6,4	6,2
Vrienden	5,3	7,0	8,2	7,0	9,0	6,5	10,8	6,9	8,7	7,1	6,4	6,7	7,7
Verenigingsleven	10,1	7,1	3,7	6,5	8,0	6,9	5,1	4,3	4,2	7,3	4,6	7,1	5,7
Uitgaan	0,4	2,4	1,9	4,3	4,3	8,8	5,8	5,4	7,4	6,2	5,9	3,4	7,3
Sport	2,2	3,0	4,3	1,6	0,3	0,8	1,0	2,6	1,0	1,6	1,3	2,0	1,2
Gemeenschap	6,0	5,5	8,9	2,7	6,2	4,2	4,1	8,1	3,7	5,2	10,7	6,4	5,4
Religie-kerk	5,2	5,3	3,8	10,3	4,3	5,5	4,4	2,9	4,7	5,1	3,6	4,4	4,8
Stad	0,6	3,1	5,6	0,5	1,2	2,2	3,7	5,7	1,0	4,4	3,6	4,9	2,8
Gender	3,2	2,5	1,2	1,6	1,9	3,9	1,0	1,4	2,8	2,1	2,5	0,4	2,9
Totaal sociaal-culturele dimensie	51,0	48,3	47,9	51,9	47,7	49,2	49,8	50,4	47,6	49,7	53,7	47,9	50,1
Ruimtelijke dimensie													
Woonplaats	5,5	6,9	7,9	5,4	7,1	6,2	5,8	7,2	7,0	6,5	5,6	7,8	6,2
Afstand	1,0	2,6	4,2	0,5	2,5	1,8	3,1	3,8	2,4	2,5	3,3	4,5	2,1
Ruimte	0,5	0,9	2,0	0,5	0,6	1,0	0,7	1,9	0,9	1,1	2,0	1,5	1,1
Rust	0,3	0,8	1,2	2,2	0,3	0,6	1,0	1,1	0,8	1,1	0,3	0,4	1,0
Landschap	1,3	3,0	2,1	2,7	1,2	2,0	3,1	2,4	1,8	2,4	2,3	2,4	2,2
Platteland	0,6	0,3	1,0	1,1	0,3	0,1	2,0	0,7	0,5	0,4	1,5	0,9	0,5
Totaal ruimtelijke dimensie	9,3	14,4	18,4	12,4	12,1	11,7	15,6	17,1	13,4	14,0	15,0	17,4	13,1

Lijst met afkortingen

<i>Afkorting</i>	<i>Volledige naam</i>
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
ASCA	Academie voor Sociale en Culturele Arbeid
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CBTB	Christelijke Boeren- en Tuindersbond
CHU	Christelijk-Historische Unie
COROP-regio's	Coördinatie Commissie Regionaal OnderzoeksProgramma-regio's
GA	Gemeentearchief Appingedam
GrA	Groninger Archieven
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
havo	Hoger Algemeen Vormend Onderwijs
HHC	Het Hogeland College
ICP	Interdepartementale Commissie Probleemgebieden
ISONEVO	Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk
ISP	Integraal Structuur Plan (1972)
KASKI	Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut
KVP	Katholieke Volkspartij
LEI	Landbouw Economisch Instituut
mavo	Middelbaar Algemeen Vormend Onderwijs
Ministerie van CRM	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1965-1982)
NETO	Noordelijke Economische Technologisch Instituut
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
PPD	Provinciaal Planologische Dienst
ROP	Regionale Ontwikkelingsplanning
RuG	Rijksuniversiteit Groningen
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SNG	Stichting Noord-Groningen
(m)ulo	(Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs
VKDG	Vereniging Kleine Dorpen Groningen
VNG	Vereniging voor Nederlandse Gemeenten
vwo	Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
WGR	Wet Gemeentelijke Regelingen

Overzicht archieven en overige bronnen

Geraadpleegde archieven:

Groninger Archieven (GrA)

Archief van de Stichting Noord-Groningen (SNG), toegang 2085.

Archief Provinciaal Planologische Dienst (PPD), toegang 2189.

Archief van de Noordelijke Economisch Technische Organisatie (NETO), toegang 691.

Archief Secretarie van de gemeente Groningen, toegang 1607.

Gemeentearchief Appingedam (GA)

Archief Regioraad 1975-2009.

Particuliere archieven

Archief *Op Roakeldais* te Warffum.

Particuliere collectie J.A. Bultena.

Particuliere collectie mevrouw J.M. Saal.

Groninger Universiteitsbibliotheek:

Aanvraagnr. BM—13030 *Enquête naar karakter der plattelandsbevolking: dossier met antwoorden op een enquête gehouden op 1946-1947 door mr. J.A. Buurma van het Sociologische Instituut van de R.U. Groningen over het karakter van de Groninger bevolking in zijn verschillende groeperingen.*

Aanvraagnr. BM—13031 *Landarbeiders in Noordbroek, Ulrum en Godlinze: door 89 landarbeiders ingevulde enquêteformulieren voor een onderzoek door mr. J.A. Buurma naar de maatschappelijke toestand van landarbeiders in een aantal gemeenten in de provincie Groningen 1949-1950.*

Geïnterviewde informanten:

Bart Bagerman, secretaris LEADER II-programma Lauwersland (1994-2000), en Herman Bourman, provincie Groningen op 15 november 2011.

P. Beishuizen, directeur Chr. Mulo Uithuizen (1960-1968) en Chr. Mavo Uithuizermeeden (1968-1988) te Uithuizen op 19 mei 2010.

M.J. van den Berg, wethouder stad Groningen (1970-1978) telefonisch interview op 15 februari 2012.

J.A. Bultena, burgemeester Baflo (1958-1979) en van Ten Boer (1979-1985) te Bedum op 12 oktober 2011.

L. de Graaff, docent wiskunde Chr. Mulo Middelstum (1961-1983), Chr. Mavo Bedum (1983-1993) en Groene School Winsum (1993-2003) te Winsum op 11 mei 2010.

J.P.J. Knol, medewerker SNG (1970-1981) te Warffum op 12 november 2009.

J. Levering, leraar Lagere Rooms-Katholieke School Kloosterburen (1975-2002) te Kleine Huisjes op 26 mei 2010.

J.J. Meedema, directeur Openbare Mavo Loppersum (1986-1996) te Loppersum op 15 juni 2010.

R. van Meekeren, docent wiskunde Chr. Mulo Ulrum (1962-1988) en Chr. Mavo Winsum (1988-19?) te Ulrum op 20 mei 2010.

G.R. Meijer, bestuurslid SNG (1954-1976?) te Leens op 1 december 2009.

S.R. Mellema, burgemeester Stedum (1968-1990) en voorzitter SNG (1972 - 1985) te Stedum op 6 december 2010.

P.J. Molendijk, burgemeester Ten Boer (1957-1968) en lid algemeen bestuur SNG (1957-1968) te Driehuis op 7 januari 2011.

J. Ozinga, docent wiskunde Chr. Mavo Loppersum (1973-1993) te Loppersum 27 mei 2010.

Mevrouw J.M. Saal, dochter van prof. dr. C.D Saal, te Nijmegen 22 februari 2013.

M. Schollema, wethouder Middelstum (1978-1989) en Loppersum (1978-1998) te Oude Pekela op 25 augustus 2011.

J. Smit, zoon van C.N. Smit, bestuurslid SNG (1955-1985) te Lieveren op 19 oktober 2010.

Mevrouw J.A.J. Stam, burgemeester De Marne (1998-2010) te Groningen op 11 januari 2011.

A. van Veldhuizen, secretaris Regioraad (1979-1997) te Uithuizen op 11 november 2011.

J.J. de Vreeze, docent Lagere Technische School Wehe-den Hoorn(1966-1974) en docent en adjunct directeur LTS Uithuizen (1974-1995) te Uithuizermeeden op 7 juni 2010.

J. de Weerdt, directeur Lager Huishoud- en Nijverheidsonderwijs Warffum (1970-1983), Scholengemeenschap Noord-West Groningen Eenrum (1983-1992) en Het Hogeland College (1993-?) te Warffum op 6 mei 2010.

E-mailcorrespondentie:

R.G. Boekhoven, medewerker SNG (1968-1970) november 2011.

K. Feringa, medewerker SNG (begin jaren zestig) november 2010.

Geraadpleegde kranten:

- Dagblad van het Noorden
- Friese Koerier
- Het Vrije Volk
- Hoogeveensche Courant
- Leeuwarder Courant
- Nieuwsblad van het Noorden
- Ommelander Courant
- Trouw
- Volkskrant

Literatuur

- Aalvanger, A. en R. Beunen, *Dorpsidentiteit: op zoek naar eenheid in verscheidenheid: vijf methoden waarmee dorpsbewoners hun dorpsidentiteit expliciet kunnen maken* (Wageningen 2011).
- Abma, E., 'Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord Groningen. Groningen: J. Niemeyer 1959, 246 blz. xxii Bijl', *Sociologische Gids* 8, afl. 2 (1961) 151-152.
- Addens, N.H.H., *Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen* ('s Gravenhage 1961).
- Agnew, J., 'Regions on the mind does not equal regions of the mind', *Progress in Human Geography* 23, afl. 1 (1999) 91-99.
- Allen, B. en W. L. Montell, *From memory to history* (Nashville 1981).
- Allen, J.L., D.B. Massey en A. Cochrane, *Re-thinking the region: spaces of neo-liberalism* (London 1998).
- Anderson, J., *Understanding cultural geography. Places and traces* (London 2010).
- Anholt, S., *Competitive identity. The new brand management for nations, cities and regions* (New York 2007).
- Antonsich, M., 'Exploring the correspondence between regional forms of governance and regional identity: the case of Western Europe', *European Urban and Regional Studies* 17, afl. 3 (2010) 261-276.
- Applegate, C., 'A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times', *American Historical Review* 104, afl. 4 (1999) 1157-1182.
- Argent, N. en J. Walmsley, 'Rural youth migration trends in Australia: an overview of recent trends and two inland case studies', *Geographical Research* 46, afl. 2 (2008) 139-152.
- Ast-Boiten, L., 'Het onderzoek. Oude en nieuwe wegen', in: L. Ast-Boiten en J. Boot-van der Vliet (red.), *De Groninger dracht. Kleding en sieraden 18e en 19e eeuw* (Groningen/Bedum 1997) 46-69.
- Atzema, O.A.L.C. en P.P.P. Huigen, 'Landelijke gebieden binnen Nederland', in: P.P.P. Huigen (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland. De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam/Utrecht 1989) 25-64.
- Atzema, O.A.L.C., P.P.P. Huigen, A.G.A. de Vocht en C.R. Volkers, *De bereikbaarheid van voorzieningen in Noord Nederland* (Amsterdam/Utrecht 1987).
- Auclair, E. en D. Vanoni, 'The attractiveness of rural areas for young people', in: B. Jentsch en M. Shucksmith (red.), *Young people in rural areas of Europe* (Aldershot 2004) 88-91.
- Backerra, F., 'Inleiding', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land. anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 9-14.
- Backerra, F., (red.) *Vrouwen van het land: anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989).
- Bakema, K., *Honderd jaar Hoogelandse Hogereburgerschool: RHBS Warffum 1868-1968* (Uithuizen 1968).
- Bartels, C.P.A. en J.J. van Duijn, *Regionaal economische beleid in Nederland* (Assen 1981).
- Bax, E.H., *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988).

- Beins, J.F.A., *Honderd jaar plattelandleven in Groningen* (Groningen 1952).
- Bellamy, L., K.D.M. Snell en T. Williamson, 'Women and rural history', *Rural History* 5, afl. 2 (1994) 123-127.
- Berg, H., S. Harmsma, H. Veldman en R. van Schaik, 'Ruimtelijke ontwikkeling, woningbouw en verkeer vanaf circa 1800', in: R. van Schaik, G. Collenteur en A. de Valk (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 67-111.
- Berg, H., 'Vrouwen op het Hoge Land in Groningen, 1880-1914', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land: anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 28-44.
- Berghuis, J.M.J. en M. Herweijer, 'Inleiding', in: J.M.J. Berghuis, M. Herweijer en W.J.M. Pol (red.), *Effecten van herindeling* (Deventer 1995) 9-14.
- Bergstra, A. en J.R.J. Muller, *Totstandkoming & exploitatie van dorpsuizen* (Groningen 1985).
- Berkel, K. van, 'Amerikabeeld en cultuurbegrip bij de cultuursocioloog P.J. Bouman', *Spiegel historiael* 24, afl. 10 (1989) 408-415.
- Berkel, K. van, 'Sterk en zwak cultuurpessimisme. P.J. Bouman en de crisis van de Westerse cultuur', in: R. Aerts en K. van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996) 176-196.
- Bettenhausen-Verbey, J. en U. Blom, *Plattelandsvrouwen over de drempel. Een onderzoek naar de actieve deelname aan de samenleving door leden van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen* ('s-Gravenhage 1983).
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Bjørkhaug, H. en A. Blekesaune 'Gender and work in Norwegian family farm businesses', *Sociologia Ruralis* 48, afl. 2 (2008) 152-165.
- Blauw, W. en H. Kuipers, *Van de paal gerukt? Jongeren aan de rand van de Oost-Groninger samenleving* (Groningen 1981).
- Bock, B.B., 'Introduction: rural gender studies in North and South', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 1-15.
- Bock, B.B., 'Gender and migration: an overview', in: B.B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 155-164.
- Bock, B.B., 'Rurality and gender identity', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 279-287.
- Bock, B.B., *Personal and social development of women in rural areas of Europe* (Brussel 2010).
- Bock, B.B. en P. Derkzen, 'Barriers to women's participation in rural policy making', in: I. Aszatalos Morell en B.B. Bock (red.), *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring* (Oxford 2008) 263-281.
- Bock B. en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006).
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De Nederlander gaat naar school', in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 203-223.
- Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boelhouwer, J., 'Social indicators and living conditions in the Netherlands', *Social indicators research* 60 (2002) 89-113.
- Boelhouwer, J., *Wellbeing in the Netherlands. The SCP Life Situation Index since 1974* (Den Haag 2010).

- Boer, Jan, 'Mien dörp is dood', *Groningen Kultureel Maandblad* (1959) 22-24.
- Boer, J., 'Het begrip 'community organization' in het Amerikaanse maatschappelijk werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 12, afl. 4 (1958) 49-55.
- Boer, J., *Maatschappelijk opbouwwerk: verkenningen op het gebied van 'community organization' in Nederlandse verhoudingen* (Arnhem 1960).
- Boerland, H., *Kloosterburen beziet zich zelf verslag van een bevolkings-zelfonderzoek gehouden in de gemeente Kloosterburen* (Groningen 1962).
- Boomars, L. en M. Hidding, *Leefbaarheidseffectrapportage. Leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming* (Wageningen 1997).
- Boone, M., *Historici en hun metier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent 2007).
- Boot, J.J.G., *Recreatieproblemen en recreatiebehoeften op het platteland van Noord-Groningen* (1957).
- Borgt, C. van der, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).
- Bos, M.R.W., 'Bedreigd bestaan, ziekte of schuld?', *Groningen: Cultureel Maandblad* 2 (1960) 115-119.
- Bos, M.R.W., 'Interim-balans van een bedreigde maatschappij: vijf jaar Noord-Groningen', *Groningen: Cultureel Maandblad* 6 (1964) 225-238.
- Bosscher, D.F.J., 'Groningen herontdekt zichzelf', in: M.G.J. Duijvendak e.a., (red.), *Geschiedenis van Groningen. Deel III. Nieuwste tijd-heden* (Zwolle 2009) 301-393.
- Botke, I.J., *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).
- Boucher, G., C. Conway en E. van der Meer, 'Tiers of engagement by universities in their region's development', *Regional Studies* 37, afl. 9 (2003) 887-897.
- Bouman, P.J., *Evenwicht tussen stad en platteland* (Groningen ca. 1948).
- Bouman, P.J., *Volk in beweging: onbegrepen Amerika* (Assen 1951).
- Bouman, P.J., 'Terugblik', in: G.J. van den Berg, J.E. Ellemers, K.B. Kok en P. Valkenburgh (red.), *Sociologie & Welzijn* (Groningen 1976) 1-8.
- Bouwens, S., *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008).
- Bras, H., 'Social change, the institution of service and youth: the case of service in the lives of rural-born Dutch women, 1840-1940', *Continuity and Change* 19, afl. 2 (2004) 241-264.
- Brinkman, A. en H. Gorter, *Technische School Uithuizen jaarverslag 1955* (Uithuizen 1955).
- Brinkman, A. en H. Gorter, *Technische School Uithuizen jaarverslag 1958* (Uithuizen 1958).
- Broekema, P., 'Inventaris van het archief van Swier Broekema (1920-), Stukken betreffende de watersnoodramp 1953'. Nationaal Archief, www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-Ha-NA_2.21.341.ead.pdf.
- Broekema, S., *Van rustig dorp naar dynamische centrumgemeente* (Hoogezand 1989).
- Broersma, D., *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband, 1903-1963* (Assen 2005).
- Broersma, D.Th. en G.T. Jensma, 'Groninger leegte: de verbeelding van een randgewest', *Gronings Historisch Jaarboek* (2000) 19-40.
- Brubaker, B en F. Cooper, 'Beyond 'identity'', *Theory and Society* 29, afl. 1 (2000) 1-47.

- Buning, L., *Mensingeweer en Tinallinge. Onderzoek naar de problematiek der Ned. Herv. Kerk in twee kleine dorpen op het Groninger Hogeland* (Groningen 1959).
- Burchardt, J., 'Agricultural history, rural history, or countryside history?', *The Historical Journal* 50, afl. 2 (2007) 465-481.
- Burg, M. van der, *Een half miljoen boerinnen in de klas: Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988).
- Burg, M. van der, 'Geen tweede boer' *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002).
- Bushin, N., N. Ansell, H. K. Adriansen, J. Lähteenmaa en R. Panelli, 'Reflecting on contexts and identities for young rural lives', in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global perspectives on rural childhood and youth. Young rural lives* (New York 2007) 69-80.
- Cabout, C., 'Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen', *Groningen Kultureel Maandblad* 1 (1959) 183-184.
- Cammen, H. van der, en L. de Klerk. *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk* (Utrecht 2003).
- Carpenter, M., 'The capabilities approach and critical social policy: lessons from the majority world?', *Critical Social Policy* 29 (2009) 351-373.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen. Gemeenteraden* (Utrecht 1970-1974).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Deel 4a beroepsbevolking algemene structuur voornaamste uitkomsten per gemeente* (1982).
- Centraal Bureau voor de Statistiek en Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, *Lijst van scholen van het voortgezet onderwijs en statistische uitkomsten. V.W.O., H.A.V.O. en M.A.V.O.* ('s-Gravenhage 1968-1984).
- Chudacoff, H.P., 'Adolescence and youth', in: P.S. Fass (red.), *Encyclopedia of children and childhood in history and society* (New York 2004) 15-20.
- Colijn, J., 'Island in the sun? Over de betekenis van het dorp', *Sociologisch Bulletin* 12, afl. 3 (1958) 106-125.
- Companen, *Woon- en leefbaarheidsplan 2011-2021. Toekomst voor kwaliteit en ruimte. Gemeente De Marne* (Arnhem 2011).
- Constandse, A.K., *Het dorp in de IJsselmeerpolders* (Zwolle 1960).
- Constandse, A.K., 'Groningen - bevolking en voorzieningen', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 53, afl. 1 (1962) 250.
- Creswell, J.W., R. Shope, V.L. Plano Clark en D.O. Green, 'How interpretive qualitative research extends mixed methods research', *Research in the Schools* 13, afl. 1 (2006) 1-11.
- Cuba, L., 'A place to call home: identification with dwelling, community, and region', *Sociological Quarterly* 34, afl. 1 (1993) 111-131.
- Daan, J., 'Standaardtaal en dialecten: vrienden of vijanden?', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs, (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 61-74.

- Dahlström, M., 'Young women in a male periphery - experiences from the Scandinavian North', *Journal of Rural Studies* 12, afl. 3 (1996) 259-271.
- Dam, K. van, *A place called Nunavut. Multiple identities for a new region* (Groningen 2008).
- Dam, K. van, J. Huijink en T. Haartsen, 'Beter een duur kopje koffie dan helemaal geen koffie', *Noorderbreedte* 35, afl. 1 (2012) 7-11.
- Dam, P. van, *Staat van verzuiling over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Darqué, M.B. en R. Gasson, 'Changing gender relations in agriculture: an international perspective', *Journal of Rural Studies* 7, afl. 1/2 (1991) 1-2.
- Davis, A., 'Uncovering the lives of women in post-war Oxfordshire: an oral history approach', *Rural History* 19, afl. 1 (2008) 105-121.
- Deacon, B., 'Under construction', *European Urban and Regional Studies* 11, afl. 3 (2004) 213-225.
- Deijkers, H., 'De paradox van P.J. Bouman', *Spiegel Historiael* 28, afl. 5 (1993) 203-208.
- Dietvorst, A.G.J., J.A. van Ginkel, A.O. Kouwenhoven, B.C. de Pater en W.J. van den Bremen, *Algemene sociale geografie: ontwikkelingslijnen en standpunten* (Weesp 1984).
- Dijk, van -Staats, E.L., *De WGR gewaardeerd* ('s-Gravenhage 1991).
- Dodde, N.L., *Het Nederlandse onderwijs verandert: ontwikkelingen sinds 1800* (Muiderberg 1983).
- Dom, L., 'Het nut van Giddens' structuratietheorie voor empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen', *Mens & Maatschappij* 80, afl. 1 (2005) 69-91.
- Donaldson, A., 'Performing regions: territorial development and cultural politics in a Europe of regions', *Environment and Planning A* 38 (2006) 2075-2092.
- Doorn, J.A.A. van, 'The development of sociology and social research in the Netherlands', *Mensch & Maatschappij* 31, afl. 4 (1956) 189-264.
- Doorn, J.A.A. van, *De Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek* ('s-Gravenhage 1960).
- Doorn, J.A.A. van, *De sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern* ('s-Gravenhage 1961).
- Doorn, J.A.A. van, en C.J. Lammers, 'Sociologie en sociografie', *Sociologische Gids* 5, afl. 1 (1958) 49-78.
- Doorn, J.A.A. van, en H.D. de Vries Reilingh, *De toekomst van de sociaal-wetenschappelijk gevormde academicus in Nederland* (Groningen 1951).
- Douma, J., 'Ontwikkeling in het Gereformeerde levensgedrag', in: D. Deddens en M. te Velde (red.), *Vrijmaking-wederkeer. Vijftig jaar vrijmaking in beeld gebracht 1944-1994* (Barneveld 1994) 181-192.
- Dozy, M., 'Het is altijd het beroep van de toekomst geweest' *De beroepsontwikkeling van het opbouwwerk* (Zutphen 2008).
- Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Arbeid voor Oostelijk Groningen* (Amsterdam 1953).
- Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Zuid-Oost Drente in het geding* (Amsterdam 1953).
- Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Gemeenschappen in beweging. Sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden* (Amsterdam 1960).
- Droogleever Fortuijn, J., en M. van der Meer, 'Gender and voluntary work in late adulthood in rural communities in the Netherlands', *GeoJournal* 65 (2006) 381-392.
- Droogleever Fortuijn, J. en F. Thissen, 'Van toepassingsveld tot proeftuin: de ruraal-geografische traditie', in: H. Knippenberg en M. van Schendelen (red.), *Alles heeft zijn plaats: 125 jaar geografie en planologie aan de universiteit van Amsterdam, 1877-2002* (Amsterdam 2002) 57-75.

- Duijvendak, M.G.J., *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (Groningen 2002).
- Duijvendak, M.G.J., 'Onzekere tijden', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 263-308.
- Duijvendak, M.G.J., 'Economische beroering en heroriëntatie', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 449-488.
- Duijvendak, M.G.J., 'Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taaiheid van de provincie', *BMGN. Low Countries Historical Review* 123, afl. 3 (2008) 342-353.
- Duijvendak, M.G.J. en P. Kooij, *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen/Maastricht 1992).
- Dunkley, C.M., 'Risky geographies: teens, gender, and rural landscape in North America', *Gender, Place and Culture* 11, afl. 4 (2004) 559-579.
- Dunning, H., A. Williams, S. Abonyi en V. Crooks, 'A mixed method approach to quality of life research: a case study approach', *Social indicators research* 85 (2008) 145-158.
- Duyvendak, J.W., *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).
- Duyvendak, J.W., 'Buigen voor burgers? Opbouwwerk en maatschappelijk werk verliezen sociale context uit het oog', *Tijdschrift voor de sociale sector* 56, afl. 1/2 (2002) 32-36.
- Duyvendak, J.W. en I. de Haan, 'Van vervlechting tot ontknoping?', in: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 167-179.
- Easthope, H. en M. Gabriel, 'Turbulent lives: exploring the cultural meaning of regional youth migration', *Geographical Research* 46, afl. 2 (2008) 172-182.
- Ebels, E.H. en I. Dijkstra, *Rapport van de provinciale Groninger Welvaartscommissie* (Groningen 1954).
- Economisch-Technologisch Instituut Groningen, Economisch Technologisch Instituut voor Friesland en Drents Economisch Technologisch Instituut, *Statistisch zakboek voor het Noorden des lands. Vol. 1-22* (Bolsward 1962-1983).
- Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland, Landbouw-Economisch Instituut en Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk, *Werken en wonen in de Kleibouwstreek* (Bolsward 1962).
- Ellemers, J.E., 'J.A.A. van Doorn als socioloog continuïteit en discontinuïteit', in: J. van Hoof, D. Houtman, P. Mascini, R. Moelker en S. Soeters (red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie de erfenis, het debat en de toekomst* (Amsterdam 2010) 27-43.
- Ellison, C.G. en J.P. Bartkowski, 'Conservative Protestantism and the division of household labor among married couples', *Journal of Family Issues* 23, afl. 8 (2002) 950-986.
- Elswood-Hollard, K., 'We used to scrump the apples, we used to have our knickers full of 'em'. Growing up in the countryside: forging femininities in rural Somerset c: 1950-1970', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 123-140.
- Engelen, T., 'Van lot naar keuze', in: E. Beekink, O. Boonstra, T. Engelen en H. Knippenberg (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 45-69.

- Eshuis, J.A. en M. Herweijer, *Samenvoegen van gemeenten. Een handreiking voor gemeentefunctionarissen* (Deventer 1994).
- Ester, P., 'It was very, very church': recollections of older Dutch-Americans on growing up in Holland, Michigan', *The Oral History Review* 35, afl. 2 (2008) 117-138.
- Everink, M.E., P.M. de Klaver, A.J.G.M. van Montfort en G.H.M. Tromp, *De WGR in het Noorden. Verslag van een onderzoek naar het functioneren van de WGR-gebiedsindelingen in Drenthe, Groningen en Friesland* (Groningen 1993).
- Evers, A., G.A. Evers-Richters en A.M. Ozinga-Bandringa, *Van toen... En straks... Een herinnering aan het Christelijke voortgezet onderwijs te Loppersum* (Loppersum 1989).
- Everts, W.H., *Effecten van het veranderingsproces door de gemeentelijke herindeling in de nieuwe gemeente Winsum* (Groningen 1990).
- Faber, F., *De provinciale vrouwenraad Groningen en de bevordering van de maatschappelijke participatie van vrouwen* (Groningen 1993).
- Faber, F., S. Harmsma en R. van Schaik, 'Kerk, verzuiling en sociaal-cultureel leven na de Tweede Wereldoorlog', in: R. van Schaik, G. Collenteur en A. de Valk (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 314-343.
- Farell, G., S. Thirion en M. Francois, *Social competitiveness. Creating a territorial development strategy in the light of the LEADER experience* (2000).
- Farrell, G., 'LEADER added value: acting locally and globally', *LEADER Magazine* 23 (2000).
- Feitsma, H. en C.D. Saal, *Noord-Groningen van een afstand bezien. B. Noord-Oost Polder* (Groningen 1959).
- Fitjar, R.D., 'Explaining variation in sub-state regional identities in Western Europe', *European Journal of Political Research* 49, afl. 4 (2010) 522-544.
- Flap, H.D., 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving', in: J. Frieswijk, L.G. Jansma en Y.B. Kuiper (red.), *Frieslands verleden verkend* (Leeuwarden 1987) 39-52.
- Floré, F., 'Zoek de tien verschillen. De woonvoorlichting van vrouwenorganisaties in België in tijden van groeiende welvaart (1949-1957)', in: M. Demoor, L. Vandenbussche en G. Vandermassen (red.), *Verslagen van het centrum voor genderstudies - Ugent* (Gent 2007) 121-140.
- Fontani, M. en G. Collenteur, *Een 'bak'stenen tijdperk. Steenfabricage in de Eemsmond*. (Scheemda 1997).
- Fries-Groningse Recreatiecommissie voor het Lauwerszeegebied, *Recreatieplan Lauwerszee* (1964).
- Gadourek, I., 'Sociologie in Groningen: de beginjaren', <http://www.rug.nl/soc/organisatie/geschiedenis sociologie>.
- Gardenier, J.D., *Rijk met kleine dorpen. Een sociologische studie naar het platteland van Noord-Groningen* (Assen 2012).
- Gardenier, J.D. en M. Nanninga, *Vooronderzoek Bedreigd bestaan* (Groningen 2008).
- Gedeputeerde Staten der provincie Groningen, *Centraal-Groningen voorlopig ontwerp voor een streekplan* (Groningen 1969).
- Geluk, P.A., 'Tien jaar streekcentrum 'De Breede' in Groningerland', *Sociologisch Bulletin* 17, afl. 2/3 (1963) 39-47.

- Geurts, H.M.L., *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (Groningen/Wageningen 2002).
- Giddens, A., *The constitution of society* (Cambridge 1984).
- Gilsing, R., 'De beleidstheorie van decentralisatie en het belang van democratische zelfsturing', in: S. Keuzenkamp (red.), *Decentralisatie en de bestuurskracht van de gemeente* (Den Haag 2009) 37-49.
- Granvik, M., 'The gendering of work and everyday life in the Swedish countryside', *Norwegian Journal of Geography* 63, afl. 3 (2009) 215-217.
- Grasso, M. en L. Canova, 'An assessment of the quality of life in the European Union based on the social indicators approach', *Social indicators research* 87 (2008) 1-25.
- Grijp, L., 'Van dialectlied tot boerenrock. Muziek en regionale identiteit', in: C. Van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 91-108.
- Groenman, S.J., 'De cultuuroverdracht van stad naar land', *Mens & Maatschappij* 30 (1955) 5-37.
- Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond, *Rapport Plattelandskernenbeleid* (Groningen 1963).
- Groot, J.P., *Schaalvergroting en dorpsbinding. Een onderzoek naar de houding van bewoners van agrarische dorpen tegenover de veranderende spreiding van bevolking en voorzieningen* (Wageningen 1968).
- Groot, J.P., *De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger. Een methodologisch studie inzake de waardering van het wonen in plattelandskernen* (Wageningen 1969).
- Groot, J.P., 'De leefbaarheid van plattelandskernen in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden', in: *Gemengde bedrijvigheid. Een kwart eeuw Wageningse sociologie 1946-1971* (Wageningen 1971) 123-148.
- Groot, J.P., *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Schaalvergroting en dorpsbinding* (Wageningen 1972).
- Groot, J.P. en M.E. de Groot, *De kleine dorpen in Groningen* (Wageningen 1976).
- Groote, P., 'Van groot naar klein en weer terug?', in: M.G. Duijvendak en B. de Vries (red.) *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 353-398.
- Groote, P., P.P.P. Huigen en T. Haartsen, 'Claiming rural identities', in: T. Haartsen, P. Groote en P.P.P. Huigen (red.), *Claiming rural identities. Dynamics, concepts, policies* (Assen 2000) 1-3.
- Haan, I. de, en J.W. Duyvendak, 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', in: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 9-26.
- Haan, I. de, en J.W. Duyvendak, (red.) *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002* (Zutphen 2002).
- Haartsen, T., *Platteland: Boerenland, natuurterrein of beleidsveld? Een onderzoek naar veranderingen en functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland* (Utrecht/Groningen 2002).
- Haartsen, T. en D. Strijker, 'Rural youth culture: keten in the Netherlands', *Journal of Rural Studies* 26, afl. 2 (2010) 163-172.
- Hague, C., 'Planning and place identity', in: C. Hague en P. Jenkins (red.), *Place identity, participation and planning* (London 2005) 3-17.

- Halliday, J. en J. Little, 'Amongst women: exploring the reality or rural childcare', *Sociologia Ruralis* 41, afl. 4 (2001) 423-437.
- Hay, R., 'Sense of place in developmental context', *Journal of Environmental Psychology* 18 (1998) 5-29.
- Heer, J.B. de, *De Wijmers in perspectief* (1990).
- Heeren, H., *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993).
- Heida, H.R., *De sociaal-culturele functie van de dorpen in Noord-Groningen* (Groningen 1972).
- Hendriks, G., *Opbouw van de samenleving. Een bundel inleidingen over maatschappelijk opbouwwerk* (Den Haag 1963).
- Hennink, M., I. Hutter en A. Bailey, *Qualitative research methods* (London 2011).
- Heringa, H., *Dorpshuis in wording* (Groningen 1971).
- Hernández, B., M. Carmen Hidalgo, M. Esther Salazar-Laplace en S. Hess, 'Place attachment and place identity in natives and non-natives', *Journal of Environmental Psychology* 27 (2007) 310-319.
- Herweijer, M. en G.H. Reussing, 'Theorie' in: J.M.J. Berghuis, M. Herweijer en W.J.M. Pol (red.), *Effecten van de herindeling* (Deventer 1995) 15-30.
- Hiemstra, W., "LEADER moet men beleven en meemaken' Klaas Bijleveld - scheidende nestor van het LEADER-gedachtegoed', *Netwerkbuletin* (2002).
- Hillenga, M. en A. Boersema, *Naar één school: zeven scholen onderweg naar Het Hogeland College, 1868-2008* (Warffum 2008).
- Hillery, G.A., 'Definitions of community: areas of agreement', *Rural Sociology* 20, afl. 2 (1955) 111-123.
- Hinskens, F., 'Dialectnivellering in Limburg. Verlies van regionale identiteit?', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 75-90.
- Hobbelink, A., 'Daisy Stork-van Der Kuyl pionier op het terrein van vrouwenstudies', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 176-178.
- Hoekveld, G.A. en G. Hoekveld-Meijer, 'The region as a cloister. The relation between society and region reconsidered', *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography* 77, afl. 3 (1995) 159-176.
- Hofstee, E.W., *Het Oldambt: een sociografie. Deel 1: vormende krachten* (Groningen 1937).
- Holterman, Anne, *Onderwijskeuzes in een krimpgebied* (Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen 2012).
- Hooft, Y. van der, 'Vrouwenleerschool. Educatieve activiteiten van de Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen in Nederland', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 179-193.
- Hoogstraten, P. van, *De ontwikkeling van het regionaal beleid in Nederland 1949-1977. een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van overheidsingrijpen in de ruimtelijke structuur* (Nijmegen 1983).
- Houten, B.C. van, 'Bouman als socioloog in zijn tijd', in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen bevattende het jaarverslag 1977-1978* (Groningen 1978) 20-24.
- Houwelingen, P. van, J. de Hart en J. den Ridder, 'Leren participeren: De civil society van ouder op kind', in: A. Broek, R. van den Bronneman en V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties*

- in Nederland, (Den Haag 2010) 93-122.
- Hughes, A., 'Rurality and 'cultures of womanhood'', in: P. Cloke en J. Little (red.), *Contested countryside cultures. Otherness, marginalisation and rurality* (London 1997) 123-137.
- Hughes, A. en C. Nativel, 'Lone parents and paid work: evidence from rural England', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 27-44.
- Huigen, P.P.P. en M.C.H.M. van der Velden, (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland. De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam/Utrecht 1989).
- IJzerman, Th.J., '50 Jaar sociologisch instituut: 1938-1988', in: J.E. Ellemers en D.H. Hak (red.), *'Flinke aanpak en ondernemingsgeest' 1938-1988: vijftig jaar sociologisch instituut te Groningen* (Groningen 1988) 1-28.
- Inklaar, F., *Van Amerika geleerd, Marshallhulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997).
- 'Inspraak streekplan Eemsmond.1 verslag hoorzittingen', (Groningen 1972).
- 'Inspraak streekplan Eemsmond. 2 reacties gemeenten, verslagen informatiecentra', (Groningen 1972).
- 'Inspraak streekplan Eemsmond. 4 enquête onder de bevolking over de uitgangspunten', (Groningen 1972).
- Intomart bv., *Opinieonderzoek gemeentelijke herindeling Groningen. Een beknopt verslag* (Groningen 1983).
- Jansen, G., *Social cleavages and political choices. Large-scale comparisons of social class, religion and voting behavior in western democracies* (Nijmegen 2011).
- Jansen, G. N. D. de Graaf en A. Need, 'Class voting, social changes and political changes in the Netherlands 1971-2006', *Electoral Studies* 30, afl. 3 (2011) 510-524.
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant 1920-2000* (Tilburg 2006).
- Janssen, J. en H. de Kuyper, 'Van integratie naar identificatie. Leefbaarheid van kleine kernen in Noord-Brabant (1945-2005)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 24 (2007) 166-198.
- Janssen, U. en R. Lammerts, *Leefbaarheid op het platteland: sociale en culturele ontwikkelingen op het platteland over de periode 1989-1998: een literatuuronderzoek* (Utrecht 1999).
- Jensma, G.T., 'Plat land, diepe geschiedenis. Friesland als trauma', *De Vrije Fries* 90 (2010) 207-212.
- Jentsch, B., 'Youth migration from rural areas: moral principles to support youth and rural communities in policy debates', *Sociologia Ruralis* 46, afl. 3 (2006) 292-240.
- Jentsch, B. en M. Shucksmith, (red.), *Young people in rural areas of Europe* (Aldershot 2004).
- Johnson, M.K., G.H. Elder en M. Stern, 'Attachments to family and community and the young adult transition of rural youth', *Journal of Research on Adolescence* 15, afl. 1 (2005) 99-125.
- Jones, G., "The same people in the same places"? Socio-spatial identities and migration in youth', *Sociology* 33, afl. 1 (1999) 1-22.
- Jones, G., *Youth* (Cambridge 2009).
- Jong, W.W. de, 'Zeventig jaren H.J.K.', in: W.W. de Jong en G.E. de Winter (red.), *Ter keur voor Keuning* (Groningen 1974).

- Kalma, J.J., *Dorpen willen leven, een studie over het Friese platteland* ('s-Gravenhage 1960).
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Drenthe, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Groningen, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland en Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Veenkoloniën en Oostelijk Groningen, *Statistisch jaarboek voor het Noorden* (Groningen 1985-2000).
- Kamphuis, M., 'Amerika en wij. Wat valt er voor ons maatschappelijk werk te leren?' *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 2, afl. 4 (1948) 49-52.
- Kamphuis, M., 'Het Amerikaanse social case work', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 2, afl. 6 (1948) 81-85.
- Kamphuis, M., *Kijken in de spiegel van het verleden: veertig jaar avonturen in en om welzijnsland* (Deventer 1986).
- Karel, E., *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005).
- Karel, E., 'Blowin' in the House. Gietense jeugdcultuur rond 1970', *Waardeel* 1 (2006) 22-27.
- Karel, E.H., 'Naar een nieuw regionaal bewustzijn, 1920-1950', in: M.G.J. Duijvendak e.a., (red.), *Geschiedenis van Groningen. Deel III. Nieuwste tijd-heden* (Zwolle 2009)
- 'KASKI Onderzoekscentrum religie en samenleving', <http://www.ru.nl/kaski/> (bezocht 25 januari 2011).
- Kearns, R.A., N. Lewis, T. McCreanor en K. Witten, "The status quo is not an option': Community impacts of school closure in South Taranaki, New Zealand', *Journal of Rural Studies* 25 (2009) 131-140.
- Keizer, E. en T. Beukema, *Op weg naar verbetering leefbaarheidssituatie jeugd en jongeren Noordelijk Groningen. Onderzoeksrapport, waarin een beeld wordt gegeven van de positie van de jongeren tussen 13 en 25 jaar in Noordelijk Groningen* (Groningen 1978).
- Keken, G. van, *De constructie van regionale identiteit: Zeeland. Strategieën van place branding en place making* (Leidschendam 2011).
- Kemenade, D. van, 'Lauwersland', *Noorderbreedte* 2 (1999).
- Keuning, H.J., *Regionalisme* (Groningen 1949).
- Kloek, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*. (Amsterdam 2009).
- Klompé, M.A.M., *Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960. Hoofdstuk XII a Maatschappelijk Werk* (1959).
- Klompé, M.A.M., *De eerste tien jaren van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, 1952-1962* ('s-Gravenhage 1962).
- Kneafsey, M., 'Tourism, place identities and social relations in the European rural periphery', *European Urban and Regional Studies* 7, afl. 1 (2000) 35-50.
- Knippenberg, H., 'Een veelkleurig palet. De godsdienstkarte in de negentiende en twintigste eeuw', in: E. Beekink, O. Boonstra, T. Engelen en H. Knippenberg (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 95-122.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden*. (Assen/Maastricht 1992).
- Knol, F., 'Voorzieningen', in: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland* (Den Haag 2006) 243-266.

- Knotter, A., 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', *BMGN Low Countries Historical Review* 123, afl. 3 (2008) 354-367.
- Kooij, P., *Hoe provinciaal is de regio? Kaders voor een economische en sociale geschiedenis van stad en platteland* (Groningen 1990).
- Koopman, G., 'Kleine dorpen, grote vuist', *Noorderbreedte* 4 (2003).
- Koopman, T., 'In februari wordt vereniging opgericht', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 november 1977, 21.
- Koops, W. en M. Zuckerman, 'Introduction: a historical developmental approach to adolescence', *History of the Family* 8 (2003) 345-354.
- Kraack, A. en J. Kenway, 'Place, crime and stigmatised youthfull identities: bad boys in Paradise', *Journal of Rural Studies* 18 (2002) 145-155.
- Kremer, E., 'Op zoek naar werk en perspectief rond de Eemsmonding na de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Jaarboek Groningen* (2006) 9-25.
- Kruize, Rick, Hanneke Kuipers en Margot van Zanden, *De veranderende positie van plattelandsvrouwen in de afgelopen 50 jaar* (Bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen 2010).
- Laegran, A.S., 'Exploring masculinity, technology, and identity in rural Norway', in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global perspective on rural childhood and youth. Young rural lives* (New York 2007) 29-40.
- Lambooy, J.G., 'Het begrip 'regio' in de geografische theorie en methode', *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 83 (1966) 15-23.
- Lammers, C., 'In memoriam J.A.A. van Doorn', in: J. van Hoof, D. Houtman, P. Mascini, R. Moelker en S. Soeters (red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie de erfenis, het debat en de toekomst* (Amsterdam 2010) 17-26.
- Leede, J.J. de, en E. Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden. Een kwestie van aandacht* ('s-Gravenhage 1993).
- Leerssen, J., 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 45-57.
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam, 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Leyshon, M., 'On being 'in the field': practice, progress and problems in research with young people in rural areas', *Journal of Rural Studies* 18 (2002) 179-191.
- Leyshon, M., 'No place for a girl': rural youth, pubs and the performance of masculinity', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 104-122.
- Leyshon, M., 'The betweenness of being a rural youth: inclusive and exclusive lifestyles', *Social & Cultural Geography* 9, afl. 1 (2008) 1-26.
- Lhermitte, K., 'Idenity and rurality in Flanders', in: T. Haartsen, P. Groote en PPP Huigen (red.), *Claiming rural identities. Dynamics, contexts, policies* (Assen 2000) 36-44.
- Liagre Böhl, H. de, J. Nekkers en L. Slot, *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981).

- Liepins, R., 'New energies for an old idea: reworking approaches to 'community' in contemporary rural studies', *Journal of Rural Studies* 16, afl. 1 (2000) 23-35.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Berkely 1990).
- Little, J., 'Theoretical issues of women's non-agricultural employment in rural areas; with illustrations from the UK', *Journal of Rural Studies* 7, afl. 1/2 (1991) 99-105.
- Little, J., 'Constructions of rural women's voluntary work', *Gender, Place and Culture* 4, afl. 2 (1997) 197-209.
- Little, J., *Gender and rural geography. Identity, sexuality and power in the countryside* (Harlow 2002).
- Little, J. en P. Austin, 'Women and the rural idyll', *Journal of Rural Studies* 12, afl. 2 (1996) 101-111.
- Little, J. en R. Panelli, 'Gender research in rural geography', *Gender, Place and Culture* 10, afl. 3 (2003) 281-289.
- Lizardo, O., 'Beyond the antinomies of structure: Levi-Strauss, Giddens, Bourdieu, and Sewell', *Theory and Society* 39, afl. 6 (2010) 651-688.
- MacLeod, G. en M. Jones, 'Renewing the geography of regions', *Environment and Planning D: Society and Space* 19, afl. 6 (2001) 669-695.
- MAXQDA. *The art of text analysis*, <http://www.maxqda.com/> (bezocht 5 april 2012).
- Marsden, T. en J. Murdoch, 'Editorial: the shifting nature of rural governance and community participation', *Journal of Rural Studies* 14, afl. 1 (1998) 1-4.
- Martin, D. G., 'Constructing the 'neighborhood sphere': gender and community organizing [1]', *Gender, Place & Culture* 9, afl. 4 (2002) 333-350.
- Mason, J., 'Mixing methods in a qualitatively driven way', *Qualitative Research* 6, afl. 1 (2006) 9-25.
- Massey, D., *Space, place and gender* (Cambridge 1994).
- Matthews, H., M. Taylor, K. Sherwood, F. Tucker en M. Limb, 'Growing-up in the countryside: children and the rural idyll', *Journal of Rural Studies* 16 (2000) 141-153.
- McGrath, B., 'A problem of resources': defining rural youth encounters in education, work and housing', *Journal of Rural Studies* 17, afl. 4 (2001) 481-495.
- Meer, M. van der, F. Thissen, J. Droogleevert Fortuijn, I. van der Tak en D. van der Wouw, *De sociale draagkracht van dorpen in Borsele. Leefbaarheid, sociale cohesie en community care in kleine dorpen* (Amsterdam 2008).
- Meijer, G.R., 'Mee-denken over onze toekomst', *Sociologisch Bulletin* 17, afl. 2/3 (1963) 66-68.
- Melis, K.G., 'Changing rural societies: a case study of rural youth in North Groningen, the Netherlands, 1950s-1990s', (Paper gepresenteerd op het European Social Science History Conference, Gent, 2010).
- Melis, K.G., 'Noord-Groningen rond 1955: krimp, een stichting en regiovorming', *Historisch Jaarboek Groningen* (2010) 110-127.
- Melis, K.G., 'Secondary education and its impact on the perceived livability and regional identity: a case study of North-Groningen, 1945-1985', (Paper gepresenteerd op het Rural History Conference Brighton, 2010).
- Melis, Korrie, 'Folklore in Warffum' *Stad en Lande* 4 (2011) 3-7.
- Melis, Korrie en Floor Groefsema, 'Dansen voor de regio. Community organization op het Noord-Groningse platteland in de jaren 1960 en 1970' *Volkskunde* 1 (2013) 25-44.

- Melis, Korrie en Marijn Molema, 'Wetenschap in een regionale context. Sociologie en economie aan de Rijksuniversiteit Groningen', *Studium : Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteits-geschiedenis* 5, afl. 5 (2012) 95-109.
- Meulen, H. van der, en T. Kastelein, 'Biografische gegevens', in: T. Kastelein, K. Bijsterveld en H. van der Meulen (red.), *Een eigenzinnige koers. 40 Jaar faculteit der economische wetenschappen in Groningen 1948-1988* (Groningen 1988) 439-460.
- Meurs, M. van, *Een beeld van een provincie. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2006).
- Miedema, S., *Eindrapport van de werkgroep sociaal-culturele ontwikkeling. Integraal structuurplan Noorden des Lands* (Assen 1976).
- Mills, M., *The transformation of partnerships in Canada, the Netherlands, and the Russian Federation in the age of modernity* (Amsterdam 2000).
- Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, *De boerin en haar huis* ('s Gravenhage 1956).
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Rijksdienst voor het Nationale Plan, *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s-Gravenhage 1960).
- Moedt, Fedde, Mark Veenstra en Dennis Wobben, *Keuzegedrag onder jongeren in Usquert* (Bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen 2010).
- Molema, M., *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Zwolle 2011).
- Morris, C. en J. Little, 'Rural work: an overview of women's experiences', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 9-26.
- Mostert, G.J., *Marga Klompé, 1912-1986: een biografie* (Amsterdam 2011).
- Muilu, T. en J. Rusanen, 'Rural young people in regional development--the case of Finland in 1970-2000', *Journal of Rural Studies* 19, afl. 3 (2003) 295-307.
- Münch, C. en S. van Wijnbergen, 'Education and labor market activity of women: an age-group specific empirical analysis', *Tinbergen Institute Discussion Paper* 99, afl. 2 (2009) 1-20.
- Munters, Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*. (Assen/Maastricht 1989).
- Muntinga, G., 'Dat wij als boer hier tennissen is wel een merkwaardigheid' lawn tennis op het Groninger platteland, 1900-1960,' *Historisch Jaarboek Groningen* (2005) 45-72.
- Murdoch, J. en S. Abram, 'Defining the limits of community governance', *Journal of Rural Studies* 14, afl. 1 (1998) 41-50.
- Murdoch, J. en T. Marsden, 'The spatialization of politics: local and national actor-spaces in environmental conflict', *Transactions of the Institute of British Geographers* 20, afl. 3 (1995) 368-380.
- NBvP Vrouwen van Nu: <http://www.nbvp.nl/landelijk/home.html> (bezocht 18 juli 2012).
- Noack, E., 'Are rural women mobility deprived? - a case study from Scotland', *Sociologia Ruralis* 51, afl. 1 (2010) 79-97.
- Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie, *Rapport betreffende de toekomstige ontwikkeling van het lager nijverheidsonderwijs voor jongens in de provincie Groningen* (Groningen 1955).
- Nota inzake de industrialisatie in Nederland* ('s-Gravenhage 1949).

- Nussbaum, M.C. en J. Glover (red.), *Women, culture, and development. A study of human capabilities* (Oxford 1995).
- Nussbaum, M. en A. Sen (red.), *The quality of life* (Oxford 1993).
- Ostendorf, W. en F. Thissen, 'Dorpen als woonmilieus in Nederland', *Ruimte & Planning* 21, afl. 4 (2001) 323-332.
- Ottevanger, H., *De woningnood in de gemeente Ulrum is groot* (Ulrum 1949).
- Paasi, A., 'The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity', *Fennia* 164, afl. 1 (1986) 105-146.
- Paasi, A., 'Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life', *Environment and Planning A* 23 (1991) 239-256.
- Paasi, A., *Territories, boundaries and consciousness. The changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chichester 1996).
- Paasi, A., 'Europe as a social process and discourse: considerations of place, boundaries and identity', *European Urban and Regional Studies* 8, afl. 1 (2001) 7-28.
- Paasi, A., 'Place and region: regional worlds and words', *Progress in Human Geography* 26, afl. 6 (2002) 802-811.
- Paasi, A., 'Region and place: regional identity in question', *Progress in Human Geography* 27 (2003) 475-485.
- Paasi, A., 'The resurgence of the 'region' and 'regional identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe', *Review of International Studies* 35 (2009) 121-146.
- Paasi, A., 'Regions are social constructs, but who or what 'constructs' them? Agency in question', *Environment and Planning A* 42 (2010) 2296-2301.
- Paasi, A., 'The region, identity, and power', *Procedia Social and Behavioral Sciences* 14 (2011) 9-16.
- Paasi, A., 'Regional planning and the mobilization of 'regional identity': from bounded spaces to relational complexity', *Regional Studies* (2012) DOI: 10.1080/00343404.2012.661410 (bezocht 23 augustus 2012).
- Panelli, R., 'Young rural lives: strategies beyond diversity' *Journal of Rural Studies* 18 (2002) 113-122.
- Panelli, R., 'Rural society', in: P. Cloke, T. Marsden en P. Mooney (red.), *The handbook of rural studies* (London 2006) 63-90.
- Panelli, R., K. Nairn en J. McCormack, 'We make our own fun': reading the politics of youth with(in) community', *Sociologia Ruralis* 42, afl. 2 (2002) 106-130.
- Panelli, R., S. Punch en E. Robson, 'From difference to dialogue. Conceptualizing global perspectives on rural childhood and youth', in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global Perspective on Rural Childhood and Youth* (London 2007) 1-13.
- Paping, R., 'Groei of stagnatie. De bevolkingsontwikkeling in Groningen', *Gronings Historisch Jaarboek* (2000).
- Paping, R. en E. Karel, 'The rural succession myth. Occupational careers and household formation of peasants' and farmers' offspring around 1800'. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8, afl. 4 (2011) 44-75.

- Passerini, L., 'Youth as a metaphor for cultural change: fascist Italy and America in the 1950s', in: G. Levi en J.-C. Schmitt (red.), *A history of young people. Stormy evolution to modern times* (Cambridge 1997) 281-340.
- Passies, G., ... *Het zijn net halve mannen. Een onderzoek naar de loopbaan van vrouwen werkzaam bij de provincie Groningen* (Groningen 1981).
- Pater, B. de, en K. Terlouw, 'De geografie van regio's, regio's in de geografie', in: B. De Pater, P. Groote en K. Terlouw (red.), *Denken over regio's*, (Bussum 2002) 9-22.
- Pater, B. de, en H. van der Wusten, *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap* (Muiderberg 1991).
- Pater, B.C. de, en J.A. van Ginkel, 'Het begrip 'regio'', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 20, afl. 2 (1986) 189-195.
- Pennen, A.W. van der, B. Cordia, A. van Egeraat, M.H. Kwekkeboom, A. Straathof, J.W. van der Wardt en Th. van Duin, *Welzijnsbeleid in de lokale samenleving* (Rijswijk 1995).
- Pentinga, W.J., *Forensisme op de stad Groningen. Sociale factoren van het forensen op Groningen* (Groningen 1966).
- Peper, B., *Vorming van het welzijnsbeleid: evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel 1973).
- Perks, R. en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006).
- Pol, H., *Groeien of vergroeien. Discussienota over de suburbane ontwikkeling in het gebied rond de stad Groningen* (Groningen 1974).
- Portelli, A., 'What makes oral history different', in: Perks, R. en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006) 32-42.
- Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten: overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).
- Potter, C., 'Conserving nature: agri-environmental policy development and change', in: B. Ilbery (red.), *The geography of rural change* (Harlow 1998) 85-105.
- Provinciaal Bestuur van Groningen, *Herindelingschetsen versterking van lokaal bestuur* (Groningen 1980).
- Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen voor de kleine gemeenten in Groningen. Versterking van lokaal bestuur* (Groningen 1982).
- Provinciaal Bestuur van Groningen, *Eindvoorstel gemeentelijke herindeling Groningen* (Groningen 1985).
- Provinciaal Welzijnsburo Groningen, *Regionale ontwikkelings-planning in N-Groningen. PWG Evaluatierapport* (Groningen 1980).
- Provinciaal Welzijnsburo Groningen, *Dorpshuizen in Groningen. Verslag van een onderzoek naar het functioneren van dorpshuizen en wijkcentra in de provincie Groningen* (Groningen 1978).
- Provinciale Jeugdraad, *Op weg naar verbetering leefbaarheidssituatie jeugd en jongeren Noord Groningen* (Groningen 1977).
- Provinciale Planologische Commissie, *Groningen 2000. Hoofddijnen van de ruimtelijke ontwikkeling* (Groningen 1967).
- Provinciale Planologische Dienst in Friesland, *De ruimtelijke ontwikkeling van het Friese platteland. Interimnota* (Leeuwarden 1966).
- Provinciale Planologische Dienst van Groningen, *Rapport van de Adviescommissie Noord-Groningen* (Groningen 1961).

- Provinciale Planologische Dienst van Groningen, *Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en voorzieningen in Noord-Groningen. Noord-Groningen I* (Groningen 1962).
- Provinciale Planologische Dienst van Groningen, *Een nadere beschouwing over Noord-Groningen. Noord-Groningen II* (Groningen 1963).
- Provinciale Planologische Dienst van Groningen, *Een algemene bevolkingsprognose voor Noord-Groningen* (Groningen 1966).
- Provinciale Planologische Dienst van Groningen, *Verzorgingsstructuur in de provincie Groningen: verzorgingsgebieden* (Groningen 1983).
- Provincie Groningen, *Beschrijving streekplan Centraal Groningen* (1970).
- Provincie Groningen, *Beleidsnota kleine kernen* (Groningen 1978).
- Provincie Groningen, *Eindverslag LEADER II Lauwersland* (Groningen 2002).
- Provincie Groningen, *Ex post evaluatie LEADER - II - Lauwersland* (Groningen 2002).
- Provincie Groningen, 'Levende wijken, buurten en dorpen', www.provinciegroningen.nl/beleid/wonen-en-welzijn/levende-wijken-buurten-en-dorpen/. (bezocht 18 januari 2012).
- Raagmaa, G., 'Regional identity in regional development and planning', *European Planning Studies* 10, afl. 1 (2002) 55-76.
- Ray, C., 'Endogenous development in the era of reflexive modernity', *Journal of Rural Studies* 15, afl. 3 (1999) 257-267.
- Ray, C., 'Towards a meta-framework of endogenous development: repertoires, paths, democracy and rights', *Sociologia Ruralis* 39, afl. 4 (1999) 521-537.
- Ray, C., 'The EU LEADER programme: rural development laboratory', *Sociologia Ruralis* 40 (2000) 163-171.
- Regionale Ontwikkelingsplanning, *Ontwikkelingsschets Regionale Ontwikkelingsplanning* (Warffum 1977).
- 'Regioraad opgeheven', *Dagblad van het Noorden*, 3 september 2008.
- Reker, S., *Toal: een cursusboek Noord-Gronings in tien lessen* (Assen 2005).
- Rijksdienst voor het Nationale Plan en Centraal Planbureau, *Het Westen en overig Nederland. Ontwikkeling van de gebieden buiten het Westen des lands* ('s Gravenhage 1956).
- Rijksuniversiteit Groningen, *Regionale planning t.a.v. de Eemshaven. Een spanningsveld tussen Rijk, provincie & gemeente* (Groningen 1979).
- Robson, E., S. Bell en N. Klocker, 'Conceptualizing agency in the lives and actions of rural young people', in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global perspectives on rural childhood and youth* (New York 2007).
- Roelfsema, H., *In de ban van de tijd weerspiegeling der geschiedenis in een persoonlijk leven* (Schiedam 1981).
- Rogerson, R.J., 'Environmental and health-related quality of life: conceptual and methodological similarities', *Social Science and Medicine* 41, afl. 10 (1995) 1373-1382.
- Roo, R. de, 'Christelijke en openbare school in Ezinge samen', *Dagblad van het Noorden*, 12 februari 2005.

- Rooy, P. de, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101, afl. 1 (1986) 76-94.
- Rose, G., 'Place and identity: a sense of place', in: D. Massey en P. Jess (red.), *A place in the world? Places, cultures and globalization* (New York 1995) 87-132.
- Ross, M.G. en B.W. Lappin, *Community organization. Theory, principles and practice* (New York 1967).
- Rye, J. F., 'Rural youths' images of the rural', *Journal of Rural Studies* 22 (2006) 409-421.
- Saal, C.D., *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).
- Saal, C.D., 'Versterking van de dorpsamenleving in Noord-Groningen', *Volksopvoeding* 9 (1960) 1-18.
- Saal, C.D., 'Dorp en route, waartoe en waarheen?', *De Gids* 135 (1972) 279-286.
- Saal, C.D., 'Bouman als pragmaticus', in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen bevattende het Jaarverslag 1977-1978* (Groningen 1978) 25-28.
- Sandelowski, M., 'Combining qualitative and quantitative sampling, data collection, and analysis techniques in mixed-method studies', *Research in Nursing and Health* 23 (2000) 246-255.
- Sauer, D., *Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen* (Groningen 1958).
- Schnabel, P., *Waarom blijven boeren? Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf* (Den Haag 2001).
- Schuyt, K. en E. Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- Sen, A., *Development as freedom* (Oxford 1999).
- Sennema, D.S., *Kerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in een Noord-Groningse gemeente* (Groningen 1959).
- Sewell, W.H. Jr., 'A theory of structure. Duality, agency and transformation', in: G.M. Spiegel (red.), *Practicing history. New directions in historical writing after the linguistic turn* (New York 2005) 143-165.
- Shortall, S., 'Economic status and gender roles', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 303-315.
- Shoveller, J., J. Johnson, K. Prkachin en D. Patrick, 'Around here, they roll up the sidewalks at night': a qualitative study of youth living in a rural Canadian community', *Health & Place* 13 (2007) 826-838.
- Shucksmith, M., 'Young people and social exclusion in rural areas', *Sociologia Ruralis* 44, afl. 1 (2004) 43-59.
- Simon, C., *Ruimte voor identiteit. De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland* (Groningen 2004).
- Simon, C., 'Demografie en ruimtegebrek', in: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (Den Haag 2006) 33-58.
- Simon, C., P. Huigen en P. Groote, 'Analysing regional identities in the Netherlands', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 101, afl. 4 (2009) 409-421.
- Sleebe, V., 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en culture of poverty in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24, afl. 1 (1998) 1-30.
- Smet, L. de, 'Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en voorzieningen in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor sociale wetenschappen* 7, afl. 3 (1962) 329-330.
- Smith, H., 'Place identity and participation', in: C. Hague en P. Jenkins (red.), *Place identity, participation and planning* (London 2005) 39-54.

- Sociaal Onderzoek Ontwikkelingsgebieden, *Rapport Oostelijk Groningen* (1955).
- Staeheli, L.A., E. Kofman en L.J. Peake (red.), *Mapping women, making politics. Feminist perspectives on political geography* (New York 2004).
- Stearns, P.N., *Childhood in world history* (New York/London 2006).
- Stegeman, J., *Leefbaarheid op de agenda! Een studie naar het vigerend leefbaarheidsbeleid en de leefbaarheids thema's in de toekomst* (Wageningen 2000).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1955* (1956).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1957* (1958).
- Stichting Noord-Groningen, *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (Groningen 1959).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1960* (1961).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1961* (1962).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1963* (1964).
- Stichting Noord-Groningen, *Over Noord-Groningen gesproken...* (Groningen 1964).
- Stichting Noord-Groningen, *10 Jaar Stichting Noord-Groningen* (Groningen 1965).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1965* (1966).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1966* (1967).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1968* (1969).
- Stichting Noord-Groningen, *Grens-gevallen?* (Groningen 1970).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1972* (1973).
- Stichting Noord-Groningen, *Jaarverslag 1973* (1974).
- Stichting Noord-Groningen, *Jubileumuitgave 1955-1975* (Groningen 1975).
- Stichting Noord-Groningen, *Jubileumuitgave 1955-1980* (Warffum 1980).
- Storey, D., 'Issues of integration, participation and empowerment in rural development: the case of LEADER in the Republic of Ireland', *Journal of Rural Studies* 15, afl. 3 (1999) 307-315.
- Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J., *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving* (Assen 1952).
- Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J., *De boerin nu en straks. Vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving* (Assen 1966).
- Stork, A., 'Community-organization ten plattelande', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 9 (1955) 270-272.
- Stork, A., 'Community organization speciaal ten plattelande', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 10 (1956) 87-90.
- Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Een goed bestuur voor de toekomst* (Uithuizen 1972).
- Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Tuin of achtererf? De verzorging in Noord-Groningen* (1974).
- Tammeling, B.P., 'Op Roakeldais', *Groningen: Cultureel Maandblad* 10 (1968) 79-84.
- Terlouw, K., 'Regions in geography and the regional geography of semiperipheral development', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92, afl. 1 (2001) 76-87.
- Terlouw, K., 'From thick to thin regional identities?' *GeoJournal* 77 afl. 5 (2012) 707-721.

- Terlouw, K. en J. Weststrate, 'Regions as vehicles for local interests: the spatial strategies of medieval and modern urban elites in the Netherlands', *Journal of Historical Geography* 44 (2013) 24-35.
- Teuwen, A., *Dorpshuizen in Noord-Groningen* (Groningen 1968).
- Thissen, F., J. Droogleever Fortuijn, D. Strijker en T. Haartsen, 'Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, the Netherlands', *Journal of Rural Studies* 26 (2010) 428-436.
- Thissen, F., J. Droogleever Fortuijn en E. Derijcke. *Blijven of wijken. De betrokkenheid van jongeren in de Westhoek op hun omgeving* (Amsterdam 2007).
- Thissen, F., en R. van Engelsdorp Gastelaars, 'The qualities of rural areas in the Netherlands and Flanders: space and rural landscape', in: T. Haartsen, P. Groote en P.P.P. Huigen (red.), *Claiming rural identities* (Assen 2000) 55-66.
- Thissen, F. en W. Linseele, *Leefbaarheid op het Vlaamse platteland vanuit het perspectief van jonge bewoners. Verslag van een onderzoek in de dorpen tussen Leie en Schelde* (Amsterdam 2001).
- Thompson, P., 'The voice of the past. Oral history', in: R. Perks en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006) 25-31.
- Tonckens, N.A. en E. Abma, *Verdwijnende dorpen op het Groninger Hoogeland* (Wageningen 1957).
- Tooley, J., 'On school choice and social class: a response to Ball, Bowe and Gewirtz', *British Journal of Sociology of Education* 18, afl. 2 (1997) 217-230.
- Tucker, F. en H. Matthews, "'They don't like girls hanging around there': conflicts over recreational space in rural Northamptonshire", *Area* 33, afl. 2 (2001) 161-168.
- Valentine, G., 'A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll', *Journal of Rural Studies* 13, afl. 2 (1997) 137-148.
- Valentine, G., T. Skelton en D. Chambers, 'Cool places. An introduction to youth and youth cultures', in: T. Skelton en G. Valentine (red.), *Cool places. Geographies of youth cultures* (London 1998).
- Vainikka, J., 'Narrative claims on regions: prospecting for spatial identities among social movements in Finland', *Social & Cultural Geography* 13, afl. 6 (2012) 587-605.
- Veen, H.N. ter, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied: proeve eener sociaal-geographische monographie* (Groningen 1925).
- Veenhoven, R., 'Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations', *Social indicators research* 39 (1996) 1-58.
- Veenhoven, R., *Leefbaarheid betekenissen en meetmethoden* (Rotterdam 2000).
- Veldboer, L., *De inspraak voorbij. Ervaringen van burgers en lokale bestuurders met nieuwe vormen van overleg* (Amsterdam 1996).
- Velt, C. in 't, *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie* (Utrecht/Antwerpen 1994).
- Vermeij, L. en G.W. Mollenhorst, *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland* (Den Haag 2008).
- Verwest, F., *Demographic decline and local government strategies. A study of policy change in the Netherlands* (Delft 2011).
- Verwest, F. en F. van Dam (red.), *Van bestrijden naar begeleiden: Demografische krimp in Nederland. Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's* (Den Haag 2010).

- Vidal, R., 'Rural development within the EU LEADER+ programme: new tools and technologies', *AI & Society* 23, afl. 4 (2009) 575-602.
- Vincent, C., 'Social class and parental agency', *Journal of Educational Policy* 16, afl. 4 (2001) 437-364.
- Visser, E. (red.), *Universitas Groningana. Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Rijks-Universiteit ter Groningen* (Groningen 1965).
- VNG, *Onderzoeksopzet voor het bestuurskundig onderzoek in Noord-Groningen* ('s-Gravenhage 1972).
- VNG, *Moeilijkheden en mogelijkheden. Het ruimere bestuurlijk en maatschappelijk kader voor Noord-Groningen* ('s-Gravenhage 1972).
- VNG, *De eerste overheid. VNG-Commissie gemeentewet en grondwet* (Den Haag 2007).
- Vries, B. de, 'Politiek en bestuur in een stroomversnelling', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 399-448.
- Vries Reilingh, H.D. de, *Onderzoek regionale culturele situatie in de provincie Noordholland, een cultuur-sociografisch onderzoek* (Amsterdam 1956).
- Vrouwenburo voor de provincie Groningen, *Groninger vrouwenwijzer 1985* (Groningen 1985).
- Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie over vrouwen op het platteland* (Leens 1983).
- Vuursteen, W.J., *15 Punten over de Lauwerszee* (1959).
- Vuursteen, W.J., 'Een Lauwerszeekrans aan de Golden Raand ... Of: de recreatieve bestemming van de Nieuwe Polder', *Groningen Kultureel Maandblad* 1 (1959) 79-81.
- Walker, M. en G. Clark, 'Parental choice and rural primary school: lifestyle, locality and loyalty', *Journal of Rural Studies* 26, afl. 3 (2010) 209-320.
- Weeks, J.R., *Population. An introduction to concepts and issues* (Belmont 2008).
- Werner, Y.M., (red.), *Christian masculinity. Men and religion in Northern Europe in the 19th and 20th centuries* (Leuven 2011).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Vertrouwen in de buurt* (Amsterdam 2005).
- Wiel, M.A.M. van de, *Om een modern bestaan op het Groninger platteland* (Groningen 1995).
- Wielenga, A., 'Problemen bij leefgemeenschap Pieterburen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 juli 1979, 15.
- Wilke, M., 'Voor den opbouw van Drenthe' *Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Assen 2002).
- Winkels, J., *ISONEVO Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk. Een bijdrage aan de geschiedschrijving van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland* (Amsterdam 1982).
- Wolthuis, J., *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993: The rise and fall of a subsystem* (Leuven/Apeldoorn 1999).
- Woods, M., 'Discourses of power and rurality. Local politics in Somerset in the 20th century', *Political Geography* 16, afl. 6 (1997) 453-478.
- Woods, M., 'Advocating rurality? The repositioning of rural local government', *Journal of Rural Studies* 14, afl. 1 (1998) 13-26.
- Woude, R. van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse christelijke boeren- en tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).

- Yin, R.K., *Case study research. Design and methods* (Thousand Oaks 2003).
- Yow, V. R., *Recording oral history. A guide for the humanities and social sciences* (Walnut Creek 2005).
- Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zimmerbauer, K., 'From image to identity: building regions by place promotion', *European Planning Studies* 19, afl. 2 (2011) 243-260.
- Zimmerbauer K. en A. Paasi, 'When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations', *Journal of Rural Studies* 30 (2013) 31-40.
- Zunneberg, H., 'Banning, Willem (1888-1971)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/banning> (bezocht 23 augustus 2012).
- Zwan, A. van der, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam 2008).

Noten

Hoofdstuk 1

Regiovorming, regionale identiteiten en leefbaarheid

- 1 F. Verwest en F. van Dam, *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's* (Den Haag 2010) 12; F. Verwest, *Demographic decline and local government strategies. A study of policy change in the Netherlands* (Delft 2011) 118.
- 2 Zie: Korrie Melis, 'Noord-Groningen rond 1955: krimp, een stichting en regiovorming', *Historisch Jaarboek Groningen* (2010).
- 3 J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997) 191-200; E.H.K. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005) 319.
- 4 Zie: E.H. Ebels en I. Dijkstra, *Rapport van de Provinciale Groninger Welvaartscommissie* (Groningen 1954); J.J. Kalma, *Dorpen willen leven, een studie over het Friese platteland*. ('s-Gravenhage 1960); H.D. de Vries Reilingh, *Onderzoek regionale culturele situatie in de provincie Noordholland, een cultuur-sociografisch onderzoek* (Amsterdam 1956).
- 5 D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyt, *De boerin nu en straks. Vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving* (Assen 1966) 2.
- 6 Stichting Noord-Groningen (SNG), *Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (Groningen 1959) 13.
- 7 Ibid., 13.
- 8 Groninger Archieven (GrA), Archief van de Stichting Noord-Groningen, Inv. Nr. 2085-24. Verslag van de inleiding over het wetenschappelijke onderzoek, gehouden door prof. dr. P.J. Bouman, op de algemene vergadering van maandag 29 oktober 1956, in hotel Van Dijk te Warffum, 5. Zie: J.G. Lambooy, 'Het begrip 'regio' in de geografische theorie en methode', *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 83 (1966) 18.
- 9 A. Paasi, 'The region, identity, and power', *Procedia Social and Behavioral Sciences* 14 (2011); A. Paasi, 'Europe as a

social process and discourse: considerations of place, boundaries and identity', *European Urban and Regional Studies* 8, afl. 1 (2001).

- 10 Stork-van der Kuyt, *De boerin nu*, 2.
- 11 K. van Dam, *A place called Nunavut. Multiple identities for a new region* (Groningen 2008) 46.
- 12 C. Simon, *Ruimte voor identiteit. De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*. (Groningen 2004) 28.
- 13 Paasi, 'The region, identity'; K. Terlouw, 'Regions in geography and the regional geography of semiperipheral development', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92, afl. 1 (2001); G. MacLeod en M. Jones, 'Renewing the geography of regions', *Environment and Planning D: Society and Space* 19, afl. 6 (2001) 677; A. Paasi, 'Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life', *Environment and Planning A* 23(1991) 244; J.L. Allen, D.B. Massey en A. Cochrane, *Re-thinking the region: spaces of neo-liberalism* (London 1998) 2.
- 14 A. Paasi, 'The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity', *Fennia* 164, afl. 1 (1986) 120.
- 15 M.G.J. Duijvendak en P. Kooij, *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen/Maastricht 1992) 8.
- 16 P. Kooij, *Hoe provinciaal is de regio? Kaders voor een economische en sociale geschiedenis van stad en platteland* (Groningen 1990) 6. Zie ook: J. Droogleevers Fortuijn en F. Thissen, 'Van toepassingsveld tot proeftuin: de ruraal-geografische traditie', in: H. Knippenberg en M. van Schendelen (red.), *Alles heeft zijn plaats. 125 jaar geografie en planologie aan de Universiteit van Amsterdam, 1877-2002* (Amsterdam 2002).
- 17 K. Terlouw en J. Weststrate, 'Regions as vehicles for local interests: the spatial strategies of medieval and modern urban elites in the Netherlands', *Journal of Historical Geography* 40 (2013) 24-35.
- 18 Zie: M.G.J. Duijvendak, *Wijde horizon, scherpe blik. regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (Groningen 2002) 7; A. Knotter, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', *BMGN. Low Countries Historical Review* 123, afl. 3 (2008); M.G.J. Duijvendak, 'Ligamenten van de staat?

- Over regionale identiteit en de taaheid van de provincie', *BMGN. Low Countries Historical Review* 123, afl. 3 (2008); Kooij, *Hoe provinciaal is de regio?*.
- 19 Duijvendak, 'Ligamenten', 343.
- 20 Zie: W. Ostendorf en F. Thissen, 'Dorpen als woonmilieus in Nederland', *Ruimte & Planning* 21, afl. 4 (2001); Paasi, 'The institutionalization'.
- 21 J. Vainikka, 'Narrative claims on regions: prospecting for spatial identities among social movements in Finland', *Social & Cultural Geography* 13, afl. 6 (2012) 589.
- 22 Terlouw, 'Regions in geography', 76.
- 23 Zie: R. Vidal, 'Rural development within the EU LEADER+ programme: new tools and technologies', *AI & Society* 23, afl. 4 (2009) 578; B. Jentsch en M. Shucksmith (red.), *Young people in rural areas of Europe, perspectives on rural policy and planning* (Aldershot 2004); F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land: anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989). B.B. Bock en S. Shortall, (red.), *Rural gender relations: issues and case studies* (Wallingford 2006).
- 24 Zie: A. Paasi, 'Regional planning and the mobilization of 'regional identity': from bounded spaces to relational complexity', *Regional studies* (2012) 4.
- 25 Lambooy, 'Het begrip 'regio'', 21.
- 26 Ibid.; B.C. de Pater en J.A. van Ginkel, 'Het begrip 'regio'', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 20, afl. 2 (1986) 190-191.
- 27 B. de Pater en K. Terlouw, 'De geografie van regio's, regio's in de geografie', in: B. de Pater, P. Groote, en K. Terlouw (red.) *Denken over regio's* (Bussum 2002) 14.
- 28 C. Applegate, 'A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times', *American Historical Review* 104, afl. 4 (1999) 1158.
- 29 Allen, Massey en Cochrane, *Re-thinking the region*, 65.
- 30 D. Massey, *Space, place and gender* (Cambridge 1994) 155.
- 31 J. Agnew, 'Regions on the mind does not equal regions of the mind', *Progress in Human Geography* 23, afl. 1 (1999) 9; A. Paasi, 'Place and region: regional worlds and words', *Progress in Human Geography* 26, afl. 6 (2002) 804.
- 32 Zie: Terlouw, 'Regions in geography', 77.
- 33 K. Terlouw, 'From thick to thin regional identities?', *Geo-Journal* 77 afl. 5 (2012); MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 677.
- 34 Paasi, 'The institutionalization'; A. Paasi, *Territories, boundaries and consciousness. The changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chichester 1996) 32; A. Paasi, 'The resurgence of the 'region' and 'regional identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe', *Review of International Studies* 35 (2009).
- 35 Paasi, *Territories*, 32; Paasi, 'The institutionalization', 105.
- 36 Ibid, 121; Paasi, *Territories*, 34; MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 679.
- 37 Paasi, 'The resurgence'.
- 38 Zie: J. Anderson, *Understanding cultural geography. Places and traces* (London 2010).
- 39 G. Raagmaa, 'Regional identity in regional development and planning', *European Planning Studies* 10, afl. 1 (2002) 59.
- 40 MacLeod en Jones, 'Renewing the geography'.
- 41 Zie: Figure 3 in: Van Dam, *A place called Nunavut*, 12; Paasi, *Territories*, 34; K. Zimmerbauer, 'From image to identity: building regions by place promotion', *European Planning Studies* 19, afl. 2 (2011).
- 42 Van Dam, *A place called Nunavut*, 12.
- 43 M. Antonsich, 'Exploring the correspondence between regional forms of governance and regional identity: the case of Western Europe', *European Urban and Regional Studies* 17, afl. 3 (2010) 262.
- 44 Paasi, 'The region, identity'. Zie: G. van Keken, *De constructie van regionale identiteit: Zeeland. Strategieën van place branding en place making* (Leidschendam 2011) 56-61 voor een historische benadering van identiteit.
- 45 Vainikka, 'Narrative claims', 597.
- 46 Voor een uitgebreide omschrijving van de verschillende benaderingen zie: Van Keken, *De constructie*, 61-78.
- 47 Simon, *Ruimte voor identiteit*, 21; zie ook: C. van der Borgt, A. Hermans, H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).
- 48 Paasi, 'The region, identity', 14; A. Paasi, 'Region and place: Regional identity in question', *Progress in Human Geography* 27 (2003), 477; C. Simon, P. Huigen, en P. Groote, 'Analysing regional identities in the Netherlands', *Tijdschrift*

- voor *Economische en Sociale Geografie* 101, afl. 4 (2009) 413; Van Keken, *De constructie*, 72-73; Zimmerbauer, 'From image to identity', 246; Duijvendak, 'Ligamenten', 346.
- 49 Van Keken, *De constructie*, 78-91.
- 50 Van Keken, *De constructie*, 326-329; Paasi, 'The region, identity', 14.
- 51 R. Hay, 'Sense of place in developmental context', *Journal of Environmental Psychology* 18 (1998) 5.
- 52 Paasi, 'The region, identity', 14.
- 53 Zimmerbauer, 'From image to identity', 245; B. Hernández e.a., 'Place attachment and place identity in natives and non-natives', *Journal of Environmental Psychology* 27(2007). Voor een historische benadering van regionaal besef in Nederland en specifiek de provincie Groningen zie: D. Broersma, *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband, 1903-1963* (Assen 2005) 16-22.
- 54 K. Lhermitte, 'Identity and rurality in Flanders', in: T. Haartsen, P. Groote, en P.P. Huigen (red.), *Claiming rural identities. Dynamics, contexts, policies* (Assen 2000) 43.
- 55 D. Storey, 'Issues of integration, participation and empowerment in rural development: the case of LEADER in the Republic of Ireland', *Journal of Rural Studies* 15:3 (1999) 309.
- 56 Terlouw, 'From thick', 709.
- 57 K. Zimmerbauer en A. Paasi, 'When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations', *Journal of Rural Studies* 30 (2013) 33.
- 58 P. Groote, P.P. Huigen, en T. Haartsen, 'Claiming rural identities', in: T. Haartsen, P. Groote, en P.P. Huigen (red.), *Claiming rural identities. Dynamics, concepts, policies* (Assen 2000) 2-3. Zie ook: Paasi, 'The region, identity'.
- 59 Karel, *De maakbare boer*, 319.
- 60 S.J. Groenman, 'De cultuuroverdracht van stad naar land', *Mens & Maatschappij* 30 (1955) 8.
- 61 Kalma, *Dorpen willen leven*, 75.
- 62 J. Colijn, 'Island in the sun? Over de betekenis van het dorp', *Sociologisch Bulletin* 12, afl. 3 (1958).
- 63 N.A. Tonckens en E. Abma, *Verdwindende dorpen op het Groninger Hoogeland* (Wageningen 1957) 29; Kalma, *Dorpen willen leven*, 70.
- 64 Kalma, *Dorpen willen leven*, 75.
- 65 J.P. Groot, *Schaalvergroting en dorpsbinding. Een onderzoek naar de houding van bewoners van agrarische dorpen tegenover de veranderende spreiding van bevolking en voorzieningen* (Wageningen 1968) 108.
- 66 A.K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders* (Zwolle 1960) 60.
- 67 J. Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda! Een studie naar het vigerend leefbaarheidsbeleid en de leefbaarheidsthema's in de toekomst* (Wageningen 2000) 5.
- 68 Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 6.
- 69 J.P. Groot, *De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger. Een methodologisch studie inzake de waardering van het wonen in plattelandskernen* (Wageningen 1969) 9; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*, 5; J.J. de Leede en E. Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden. Een kwestie van aandacht* ('s-Gravenhage 1993) 18.
- 70 Zie: Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*; L. Boomars en M. Hidding, *Leefbaarheidseffectrapportage. Leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming* (Wageningen 1997); J. Boelhouwer, 'Social indicators and living conditions in the Netherlands', *Social indicators research* 60 (2002); J. Boelhouwer, 'Wellbeing in the Netherlands. The SCP Life Situation Index since 1974', (The Hague 2010); De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*.
- 71 M. Grasso en L. Canova, 'An assessment of the quality of life in the European Union based on the social indicators approach', *Social indicators research* 87 (2008) 3; R.J. Rogerson, 'Environmental and health-related quality of life: conceptual and methodological similarities', *Social Science and Medicine* 41, afl. 10 (1995) 1375; H. Dunning e.a., 'A mixed method approach to quality of life research: A case study approach', *Social indicators research* 85 (2008) 146.
- 72 R. Veenhoven, *Leefbaarheid betekenissen en meetmethoden* (Rotterdam 2000) 3.
- 73 R. Veenhoven, 'Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations', *Social indicators research* 39 (1996); Veenhoven, *Leefbaarheid betekenissen*; Boelhouwer, 'Social indicators and living conditions in the Netherlands', 26.
- 74 Zie: M. van der Meer e.a., *De sociale draagkracht van dor-*

- pen in Borsele. *Leefbaarheid, sociale cohesie en community care in kleine dorpen* (Amsterdam 2008) 12.
- 75 J. Janssen en H. de Kuyper, 'Van integratie naar identificatie. Leefbaarheid van kleine kernen in Noord-Brabant (1945-2005)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 24 (2007) 193.
- 76 Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 327.
- 77 Van der Meer e.a., *De sociale draagkracht*, 12.
- 78 Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 327-329; J.D. Gardenier, *Rijk met kleine dorpen. Een sociologische studie naar het platteland van Noord-Groningen* (Assen 2012) 35.
- 79 Boomars en Hidding, *Leefbaarheidseffectrapportage*; Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 327; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*
- 80 Zimmerbauer, 'From image to identity', 244; Simon, Huijgen en Groote, 'Analysing regional identities', 409.
- 81 A. Aalvanger en R. Beunen, *Dorpsidentiteit: Op zoek naar eenheid in verscheidenheid: vijf methoden waarmee dorpsbewoners hun dorpsidentiteit expliciet kunnen maken* (Wageningen 2011).
- 82 M. Woods, 'Advocating rurality? The repositioning of rural local government', *Journal of Rural Studies* 14, afl. 1 (1998) 13; Paasi, 'Regional planning', 2.
- 83 Raagmaa, 'Regional identity', 55.
- 84 Zie: C. Ray, 'The EU LEADER programme: rural development laboratory', *Sociologia Ruralis* 40 (2000); Duijvendak, 'Ligamenten', 348.
- 85 Allen, Massey en Cochrane, *Re-thinking the region*, 10; Paasi, 'Regional planning', 2.
- 86 Raagmaa, 'Regional identity', 59; Paasi, 'The institutionalization', 105.
- 87 Terlouw, 'Regions in geography', 79.
- 88 Zie: Paasi, 'The institutionalization', 106; MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 677.
- 89 A. Giddens, *The constitution of society* (Cambridge 1984).
- 90 Ibid.; L. Dom, 'Het nut van Giddens' structuratietheorie voor empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen', *Mens & Maatschappij* 80, afl. 1 (2005); W.H. Jr. Sewell, 'A theory of structure. Duality, agency and transformation', in: G.M. Spiegel (red.), *Practicing history: New directions in historical writing after the linguistic turn* (New York 2005) 158; O. Lizardo, 'Beyond the antinomies of structure: Levi-Strauss, Giddens, Bourdieu, and Sewell', *Theory and Society* 39, afl. 6 (2010).
- 91 Giddens, *The constitution*, 164. Zie voor een uitgebreide weergave van deze theorie M. Mills, *The transformation of partnerships in Canada, the Netherlands, and the Russian Federation in the age of modernity* (Amsterdam 2000) 14-17.
- 92 Giddens, *The constitution*, 122; Terlouw, 'Regions in geography', 79.
- 93 Zie: A. Paasi, 'Regions are social constructs, but who or what 'constructs' them? Agency in question', *Environment and Planning A* 42 (2010).
- 94 Sewell, 'A theory of structure', 162.
- 95 MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 680.
- 96 M. Carpenter, 'The capabilities approach and critical social policy: lessons from the majority world?', *Critical Social Policy* 29 (2009) 354.
- 97 M.C. Nussbaum en J. Glover (red.), *Women, culture, and development. A study of human capabilities* (Oxford 1995) 5.
- 98 A. Sen, *Development as freedom* (Oxford 1999) 33.
- 99 Carpenter, 'The capabilities approach', 354; M. Nussbaum en A. Sen (red.), *The quality of life* (Oxford 1993). Sen en Nussbaum worden veel gebruikt om de situatie in ontwikkelingslanden te onderzoeken. Het vormt de basis voor een algemeen gebruikte index, de *Human Development Index* van de *United Nations*.
- 100 Sen, *Development as freedom*, 75.
- 101 M. Sandelowski, 'Combining qualitative and quantitative sampling, data collection, and analysis techniques in mixed-method studies', *Research in Nursing and Health* 23 (2000).
- 102 J.W. Creswell e.a., 'How interpretive qualitative research extends mixed methods research', *Research in the schools* 13, afl. 1 (2006) 2; J. Mason, 'Mixing methods in a qualitatively driven way', *Qualitative Research* 6, afl. 1 (2006).
- 103 Zie: R.K. Yin, *Case study research. Design and methods*. (Thousand Oaks 2003).
- 104 CBS, *Statline*. Bevolking: geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en regio, 1 januari, (bezocht 25 mei 2012).
- 105 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 106 MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 680; Terlouw, 'Regions in geography', 79; Paasi, *Territories*.
- 107 Zie over bronnenkritiek: M. Boone, *Historici en hun metier*.

Een inleiding tot de historische kritiek (Gent 2007) 101-130.

- 108 Zie: Vidal, 'Rural development', 578; Jentsch en Shucksmith (red.), *Young people*; Backerra (red.), *Vrouwen van het land*; Bock en Shortall, (red.), *Rural gender relations*; K. Elswoord-Hollard, "We used to scrump the apples, we used to have our knickers full of 'em'. growing up in the countryside: forging feminities in rural Somerset c: 1950-1970", in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 125; M. Leyshon, "No place for a girl': rural youth, pubs and the performance of masculinity", in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005).
- 109 Paasi, 'Deconstructing regions', 251.
- 110 VR. Yow, *Recording oral history. A guide for the humanities and social sciences* (Walnut Creek 2005) 3-4.
- 111 Paasi, 'Regions are social constructs', 2300.
- 112 Raagmaa, 'Regional identity'; Paasi, 'Deconstructing regions', 239.
- 113 P. Thompson, 'The voice of the past. Oral history', in: R. Perks en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006) 28.
- 114 R. Perks en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006) 3; Yow, *Recording*, 36.
- 115 A. Portelli, 'What makes oral history different', in: R. Perks en A. Thomson (red.), *The oral history reader* (London 2006) 36.
- 116 Hay, 'Sense of place', 5; Paasi, 'The region, identity', 14.
- 117 P. Ester, "It was very, very churchy': recollections of older Dutch-Americans on growing up in Holland, Michigan', *The Oral History Review* 35, afl. 2 (2008) 122.
- 118 Ibid.; Paasi, 'Deconstructing regions', 251-252.
- 119 S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam, 1900-1940*. (Amsterdam 1987) 41.
- 120 Paasi, 'Deconstructing regions', 252.
- 121 Paasi, 'Place and region', 808.
- 122 Zie: Yow, *Recording*, 71; M. Hennink, I. Hutter en A. Bailey, *Qualitative research methods* (London 2011) 112-116.
- 123 Paasi, 'Regional planning', 4.
- 124 Het gevolgde analytische proces is uitgebreid beschreven in: Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative research methods*, 204-229.

Hoofdstuk 2

Plattelandontwikkeling in de jaren vijftig

- 1 Paasi, *Territories*, 33; Paasi, 'The region, identity', 10.
- 2 I. de Haan en J.W. Duyvendak, 'De liberale herkomst van de maakbare samenleving', in: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 9-26; H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk* (Utrecht 2003) 165.
- 3 K. Schuyt en E. Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 90.
- 4 F. Inklaar, *Van Amerika geleerd, Marshallhulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997).
- 5 Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart*, 92.
- 6 Van der Cammen en Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 164.
- 7 M. Molema, *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Zwolle 2011) 50; *Nota inzake de industrialisatie in Nederland* ('s-Gravenhage 1949) 35.
- 8 J.A.A. van Doorn, *De Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek* ('s-Gravenhage 1960) 15.
- 9 Oostelijk Groningen (15 gemeenten), Zuidwest Groningen (4 gemeenten), Oostelijk Friesland (10 gemeenten), Zuidoost Drenthe (4 gemeenten), Noordoost Overijssel (5 gemeenten), Oostelijk West-Friesland (N.H.) (21 gemeenten), Zuidwest Noord-Brabant (6 gemeenten), Noordoost Noord-Brabant (14 gemeenten), Noordelijk Limburg (4 gemeenten). Zie: Van Doorn, *De Nederlandse ontwikkelingsgebieden*.
- 10 Ibid., 6.
- 11 Molema, *Regionale kracht*, 52.
- 12 Rijksdienst voor het Nationale Plan en Centraal Planbureau, *Het Westen en overig Nederland. Ontwikkeling van de gebieden buiten het Westen des Lands* ('s Gravenhage 1956).
- 13 Van der Cammen en Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 209; Molema, *Regionale kracht*, 98.
- 14 C.P.A. Bartels en J.J. van Duijn, *Regionaal economische beleid in Nederland* (Assen 1981) 81.
- 15 P. van Hoogstraten, *De ontwikkeling van het regionaal beleid in Nederland 1949-1977. Een verkenning van de mogelijke*

- den en grenzen van overheidsingrijpen in de ruimtelijke structuur (Nijmegen 1983) 126.
- 16 'Lauwerszee-indijking voorlopig van de baan', *Leeuwarder Courant*, 25 juli 1959.
  - 17 A. Brinkman en H. Gorter, *Technische School Uithuizen jaarverslag 1955* (Uithuizen 1955); A. Brinkman en H. Gorter, *Technische School Uithuizen jaarverslag 1958* (Uithuizen 1958), 10; Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie, *Rapport betreffende de toekomstige ontwikkeling van het Lager Nijverheidsonderwijs voor jongens in de provincie Groningen* (Groningen 1955).
  - 18 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening; Rijksdienst voor het Nationale Plan, *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s-Gravenhage 1960).
  - 19 Bartels en Duijn, *Regionaal economische beleid*, 83.
  - 20 I. de Haan en J.W. Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002* (Zutphen 2002).
  - 21 Overgenomen uit: M. Dozy, 'Het is altijd het beroep van de toekomst geweest'. *De beroepsontwikkeling van het opbouwwerk* (Zutphen 2008) 101.
  - 22 M.A.M. Klompé, *Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960. Hoofdstuk XII a Maatschappelijk Werk* (1959). Dozy, 'Het is altijd het beroep', 102; H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot, *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981) 240.
  - 23 Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Gemeenschappen in beweging. Sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden* (Amsterdam 1960) 30.
  - 24 Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart*, 93.
  - 25 Zie: P. van Dam, *Staat van verzuiling over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011); A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Berkely 1990).
  - 26 J.W. Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999) 51.
  - 27 Karel, *De maakbare boer*, 6.
  - 28 Ibid., 247.
  - 29 Ibid., 269-270.
  - 30 SNG, *Bedreigd bestaan*, 13.
  - 31 Zie: I.J. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002); N.H.H. Addens, *Over de beroepskeuze van kinderen van grotere boeren en van landarbeiders in Friesland en Groningen* ('s-Gravenhage 1961).
  - 32 M.A.M. Klompé, *De eerste tien jaren van het ministerie van Maatschappelijk Werk, 1952-1962* ('s-Gravenhage 1962) 20.
  - 33 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 55.
  - 34 Klompé, *De eerste tien jaren*, 26.
  - 35 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 119.
  - 36 Ibid., 92.
  - 37 Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Zuid-Oost Drente in het geding* (Amsterdam 1953).
  - 38 Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Arbeid voor Oostelijk Groningen* (Amsterdam 1953).
  - 39 Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden. *Rapport Oostelijk Groningen* (1955).
  - 40 Klompé, *De eerste tien jaren*, 22.
  - 41 M. Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden: veertig jaar avonturen in en om welzijnsland* (Deventer 1986) 16.
  - 42 B. Peper, *Vorming van het welzijnsbeleid: evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel 1973) 68-69.
  - 43 R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten: overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 270.
  - 44 Klompé, *De eerste tien jaren*, 25; De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat*, 83.
  - 45 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 142.
  - 46 De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat*, 81-83.
  - 47 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 92.
  - 48 G.J. Mostert, *Marga Klompé, 1912-1986: een biografie* (Amsterdam 2011) 308.
  - 49 Klompé, *De eerste tien jaren*, 19.
  - 50 De Liagre Böhl, Nekkers en Slot, *Nederland industrialiseert!*, 240.
  - 51 H. Heeren, *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993) 27.
  - 52 J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers, 'Sociologie en sociografie', *Sociologische Gids* 5, afl. 1 (1958) 63.
  - 53 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 27.
  - 54 H.D. Flap, 'Het belang van de sociografie voor de regio-

- nale geschiedschrijving', in: J. Frieswijk, L.G. Jansma en Y.B. Kuiper (red.), *Friesland's verleden verkend* (Leeuwarden 1987) 40.
- 55 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 29; Van Doorn en Lammers, 'sociologie en sociografie', 51.
- 56 Van Doorn en Lammers, 'sociologie en sociografie'; J.A.A. van Doorn, 'The development of sociology and social research in the Netherlands', *Mensch & Maatschappij* 31, afl. 4 (1956).
- 57 H.N. ter Veen, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied : proeve eener sociaal-geographische monographie* (Groningen 1925); Flap, 'Het belang van de sociografie', 40.
- 58 J. Winkels, *ISONEVO Het instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk. Een bijdrage aan de geschiedschrijving van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland* (Amsterdam 1982) 15.
- 59 Droogleever Fortuijn en Thissen, 'Van toepassingsveld tot proeftuin', 57.
- 60 Dit gebeurde overigens niet zonder slag of stoot. Steinmetz had in eerste instantie J.P. Kruijt voorgedragen, maar het Amsterdamse gemeentebestuur wilde Ter Veen als hoogleraar.
- 61 In Utrecht werd in 1931 R. Kuyper aangesteld als bijzonder hoogleraar marxistische sociologie en in Leiden werd in 1933 J.J. von Schmid docent sociologie.
- 62 Th.J. IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut: 1938-1988', in: J.E. Ellemers en D.H. Hak (red.), *'Flinke aanpak en ondernemingsgeest' 1938-1988: vijftig jaar sociologisch instituut te Groningen*, (Groningen 1988) 1-2.
- 63 Zie: G. Boucher, C. Conway en E. van der Meer, 'Tiers of engagement by universities in their region's development', *Regional Studies* 37, afl. 9 (2003).
- 64 A.G.J. Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie: ontwikkelingslijnen en standpunten* (Weesp 1984) 173.
- 65 Winkels, *ISONEVO*, 16.
- 66 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 64.
- 67 De oprichting vond plaats in de oorlog, maar is eigenlijk een initiatief van voor de oorlog. Wel is de naam waarschijnlijk onder invloed van de Duitse bezetting ontstaan en is er 'van het Nederlandse Volk' toegevoegd. Winkels, *ISONEVO*, 27.
- 68 SNG, *Bedreigd bestaan*, 65.
- 69 J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) 462.
- 70 Ik volg hier Winkels, *ISONEVO*. 32, want er heerst enige onduidelijkheid over het precieze aantal.
- 71 Ibid., 75. Het ISONEVO wordt wel gezien als de voorloper van het SISWO een onderzoeksinstituut voor sociale wetenschappen. C. Lammers, 'In memoriam J.A.A. Van Doorn', in: J. van Hoof, e.a. (red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie de erfenis, het debat en de toekomst* (Amsterdam 2010) 17.
- 72 Winkels, *ISONEVO*.
- 73 H. Zonneberg, 'Banning, Willem (1888-1971)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/banning> (bezocht 23 augustus 2012).
- 74 *Kaski Onderzoekscentrum religie en samenleving*, <http://www.ru.nl/kaski/> (bezocht 25 januari 2011).
- 75 Van Doorn en Lammers, 'Sociologie en sociografie', 56-57.
- 76 B. de Pater en H. van der Wusten, *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap* (Muiderberg 1991) 117.
- 77 Van Doorn en Lammers, 'Sociologie en sociografie'.
- 78 Ibid., 63.
- 79 Van Doorn, 'The development'.
- 80 Ibid.; Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 35 en 89; Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie*, 173.
- 81 In 1959 uitte Van Doorn dit in samenwerking met C. Lammers in het boek *Moderne Sociologie*. Zie: J.E. Ellemers, 'J.A.A. van Doorn als socioloog continuïteit en discontinuïteit', in: J. van Hoof, e.a. (red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie. De erfenis, het debat en de toekomst* (Amsterdam 2010).
- 82 J.A.A. van Doorn en H.D. de Vries Reilingh, *De toekomst van de sociaal-wetenschappelijk gevormde academicus in Nederland* (Groningen 1951) 41.
- 83 Ellemers, 'J.A.A. van Doorn als socioloog', 27.
- 84 IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 5.
- 85 E.W. Hofstee, *Het Oldambt: een sociografie. Deel 1: vormen-de krachten* (Groningen 1937).
- 86 Voor meer over streekverbetering zie: Karel, *De maakbare boer*.

- 87 Winkels, *ISONEVO*, 39; Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie*, 255.
- 88 Van Doorn en Lammers, 'Sociologie en sociografie', 54.
- 89 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 31.
- 90 Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie*, 270. Heeren merkt hierbij op dat in Utrecht en Leiden de sociologen sterk gericht waren op onderzoek en in Amsterdam sterk theoretisch georiënteerd waren. Kuijer was hierin al weer een tweede generatie in Amsterdam. Zie: Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 117.
- 91 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 33-34.
- 92 Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie*, 174.
- 93 De Pater en Wusten, *Het geografische huis*, 117.
- 94 Droogleever Fortuijn en Thissen, 'Van toepassingsveld tot proeftuin', 61.
- 95 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 117.
- 96 E. Visser (red.), *Universitas Groningana. Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Rijks-Universiteit ter Groningen* (Groningen 1965) 262.
- 97 IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 11; H. van der Meulen en T. Kastelein, 'Biografische gegevens', in: T. Kastelein, K. Bijsterveld, en H. van der Meulen (red.), *Een eigenzinnige koers. 40 Jaar Faculteit der Economische Wetenschappen in Groningen 1948-1988* (Groningen 1988) 439.
- 98 W.W. de Jong, 'Zeventig jaren H.J.K.', in: W.W. de Jong en G.E. de Winter (red.), *Ter keur voor Keuning* (Groningen 1974) 7.
- 99 H.J. Keuning, *Regionalisme* (Groningen 1949), 4-5; SNG, *Jaarverslag 1955* (1956).
- 100 M.G.J. Duijvendak, 'Onzekere tijden', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003), 283; Groninger Archieven (GrA), Archief Secretarie 1916-1965, toegang 1607, inv.nr. 519. *Nota inzake industrialisatie. 4-1-1950*.
- 101 Broersma, *Het wonderland*, 172-173.
- 102 IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 13.
- 103 K. van Berkel, 'Amerikabeeld en cultuurbegrip bij de cultuursocioloog P.J. Bouman', *Spiegel Historiael* 24, afl. 10 (1989) 409.
- 104 P.J. Bouman, *Volk in beweging: onbegrepen Amerika* (Assen 1951).
- 105 H. Deijkers, 'De paradox van P.J. Bouman', *Spiegel Historiael* 28, afl. 5 (1993), 204; IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 13.
- 106 I. Gadourek, 'Sociologie in Groningen: de beginjaren', IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 11.
- 107 P.J. Bouman, 'Terugblik', in: G.J. van den Berg, e.a. (red.), *Sociologie & welzijn* (Groningen 1976) 4.
- 108 'Zoutkamp - Bedreigd door dijk - vraagt aandacht van Rijk', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 april 1961. Zie: Korie Melis en Marijn Molema, 'Wetenschap in een regionale context. Sociologie en economie aan de Rijksuniversiteit Groningen', *Studium* 5 afl.2 (2012) 95-109.
- 109 Bouman, 'Terugblik', 5.
- 110 Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*. Zie ook: D.F.J. Bosscher, 'Groningen herontdekt zichzelf', in: M.G.J. Duijvendak, e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen. Nieuwste tijd-heden* (Zwolle 2009) 302-306.
- 111 Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*, 20.
- 112 Ibid., 66-67.
- 113 Zie: J. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant 1920-2000* (Tilburg 2006); Kalma, *Dorpen willen leven*.
- 114 Dietvorst e.a., *Algemene sociale geografie*, 173; Duijvendak, *Wijde horizon*.
- 115 Van Doorn, 'The development', 215.
- 116 Ibid., 208-211; De Haan en Duyvendak, (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat*, 72.
- 117 Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart*, 75; Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 12.
- 118 Inklaar, *Van Amerika geleerd*.
- 119 Kamphuis, *Kijken in de spiegel*, 89.
- 120 M. Kamphuis, 'Amerika en wij. Wat valt er voor ons maatschappelijk werk te leren?', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 2, afl. 4 (1948); zie: Kamphuis, *Kijken in de spiegel*, 109.
- 121 Zie: Dozy, 'Het is altijd het beroep', 90.
- 122 Kamphuis, *Kijken in de spiegel*, 109.
- 123 M. Kamphuis, 'Het Amerikaanse social case work', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 2, afl. 6 (1948). Voor meer over *social casework* zie: Dozy, 'Het is altijd het beroep'; J.W. Duyvendak, 'Buigen voor burgers? Opbouw-

- werk en maatschappelijk werk verliezen sociale context uit het oog', *Tijdschrift voor de sociale sector* 56, afl. 1/2 (2002); Kamphuis, *Kijken in de spiegel*.
- 124 Zie: Dozy, 'Het is altijd het beroep', 90-91.
- 125 Kamphuis, *Kijken in de spiegel*, 20.
- 126 Bij de reorganisatie was het aantal afdelingen van zeven tot drie gereduceerd (onderzoek en maatschappelijk opbouwwerk, individueel maatschappelijk werk en maatschappelijk werk ten behoeve van probleemgezinnen). De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat*, 82-83.
- 127 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 127.
- 128 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 311-326.
- 129 G. Hendriks, *Opbouw van de samenleving. Een bundel inleidingen over maatschappelijk opbouwwerk* (Den Haag 1963). De historicus Frank Inklaar besteedde in zijn dissertatie over de Marshallhulp en kennisimport een *casestudy* aan de hierboven beschreven studiereis en gaat verder in op de uitwerkingen van de reis, zie Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 311-326.
- 130 Droogleevers Fortuijn en Thissen, 'Van toepassingsveld tot proeftuin', 61.
- 131 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 104.
- 132 De sociologe Marta Dozy geeft in haar proefschrift in hoofdstuk 4 een overzicht van de verschillende denkbeelden en verwarring omtrent maatschappelijk werk en *community organization* in de periode 1952-1965. Ibid., 97-144.
- 133 C.D. Saal, 'Bouman als pragmaticus', in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen bevattende het Jaarverslag 1977-1978* (Groningen 1978) 27.
- 134 A Stork, 'Community organization speciaal ten plattelande', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 10 (1956) 87.
- 135 A. Stork, 'Community-organization ten plattelande', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 9 (1955) 271.
- 136 Ibid.; Stork, 'Community organization speciaal ten plattelande'; J. Boer, 'Het begrip 'community organization' in het Amerikaanse maatschappelijk werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 12, afl. 4 (1958).
- 137 Zie: Carpenter, 'The capabilities approach', 354.
- 138 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 134 en 143.
- 139 Boer, 'Het begrip 'community organization'.
- 140 J. Boer, *Maatschappelijk opbouwwerk : verkenningen op het gebied van 'community organization' in Nederlandse verhoudingen* (Arnhem 1960) 8.
- 141 Ibid., 11.
- 142 M.G. Ross en B.W. Lappin, *Community organization. Theory, principles and practice* (New York 1967).
- 143 Boer, *Maatschappelijk opbouwwerk*, 46.
- 144 Ibid., 46.
- 145 Ibid., 40.
- 146 G.A. Hillery, 'Definitions of community: areas of agreement', *Rural Sociology* 20, afl. 2 (1955) 115. Zie: R. Liepins, 'New energies for an old idea: reworking approaches to 'community' in contemporary rural studies', *Journal of Rural Studies* 16, afl. 1 (2000).
- 147 Boer, *Maatschappelijk opbouwwerk*, 49.
- 148 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 141.
- 149 M. Wilke, 'Voor den opbouw van Drenthe' *Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Assen 2002) 162.
- 150 SNG, *Bedreigd bestaan*, 207-219.

Hoofdstuk 3

Leegloop, groei en krimp in Noord-Groningen

- 1 Dit waren de gemeenten Adorp, Aduard, Baflo, Bedum, Ten Boer, Bierum, Eenrum, Ezinge, Grijskerk, Kantens, Kloosterburen, Leens, Loppersum, Middelstum, Noorddijk Oldehove, Stedum, Uithuizen, Uithuizermeeden, Uirum, Usquert, Warffum, Winsum, 't Zandt en Zuidhorn. SNG, *Bedreigd bestaan*, 8.
- 2 C. Simon, 'Demografie en ruimtegebrek', in: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (Den Haag 2006) 53.
- 3 Zie: Tonckens en Abma, *Verdwijnende dorpen*; J.J. Kalma, *Dorpen willen leven*; SNG, *Bedreigd bestaan*; De Vries Reilingh, *Onderzoek regionale culturele situatie*.
- 4 R. Paping, 'Groeit of stagnatie. De bevolkingsontwikkeling in Groningen', *Gronings Historisch Jaarboek* (2000) 44.
- 5 SNG, *Bedreigd bestaan*, 39.

- 6 Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart*, 211.
- 7 P. Groote, 'Van groot naar klein en weer terug?', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 358.
- 8 H. Berg e.a., 'Ruimtelijke ontwikkeling, woningbouw en verkeer vanaf circa 1800,' in: R. van Schaik, G. Collenteur en A. de Valk (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 102; H. Pol, *Groeien of vergroeiën. Discussienota over de suburbane ontwikkeling in het gebied rond de stad Groningen* (Groningen 1974).
- 9 De stad Groningen laat demografisch gezien een tegenovergesteld ontwikkelingsbeeld zien van Noord-Groningen. Peter Groote zijn hoofdstuk in *Stad van het Noorden* (2003) over de ontwikkeling van de stad Groningen in de periode 1970 tot 2000 heeft dan ook een tegengestelde titel: 'Van groot naar klein en weer terug?' dan deze paragraaf.
- 10 J.P. Groot en M.E. de Groot, *De kleine dorpen in Groningen* (Wageningen 1976) 26.
- 11 Ibid, 156.
- 12 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 281.
- 13 Groote, 'Van groot naar klein', 356-371.
- 14 O.A.L.C. Atzema en PPP. Huigen, 'Landelijke gebieden binnen Nederland', in: PPP. Huigen (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland. De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam/Utrecht 1989) 28.
- 15 O.A.L.C. Atzema e.a., *De bereikbaarheid van voorzieningen in Noord Nederland* (Amsterdam/Utrecht 1987) 29.
- 16 De cijfers in deze paragraaf zijn gebaseerd op een vergelijking tussen PPD van Groningen, *Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en voorzieningen in Noord-Groningen. Noord-Groningen I* (Groningen 1962) en CBS, Statline, *Kerncijfers wijken en buurten 1999* (bezocht 13 maart 2012).
- 17 PPD in Friesland, *De ruimtelijke ontwikkeling van het Friese platteland. Interimnota* (Leeuwarden 1966) 25.
- 18 Dat krotopruiming noodzakelijk was maakt de volgende folder duidelijk: H. Ottevanger, *De woningnood in de gemeente Ulrum is groot* (Ulrum 1949). Zie ook: N. van den Broek, 'Kavaljes in Garnwerd' *Noorderbreedte* 3 (2004); Berg e.a., 'Ruimtelijke ontwikkeling', 97 en 105.
- 19 Groote, 'Van groot naar klein', 358.
- 20 Simon, 'Demografie en ruimtegebrek', 53.
- 21 F. Thissen e.a., *Blijven of wijken. De betrokkenheid van jongeren in de Westhoek op hun omgeving* (Amsterdam 2007) 85; F. Thissen e.a., 'Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, the Netherlands', *Journal of Rural Studies* 26 (2010) 428.
- 22 SNG, *Bedreigd bestaan*, 51.
- 23 J.R. Weeks, *Population. An introduction to concepts and issues* (Belmont 2008) 165.
- 24 Molema, *Regionale kracht*, 4.
- 25 SNG, *Bedreigd bestaan*, 117.
- 26 W.J. Peninga, *Forensisme op de stad Groningen. Sociale factoren van het forensen op Groningen* (Groningen 1966) 94.
- 27 Paping, 'Groeï of stagnatie', 50.
- 28 Atzema en Huigen, 'Landelijke gebieden', 53; Van Zanden, *Een klein land*.
- 29 De cijfers van Noord-Groningen zijn gebaseerd op Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Drenthe e.a., *Statistisch jaarboek voor het Noorden* (Groningen 1985-2000); Economisch-Technologisch Instituut Groningen e.a., *Statistisch zakboek voor het Noorden des lands*, vol. 1-22 (Bolsward 1962-1983). De cijfers van het Nederlandse gemiddelde zijn gebaseerd op CBS, Statline, *Historie inkomen, vermogen en consumptie*, (bezocht 16 februari 2012).
- 30 Economisch-Technologisch Instituut Groningen e.a., *Statistisch zakboek*; Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Drenthe e.a., *Statistisch jaarboek voor het Noorden*.
- 31 Op basis van de aanwezige cijfers is geen werkloosheidscijfer van de beroepsbevolking te geven over de gehele periode. Dit cijfer is gebaseerd op: CBS, 'Deel 4a beroepsbevolking algemene structuur voornaamste uitkomsten per gemeente', (1982).
- 32 De werkloosheidscijfers van 1984 vertonen een significante correlatie met het percentage personen werkzaam in de landbouw in 1960 (correlatie van 0,79) en 1971 (correlatie van 0,48).
- 33 Van Zanden, *Een klein land*, 121.
- 34 M. Fontani en G. Collenteur, *Een 'bak'stenen tijdperk. Steenfabricage in de Eemsmond* (Scheemda 1997) 63.

- 35 E. Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).
- 36 Van Zanden, *Een klein land*, 124-125.
- 37 F. Knol, 'Voorzieningen', in: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland*, (Den Haag 2006) 243.
- 38 SNG, *Bedreigd bestaan*, 237 en 234.
- 39 C.D. Saal, 'Dorp en route, waartoe en waarheen?' *De Gids* 135 (1972) 284.
- 40 Economisch-Technologisch Instituut Groningen e.a., *Statistisch zakboek*. Het afnemende proces werd tussen 1990 en 1992 tijdelijk onderbroken met een stijging van 6,4 procent in het aantal detailhandelsvestigingen.
- 41 CBS, Statline, *Bedrijven; vestigingen naar bedrijfstak (SBI 2008) en gemeenten, 1 januari* (bezocht 13 februari 2012).
- 42 De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 118.
- 43 Atzema e.a., *De bereikbaarheid*, 128.
- 44 Ibid, 37.
- 45 'De Tweede Kamer loopt warm voor steunmaatregelen, maar...', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 maart 1979.
- 46 Zie: P.P.P. Huigen en M.C.H.M. van der Velden (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland. De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving*. (Amsterdam/Utrecht 1989) 13; Atzema e.a., *De bereikbaarheid*.
- 47 A. Wielenga, 'Problemen bij leefgemeenschap Pieterburen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 juli 1979; H. Wubs, 'Pieterburen blijft lauw onder plan van Impuls', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 mei 1979.
- 48 Voor een uitgebreide uitwerking zie: K.G. Melis, 'Secondary education and its impact on the perceived livability and regional identity: a case study of North-Groningen, 1945-1985' (paper gepresenteerd op het Rural History Conference Brighton, 2010).
- 49 R.A. Kearns e.a., "The status quo is not an option": Community impacts of school closure in South Taranaki, New Zealand', *Journal of Rural Studies* 25 (2009) 131.
- 50 D.S. Sennema, *Kerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in een Noord-Groningse gemeente* (Groningen 1959), 20.
- 51 'Wehe-den hoorn door 'schoolstrijd' verdeeld', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 juli 1979; 'Dorpen verliezen laatste scholen', *Nieuwsblad van het Noorden* 1985.
- 52 J. Wolhuis, *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993: the rise and fall of a subsystem* (Leuven/Apeldoorn 1999) 240; P. Th. F. M. Boekholt en E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 258.
- 53 Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie, *Rapport betreffende de toekomstige ontwikkeling van het lager onderwijs voor jongens in de provincie Groningen* (Groningen 1955); Bosscher, 'Groningen herontdekt zichzelf', 305.
- 54 M. van der Burg, 'Geen tweede boer' *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002) 292.
- 55 R. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse christelijke boeren- en tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001) 286.
- 56 Wolhuis, *Lower technical education*.
- 57 Zie: Van der Burg, 'Geen tweede boer', 283.
- 58 Interview met P. Beishuizen, directeur van de Christelijke mulo in Uithuizen (1960-1968) en de Christelijke mavo in Uithuizerveen (1968-1988), te Uithuizen op woensdag 19 mei 2010.
- 59 Zie: CBS en Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, *Lijst van scholen van het voortgezet onderwijs en statistische uitkomsten. V.W.O., H.A.V.O. en M.A.V.O.* ('s-Gravenhage 1968-1984).
- 60 Knol, 'Voorzieningen', 247.
- 61 Provinciaal Welzijnsbureau Groningen, *Dorpshuizen in Groningen. Verslag van een onderzoek naar het functioneren van dorpshuizen en wijkcentra in de provincie Groningen* (Groningen 1978) 3.
- 62 A. Bergstra en J.R.J. Muller, *Totstandkoming & exploitatie van dorpshuizen* (Groningen 1985) 68.
- 63 K. van Dam e.a., 'Beter een duur kopje koffie dan helemaal geen koffie', *Noorderbreedte* 35, afl. 1 (2012) 7-11.
- 64 Provinciaal Welzijnsbureau Groningen, *Dorpshuizen in Groningen*, 29.
- 65 Zie: VKDG, www.groningerdorpen.nl (bezocht 10 februari 2012)

- 66 SNG, *Over Noord-Groningen gesproken...* (Groningen 1964).
- 67 G. Jansen e.a., 'Class voting, social changes and political changes in The Netherlands 1971-2006', *Electoral Studies* 30, afl. 3 (2011) 512.
- 68 L. Vermeij en G.W. Mollenhorst, *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland* (Den Haag 2008) 67.
- 69 Sennema, *Kerkelijkheid*, 43.
- 70 H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 117.
- 71 J.S. van Weerden, 'De huidige positie der Ned. Hervormde kerk in Noord-Groningen', *Sociologisch Bulletin* 8, afl. 1 (1954) 17.
- 72 Sennema, *Kerkelijkheid*, 7.
- 73 Knippenberg, *De religieuze kaart*, 116.
- 74 Ibid, 230.
- 75 Ibid, 100.
- 76 P. van Houwelingen, J. de Hart en J. den Ridder. 'Leren participeren: De civil society van ouder op kind', in: A. Broek, R. van den Bronneman en V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: Generaties in Nederland* (Den Haag 2010) 114.
- 77 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 87.
- 78 SNG, *Bedreigd bestaan*, 191.
- 79 H. Boerland, *Kloosterburen beziet zich zelf verslag van een bevolkings-zelfonderzoek gehouden in de gemeente Kloosterburen* (Groningen 1962) Bijlage 5.
- 80 Knippenberg, *De religieuze kaart*, 240.
- 81 Sennema, *Kerkelijkheid*, 8 en 10.
- 82 In vier gemeenten kon op de KVP gestemd worden. In achttien gemeenten kon op de GPV en de ARP gestemd worden.
- 83 A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam 2008) 15.
- 84 Jansen e.a., 'Class voting', 510.
- 85 G. Jansen, 'Social cleavages and political choices. Large-scale comparisons of social class, religion and voting behavior in western democracies' (Nijmegen 2011) 162; Jansen e.a., 'Class voting', 510.
- 86 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie*.
- 87 Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/Maastricht 1989) 86.
- 88 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 163.
- 89 PPD, *Rapport van de Adviescommissie Noord-Groningen* (Groningen 1961).
- 90 In Groningen volgde de hoogleraar Geografie H.J. Keuning de ideeën van Christaller. Zie ook: M.G.J. Duijvendak, 'Economische beroering en heroriëntatie', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden* (Assen 2003) 450.
- 91 Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen. *Tuin of achtererf? De verzorging in Noord-Groningen* (Groningen 1974).
- 92 PPD, *Verzorgingsstructuur in de provincie Groningen: verzorgingsgebieden* (Groningen 1983).
- 93 Atzema en Huigen, 'Landelijke gebieden', 63.
- 94 Atzema e.a., *De bereikbaarheid*. Bijlage 3, 207.
- 95 T. Haartsen, *Platteland: Boerenland, natuurterrein of beleidsveld? Een onderzoek naar veranderingen en functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland* (Utrecht/Groningen 2002) 22.
- 96 Deze gebieden worden ook wel aangeduid als Eemsdelta en Parkstad Limburg, zie: Verwest en Van Dam, *Van bestrijden naar begeleiden*, 12; Verwest, *Demographic decline*, 118.
- 97 Oost-Groningen bestaat uit de huidige gemeenten: Bellingwolde, Menterwolde, Pekela, Reiderland, Scheemda, Stadskanaal, Veendam, Vlagtwedde en Winschoten. Zuid-Limburg bestaat uit de huidige gemeenten: Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal. Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit de huidige gemeenten: Sluis, Terneuzen en Hulst. Tegenwoordig wordt Delfzijl tot Noord-Groningen gerekend. In deze vergelijking voeg ik het echter bij Oost-Groningen, om zo voor Noord-Groningen een consistent gebied aan te kunnen houden.
- 98 T. Engelen, 'Van lot naar keuze', in: Beekink, e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 45-69, aldaar.

55; S. Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008) 42.

99 Verwest, *Demographic decline*, 130.

Hoofdstuk 4

Een bedreigd bestaan in Noord-Groningen

- 1 Jan Boer, 'Mien dörp is dood', *Groningen Kultureel Maandblad* (1959).
- 2 SNG, *Bedreigd bestaan*.
- 3 Deze paragraaf is een aangepaste versie van: Melis, 'Noord-Groningen rond 1955'.
- 4 Vanaf 1957 politiek actief in Den Haag. Onder andere van 1959-1971 lid Tweede Kamer der Staten-Generaal, van 1963-1966 en 1969-1971 fractievoorzitter voor de VVD in de Tweede Kamer, van 1971-1973 minister van Binnenlandse Zaken en van 1973-1983 Commissaris van de Koningin in Gelderland.
- 5 Paasi, 'The institutionalization', 134.
- 6 J.W. Duyvendak en I. de Haan, 'Van vervlechting tot ontknoping?', in: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 168.
- 7 SNG, *10 Jaar Stichting Noord-Groningen* (Groningen 1965).
- 8 Interview P.J. Molendijk, burgemeester Ten Boer (1957-1968) en lid algemeen bestuur SNG (1957-1968), te Driehuis op 7 januari 2011.
- 9 Botke, *Boer en heer*, 513.
- 10 Ibid., 519.
- 11 Interview G.R. Meijer, bestuurslid SNG (1954-+/-1976), te Leens op 1 december 2009.
- 12 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 13 Zie: H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (Groningen/Wageningen 2002); Broersma, *Het wonderland*, 91-99.
- 14 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 15 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 16 Net als Louwes was Ebels landbouwer en is zijn bestuurlijke carrière begonnen bij de Maatschappij van de Landbouw, waar hij van 1913-1923 secretaris was en van 1923-1942 voorzitter was. Als Commissaris van de

Koningin had Ebels o.a. meegewerkt aan een studie van de Groninger Welvaartscommissie uit 1954 over de welvaartstoestand van de provincie Groningen. Zie: Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*.

- 17 A.W. Bieuwenga was in 1954 lid was van de Tweede Kamer, de Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen en Provinciale Staten van Groningen en zette zich daar actief in voor de landbouw.
- 18 SNG, *Jaarverslag 1955*.
- 19 Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*.
- 20 Molema, *Regionale kracht*, 73.
- 21 Groninger Archieven (GrA), Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 265. Brief van het gemeentebestuur van Leens te Wehe aan zijne excellentie de minister van Binnenlandse Zaken op 15 feb 1955.
- 22 Paasi, 'The institutionalization', 123.
- 23 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 15. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Warffum, 1.
- 24 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 1. Notulen van vergaderingen van het algemeen bestuur, 1955-1956.
- 25 SNG, *Jaarverslag 1955*.
- 26 T. van der Meulen, 'A.W. Bieuwenga: als je iets doet om op te vallen heb ik bezwaar', *Nieuwsblad van het Noorden* 8 november 1969, 33.
- 27 SNG, *Jubileumuitgave 1955-1975* (Groningen 1975) 7. Zie: Ottevanger, *De woningnood*.
- 28 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Verslag van de inleiding over het wetenschappelijke onderzoek, gehouden door prof. dr. P.J. Bouman, op de algemene vergadering van maandag 29 oktober 1956, in hotel Van Dijk te Warffum.
- 29 Antonsich, 'Exploring the correspondence', 262.
- 30 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 5. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Loppersum, 2.
- 31 J.C. Lindeboom wordt later van 1957 tot 1971 de voorzitter van de SNG, hij volgt hiermee W.J. Geertsema op. Van 1962 tot 1971 is Lindeboom burgemeester van de gemeente Bedum.
- 32 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 33 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 5. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Loppersum.

- 34 Botke, *Boer en heer*, 513.
- 35 Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*; E.H. Karel, 'Naar een nieuw regionaal bewustzijn, 1920-1950', in: M.G. Duijvendak, e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen. Nieuwste tijd - heden* (Assen 2009) 208.
- 36 F. Backerra, 'Inleiding', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 13; Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 263; Stork-van der Kuyl, *De boerin nu*.
- 37 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 38 GrA, Archief SNG, toegang 2085 inv. nr. 1, Notulen van vergaderingen van het algemeen bestuur, 1955-1982.
- 39 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 40 M. van Meurs, *Een beeld van een provincie. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2006) 89; Bosscher, 'Groningen herontdekt zichzelf', 339; Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 41 SNG, *Jaarverslag 1955*.
- 42 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 15 Stukken betreffende de eigen organisatie. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Loppersum, 2.
- 43 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. N.E.T.O. Nota betreffende aard en omvang van een in te stellen onderzoek naar de sociale en economische problemen in Noord-Groningen. Rapport Afl. 263.
- 44 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Verslag van de inleiding over het wetenschappelijke onderzoek, gehouden door prof. dr. P.J. Bouman, op de algemene vergadering van maandag 29 oktober 1956, in hotel Van Dijk te Warffum.
- 45 Terlouw, 'Regions in geography', 77.
- 46 Paasi, 'The institutionalization'; Paasi, *Territories*, 32; Paasi, 'The resurgence'.
- 47 Lambooy, 'Het begrip 'regio'', 18.
- 48 Paasi, 'Place and region', 804.
- 49 Interview J.P.J. Knol, medewerker SNG (1970-1981) te Warffum op 12 november 2009.
- 50 Zie: Gardenier, *Rijk met kleine dorpen*, 5.
- 51 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 52 H. Ovinge, 'Vuursteen neemt na 23-jarig burgemeesterschap afscheid', *Hoogeveensche Courant*, 14 mei 1993.
- 53 Ibid.
- 54 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 1. Notulen van vergaderingen van het algemeen bestuur, 1955-1982. Verslag vergadering van AB van SNG op 18 mei 1956, in Hotel Spoorzicht, te Warffum. In 1970 vertrekt Vuursteen bij de SNG en wordt achtereenvolgens burgemeester van Oosterhesselen (1970-1978) en Zuidwolde (1978-1993) en waarnemend burgemeester van Vledder (1993-1997).
- 55 In 1970 vertrekt Vuursteen bij de SNG. Hij werd burgemeester van Oosterhesselen (1970-1978), burgemeester van Zuidwolde (1978-1993) en waarnemend burgemeester in Vledder (1993-1997).
- 56 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 57 Ebels en Dijkstra, *Groninger Welvaartscommissie*.
- 58 Zie onder andere Janssen, *Vooruit denken en verwijlen*; Kalma, *Dorpen willen leven*; De Vries Reilingh, *Onderzoek regionale culturele situatie*; Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland, Landbouw-Economisch Instituut en Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk, *Werken en wonen in de Kleibouwstreek* (Bolsward 1962).
- 59 SNG, *Jaarverslag 1957* (1958).
- 60 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. N.E.T.O. Nota betreffende aard en omvang van een in te stellen onderzoek naar de sociale en economische problemen in Noord-Groningen. Rapport Afl. 263.
- 61 Zie verschillende rapporten uit de eind jaren '40 en begin jaren '50 in GrA, Archief van de Noordelijke Economisch Technische Organisatie. Toegang 691, inv. nr's. 265, 269, 273, 281, 282, 288 en 295.
- 62 SNG, *10 Jaar Stichting Noord-Groningen*, 13.
- 63 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Onderzoek Noord Groningen. Voorlopige en globale opzet van onderzoek van NETO.
- 64 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Verslag van de inleiding over het wetenschappelijk onderzoek, gehouden door prof. dr. P.J. Bouman, op de algemene vergadering van maandag 29 oktober 1956, in hotel Van Dijk te Warffum.
- 65 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. SNG, leidraad voor de organisatie van het wetenschappelijk onderzoek.

- 66 K. van Berkel, 'Sterk en zwak cultuurpessimisme. P.J. Bouman en de crisis van de Westerse cultuur', in: R. Aerts en K. van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996) 192; P.J. Bouman, *Evenwicht tussen stad en platteland* (Groningen ca 1948).
- 67 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Leidraad voor de organisatie van een wetenschappelijk onderzoek.
- 68 Zie Karel, *De maakbare boer*, 50.
- 69 Tonckens en Abma, *Verdwindende dorpen*.
- 70 Karel, *De maakbare boer*, 42.
- 71 GrA, Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 265. Overzicht van de werkbespreking voor het onderzoek Noord Groningen, gehouden op 18 feb.
- 72 GrA, Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 265. Bespreking op het ministerie van Maatschappelijk werk op 18-4-1957.
- 73 SNG, *Bedreigd bestaan*, 9.
- 74 Universiteitsbibliotheek Groningen BM—13030 *Enquête naar karakter der plattelandsbevolking: dossier met antwoorden op een enquête gehouden op 1946-1947 door mr. J.A. Buurma van het Sociologisch Instituut van de R.U. Groningen over het karakter van de Groninger bevolking in zijn verschillende groeperingen*, en BM—13031 *Landarbeiders in Noordbroek, Ulrum en Godlinze: door 89 landarbeiders ingevulde enquêteformulieren voor een onderzoek door mr. J.A. Buurma naar de maatschappelijke toestand van landarbeiders in een aantal gemeenten in de provincie Groningen 1949-1950*.
- 75 GrA, Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 265. Verslag van bespreking 7 februari 1957.
- 76 Gadourek, 'Sociologie in Groningen'.
- 77 Zie: Melis en Molema, 'Wetenschap in een regionale context'.
- 78 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 24. Leidraad voor de organisatie van een wetenschappelijk onderzoek; Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 265. Verslag van de vergadering op dinsdag 12 feb. ten behoeve van het onderzoek Noord-Groningen.
- 79 Zie: De Vries Reilingh, *Onderzoek regionale culturele situatie*.
- 80 Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 36.
- 81 C. Cabout, 'Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen', *Groningen Cultureel Maandblad* 1 (1959).
- 82 H. Feitsma en C.D. Saal, *Noord-Groningen van een afstand bezien. B. Noord-Oost Polder* (Groningen 1959).
- 83 Zie: Lambooy, 'Het begrip 'regio'.
- 84 'Schenk ons agrarisch klimaat, zelfopoffering, samenwerking, zelfwerkzaamheid', *Nieuwsblad van het Noorden* 1 december 1959.
- 85 Paasi, 'The institutionalization', 121; Paasi, *Territories*, 34.
- 86 Paasi, 'Regional planning', 2.
- 87 Saal, 'Bouman als pragmaticus', 25.
- 88 Het hoofdstuk is ook gepubliceerd als: C.D. Saal, 'Versterking van de dorpssamenleving in Noord-Groningen', *Volksopvoeding* 9 (1960).
- 89 Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 320.
- 90 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 130.
- 91 SNG, *Bedreigd bestaan*, 207.
- 92 SNG, *Bedreigd bestaan*, 218.
- 93 SNG, *Jaarverslag 1957*.
- 94 Stork, 'Community organization speciaal ten plattelande', 88.
- 95 Boer, 'Het begrip 'community organization'', 49.
- 96 Saal, 'Bouman als pragmaticus'.
- 97 M.R.W. Bos, 'Interim-balans van een bedreigde maatschappij: vijf jaar Noord-Groningen', *Groningen: Cultureel Maandblad* 6 (1964).
- 98 SNG, *Bedreigd bestaan*, 223. Over Hofstee zie: Karel, *De maakbare boer*, 42.
- 99 SNG, *Bedreigd bestaan*, 226.
- 100 Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland, Landbouw-Economisch Instituut en Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk, *Werken en wonen in de Kleibouwstreek*.
- 101 J.A.A. van Doorn, *De sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern* ('s-Gravenhage 1961) 32.
- 102 SNG, *Jaarverslag 1961* (1962) 7.
- 103 Interview S.R. Mellema burgemeester Stedum (1968-1990) en lid algemeen bestuur SNG (1957-1968), te Stedum op 6 december 2010.
- 104 Groninger CBTB, *Rapport plattelandskernenbeleid* (Groningen 1963) 20.

- 105 Bos, 'Interim-balans', 233.
- 106 Saal, 'Bouman als pragmaticus'.
- 107 'Bepaling bij problemen Noord-Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 mei 1960.
- 108 B.C. van Houten, 'Bouman als socioloog in zijn tijd,' in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen bevattende het jaarverslag 1977-1978* (Groningen 1978).
- 109 Bouman, *Volk in beweging: onbegrepen Amerika*, 77.
- 110 Grasso en Canova, 'An assessment of the quality of life', 3; Rogerson, 'Environmental and health-related quality of life', 1375; Dunning e.a., 'A mixed method approach', 146.
- 111 Applegate, 'A Europe of regions', 1158.
- 112 Paasi, 'The resurgence'.
- 113 Woods, 'Advocating rurality?', 13.
- 114 Paasi, 'The institutionalization', 121; Paasi, *Territories*, 34.
- 115 Zie bijvoorbeeld: Kalma, *Dorpen willen leven*; De Vries Reilingh, *Onderzoek regionale culturele situatie*; Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland, Landbouw-Economisch Instituut, en Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk, *Werken en wonen in de Kleibouwstreek*.
- 116 SNG, *Bedreigd bestaan*. Bijlage XII.
- 117 K.G. Melis, 'Changing rural societies: a case study of rural youth in North Groningen, the Netherlands, 1950s–1990s'. (paper gepresenteerd op het European Social Science History Conference, Gent, 2010).
- 118 K.G. Melis, 'Secondary education'.
- 119 Interview G.R. Meijer 1 december 2009.
- 120 Zie voor de verschillende soorten regio's: Terlouw, 'Regions in geography'.
- 121 SNG, *Bedreigd bestaan*, 8.
- 122 'Schenk ons agrarisch klimaat'; 'Gemeenteclassificatie: prehistorisch monster op het platteland. Nrd.-Groningen houdt rapport ten doop', *Het Vrije Volk*, 1 december 1959; 'Agrarisatie: slagwoord voor Noord-Groningen. Nieuwe gemeenschap in nieuw klimaat', *Het Vrije Volk*, 1 december 1959; "Bedreigd Bestaan" - Röntgenonderzoek van Noordelijk Groningen', *Leeuwarder Courant*, 1 december 1959.
- 123 'Aanbieding rapport Noord-Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 december 1959.
- 124 M.R.W. Bos, 'Bedreigd bestaan, ziekte of schuld?', *Groningen: Cultureel Maandblad* 2(1960).
- 125 Saal, 'Versterking van de dorpsamenleving'.
- 126 GrA. Archief PPD, toegang 2198, inv. nr. 267. Brief van de gemeente Ten Boer 24 december 1959. SNG, *Jaarverslag 1961*.
- 127 Ibid.
- 128 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 129 "Landbouwgebieden behoeven zelfde zorg als 'industrie-kernen", *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 februari 1960.
- 130 P.A. Geluk, 'Tien jaar Streekcentrum 'De Breede' in Groningerland', *Sociologisch Bulletin* 17, afl. 2/3 (1963).
- 131 SNG, *10 jaar Stichting Noord-Groningen*; 'Minister Klompé: bevolking moet zelf actief zijn', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 januari 1960.
- 132 E. Abma, 'Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord Groningen. Groningen: J. Niemeyer 1959. 246 Blz. Xxii Bijl.', *Sociologische Gids* 8, afl. 2 (1961).
- 133 Geluk, 'Tien jaar Streekcentrum', 40.
- 134 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 135 Boerland, *Kloosterburen beziet zich zelf*.
- 136 Dozy, 'Het is altijd het beroep'.
- 137 Boerland, *Kloosterburen beziet zich zelf*, 47.
- 138 'Een gemeente bekeek zichzelf. Kloosterburen daalt in zielental maar is toch een welvarende gemeente', *Leeuwarder Courant*, 22 oktober 1962.
- 139 SNG, *Jaarverslag 1961*.
- 140 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 141 Geluk, 'Tien jaar streekcentrum 'De Breede'; G.R. Meijer, 'Mee-denken over onze toekomst', *Sociologisch Bulletin* 17, afl. 2/3 (1963) 67.
- 142 Bos, 'Interim-balans van een bedreigde maatschappij', 229.
- 143 Paasi, 'The institutionalization'; 121; Paasi, *Territories*, 34.

Hoofdstuk 5

Leefbaarheid tussen gemeenten en regio

- 1 GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. 104, Eindrapportage van de kleine commissie, 3.
- 2 SNG, *Bedreigd bestaan*, 226.
- 3 SNG, *Bedreigd bestaan*, 241-242.
- 4 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 5 H. Roelfsema, *In de ban van de tijd weerspiegeling der geschiedenis in een persoonlijk leven* (Schiedam 1981) 228.
- 6 Interview J.A. Bultena burgemeester van Baflo (1958-1979) en Ten Boer (1979-1985) te Bedum op 12 oktober 2011.
- 7 H. Ovinge, 'Vuursteen neemt na 23-jarig burgemeesterschap afscheid', *Hoogeveensche Courant*, 14 mei 1993; 'W.J. Vuursteen knutselt aan de samenleving. 'Mijn kennis is niet voor Noord-Groningen alleen'', *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 januari 1970, 6; 'Directeur W.J. Vuursteen van Stichting Noord-Groningen burgemeester Oosterhessele', *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 september 1970, 6.
- 8 Interview G.R. Meijer, bestuurslid SNG (1954-1976?), te Leens op 1 december 2009. Interview J. Smit, zoon C.N. Smit, bestuurslid SNG (1955-1985), te Lieveren op 19 oktober 2010.
- 9 E-mailcorrespondentie R.G. Boekhoven, medewerker SNG (1968-1970), november 2011.
- 10 SNG, *Jaarverslag 1961*. Zie ook Dozy, 'Het is altijd het beroep', 117 en 119; Klompé, *De eerste tien jaren*, 27.
- 11 VNG, *Moeilijkheden en mogelijkheden. Het ruimere bestuurlijk en maatschappelijk kader voor Noord-Groningen. Deelnota 2* ('s-Gravenhage 1972) 49
- 12 Interview S.R. Mellema, burgemeester Stedum (1968-1990), te Stedum op 6 december 2010.
- 13 SNG, *10 Jaar Stichting Noord-Groningen*, 20.
- 14 Dit waren de Stichting Landaanwinnings- belangen Noord-Friesland en het ontwikkelingsschap 'De Kleibouwstreek'.
- 15 W.J. Vuursteen, *15 Punten over de Lauwerszee* (1959).
- 16 'SNG aan Tweede Kamer: kwestie Lauwerszee bron van groeiende ongerustheid' *Nieuwsblad van het Noorden* 4 februari 1960; 'SNG richt zich tot de Tweede Kamer. Met verhoging Lauwerszeedijken wordt geen enkel belang ge- diend', *Friese koerier*, 4 februari 1960.
- 17 SNG, *10 Jaar Stichting Noord-Groningen*, 22.
- 18 W.J. Vuursteen, 'Een Lauwerszeekrans aan de Golden Raand ... Of de recreatieve bestemming van de Nieuwe Polder', *Groninger Kultureel Maandblad* 1 (1959) 80.
- 19 J.J.G. Boot, 'Recreatieproblemen en recreatiebehoeften op het platteland van Noord-Groningen' (1957).
- 20 Fries-Groninger Recreatiecommissie voor het Lauwers- zeegebied, *Recreatieplan Lauwerszee* (1964); Interview J.P.J. Knol, medewerker SNG (1971-1980), te Warffum op 12 november 2009.
- 21 Ibid, 1.
- 22 'Soc-I-studenten sturen telegram aan De Quay: "Zout- kamp – bedreigd door dijk – vraagt aandacht van Rijk" *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 april 1961, 2.
- 23 'Op de pier kun je je vergapen aan onze glorie', *Nieuws- blad van het Noorden*, 28 augustus 1968, 13; Interview J.P.J. Knol op 12 november 2009; SNG, *Jaarverslag 1966* (Groningen 1967).
- 24 'ANVV-rapport verkondigt: Noorden ongunstig voor nieuwe attractiebedrijven', *Nieuwsblad van het Noorden* 18 april 1968, 23; SNG, *Jaarverslag 1965* (1966); SNG, *Jaar- verslag 1968* (Groningen 1969); SNG, *Jaarverslag 1966*.
- 25 H. Wubs, 'Lauwersmeer verre van zekere plek. Streek kan oefenterrein nog 'alle poten dwarszetten'', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 november 1979, 7.
- 26 SNG, *Jubileumuitgave 1955-1975*, 9.
- 27 D. Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Gro- ningen* (Groningen 1958) 63.
- 28 Klompé, *De eerste tien jaren*, 26.
- 29 SNG, *Bedreigd bestaan*, 238.
- 30 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 117.
- 31 A. Teuwen, *Dorpshuizen in Noord-Groningen* (Groningen 1968) 5.
- 32 H. Heringa, *Dorpshuis in wording* (Groningen 1971) 8; Groninger CBTB, *Rapport plattelandskernenbeleid*, 18.
- 33 Interview S.R. Mellema 6 december 2010.
- 34 De medewerkers waren van 1956 tot 1970 Wim Vuur- steen, van 1968 tot 1970 Rudi Boekhoven en vanaf 1970 tot 1980 Koos Knol: Interview J.P.J. Knol 12 november

- 2009; E-mailcorrespondentie R.G. Boekhoven, medewerker SNG (1968-1970), november 2011.
- 35 'Arm miljonairsdorp Usquert is blij met nieuw dorpshuis van twee ton', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 november 1964, 29.
- 36 SNG, *Jaarverslag 1963* (1964).
- 37 E-mailcorrespondentie Kor Feringa, Medewerker SNG (begin jaren zestig), november 2010.
- 38 P. Broekema, 'Inventaris van het archief van Swier Broekema (1920-)', Nationaal Archief, www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_2.21.341.ead.pdf (bezocht 14 oktober 2011); Interview J.A. Bultena 12 oktober 2011; 'Geconcentreerd in Noord-Groningen. Dorps-huisbouw gaaf onderdeel sociale en culturele planning', *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 maart 1963.
- 39 'Arm miljonairsdorp', *Nieuwsblad van het Noorden*.
- 40 Heringa, *Dorpshuis in wording*, 96.
- 41 M. Woods, 'Discourses of power and rurality. Local politics in Somerset in the 20th century', *Political Geography* 16, afl. 6 (1997) 473; Paasi, 'The institutionalization', 134.
- 42 Provinciaal Welzijnsburo Groningen, *Dorpshuizen in Groningen. Verslag van een onderzoek naar het functioneren van dorpshuizen en wijkcentra in de provincie Groningen* (Groningen 1978).
- 43 Interview J.P.J. Knol 12 november 2009.
- 44 'Recreatie in schaduw der zuilen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 november 1964, 14.
- 45 Zie: Korrie Melis, 'Folklore in Warffum', *Stad en Lande* 4 (2011); Korrie Melis en Floor Groefsema 'Dansen voor de regio' geaccepteerd onder voorbehoud door 'Dansen voor de regio' *Volkskunde* 1 (2013).
- 46 B.P. Tammeling, 'Op Roakeldais', *Groningen: Cultureel Maandblad* 10 (1968) 79-84
- 47 Ibid., 81.
- 48 Botke, *Boer en heer*, 208; L. Ast-Boiten, 'Het onderzoek. Oude en nieuwe wegen', in: L. Ast-Boiten en J. Boot-van der Vlis (red.), *De Groninger dracht. Kleding en sieraden 18e en 19e eeuw* (Groningen/Bedum 1997) 46-69.
- 49 Archief *Op Roakeldais* (verder AOR), Plakboek 1966, 'Noorderrondblik: Jan Sikkema uit Warffum 't brein van "Op Roakeldais"', 2 juli 1966.
- 50 SNG, *Bedreigd bestaan*, 190.
- 51 Ibid.
- 52 Gedeputeerde Staten van Groningen, *Nota over een structuur voor het sociaal en cultureel beleid* (Groningen 1976) 7.
- 53 AOR, Archief Kloosterboer (verder AK), 1972-1976, Toespraak van burgemeester Kloosterboer 1972.
- 54 Zie: Paasi, *Territories*, 34; Paasi, 'The region', 13.
- 55 Zie: J. Leerssen, 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. (Amsterdam 1996) 47.
- 56 E-mailcorrespondentie R.G. Boekhoven, medewerker SNG (1968-1970), november 2011; Korrie Melis en Marijn Molema, 'Wetenschap in een regionale context. Sociologie en economie aan de Rijksuniversiteit Groningen', *Studium : Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteits-geschiedenis* 5, afl. 5 (2012).
- 57 Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 58 Zie: H. Holtkamp en R. Boekhoven, *Mogelijkheden en onmogelijkheid. Een onderzoek naar de behoefte aan een multifunctioneel gebouw voor sociaal-kulturele doeleinden in Noord-Groningen* (Groningen 1970).
- 59 L. Cuba, 'A place to call home: identification with dwelling, community, and region', *Sociological Quarterly* 34, afl. 1 (1993) 1.
- 60 SNG, *Bedreigd bestaan*, 239.
- 61 Terlouw, 'From thick', 3; Zimmerbauer, 'From image to identity', 246.
- 62 Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond, *Rapport plattelandskernenbeleid*, 16.
- 63 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 270 Adviescommissie Noord-Groningen; GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 270 Toespraak van de Commissaris van de Koningin bij de installatie. PPD, *Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en voorzieningen in Noord-Groningen. Noord-Groningen I* (Groningen 1962) Voorwoord.
- 64 Ibid., 2.
- 65 Mevrouw Clevering (1914-1981) is vooral bekend vanwege haar inzet voor het behoud van de Groninger dracht en haar werk voor het landgoed Verhildersum. Voor

- Buurma zie: Duijvendak, *Wijde horizon*.
- 66 PPD, *Een onderzoek*; PPD, *Een nadere beschouwing over Noord-Groningen. Noord-Groningen II* (Groningen 1963); PPD, *Een algemene bevolkingsprognose voor Noord-Groningen* (Groningen 1966).
- 67 PPD, *Een onderzoek*.
- 68 Van Doorn, *De sociale levensvatbaarheid van de kleine platelandskern*, 36; H.R. Heida, *De sociaal-culturele functie van de dorpen in Noord-Groningen* (Groningen 1972).
- 69 C. Hague, 'Planning and place identity', in: C. Hague en P. Jenkins (red.), *Place identity, participation and planning* (London 2005).
- 70 Paasi, 'Regional planning', 4.
- 71 Interview J.A. Bultena 12 oktober 2011.
- 72 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 271. Brief gemeentebestuur Kloosterburen, 26 juni 1962.
- 73 PPD, *Een nadere beschouwing*, 4.
- 74 Een voorbeeld is: Companen, *Woon- en leefbaarheidsplan 2011-2021. Toekomst voor kwaliteit en ruimte. Gemeente De Marne* (Arnhem 2011) 14-16.
- 75 Paasi, *Territories*, 68; Cuba, 'A place to call home', 111; Paasi, 'Regional planning'.
- 76 H. Smith, 'Place identity and participation', in: C. Hague en P. Jenkins (red.), *Place identity, participation and planning* (London 2005).
- 77 SNG, *Jaarverslag 1973* (1974).
- 78 A.K. Constandse, 'Groningen - bevolking en voorzieningen', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 53, afl. 1 (1962) 250. Zie ook: L. de Smet, 'Een onderzoek naar de spreiding van de bevolking en voorzieningen in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor sociale wetenschappen* 7, afl. 3 (1962).
- 79 Constandse, 'Groningen - bevolking en voorzieningen'.
- 80 Zie: Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders*.
- 81 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 270. Brief Hofstee aan directeur PPD, 27 mei 1961.
- 82 Tonckens en Abma, *Verdwijnende dorpen*.
- 83 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 271. Brief van NETO aan Dieperink, 8 november 1962.
- 84 Provincie Groningen, *Beschrijving streekplan Centraal Groningen* (1970).
- 85 SNG, *Over Noord-Groningen gesproken....*
- 86 Ibid.
- 87 Ibid.
- 88 Terlouw, 'From thick', 3; Zimmerbauer, 'From image to identity', 246.
- 89 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 272. Notulen van de 8ste vergadering van de Adviescommissie Noord-Groningen 19 dec 1963 provinciehuis.
- 90 Paasi, *Territories*. 34.
- 91 Antonsich, 'Exploring the correspondence', 263.
- 92 Zie: Terlouw, 'From thick'. MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 673.
- 93 Particuliere collectie J.A. Bultena - Gemeente Baflo 'Terugblikkend en vooruitziend', 3 november 1967
- 94 Zie: Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus'.
- 95 SNG, *Grens-gevallen?* (Groningen 1970). Zie ook: GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 25. 'Vorming van nieuwe gemeenten, grotere eenheden' rapport van de sociaal-economische commissie van de SNG.
- 96 VNG, *Onderzoeksopzet voor het bestuurskundig onderzoek*.
- 97 Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Een goed bestuur voor de toekomst* (Uithuizen 1972).
- 98 Economisch-Technologisch Instituut Groningen, Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, en Drents Economisch Technologisch Instituut, *Statistisch Zakboek voor het Noorden des Lands* (Bolsward 1970) 119.
- 99 Veenhoven, 'Leefbaarheid betekenissen en meetmethoden', 28.
- 100 S. Broekema, *Van rustig dorp naar dynamische centrumgemeente. Gemeentebestuur Winsum 1930-1990* (1989) 124.
- 101 De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 183.
- 102 VNG, *Moelijkheden*.
- 103 Broekema, *Van rustig dorp*, 160.
- 104 VNG, *Het gemeentelijk beleid. Beschouwing en waardering van het beleid der gemeenten in Noord-Groningen. Deelnota 1* ('s Gravenhage 1972).
- 105 Molema, *Regionale kracht*, 155.
- 106 S. Miedema, *Eindrapport van de werkgroep sociaal-culturele ontwikkeling. Integraal structuurplan Noorden des Lands* (Assen 1976).

- 107 Provinciale Planologische Commissie, *Groningen 2000. Hoofddijnen van de ruimtelijke ontwikkeling* (Groningen 1967) 36; H. Pol, *Groeien of vergroeien*, bijlage 1, 49; Ge-deputeerde Staten der provincie Groningen, *Centraal-Groningen voorlopig ontwerp voor een streekplan* (Groningen 1969).
- 108 De voorzitter van de Adviescommissie van het streekplan Centraal Groningen was G.R. Meijer. Hij was ook betrokken geweest bij de oprichting van de SNG. In de jaren zestig was hij voor de VVD actief geworden in de provinciale politiek en in 1971 lid van het college van Generale Staten.
- 109 Interview J.A. Bultena 12 oktober 2011; GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 271. Brief van NETO aan Dieperink, 8 november 1962.
- 110 Interview J.A. Bultena 12 oktober 2011.
- 111 Lindeboom was tevens landelijk actief als voorzitter van de VNG van 1970 tot 1971 (dezelfde vereniging van het onderzoek). Dit voorzitterschap was bijzonder voor een relatief kleine gemeente als Bedum, omdat de eerdere en latere voorzitters burgemeesters waren van grotere gemeenten. Interview S.R. Mellema 6 december 2010; Interview P.J. Molendijk 7 januari 2011.
- 112 Broekema, *Van rustig dorp*, 148.
- 113 P. Groote, 'Van groot naar klein', 353-398; B. de Vries, 'Politiek en bestuur in een stroomversnelling', in: M.G.J. Duijvendak en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003) 399-448.
- 114 G. Termeer, 'Hart voor het Noorden. Markante alumni in de twintigste eeuw', in: M.G.J. Duijvendak en P. Kooij (red.), *RuG en regio. Balans van een buitengewone band* (Groningen 2004) 256.
- 115 SNG, *Jaarverslag 1973*, 7 en 8. Voor meer over Max van den Berg zie: De Vries, 'Politiek en bestuur in een stroomversnelling', 405-408
- 116 SNG, *Jaarverslag 1973*, 8.
- 117 Telefonisch interview M.J. van den Berg op 15 februari 2012.
- 118 Pol, *Groeien of vergroeien*; Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Tuin of achtererf?*, 15.
- 119 'Noord-Groningen geen achtererf van stad', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 december 1974, 13; 'Burgemeester van Winsum: 'kerndorpen zijn goed voor stad en platteland'', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 januari 1975, 7.
- 120 Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Tuin of achtererf?*
- 121 'Burgemeester van Winsum: 'kerndorpen zijn goed voor stad en platteland'', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 januari 1975, 7.
- 122 E. Kremer, 'Op zoek naar werk en perspectief rond de Eemsmonding na de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Jaarboek Groningen* (2006) 14; Bosscher, 'Groningen herontdekt zichzelf', 339; Van Meurs, *Een beeld van een provincie*, 95.
- 123 J. Bakker, 'Stadlers ontdekken Usquert en Kantens', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 maart 1973, 44; 'Onderdendam, een dorp om jaloers op te zijn', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 april 1972, 13.
- 124 J. Bakker, 'Wageningse socioloog Dr. Ir. J.P. Groot: overheid mag kleine dorpen ook best eens 'n kans geven', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 juni 1972, 15.
- 125 Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda*, 7.
- 126 Groot en De Groot, *De kleine dorpen*.
- 127 J.P. Groot, *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Schaalvergroting en dorpsbinding* (Wageningen 1972); De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18; Bakker, 'Wageningse socioloog', 15.
- 128 Groot en De Groot, *De kleine dorpen*, 155.
- 129 Zie: Provincie Groningen, 'Levende wijken, buurten en dorpen', www.provinciegroningen.nl/beleid/wonen-en-welzijn/levende-wijken-buurten-en-dorpen/. (bezocht 18 januari 2012).
- 130 Provincie Groningen, *Beleidsnota kleine kernen* (Groningen 1978).
- 131 T. Koopman, 'In februari wordt vereniging opgericht', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 november 1977, 21.
- 132 'Voorzitter Keyer van Vereniging Kleine Dorpen: wij willen ook mooie dorpen, maar geen dooie', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1979, 17.
- 133 G. Koopman, 'Kleine dorpen, grote vuist', *Noorderbreedte* 4 (2003).
- 134 'Voorzitter Keyer', 17.

- 135 Koopman, 'In februari', 21.
- 136 Zie: Woods, 'Discourses of power', 455.
- 137 'Stadjes blazen dorpsleven geen nieuw leven in', *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 mei 1976, 2.
- 138 Gemeentearchief Appingedam (GA), Regioraad Noord-Groningen 1975-2009. Inv. nr. 104. Verslagen van de stuurgroep Regionale Ontwikkelings Planning (R.O.P.), 1981-1983. Begrenzing van het gebied voor een toekomstig streekorgaan, bijlage.
- 139 Paasi, 'The region, identity'.
- 140 GA, Regioraad Noord-Groningen 1975-2009. Inv. nr. 11. Historisch overzicht; GA, Regioraad Noord-Groningen 1975-2009. Inv. nr. 103. Rapport, 1978; Interview A. van Veldhuizen 11 november 2011.
- 141 GA, Regioraad Noord-Groningen 1975-2009. Inv. nr. 11. Kort historisch overzicht, 1990.
- 142 Woods, 'Discourses of power'.
- 143 Woods, 'Advocating rurality?', 13.
- 144 Het project werd in het kader van de ISP uit 1972 uitgevoerd. Zie: Miedema, *Eindrapport*.
- 145 Dozy, 'Het is altijd het beroep', 185
- 146 A.W. van der Pennen e.a., *Welzijnsbeleid in de lokale samenleving* (Rijswijk 1995) 19.
- 147 Provinciaal Welzijnsburo Groningen, *Regionale ontwikkelings-planning in N-Groningen. PWG evaluatierapport* (Groningen 1980).
- 148 Provinciaal Welzijnsburo Groningen, *Regionale ontwikkelings-planning*, 9 en 17.
- 149 SNG, *Jubileumuitgave 1955-1980*.
- 150 GrA. Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 28. Reacties inspraakavonden ROP. SNG, 1978. De kosten voor het project waren verdeeld over het ministerie (50 procent), de provincie (20 procent) en de gemeenten (30 procent). Zie ook: GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 18. Samenwerking of samengaan SNG, RR, ROP, 1981.
- 151 Regionale Ontwikkelingsplanning, *Ontwikkelingsschets regionale ontwikkelingsplanning* (Warffum 1977).
- 152 Van der Pennen e.a., *Welzijnsbeleid in de lokale samenleving*, 21; Groot en De Groot, *De kleine dorpen*.
- 153 Interview A. van Veldhuizen 11 november 2011.
- 154 Dozy, 'Het is altijd het beroep'.
- 155 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 30. Verslag vergadering Stuurgroep ROP, 29 oktober 1981.
- 156 Interview M. Schollema, wethouder Middelstum (1978-1989) en Loppersum (1978-1998) te Oude Pekela op 25 augustus 2011.
- 157 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 30. Verslag vergadering Stuurgroep Democratische Planning Noord-Groningen, 16 oktober 1981; GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. 104. Begroting 1983. Streekorgaan Noord-Groningen.
- 158 Broekema, *Van rustig dorp*, 204.
- 159 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 18. Raad van samenwerking (1982); GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. GA 11-1.
- 160 GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. 103. De taak van het samenwerkingslichaam.
- 161 Woods, 'Advocating rurality?', 13.
- 162 'Regioraad wel goede politieke afspiegeling', *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 september 1992, 13.
- 163 In 1990 richtte de Regioraad zich op: Algemeen bestuur, Openbare orde, hulpverlening en veiligheid, Verkeer, vervoer en waterstaat, Economische ontwikkeling, Onderwijs en de cultuur, Sport, recreatie en toerisme, Maatschappelijke zorg, volksgezondheid, welzijn en emancipatie, Ruimtelijke ordening en volkshuisvesting en Milieu. Zie: GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. 11, Regioraad Noord-Groningen, 1990.
- 164 M.A.M. van de Wiel, *Om een modern bestaan op het Groninger platteland. Evaluatie-onderzoek naar de bijdragen van de Vereniging Kleine Dorpen Groningen (VKDG) aan de bevordering van de leefbaarheid op het Groninger platteland in relatie tot het beleid van de provincie Groningen* (Groningen 1995) 29.
- 165 Zie bijvoorbeeld: 'Milieugroep Eemsmond doet aan voorlichting', *Nieuwsblad van het Noorden* 8 april 1974, 7.
- 166 C. Potter, 'Conserving nature: agri-environmental policy development and change', in: B. Ilbery (red.), *The geography of rural change* (Harlow 1998) 85.
- 167 Interview A. van Veldhuizen 11 november 2011.
- 168 Paasi, 'The resurgence', 122.
- 169 Boomars en Hidding, *Leefbaarheidseffectrapportage*. Ste-

geman, *Leefbaarheid op de agenda!*

- 170 Zie: E.L. van Dijk-Staats, *De WGR gewaardeerd* ('s-Gravenhage 1991) 45.
- 171 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 30. Notitie behorend bij agendapunt 3 – ROP 1981.
- 172 Antonsich, 'Exploring the correspondence', 262.
- 173 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 174 Terlouw, 'From thick', 710.
- 175 GA, Archief Regioraad 1975-2009. Inv. nr. 11. Informatie Regioraad Noord-Groningen, 1992.
- 176 M.E. Everink e.a., *De WGR in het Noorden. Verslag van een onderzoek naar het functioneren van de WGR-gebiedsindelingen in Drenthe, Groningen en Friesland* (Groningen 1993) 93 en 107.
- 177 Ibid., 100.
- 178 'Interview M. Schollema 25 augustus 2011; 'Regioraad opgeheven', *Dagblad van het Noorden*, 3 september 2008.
- 179 Stuurgroep Bestuurskundig Onderzoek Noord-Groningen, *Een goed bestuur voor de toekomst* (Uithuizen 1972) 7; J.M.J. Berghuis en M. Herweijer, 'Inleiding,' in: J.M.J. Berghuis, M. Herweijer en W.J.M. Pol (red.), *Effecten van herindeling* (Deventer 1995) 11; GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 1139. Nota van GS aan de PS van Groningen over de stand van zaken aangaande de plannen van een bestuurlijke reorganisatie in ons land. 30 januari 1979; GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 1139. Ministerie van binnenlandse zaken. Onderwerp: Gemeentelijke herindeling, 16 oktober 1978.
- 180 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Herindelingschetsen versterking van lokaal bestuur* (Groningen 1980) 1; Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen voor de kleine gemeenten in Groningen. Versterking van lokaal bestuur* (Groningen 1982) 10.
- 181 GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 1139. Ministerie van Binnenlandse Zaken. Onderwerp: Gemeentelijke herindeling – 16 oktober 1978; Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen*, 9-10.
- 182 Dit zijn de gemeenten: Appingedam, Bedum, Ten Boer, Delfzijl, Hefshuizen: vanaf 1992 Eemsum, Loppersum, Ulrum: vanaf 1992 De Marne en Winsum.
- 183 CBS, Statline; Berghuis en Herweijer, 'Inleiding', 9.
- 184 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Eindvoorstel gemeentelijke herindeling Groningen* (Groningen 1985) 23.
- 185 Interview A. van Veldhuizen 11 november 2011.
- 186 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen*, Bijlage 6.
- 187 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Eindvoorstel*, 23-24.
- 188 Zie: Terlouw en Weststrate, 'Regions as vehicles', 29-30.
- 189 Zie: Paasi, 'The region, identity', 14.
- 190 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen*.
- 191 Intomart bv, *Opiniononderzoek gemeentelijke herindeling Groningen. Een beknopt verslag* (Groningen 1983).
- 192 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen*, 10; Provinciaal Bestuur van Groningen, *Eindvoorstel*, 8.
- 193 Provinciaal Bestuur van Groningen, *Voorlopige herindelingsvoorstellen*, 10.
- 194 J.A. Eshuis en M. Herweijer, *Samenvoegen van gemeenten. Een handreiking voor gemeentefunctionarissen* (Deventer 1994) 9.
- 195 Interview J.A. Bultena 12 oktober 2011; Interview M. Schollema 25 augustus 2011.
- 196 Interview J. Stam burgemeester De Marne (1998-2010) te Groningen op 11 januari 2011.
- 197 W.H. Everts, *Effecten van het veranderingsproces door de gemeentelijke herindeling in de nieuwe gemeente Winsum* (Groningen 1990) 124; M. Herweijer en G.H. Reussing, 'Theorie', in: J.M.J. Berghuis, M. Herweijer en W.J.M. Pol (red.), *Effecten van de herindeling* (Deventer 1995) 26.
- 198 VNG, *De eerste overheid. VNG-Commissie gemeentewet en grondwet* (Den Haag 2007) 8. Zie ook: R. Gilsing, 'De beleidstheorie van decentralisatie en het belang van democratische zelfsturing', in: S. Keuzenkamp (red.), *Decentralisatie en de bestuurskracht van de gemeente* (Den Haag 2009) 37.
- 199 Zie: Paasi, 'The institutionalization', 71.
- 200 Antonsich, 'Exploring the correspondence', 262; J. Murdoch en T. Marsden, 'The spatialization of politics: local and national actor-spaces in environmental conflict', *Transactions of the Institute of British Geographers* 20, afl. 3 (1995) 368; B. Deacon, 'Under construction', *European Urban and Regional Studies* 11, afl. 3 (2004) 223.

- 201 Veldboer, *De inspraak voorbij*, 14.
- 202 De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18.
- 203 Zie: B.B. Bock en P. Derkzen, 'Barriers to women's participation in rural policy making', in: I. Aszatalos Morell en B.B. Bock (red.), *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring* (Oxford 2008) 271; GrA, Archief PPD, toegang 2189, inv. nr. 1139. Ministerie van Binnenlandse Zaken. Onderwerp: Gemeentelijke herindeling - 16 oktober 1978.
- 204 Herweijer en Reussing, 'Theorie', 20; Interview A. van Veldhuizen 11 november 2011.
- 205 Applegate, 'A Europe of regions', 1158.
- 206 D. van Kemenade, 'Lauwersland', *Noorderbreedte* 2 (1999); C. Ray, 'Towards a meta-framework of endogenous development: repertoires, paths, democracy and rights', *Sociologia Ruralis* 39, afl. 4 (1999) 523; Molema, *Regionale kracht*, 242.
- 207 G. Farrell, 'LEADER added value: acting locally and globally', *LEADER Magazine* 23 (2000); Ray, 'The EU LEADER Programme'; A. Donaldson, 'Performing regions: territorial development and cultural politics in a Europe of regions', *Environment and Planning A* 38 (2006) 2076.
- 208 W. Hiemstra, "LEADER moet men beleven en meemaken' Klaas Bijleveld - scheidende nestor van het LEADER-gedachtegoed', *Netwerkbuletin* 1 (2002). Curry geciteerd in D. Storey, 'Issues of integration, participation and empowerment in rural development: the case of LEADER in the Republic of Ireland', *Journal of Rural Studies* 15, afl. 3 (1999) 308.
- 209 Provincie Groningen, *Eindverslag LEADER II Lauwersland* (Groningen 2002) 3. Interview Bart Bagerman, secretaris LEADER II programma Lauwersland, en Herman Bouman, provincie Groningen, op 15 november 2011.
- 210 Provincie Groningen, 'Ex post evaluatie LEADER - II - Lauwersland', (Groningen 2002).
- 211 Ibid., 579.
- 212 Interview Bart Bagerman en Herman Bouman 15 november 2011. Zie ook: Woods, 'Discourses of power', 453; Deacon, 'Under construction', 223.
- 213 Provincie Groningen, 'Ex post evaluatie', 12.
- 214 Interview Bart Bagerman en Herman Bouman 15 november 2011; S. Abram, J. Murdoch, en T. Marsden, 'The social construction of 'Middle England': the politics of participation in forward planning', *Journal of Rural Studies* 12, afl. 4 (1996) 363.
- 215 Storey, 'Issues of integration', 309; Bock en Derkzen, 'Barriers to women's participation', 269.
- 216 G. Farell, S. Thirion en M. Francois, *Social competitiveness. Creating a territorial development strategy in the light of the LEADER experience. Part 2* (2000) 22; Vidal, 'Rural development'.
- 217 Provincie Groningen, 'Ex post evaluatie', 11.
- 218 Paasi, *Territories*.
- 219 R. Panelli, 'Rural society', in: P. Cloke, T. Marsden en P. Mooney (red.), *The handbook of rural studies* (London 2006) 81.
- 220 C. Ray, 'Endogenous development in the era of reflexive modernity', *Journal of Rural Studies* 15, afl. 3 (1999) 259.
- 221 Provincie Groningen, *Eindverslag LEADER II Lauwersland*.
- 222 Ibid. Bijlage 3.
- 223 S. Anholt, *Competitive identity. The new brand management for nations, cities and regions* (New York 2007) 4.
- 224 D.Th. Broersma en G.T. Jensma, 'Groningerleegte: de verbeelding van een randgewest', *Gronings Historisch Jaarboek* (2000).
- 225 Zie: Storey, 'Issues of integration', 310.
- 226 Donaldson, 'Performing regions', 2080.
- 227 F. Thissen en R. van Engelsdorp Gastelaars, 'The qualities of rural areas in the Netherlands and Flanders: space and rural Landscape', in: T. Haartsen, P. Groote en P.P. Huigen (red.), *Claiming rural identities* (Assen 2000).
- 228 Groot, *De leefbaarheid van de dorpen*, 9; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*, 5; De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18.
- 229 Antonsich, 'Exploring the correspondence', 262; zie: Terlouw, 'From thick'.
- 230 Veldboer, *De inspraak voorbij*, 16; Curry geciteerd in Storey, 'Issues of integration', 308.
- 231 Zie: Woods, 'Discourses of power', 473; Bock en Derkzen, 'Barriers to women's participation', 272.

Hoofdstuk 6

Drie generaties jongeren in Noord-Groningen

- 1 Zie: Vidal, 'Rural development', 578; B. Jentsch, 'Youth migration from rural areas: moral principles to support youth and rural communities in policy debates', *Sociologia Ruralis* 46, afl. 3 (2006).
- 2 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 3 R. Panelli, 'Young rural lives: strategies beyond diversity', *Journal of Rural Studies* 18 (2002).
- 4 H.P. Chudacoff, 'Adolescence and youth', in: P.S. Fass (red.), *Encyclopedia of children and childhood in history and society* (New York 2004) 16.
- 5 Botke, *Boer en heer*; H. Bras, 'Social change, the institution of service and youth: the case of service in the lives of rural-born Dutch women, 1840-1940', *Continuity and Change* 19, afl. 2 (2004); V. Sleebe, 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en culture of poverty in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24, afl. 1 (1998).
- 6 G. Jones, *Youth* (Cambridge 2009) 12; P.N. Stearns, *Childhood in world history* (New York/London 2006).
- 7 P.Th.F.M. Boekholt, 'De Nederlander gaat naar school', in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 220. Zie ook: Backerra (red.), *Vrouwen van het land*; Chudacoff, 'Adolescence and youth', 18.
- 8 N.L. Dodde, *Het Nederlandse onderwijs verandert: ontwikkelingen sinds 1800* (Muiderberg 1983) 138; J. Wolthuis, *Lower Technical Education*, 204; E.H. Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988) 118.
- 9 P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101, afl. 1 (1986); C. in 't Velt, *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie*. (Utrecht /Antwerpen 1994); G. Valentine, T. Skelton en D. Chambers, 'Cool places. An introduction to youth and youth cultures', in: T. Skelton en G. Valentine (red.), *Cool places. Geographies of youth cultures* (London 1998); C.M. Dunkley, 'Risky geographies: teens, gender, and rural landscape in North America', *Gender, Place and Culture* 11, afl. 4 (2004).
- 10 Stearns, *Childhood in world history*, 3; De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 76. Uitzonderingen zijn: L. Passerini, 'Youth as a metaphor for cultural change: Fascist Italy and America in the 1950s', in: G. Levi en J.-C. Schmitt (red.), *A history of young people. Stormy evolution to modern times* (Cambridge 1997); E. Karel, 'Blowin' in the house. Gietense jeugdcultuur rond 1970', *Waardeel* 1 (2006); M. van der Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas: Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988).
- 11 Bushin et al., 'Reflecting on contexts', 75.
- 12 Addens, *Over de beroepskeuze*; SNG, *Bedreigd bestaan*.
- 13 Zie bijvoorbeeld: N. Argent en J. Walmsley, 'Rural youth migration trends in Australia: an overview of recent trends and two inland case studies', *Geographical Research* 46, afl. 2 (2008); H. Easthope en M. Gabriel, 'Turbulent lives: exploring the cultural meaning of regional youth migration', *Geographical Research* 46, afl. 2 (2008); Jentsch, 'Youth migration'.
- 14 W. Blauw en H. Kuipers, *Van de paal gerukt? Jongeren aan de rand van de Oost-Groninger samenleving* (Groningen 1981); E. Keizer en T. Beukema, *Op weg naar verbetering leefbaarheidssituatie jeugd en jongeren Noordelijk Groningen. Onderzoeksrapport, waarin een beeld wordt gegeven van de positie van de jongeren tussen 13 en 25 jaar in Noordelijk Groningen* (Groningen 1978).
- 15 A.S. Laegran, 'Exploring masculinity, technology, and identity in rural Norway', in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global perspectives on rural childhood and youth* (New York 2007) 29; J. F. Rye, 'Rural youths' images of the rural', *Journal of Rural Studies* 22 (2006).
- 16 H. Matthews e.a., 'Growing-up in the countryside: children and the rural idyll', *Journal of Rural studies* 16 (2000) 142.
- 17 M. Leyshon, 'The betweenness of being a rural youth: inclusive and exclusive lifestyles', *Social & Cultural Geography* 9, afl. 1 (2008) 3; Panelli, 'Young rural lives', 113.
- 18 Panelli, 'Young rural lives', 114-115.
- 19 Simon, *Ruimte voor identiteit*, 165.
- 20 Van der Meer e.a., *De sociale draagkracht*, 30.

- 21 Simon noemt deze contexten: economisch-functioneel, sociaal-cultureel en omgevingskenmerken.
- 22 E. Robson, S. Bell en N. Klocker, 'Conceptualizing agency in the lives and actions of rural young people,' in: R. Panelli, S. Punch en E. Robson (red.), *Global perspectives on rural childhood and youth* (New York 2007) 135; Leyshon, 'The betweenness', 3.
- 23 Sen, *Development as freedom*, 75.
- 24 Giddens, *The constitution*, 19.
- 25 SNG, *Bedreigd bestaan*.
- 26 M. Shucksmith, 'Young people and social exclusion in rural areas', *Sociologia Ruralis* 44, afl. 1 (2004) 46.
- 27 B. McGrath, 'A problem of resources': defining rural youth encounters in education, work and housing', *Journal of Rural Studies* 17, afl. 4 (2001) 488; M. K. Johnson, G.H. Elder en M. Stern, 'Attachments to family and community and the young adult transition of rural youth', *Journal of Research on Adolescence* 15, afl. 1 (2005) 101.
- 28 F. Thissen, J. Droogleever Fortuijn en E. Derijcke, *Blijven of wijken. De betrokkenheid van jongeren in de Westhoek op hun omgeving* (Amsterdam 2007) 85; F. Thissen e.a., 'Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, the Netherlands', *Journal of Rural Studies* 26 (2010) 428.
- 29 M. Leyshon, 'On being 'in the field': practice, progress and problems in research with young people in rural areas', *Journal of Rural Studies* 18 (2002) 180; Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 180.
- 30 F. Thissen en W. Linseele, *Leefbaarheid op het Vlaamse platteland vanuit het perspectief van jonge bewoners. Verslag van een onderzoek in de dorpen tussen Leie en Schelde* (Amsterdam 2001) 23.
- 31 E. Auclair en D. Vanoni, 'The attractiveness of rural areas for young people', in: B. Jentsch en M. Shucksmith (red.), *Young people in rural areas of Europe* (Aldershot 2004).
- 32 Groot en De Groot, *De kleine dorpen*, 155-156.
- 33 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts', 78; Matthews e.a., 'Growing-up', 142.
- 34 G. Valentine, 'A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll', *Journal of Rural Studies* 13, afl. 2 (1997) 146.
- 35 Matthews e.a., 'Growing-up', 145.
- 36 A. Kraack en J. Kenway, 'Place, time and stigmatised youthfull identities: bad boys in Paradise', *Journal of Rural Studies* 18 (2002).
- 37 F. Tucker en H. Matthews, 'They don't like girls hanging around there': conflicts over recreational space in rural Northamptonshire', *Area* 33, afl. 2 (2001) 162.
- 38 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts', 77; Matthews e.a., 'Growing-up', 141.
- 39 Dunkley, 'Risky geographies'.
- 40 Shucksmith, 'Young people'; R. Panelli, K. Nairn en J. McCormack, 'We make our own fun': reading the politics of youth with(in) community', *Sociologia Ruralis* 42, afl. 2 (2002) 109-110.
- 41 Shucksmith, 'Young people', 43; Panelli, Nairn en McCormack, 'We make our own fun', 109.
- 42 Giddens, *The constitution*, 19.
- 43 Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 174.
- 44 Matthews e.a., 'Growing-up', 142. Uitzondering is: G. Jones, 'The same people in the same places? Socio-spatial identities and migration in youth', *Sociology* 33, afl. 1 (1999).
- 45 Thissen e.a., 'Migration intentions', 430. Zie ook: Johnson, Elder en Stern, 'Attachments to family', 100.
- 46 Provinciale Jeugdraad, *Op weg naar verbetering leefbaarheidssituatie jeugd en jongeren Noord Groningen* (Groningen 1977) 23, 26, 32, 34.
- 47 Fedde Moedt, Mark Veenstra en Dennis Wobben, *Keuzegedrag onder jongeren in Usquert* (Bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen 2010).
- 48 Anne Holterman, *Onderwijskeuzes in een krimpgebied* (Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen 2012).
- 49 Rick Kruize, Hanneke Kuipers en Margot van Zanden, *De veranderende positie van plattelandsvrouwen in de afgelopen 50 jaar* (Bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen; Groningen, 2010).
- 50 Thompson, 'The voice', 26.
- 51 Ibid., 29.
- 52 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts', 77; A. Paasi, *Territories*, 36; Cuba, 'A place to call home', 111.

- 53 Jones, "The same people", 3; Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 172.
- 54 Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 172.
- 55 Paasi, 'Regional planning', 3; Vainikka, 'Narrative claims', 595.
- 56 Zie: MAQDA. *The art of text analysis*, <http://www.maxqda.com/> (bezocht 5 april 2012). De interviews van de bachelor en master studenten waren ongeschikt voor deze analyse.
- 57 Twee interviews uit deze reeks bleken niet geschikt voor een dergelijke analyse.
- 58 McGrath, "A problem of resources"; B. Allen en W. L. Montell, *From memory to history* (Nashville 1981) 49.
- 59 Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart*, 40. Zie ook: Boelhouwer, 'Wellbeing in the Netherlands'; Van Zanden, *Een klein land*, 14-20.
- 60 Zie: Stearns, *Childhood in world history*, 99; PTh.FM. Boekholt en E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 259.
- 61 Met deze code worden de respondenten onderscheiden. In Bijlage 5 is een overzicht gegeven van de respondenten.
- 62 Zie: Boekholt en Booy, *Geschiedenis van de school*, 211.
- 63 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 87.
- 64 Zie: Cuba, 'A place to call home', 111.
- 65 Paasi, *Territories*, 34.
- 66 Zie ook: Broersma, *Het wonderland*, 115; Duijvendak, 'Ligamenten', 345.
- 67 McGrath, "A problem of resources".
- 68 Holterman, *Onderwijskeuzes*, 45.
- 69 K. Bakema, *Honderd jaar Hoogelandse Hogereburger-school: RHBS Warffum 1868-1968* (Uithuizen 1968) 88.
- 70 Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie*, 3; SNG, *Bedreigd bestaan*, 188; Addens, *Over de beroepskeuze*, 37.
- 71 SNG, *Bedreigd bestaan*. 206; Paasi, *Territories*, 191; Paasi, 'Regional planning', 3-4.
- 72 Paasi, 'Regional planning', 4.
- 73 Interview met L. de Graaff, docent wiskunde Chr. Mulo Middelstum (1961-1983), Chr. Mavo Bedum (1983-1993) en Groene School Winsum (1993-2003) te Winsum op 11 mei 2010; interview met P. Beishuizen directeur Chr. Mulo Uithuizen (1960-1968) en Chr. Mavo Uithuizermee-den (1968-1988) te Uithuizen op 19 mei 2010; interview met J.J. Meedema, directeur Openbare Mavo Loppersum (1986-1996) te Loppersum op 15 juni 2010; Interview met J. de Weerdt, directeur LHNO Warffum (1970-1983), Scholengemeenschap Noord-West Groningen Eenrum (1983-1992) en Het Hogeland College (1993-?) te Warffum op 6 mei 2010.
- 74 Paasi, 'The region, identity'; Zimmerbauer, 'From image to identity'.
- 75 Paasi, *Territories*, 34.
- 76 Interview met R. van Meekeren, docent wiskunde Chr. Mulo Ulrum (1962-1988) en Chr. Mavo Winsum (1988-19?) te Ulrum op 20 mei 2010; Interview met L. de Graaff te Winsum op 11 mei 2010.
- 77 Interview met R. van Meekeren te Ulrum op 20 mei 2010.
- 78 A. Evers, G.A. Evers-Richters en A.M. Ozinga-Bandringa, *Van toen... en straks... Een herinnering aan het Christelijke voortgezet onderwijs te Loppersum* (Loppersum 1989); J.B. de Heer, *De Wijmers in perspectief* (1990).
- 79 Interview met L. de Graaff te Winsum op 11 mei 2010.
- 80 Thissen en Linseele, *Leefbaarheid op het Vlaamse platteland*, 23.
- 81 Interview met P. Beishuizen te Uithuizen op 19 mei 2010; Interview met J.J. Meedema te Loppersum op 15 juni 2010.
- 82 Laegran, 'Exploring masculinity', 30.
- 83 Shucksmith, 'Young people', 46.
- 84 McGrath, "A problem of resources", 488; Johnson, Elder en Stern, 'Attachments to family', 101; T. Muilu en J. Rusanen, 'Rural young people in regional development-the case of Finland in 1970-2000', *Journal of Rural Studies* 19, afl. 3 (2003) 297.
- 85 SNG, *Bedreigd bestaan*, 43.
- 86 Addens, *Over de beroepskeuze*.
- 87 Zie: Bieleman, *Boeren in Nederland*, 480.
- 88 Addens, *Over de beroepskeuze*, 11 en 19.
- 89 R. Paping en E. Karel, 'The rural succession myth. Oc-

- cupational careers and household formation of peasants' and farmers' offspring around 1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8, afl. 4 (2011) 75.
- 90 P. Schnabel, *Waarom blijven boeren? Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf* (Den Haag 2001) 4.
- 91 Paasi, 'Regional planning', 10.
- 92 Schnabel, *Waarom blijven boeren?*, 5; Haartsen, *Platteland: boerenland*, 108.
- 93 Johnson, Elder en Stern, 'Attachments to family', 101.
- 94 Paasi, 'Regional planning', 10.
- 95 Haartsen, *Platteland: boerenland*, 107-126.
- 96 Keizer en Beukema, *Op weg naar verbetering*, 87.
- 97 McGrath, 'A problem of resources', 488; Johnson, Elder en Stern, 'Attachments to family', 101; Muilu en Rusanen, 'Rural young people', 297.
- 98 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts'; Panelli, 'Young rural lives', 77.
- 99 U. Janssen en R. Lammerts, *Leefbaarheid op het platteland: sociale en culturele ontwikkelingen op het platteland over de periode 1989-1998: een literatuuronderzoek* (Utrecht 1999).
- 100 Sleebe, 'Van vader op zoon', 3-4.
- 101 Botke, *Boer en heer*, 358.
- 102 SNG, *Bedreigd bestaan*, 173.
- 103 Ibid., 190.
- 104 Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie*, 25.
- 105 Botke, *Boer en heer*, 513-523. G. Muntinga, 'Dat wij als boer hier tennissen is wel een merkwaardigheid'. Lawn tennis op het Groninger platteland, 1900-1960', *Historisch Jaarboek Groningen* (2005) 69.
- 106 Botke, *Boer en heer*, 519.
- 107 J.F.A. Beins, *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen* (Meppel 1952) 193.
- 108 Muntinga, 'Dat wij als boer', 69.
- 109 SNG, *Over Noord-Groningen gesproken...*; SNG, *Bedreigd bestaan*, 189.
- 110 M. Kneafsey, 'Tourism, place identities and social relations in the European rural periphery', *European Urban and Regional Studies* 7, afl. 1 (2000) 37; Citeerde: Storey, 'Issues of integration', 309.
- 111 De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 79; In 't Velt, *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie*.
- 112 SNG, *Bedreigd bestaan*, 190.
- 113 Ibid., 190.
- 114 Keizer en Beukema, *Op weg naar verbetering*, 129-131.
- 115 Zie: Dunkley, 'Risky geographies'; J. Shoveller e.a., 'Around here, they roll up the sidewalks at night': a qualitative study of youth living in a rural Canadian community', *Health & Place* 13 (2007); Tucker en Matthews, 'They don't like girls'; T. Haartsen en D. Strijker, 'Rural youth culture: *keten* in the Netherlands', *Journal of Rural Studies* 26, afl. 2 (2010).
- 116 Dozy, 'Het is altijd het beroep'.
- 117 Karel, 'Blowin' in the house', 27; F. Faber, S. Harmsma en R. van Schaik, 'Kerk, verzuiling en sociaal-cultureel leven na de Tweede Wereldoorlog', in: R. van Schaik, G. Collenteur en A. de Valk (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 342-343.
- 118 Muilu en Rusanen, 'Rural young people', 298; R. Panelli, S. Punch en E. Robson, 'From difference to dialogue. Conceptualizing global perspectives on rural childhood and youth', in: R. Panelli, S. Punch, en E. Robson (red.), *Global perspective on rural childhood and youth* (London 2007) 7.
- 119 Faber, Harmsma en Van Schaik, 'Kerk, verzuiling', 342-343.
- 120 W. Koops en M. Zuckerman, 'Introduction: a historical developmental approach to adolescence', *History of the Family* 8 (2003).
- 121 Keizer en Beukema, *Op weg naar verbetering*.
- 122 Dunkley, 'Risky geographies', 559.
- 123 De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat*, 159.
- 124 Zie: SNG, *Jaarverslag 1968*.
- 125 Heida, *De sociaal-culturele functie*, Kaarten 3 en 4.
- 126 C.D. Saal, 'Dorp en route, waartoe en waarheen?', *De Gids* 135 (1972) 285.
- 127 Van Houwelingen, de Hart en den Ridder, 'Leren participeren', 111.
- 128 Vermeij en Mollenhorst, *Overgebleven dorpsleven*, 78.
- 129 J. Droogleever Fortuijn en M. van der Meer, 'Gender and voluntary work in late adulthood in rural communities in the Netherlands', *GeoJournal* 65 (2006) 390.

- 130 G.A. Hoekveld en G. Hoekveld-Meijer, 'The region as a cloister. The relation between society and region reconsidered', *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography* 77, afl. 3 (1995), 161; Vainikka, 'Narrative claims', 597.
- 131 Koops en Zuckerman, 'A historical developmental approach'.
- 132 Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 177.
- 133 Johnson, Elder en Stern, 'Attachments to family', 99.
- 134 Jones, "The same people", 17; Vainikka, 'Narrative claims', 595.
- 135 Zie: Thissen en Linseele, *Leefbaarheid op het Vlaamse platteland*; Gardenier, *Rijk met kleine dorpen*; Jones, "The same people", 2 en 5.
- 136 Zie: Shucksmith, 'Young people', 43.
- 137 Zie: J. Daan, 'Standaardtaal en dialecten: vrienden of vijanden?', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996); F. Hinskens, 'Dialectnivellering in Limburg. Verlies van regionale identiteit?', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996); L. Grijp, 'Van dialectlied tot boerenrock. Muziek en Regionale identiteit', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).
- 138 S. Reker, *Toal: een cursusboek Noord-Gronings in tien lessen* (Assen 2005).
- 139 Grijp, 'Van dialectlied'.
- 140 SNG, *Over Noord-Groningen gesproken...*
- 141 Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, 30.
- 142 De benaderingen 'identificeren met' en 'identificeren tegen' wordt uitgewerkt in: G. Rose, 'Place and identity: a sense of place', in: D. Massey en P. Jess (red.), *A place in the world? Places, cultures and globalization*, (New York 1995); Simon, *Ruimte voor identiteit*, 26.
- 143 Paasi, *Territories*, 32.
- 144 Ray, 'Towards a meta-framework', 525.
- 145 Zie: Melis, 'Folklore in Warffum'; Melis en Groefsema, 'Dansen voor de regio'.
- 146 Terlouw, 'From thick', 709.
- 147 Janssen en Lammerts, *Leefbaarheid op het platteland*, 92.
- 148 Jones, *Youth*, 59.
- 149 Thissen, Droogleever Fortuijn en Derijcke, *Blijven of wijken*, 12.
- 150 Auclair en Vanoni, 'The attractiveness', 81; Simon, *Ruimte voor identiteit*, 165.
- 151 G.T. Jensma, 'Plat land, diepe geschiedenis. Friesland als trauma', *De Vrije Fries* 90 (2010) 215.
- 152 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts', 77; Matthews e.a., 'Growing-up', 141.
- 153 Atzema e.a., *De bereikbaarheid*, 96.
- 154 Gardenier, *Rijk met kleine dorpen*, 169.
- 155 Zie: De Leede en Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*.
- 156 PPD, *Rapport van de Adviescommissie Noord-Groningen*.
- 157 Haartsen, *Platteland: boerenland*, 101.
- 158 Keizer en Beukema, *Op weg naar verbetering*, 28.
- 159 Haartsen, *Platteland: boerenland*, 88.
- 160 Zie: Valentine, 'A safe place'.
- 161 Jensma, 'Plat land', 215; Vainikka, 'Narrative claims', 595.
- 162 Valentine, 'A safe place', 146.
- 163 Haartsen, *Platteland: boerenland*, 84.
- 164 Van der Meer e.a., *De sociale draagkracht*, 30.
- 165 MacLeod en Jones, 'Renewing the geography', 679.
- 166 Zie: Shucksmith, 'Young people'; Dunkley, 'Risky geographies'.
- 167 Paasi, 'Regional planning', 4.
- 168 Zie: Terlouw, 'From thick', 710.

Hoofdstuk 7

Drie generaties vrouwen in Noord-Groningen

- 1 Backerra, 'Inleiding'.
- 2 Zie: Giddens, *The constitution*; Nussbaum en Sen (red.), *The quality of life*; Sen, *Development as freedom*.
- 3 Zie: Terlouw, 'Regions in geography'.
- 4 A. Hobbelink, 'Daisy Stork-van der Kuyl pionier op het terrein van vrouwenstudies', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zuthpen 1998) 176.
- 5 D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl, *De Drentse boerin. Haar*

- plaats in de samenleving (Assen 1952) 189.
- 6 M Dahlström, 'Young women in a male periphery - experiences from the Scandinavian North', *Journal of Rural Studies* 12, afl. 3 (1996) 179.
  - 7 De Liagre Böhl, Nekkers en Slot, *Nederland industrialiseert!*, 243.
  - 8 Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, *De boerin en haar huis* ('s Gravenhage 1956).
  - 9 F. Floré, 'Zoek de tien verschillen. De woonvoorlichting van vrouwenorganisaties in België in tijden van groeiende welvaart (1949-1957)', in: M. Demoor, L. Vandenbusche en G. Vandermassen (red.), *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies - Ugent* (Gent 2007) 124 en 129.
  - 10 Zie: S. Shortall, 'Economic status and gender Roles', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 305.
  - 11 SNG, *Bedreigd bestaan*, 43.
  - 12 B.B. Bock, 'Gender and migration: an overview', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 156.
  - 13 SNG, *Bedreigd bestaan*, 198.
  - 14 Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie*.
  - 15 Sennema, *Kerkelijkheid*.
  - 16 C.D. Saal, *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958). Interview mevrouw J.M. Saal, dochter van prof. dr. C.D. Saal, te Nijmegen 22 februari 2013.
  - 17 IJzerman, '50 Jaar Sociologisch Instituut', 10.
  - 18 SNG, *Bedreigd bestaan*, 244.
  - 19 Interview P.J. Molendijk op 7 januari 2011.
  - 20 J. Little, *Gender and rural geography. Identity, sexuality and power in the countryside* (Harlow 2002) 21.
  - 21 Stork-van der Kuyl, *De boerin nu*. Ze had hiervoor contact met prof. dr. I. Gadourek en prof. dr. P.J. Bouman van het Sociologisch Instituut.
  - 22 Addens, *Over de beroepskeuze*.
  - 23 Geciteerd in: Hobbelinek, 'Daisy Stork-van der Kuyl', 177.
  - 24 J. Little en R. Panelli, 'Gender research in rural geography', *Gender, Place and Culture* 10, afl. 3 (2003), 27; M.B. Darqué en R. Gasson, 'Changing gender relations in agriculture: an international perspective', *Journal of Rural Studies* 7, afl. 1/2 (1991) 1.
  - 25 B.B. Bock, 'Introduction: rural gender studies in North and South', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 2; Little, *Gender and rural geography*, 21.
  - 26 J. Burchardt, 'Agricultural history, rural history, or countryside history?', *The Historical Journal* 50, afl. 2 (2007); Darqué en Gasson, 'Changing gender relations in agriculture'.
  - 27 Voor een compleet overzicht zie: Bock, 'Introduction'; Little en Panelli, 'Gender research'; Little, *Gender and rural geography*, Hoofdstuk 2.
  - 28 C. Morris en J. Little, 'Rural work: an overview of women's experiences', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005) 11.
  - 29 Little en Panelli, 'Gender research', 283; A. Hughes, 'Rurality and 'cultures of womanhood'', in: P. Cloke en J. Little (red.), *Contested countryside cultures. Otherness, marginalisation and rurality* (London 1997) 124.
  - 30 Bock, 'Introduction', 4.
  - 31 J. Little, 'Theoretical issues of women's non-agricultural employment in rural areas; with illustrations from the UK', *Journal of Rural Studies* 7, afl. 1/2 (1991).
  - 32 J. Little en P. Austin, 'Women and the rural idyll', *Journal of Rural Studies* 12, afl. 2 (1996).
  - 33 B. Bock, 'Rurality and gender identity', in: B. Bock en S. Shortall (red.), *Rural gender relations. Issues and case studies* (Wallingford 2006) 281.
  - 34 Little, *Gender and rural geography*, 31.
  - 35 L. Bellamy, K.D.M. Snell en T. Williamson, 'Women and rural history', *Rural History* 5, afl. 2 (1994); Van der Burg, 'Geen tweede boer'.
  - 36 A. Davis, 'Uncovering the lives of women in post-war Oxfordshire: an oral history approach', *Rural History* 19, afl. 1 (2008).
  - 37 Van der Burg, 'Geen tweede boer', 11.
  - 38 Ibid., 15.
  - 39 Backerra (red.), *Vrouwen van het land*, 9.
  - 40 Burchardt, 'Agricultural history'.
  - 41 Sen, *Development as freedom*, 75.
  - 42 Panelli, 'Young rural lives'.
  - 43 Little, 'Theoretical issues'; M. Granvik, 'The gendering of

- work and everyday life in the Swedish countryside,' *Norwegian Journal of Geography* 63, afl. 3 (2009); B.B. Bock, *Personal and social development of women in rural areas of Europe* (Brussels 2010).
- 44 H. Berg, 'Vrouwen op het Hoge Land in Groningen, 1880-1914', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land: anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 38.
- 45 Van der Burg, 'Geen tweede boer', 314.
- 46 Morris en Little, 'Rural work', 13.
- 47 A. Hughes en C. Nativel, 'Lone parents and paid work: evidence from rural England', in: J. Little en C. Morris (red.), *Critical studies in rural gender issues* (Aldershot 2005).
- 48 J. Little, 'Constructions of rural women's voluntary work', *Gender, Place and Culture* 4, afl. 2 (1997) 206.
- 49 Granvik, 'The gendering of work', 216.
- 50 Dunkley, 'Risky geographies'.
- 51 Leyshon, "No place for a girl".
- 52 J. Bettenhausen-Verbey en U. Blom, *Plattelandsvrouwen over de drempel. Een onderzoek naar de actieve deelname aan de samenleving door leden van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen* ('s-Gravenhage 1983).
- 53 Elswoord-Hollard, "We used to scrump the apples", 125.
- 54 Hughes, 'Rurality'.
- 55 J. Halliday en J. Little, 'Amongst women: exploring the reality or rural childcare', *Sociologia Ruralis* 41, afl. 4 (2001) 423; Little, 'Constructions', 205.
- 56 Hughes, 'Rurality'.
- 57 Van der Burg, 'Geen tweede boer', 309; E. Noack, 'Are rural women mobility deprived? - a case study from Scotland', *Sociologia Ruralis* 51, afl. 1 (2010) 80; Morris en Little, 'Rural work', 11.
- 58 Noack, 'Are rural women', 80.
- 59 Ibid., 81.
- 60 Nussbaum, *Women and human development*, 5.
- 61 Giddens, *The constitution*, 19.
- 62 Zie: Terlouw, 'Regions in geography', 77.
- 63 Kruize, Kuipers en Van Zanden, *De veranderende positie*. Een enkele maal zijn de interviews met 'jongeren' ook meegenomen in dit hoofdstuk.
- 64 R.D. Fitjar, 'Explaining variation in sub-state regional identities in Western Europe', *European Journal of Political Research* 49, afl. 4 (2010); Paasi, 'Deconstructing regions', 679.
- 65 Zie: Davis, 'Uncovering the lives', 108.
- 66 Portelli, 'What makes oral history different', 36.
- 67 Thompson, 'The voice', 26.
- 68 Davis, 'Uncovering the lives'.
- 69 Zie bijvoorbeeld: Haartsen, *Platteland: boerenland*, 90.
- 70 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts'.
- 71 Paasi, 'Regional planning', 3.
- 72 Saal, *Het boerengezin*, 46.
- 73 Hughes en Nativel, 'Lone parents'.
- 74 McGrath, "A problem of resources".
- 75 Melis, 'Secondary education'.
- 76 Interview met J. de Weerd op 6 mei 2010.
- 77 Van der Burg, 'Geen tweede boer', 308.
- 78 Zie: Beins, *Honderd jaar plattelandsleven*, 491.
- 79 Van der Burg, *Een half miljoen boerinnen*, 82; Van der Woude, *Op goede gronden*, 286.
- 80 Botke, *Boer en heer*, 468-474.
- 81 Boekholt en Booy, *Geschiedenis van de school*, 263.
- 82 Melis, 'Secondary education'.
- 83 Kruize, Kuipers en Van Zanden, *De veranderende positie*, 21.
- 84 Morris en Little, 'Rural work', 13.
- 85 C.G. Ellison en J.P. Bartkowski, 'Conservative Protestantism and the division of household labor among married couples', *Journal of Family Issues* 23, afl. 8 (2002); Y.M. Werner, (red.), *Christian masculinity. Men and religion in Northern Europe in the 19th and 20th centuries* (Leuven 2011).
- 86 Zie: K. Sitalsing, "Tot slot verdwijnt ook de school", *De Volkskrant*, 18 juni 2005; R. de Roo, 'Christelijke en openbare school in Ezingen samen', *Dagblad van het Noorden*, 12 februari 2005; 'Wehe-Den Hoorn door 'schoolstrijd' verdeeld', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 juli 1979.
- 87 J. Tooley, 'On school choice and social class: a response to Ball, Bowe and Gewirtz', *British Journal of Sociology of Education* 18, afl. 2 (1997); C. Vincent, 'Social class and parental agency', *Journal of Educational Policy* 16, afl. 4

- (2001); M. Walker en G. Clark, 'Parental choice and rural primary school: lifestyle, locality and loyalty', *Journal of Rural Studies* 26, afl. 3 (2010).
- 88 Dahlström, 'Young women'.
- 89 Droogleever Fortuijn en Van der Meer, 'Gender and voluntary work'.
- 90 Berg, 'Vrouwen op het Hoge Land', 38.
- 91 Beins, *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 298.
- 92 Zie: Little, 'Constructions'; Droogleever Fortuijn en Van der Meer, 'Gender and voluntary work'.
- 93 Halliday en Little, 'Amongst women'.
- 94 Zie bijvoorbeeld: Mostert, *Marga Klompé, 1912-1986: een biografie*, 533.
- 95 Kloek, *Vrouw des huizes*.
- 96 J. Douma, 'Ontwikkeling in het Gereformeerde levensgedrag', in: D. Deddens en M. te Velde (red.), *Vrijmaking-wederkeer. Vijftig jaar vrijmaking in beeld gebracht 1944-1994* (Barneveld 1994).
- 97 H. Bjørkhaug en A. Blekesaune, 'Gender and work in Norwegian family farm businesses', *Sociologia Ruralis* 48, afl. 2 (2008); Stork-van der Kuyl, *De boerin nu*.
- 98 Little, 'Constructions', 206 en 202; Werner (red.), *Christian masculinity*, 7.
- 99 Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie over vrouwen op het platteland* (Leens 1983) 107; F. Faber, *De provinciale vrouwenraad Groningen en de bevordering van de maatschappelijke participatie van vrouwen* (Groningen 1993). Het overzicht op pagina 25 laat zien dat er geen formele kinderopvang in Noord-Groningen is in 1985.
- 100 Shortall, 'Economic status and gender roles', 304-305.
- 101 Noack, 'Are rural women', 87.
- 102 Morris en Little, 'Rural work', 12; Halliday en Little, 'Amongst women'.
- 103 C. Münch en S. van Wijnbergen, 'Education and labor market activity of women: an age-group specific empirical analysis', *Tinbergen Institute Discussion Paper* 99, afl. 2 (2009).
- 104 Zie: Davis, 'Uncovering the lives'.
- 105 Morris en Little, 'Rural work', 13; Dahlström, 'Young women', 264.
- 106 G. Passies, ... *Het zijn net halve mannen. Een onderzoek naar de loopbaan van vrouwen werkzaam bij de provincie Groningen* (Groningen 1981); Vrouwenburo voor de provincie Groningen, *Groninger Vrouwenwijzer 1985* (Groningen 1985).
- 107 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts'; Panelli, 'Young rural lives'; Beins, *Honderd jaar plattelandleven*.
- 108 Zie: Cuba, 'A place to call home'.
- 109 Giddens, *The constitution*.
- 110 D. G. Martin, 'Constructing the 'neighborhood sphere': gender and community organizing [1]', *Gender, Place & Culture* 9, afl. 4 (2002) 333.
- 111 Botke, *Boer en heer*, 519; H. Knippenberg, 'Een veelkleurig palet. De godsdienstkarte in de negentiende en twintigste eeuw,' in: E. Beekink, e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003).
- 112 De veeboeren vallen niet onder de boeren uit deze sociale structuur. Zij vertoonden een ander levenspatroon dan de graanboeren: Stork-van der Kuyl, *De boerin nu*, 171.
- 113 Droogleever Fortuijn en Van der Meer, 'Gender and voluntary work'.
- 114 Giddens, *The constitution*.
- 115 Zie: SNG, *Bedreigd bestaan*.
- 116 Stork-van der Kuyl, *De boerin nu*, 162.
- 117 Sennema, *Kerkelijkheid*; L. Buning, *Mensingeweerd en Tinalinge. Onderzoek naar de problematiek der Ned. Herv. Kerk in twee kleine dorpen op het Groninger Hogeland* (Groningen 1959); Botke, *Boer en heer*.
- 118 Ellison en Bartkowski, 'Conservative Protestantism'.
- 119 Kruize, Kuipers en Zanden, 'De veranderende positie'.
- 120 Douma, 'Ontwikkeling in het Gereformeerde levensgedrag', 181.
- 121 Beins, *Honderd jaar plattelandleven*, 331.
- 122 Zie: *ibid.*, 518.
- 123 Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 84.
- 124 Zie: Vermeij en Mollenhorst, *Overgebleven dorpsleven*, 20-21.
- 125 Zie: Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*.
- 126 Sauer, *Onderzoek naar de culturele situatie*.
- 127 Knippenberg, 'Een veelkleurig palet'; Botke, *Boer en heer*, 393; Beins, *Honderd jaar plattelandleven*, 305.

- 128 Y. van der Hooft, 'Vrouwenleerschool. Educatieve activiteiten van de Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen in Nederland', in: F. Backerra (red.), *Vrouwen van het land: anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 186; Dahlström, 'Young women'; Floré, 'Zoek de tien verschillen'.
- 129 Stork-van der Kuyl, *De boerin nu en straks*; Floré, 'Zoek de tien verschillen'.
- 130 Zie: NBvP Vrouwen van Nu: <http://www.nbvp.nl/landelijk/home.html> (bezocht 18 juli 2012).
- 131 Faber, *De provinciale Vrouwenraad*; Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*.
- 132 Martin, 'Constructing the 'neighborhood sphere'.
- 133 Droogleever Fortuijn en Van der Meer, 'Gender and voluntary Work', 383.
- 134 Groot, *De leefbaarheid van de dorpen*, 9; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*, 5; De Leede and Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18.
- 135 Martin, 'Constructing the 'neighborhood sphere'', 333.
- 136 Bock en Derksen, 'Barriers to women's participation', 264 en zie ook: L.A. Staeheli, E. Kofman en L.J. Peake (red.), *Mapping women, making politics. Feminist perspectives on political geography* (New York 2004).
- 137 Van der Hooft, 'Vrouwenleerschool', 183.
- 138 Van Houwelingen, Hart en Ridder, 'Leren participeren', 108.
- 139 Cuba, 'A place to call home'.
- 140 Zimmerbauer, 'From image to identity', 245; Hernández e.a., 'Place attachment'.
- 141 Hughes, 'Ruralty'.
- 142 Groot, *De leefbaarheid van de dorpen*, 9; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*, 5; De Leede and Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18.
- 143 Dit is een trend die in meer plattelandsgebieden voorkomt: Dahlström, 'Young women', 259.
- 144 Hughes, 'Ruralty'.
- 145 Van der Burg, 'Geen tweede boer', 309; Noack, 'Are rural women', 80; Morris en Little, 'Rural work', 11.
- 146 Paasi, 'The region, identity', 14.
- 147 Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie*, 107.
- 148 Valentine, 'A safe place', 138.
- 149 Dunkley, 'Risky geographies', 559.
- 150 Vermeij en Mollenhorst, *Overgebleven dorpsleven*, 13.
- 151 Bock, 'Introduction', 1.
- 152 Zie: Giddens, *The constitution*.
- 153 Groot, *De leefbaarheid van de dorpen*, 9; Stegeman, *Leefbaarheid op de agenda!*, 5; De Leede and Ensink, *Leefbaarheid in landelijke gebieden*, 18.
- 154 Zie: Paasi, 'The region, identity', 14.

Hoofdstuk 8

Leefbaarheid en regionale identiteit vanuit diverse perspectieven

- 1 Van Kemenade, 'Lauwersland', 2.
- 2 Paasi, *Territories*, 34.
- 3 Ibid., 33; Paasi, 'The region, identity', 10.
- 4 Nussbaum en Glover (red.), *Women, culture, and development*, 5; Sen, *Development as freedom*, 75.
- 5 SNG, *Over Noord-Groningen gesproken...*
- 6 GrA, Archief SNG, toegang 2085, inv. nr. 15. Stichtingsakte 11 maart 1955 te Warffum, 1.
- 7 Giddens, *The constitution of society*.
- 8 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 9 Leyshon, 'On being in the field', 180; Easthope en Gabriel, 'Turbulent lives', 180.
- 10 Zie: Terlouw, 'Regions in geography', 77.
- 11 Carpenter, 'The capabilities approach', 354.
- 12 Bushin e.a., 'Reflecting on contexts', 77; Matthews e.a., 'Growing-up', 141.
- 13 Ostendorf en Thissen, 'Dorpen als woonmilieus', 35.
- 14 Zie: Paasi, *Territories*, 34.
- 15 Cuba, 'A place to call home', 111; Paasi, 'The region, identity', 13.
- 16 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 17 Paasi, 'Regional planning', 4.
- 18 Simon, *Ruimte voor identiteit*, 28.
- 19 Zie: Terlouw, 'From thick', 710.
- 20 B. Brubaker en F. Cooper, 'Beyond 'identity'', *Theory and Society* 29, afl. 1 (2000), 13.
- 21 Verwest en Van Dam, *Van bestrijden naar begeleiden*, 30.
- 22 Zie: Vainikka, 'Narrative claims', 600.

- 23 Paasi, 'The region, identity', 15.
- 24 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Vertrouwen in de buurt* (Amsterdam 2005).
- 25 Zie: ibid.
- 26 Anholt, *Competitive identity*, 4; Vainikka, 'Narrative claims', 587.
- 27 Panelli, 'Rural Society', 81.
- 28 Zie: Gardenier, *Rijk met kleine dorpen*; J.D. Gardenier en M. Nanninga, *Vooronderzoek Bedreigd bestaan* (Groningen 2008).
- 29 Paasi, 'The region, identity', 14; Paasi, 'Regional planning', 3.

Summary

- 1 Paasi, *Territories*, 34.
- 2 Simon, *Ruimte voor identiteit*, 21.
- 3 MacLeod and Jones, 'Renewing the geography', 678.
- 4 Giddens, *The constitution*, 122.
- 5 Nussbaum and Glover, *Women*; Sen, *Development*.

Bijlagen

- 1 Vanaf 1978 zijn Uithuizen en Uithuizermeeden gemeenten Hefshuizen. Dit zijn de inwoneraantallen van 1978.
- 2 Tot 1992 heette de latere gemeente Eemsmond Hefshuizen
- 3 Tot 1992 heette de latere gemeente De Marne Ulrum.
- 4 De gemeente Bierum is door de herindelingen bij de gemeente Delfzijl gekomen. Daardoor is het inwoneraantal van Noord-Groningen gedaald.
- 5 Andere benadering werkzaam in de sector in die gemeente. Mannen en vrouwen.
- 6 Vanaf de gemeenteraadsverkiezingen van 1980 zijn ARP, CHU en KVP het CDA.
- 7 RJ = Respondent Jongere, RUS = Respondent Usquert, RV = Respondent Vrouw, RUL = Respondent Ulrum en RO = respondent Onderdendam.
- 8 Categorieën op basis van het voorzieningenniveau: regionaal dorp – regionaal voorzieningenniveau, lokaal dorp – lokale voorzieningen en klein dorp of buitengebied – weinig tot geen voorzieningen.
- 9 Een sterretje betekent dat beide ouders betaald werk hadden. Anders had de vader betaald werk en de moeder was een huisvrouw tijdens de jeugd van de respondent.
- 10 Op basis van religie tijdens jeugd
- 11 Op basis sociaal-economische status ouders

Register

Personen en instituten

Abma, E.	115, 128	Clevering-Meijer, T.F.	145, 147, 253
Academie voor Sociale en Culturele Arbeid (ASCA)	60, 63, 64, 66	Constandse, A.K.	27, 28, 149
Addens, N.H.H.	193, 226	Dieperink, J.	113, 115
Adviescommissie Noord-Groningen	95, 136, 146-151, 154	Doorn, J.A.A. van	43, 55, 56, 124
Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen	18	Dr. Wiardi Beckman Stichting	50, 55
Amerika, A.M.	134	Droogleever Fortuijn, Joos	53
Anderson, Jon	24	Dunkley, Cheryl	181, 229
Atzema, Oedzge	82	Easthope, Hazel	207
Bagerman, Bart	171	Ebels, E.H.	104, 105, 107
Berg, Hilde	240	Ensink, E.	169
Berg, M.J. van den	155, 156	Eshuis, J.A.	168
Berge, J.C.B.M. ten	160, 163	Feitsma, H.	119
Berghuis, J.C.	108	Fock, C.L.W.	140
Beukema, Trienke	202, 204	Fulbright, J.W.	62
Bieuwenga, A.W.	104, 106, 107, 117, 119	Gabriel, Michelle	207
Blotevogel, Hans	23, 231, 274, 279	Gardenier, Jan Dirk	212
Boer, Jan	101, 120	Geertsema, C.C.	103
Boer, Jo	64, 66, 67, 68, 123	Geertsema, W.J. (Molly)	102, 106, 108, 113, 115-117, 119, 130
Bolt-Postma, Alie	223	Geluk, W.A.	128
Botke, IJntke	199	Gerretson, C.	52
Bouman, P.J.	18, 56-62, 66, 111, 113-116, 119, 120, 122-127, 134, 146, 156, 271, 287	Giddens, Anthony	31, 32, 180, 182, 230, 246, 247, 273, 279, 281, 286
Broekema, Swier	140	Groenman, S.J.	54, 57, 65
Broersma, Daniël	172	Groninger Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB)	124
Bultena, J.A.	134, 135, 147, 151, 155	Groot, J.P.	28, 29, 74, 75, 157, 158, 285
Burg, Margreet, van der	227	<i>Grunneger Daansers</i>	142
Buurma, J.A.	116, 147	Haaksman, E.	166
Centrum voor Arbeid en Beleid (CAB)	283	Haartsen, Tialda	195, 213, 214
Christaller, Walter	95	Haveman, J.	113, 119
		Hendriks, G.	65, 66, 116
		Herweijer, M.	168
		Hoek, A. van der	163
		Hofstee, E.W.	54, 56, 113, 115, 116, 124, 149
		Holterman, Anne	188
		Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO)	53-55

Jensma, Goffe	172	Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie (NETO)	53, 54, 56, 109, 110, 112-114, 116-118, 127, 147, 150, 155
Joustra, U.S.F.	113, 115, 116, 127		
Kalma, J.J.	27		
Kamphuis, Marie	60, 63, 64, 66, 67	Nussbaum, Martha	32, 66, 180, 228, 269, 279, 286
Karel, Erwin	47, 48, 193		
Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI)	55	Offerhaus, W.A.	119, 134
Keizer, Ella	202, 204	Ommelander Kring	59
Keuning, H.J.	58, 59, 60, 123	<i>Op Roakeldais</i>	136, 142-145, 172, 210, 282
Keynes, J.M.	42	Os, D. van	53
Kleemans, H.C.	155, 157	Paasi, Anssi	24-26, 31, 32, 34, 69, 105, 110, 131, 144, 147, 149-151, 159, 172, 186, 189, 190, 194, 195, 210, 276, 277, 279, 281, 285
Klompé, M.A.M.	49, 51, 88, 128, 129, 140		
Koops, Willem	204		
Korthals, H.A.	137		
Kruijer, G.J.	57		
Laan, Eberhard van der	17	Panelli, Ruth	179, 228
Lammers, C.	55	Paping, Richard	193
Landbouw-Economisch Instituut (LEI)	113, 115, 117, 118, 147	Plessner, H.K.O.G.	56
Leede, J.J. de	169	Ploeg, J. van der	166
Lijfering, J.H.W.	115	Post, Jac.	108
Lindeboom, J.C.	101, 107, 108, 115, 117, 119, 120, 127, 155	Provinciale jeugdraad	195, 213,
Little, Jo	227	Provinciale Planologische Dienst Groningen (PPD)	95, 97, 113, 116, 117, 146-148
Loon, P.C.J. van	65, 66	Provinciale Welvaartscommissie	59, 113
Louwes, H.D.	104, 107, 117	Regionaal Historisch Centrum Groningen	34
Lulofs, J.G.	113	Regionale Ontwikkelingsplanning (ROP)	35, 159-164
Mansholt, S.L.	48	Regioraad	35, 133, 159, 160, 162-167, 272
Massey, Doreen	23		
Matthews, Hugh	181	Reker, Siemon	208
Meijer, G.R.	102-104, 108, 126	Ross, M.G.	66, 67
Mellema, S.R.	136, 140, 153	Saal, C.D.	55, 60, 62, 66, 81, 113, 116-118, 122-124, 127, 135, 145-147, 156, 205, 232, 271
Mey, J.L.	59, 60, 123		
Miedema, J.P.	152, 155		
Molendijk, P.J.	129, 130, 134		
Munters, Q.J.	93		
Nederlands Hervormde Sociologisch Instituut van 'Kerk en Wereld'	55	Sauer, D.	118, 199, 225
Noack, Eva	230, 243	Scheffer, H.J.	110
		Schuur, Koos	120

Sen, Amartya	32, 66, 180, 228, 269, 279, 286	Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)	152-154
Sennema, D.S.	91, 225	Vereniging voor Kleine Dorpen Groningen (VKDG)	158, 159
Siemens, R.E.	102, 103, 108	Visser, M.A.J.	115, 296
Smallenbroek, A.	155	Vries Reilingh, H.D. de	54, 58, 65, 118
Smit, C.N.	102, 103, 108, 113, 120	Vuursteen, W.J.	111, 112, 116, 117, 135, 139, 146
Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen	18, 53, 56, 58, 59, 62, 102, 112, 113, 115- 119, 131, 145, 147, 156, 271	Witterholt-Heidanus, F.	108
Stam, Joan	169	Woods, Michael	160, 164
Steinmetz, S.R.	52, 53, 56, 57, 59, 61	Zuckerman, Michael	204
Stichting Maatschappelijk Werk ten Platteland	54	Plaats	
Stichting Noord-Groningen (SNG)	18, 19, 34, 35, 44, 88, 101, 102, 104-117, 119-131, 134-147, 149-156, 159-164, 166-167, 171-174, 205, 209, 259, 271- 273, 276-279, 283, 287-288	Adorp, dorp	202
Stichting Opbouw Drenthe	50, 64, 68	Adorp, gemeente	109, 152, 154
Stichting Opbouw en Recreatie Warffum	143	Aduard, gemeente	109, 152, 154, 164,
Stork, A.	66, 123	Amsterdam	52-54, 56-60, 213
Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J.	18, 19, 224, 226, 228, 246	Ann Arbor	60
Tammeling, Bert	142, 143	Appingedam, gemeente/plaats	96, 110, 111, 165, 186, 187, 270
Tammens, T.J.	102, 103, 108	Baflo, gemeente	109, 134, 147, 148, 151, 152, 155, 160
Terlouw, Kees	26, 31, 165, 210	Batavia (Nederlands-Indië)	59
Thiel, F.J.F.M. van	46	Bedum, dorp	74, 75, 81, 82, 96, 97, 148, 150, 154, 186, 191, 204, 206, 209, 213, 270, 287
Thissen, Frans	29, 30, 53, 182, 249, 275	Bedum, gemeente	34, 71, 73, 74, 108, 109, 153-156, 290- 292, 294, 295, 299
Tonckens, N.A.	115, 150	België	224
Valentine, Gill	181, 214	Bierum, dorp	186
Veen, H.N. ter	52-54, 56	Bierum, gemeente	109, 153, 167
Veenhoven, R. van	153	Canada	66, 208
Veldhuizen, A. van	164, 167	Dantumadeel	171
		De Breede	102
		De Marne, gemeente	34, 71, 169, 171
		Delfzijl, gemeente/plaats	45, 46, 71, 78, 80, 96-98, 110, 111, 165- 167, 187, 270

Den Andel	61, 102, 103	Groningen, stad	18, 19, 46, 53-60, 62,
Den Haag	104, 105, 112, 116, 117, 133, 135		66, 71, 73-76, 78, 80, 81, 83, 87, 95-97, 99,
Dokkum	155		108, 109, 111, 112,
Dongeradeel	171		115, 120, 136, 140,
Drenthe	50, 68, 74, 75, 82, 135, 139, 158, 210		145, 148, 154-156, 159, 162, 165, 209-
Dwingelo	224		213, 225, 235, 275,
Eelde	74		283
Eemshaven	71, 83, 108, 151, 153, 157, 161	Haarlemmermeerpolder Heerlen	53 17
Eemskanaal	19	Hefshuizen, gemeente	153
Eemsmond, gemeente	34, 71, 165	Hoge Land	105
Eenrum, dorp	91, 102, 103, 111, 148, 202, 230, 274	Ijsselmeer(polders) Kantens, gemeente	106, 149 157, 160, 163
Eenrum, gemeente	79, 92, 109, 134	Kloosterburen, dorp	81, 102, 103, 148
Europa	42, 125, 141, 171, 274	Kloosterburen, gemeente	90, 109, 129, 140,
Ezinge, dorp	202		148, 152
Ezinge, gemeente	109, 110, 154, 164	Kollumerland	171
Feerwerd	79, 202	Lauwersmeer	71, 137-139, 171-174
Ferwerderadeel	171	Lauwersoog	71
Flevoland	106	Lauwerszee	71, 103, 105-107,
Frankrijk	19		109, 136-139, 146,
Friese Kleibouwtreek	124		171, 282
Friesland (inc. Noord-Friesland)	45, 75, 76, 82, 124, 137, 139, 158, 187, 193, 216, 256	Leens, dorp Leens, gemeente	88, 119, 148, 186, 230 90, 94, 107-109, 117, 120
Garnwerd	202, 247	Leiden	53
Garsthuizen	140, 141	Limburg	17, 45, 98
Grijpskerk, gemeente	109, 164	Loppersum, dorp	148, 191, 199
Groningen, provincie	18, 34, 59, 60, 72, 74-76, 82, 87, 90, 96, 103-105, 112, 120, 134, 137, 139, 140, 144, 154, 157, 164- 166, 171, 173, 193, 267, 272, 284	Loppersum, gemeente Markelo Middelstum, dorp Middelstum, gemeente New York Nieuw-Beerta Nijmegen Noord-Brabant Noorddijk, gemeente Noordelijke Westerkwartier	109, 195, 197 54 80, 89, 148, 191, 198, 244, 257 109 63 56 55 45 109 109, 112

Noord-Holland	118	Veenkoloniën	43, 59, 120, 216
Noord-Nederland	45, 137, 160, 276	Verenigde Staten	47, 60, 62-65, 269
Oldehove, gemeente	94, 109, 148, 164	Wadden	19
Onderdendam	157, 183, 188	Waddenzee	105, 107
Oosternieland	186	Wageningen	18, 54, 56, 113, 115, 128, 157
Oost-Groningen	17, 50, 98, 167	Warffum, dorp	49, 85, 87, 102, 2105, 108, 114, 127, 130, 136, 142-144, 148, 187, 188, 192, 201, 209, 210, 234, 235, 282
Oudeschip	82	Warffum, gemeente	79, 102, 109, 160
Paterswolde	123	Weerselo	54
Peize	74	Wehe-den Hoorn	84, 85, 87, 189, 190, 237, 254
Pieterburen	83	Westeremden	56
Randstad	133, 192, 197, 256	Westernieland	186, 215
Roden	74	Westpolder	13, 137
Roodeschool	71, 201	Winsum, dorp	76, 81, 87, 96, 97, 148, 150, 204, 270, 287
Rotterdam	57, 59, 153, 210	Winsum, gemeente	34, 71, 73, 74, 79, 109, 152-157, 171
Schotland	230, 243	't Zandt, gemeente	79, 109, 160
Stedum, dorp	198	Zandweer	96, 142, 143, 145
Stedum, gemeente	109, 140, 153	Zeeland	45, 194, 210
Ten Boer, dorp	76, 81, 96, 97, 127, 130, 134, 148, 150, 154, 158, 270, 287	Zeeuws-Vlaanderen	17, 98
Ten Boer, gemeente	34, 71, 73, 74, 109, 129, 145, 153-156	Zoutkamp	41, 71, 136-138, 148, 223, 282
Termunten	165	Zuid-Holland	208
Terneuzen	46, 98	Zuidhorn, dorp	74, 76, 81, 96, 150, 154, 155, 209, 270
Texel	215	Zuidhorn, gemeente	34, 71, 73, 79, 90, 94, 109, 156, 164, 171, 250
Uithuizen, dorp	44, 45, 85-87, 96, 97, 103, 118, 148, 186, 188, 189, 202, 204, 257, 270	Zuid-Limburg	17, 98
Uithuizen, gemeente	90, 109, 153, 160		
Uithuizermeeden, dorp	86, 96, 102		
Uithuizermeeden, gemeente	109, 153, 161		
Ulrum, dorp	86, 104, 148, 183, 200, 231, 236, 246		
Ulrum, gemeente	90, 94, 100		
Usquert, dorp	20, 89, 91, 141, 148, 157, 183, 188, 199, 201, 202		
Usquert, gemeente	92, 109, 160, 163		
Utrecht	53, 54, 213		
Van Starckenborgkanaal	19		

Illustratieverantwoording

RHC Groninger Archieven, Groningen: 12 (818-17360), 20 (818-15777), 28 (818-22097), 40 (818-21513), 58 (1785-22026), 61 (1986-24545), 70 (818-18677), 76 (1986-20365), 81 (818-7956), 83 (1986-14170), 84, 91 (1986-24714), 92 (1986-09499), 103 (818-2843), 106 (boven; 818-23268), 128 (1986-24701), 136 (1986-20414), 138 (818-20827), 139 (1986-12092; foto KLM Aerocarto), 140 (1785-23677), 143 (1774-4265/4), 145 (links; Noord-Nederlands Persfotobureau Folkers, 818-12746), 158 (1986-23420), 161, 176 (818-11307), 189 (818-16961), 206 (1986-09484), 218 (818-16565), 230 (818-20759), 236 (405-440), 237 (404-440), 242 (818-20765)
--., foto Fotobedrijf Piet Boonstra: 49 (links; 2248-61283), 57 (1785-730), 64 (1785-12136), 88 (2248-53161), 100 (2248-46556), 120 (818-22630), 130 (2248-8727 / 2248-7382), 222 (2248-66849)
--., foto M.A. Douma: 79 (818-3674), 80 (818-1592), 82 (818-7479), 141 (818-19244), 153 (818-14129), 194 (818-3908), 201 (links; 818-15767)

Het Hogeland College, Warffum: 44, 86, 187, 190, 192, 201 (rechts), 261, 263

J.A. Bultena, Bedum: 170

Mw. J.M. Saal, Nijmegen: 123

Martin Hillenga, Veendam: 85, 118, 156, 198, 250, 266, 274

Museum voor Communicatie, Den Haag: 49 (rechts)

Noordhoff Uitgevers, Groningen: 72, 73 (boven)

Particuliere collecties: 254, 265

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 132 (foto J. van der Wal)

Stichting Op Roakeldais, Warffum: 144

Stichting Oude Groninger Kerken, Groningen: 90

T.L. Huizenga, Middelstum: 220

Wikimedia / Creative Commons: 16 (foto Hardscarf)